

С. (Карац) 2
Л 18

К. 2024 2103

ЛАЙПАНЛАНЫ СЕИТ

Баталлары

Лайпанланы Сеит

БАТАЛЛАРЫ

роман

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
ҚЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК, 1979

С (Карач.) 2

Л 18

Карач. 2103

Биринчи кесеги

„Къолай берсин Къарча тутхан садакъга...“

(Халкъ джырладан)

I

...Къарачай киши малчыды. Малчылыкъдан ёзге. хазна кечинмеги джокъду, аз, кёб болса да, мал хуртдагыны къуйругъундан илиннгенлей, ёмюрюн ашырады. Анасындан туугъанлай кесилген киндиги, бери айланыб, малгъа тигилиб къалгъанчады. Башха зат бла башыма бир кечинмек ишлейим деб ойлашыргъа заманы джокъду. Малдан бир кесек заманнга айырылса, алайсыз да асыры тоюнмаучу къарны — ач, учхара юсю — джалан болуб къаллыкъдыла. Аякъ юсюне тириле башлаб, чабыр бауун чырмаргъа юреннгинчи огъуна, таякъ алыб, сюрюу къыйырына сюеледи. Замансыз къартлыкъ джетиб, джел ауруу кемирген санларын ныгъышда кюн турушха джерлешдирир кёзююу келгинчи, таягъы джастыкъ болуб, джамчысы юй болуб кечинеди. Джарлысыны огъай, байырагъыны да халы алайды. Онглула дуниясыны залимлигъ таулу кишини тунчукъдурубду. Тикли, таулу джерлерини гырхылыгъы да аны юсюне.

Аны джашауунда джюреги учунган кюню болмагъанды дегре джарамаз. Урунган кишиди ол, урунуу а, джыйырманчы ёмюрде огъай, бурунгу Румну къулла джамагъатында огъуна рысхыгъа кёлтюргюч болгъаны кибики, берч къоллу кишини джюрегине хурметлилик, ачыкълыкъ, учхара къууанч орнатханлай келгенди.

Алайсыз джашау болургъа унарыкъ тюл эди. Джылына кёре джыланы дейдиле, башын кёлтюрюрге таблыгъы тюшмей кюрешген адам инсаны джюрегине, джанына джубанч къондура атлагъанды. Заманына джораланнган джырын, оюнун биргесинден юзмей келтиргенди.

Алай болса да, таулу кишини джашауунда джюрек артыкъ чапырылгъан, санларына къанат битген бир къысха кѣзюую тюбейди: юйдегиленирден алгъа джашлыкъ джыллары. Кюреше кетиб, сабийликден ол кюнлерине дери санларын туюб, бир ат къураб миналса. Чыкъ джетер да, джауум къагъар да деб, къоркъа тургъанлыкъгъа, башына бухар бѣрк къаблаялса. Хазырларына чѣртлеуюк чыбыкъны кесиб кѣбдюрлюк эсе да, къагъич санларына джарашхан бир мор чепкен тикдириб киялса. Аны ичинден да малгар туюмели атлес кѣлегини джагъасы джылтырай. Ышымлары да — чепкени бетли, бутларыны балтырларын наршаб тилли ышым баулары къысыб. Джерк суу ичген черкес чарыкъларын кѣрдеуюк бла къара бояб, джылтыратыб, аягъына келишдирсе. Узун аулу кѣнчеги къара драпдан тигилгенликге, къайгъырмаз, къарагъан кѣзге ол хазна илинмейди.

Сора, алай кийиниб, бойнунда акъ башлыгъыны къанатларын сыртына быргъаб, ат белине тюшалса, таулу джашны кѣлю тауларыны тар ѳзенине сыйынмазлай болады. Ма ол кюнлеридиле таулу джашны аякъ тюбюнде чѣб ууалмагъан кюнлери: «Эх! Қъанатларым болсала, учуб кеталмаздем?!»

Кеталыр эдинг, хатлама! Тамбла биягъы къошха къорарарынгы унутубму къойдунг!

Таулуну малы барды, джери джокъду. Ол себебден аны джыллыкъ иш чакълары кѣчгюнчюлюкде ѳтеди. Тауланы теренинде мал тутаргъа таблыгъы болгъан джерле онглуланы къолундадыла. Джюз тюрлю амал бла къачан эсе да бир заманлада кюлегендиле ала ол джерлени. Онг джанынгы айландырыб барма — джекден джууукъ къоярыкъ тюдлюле. Джарлы джамагъатны юлешинмеген байлыгъы Бийчесын джайлыкъладыла. Алгъаракъ чыгъыб, орналагъан джеринг сеникиди. Алгъаракъ къалай чыкъгъын — тѣбенледе гяхиник ургъанлыкъгъа, анда къар, кърау, саргъылдым джалан сыртла.

Тѣбенлеге, стансе джерлеге, джер иелени участкаларына саркъады орунсуз таулу. Мал хуртдагын аллына этиб.

Туугъан, ѳсген джуртунда кеси джалынчакъды джарлы таулу. Тапрачанла аякъ орунлу сыртланы кеслери хайырландырадыла, сюрюулери киралмагъан тик ѳзен къабыргъаланы тауулагъа арендге сатадыла. Чачын сатадыла — ол джыл ѳсген хансын, ансы джерни бармакъ узунун да ычындырмайдыла.

Къош тамада къарт таулу джер иеси тапрачанга келеди. Тилин билсе, татлы сѣзден аякъ тюбюн куююз киби джасар

эди. Ёзенни бир кјулагъын: Чириклини, не Багъаналыны, неда бирсини биченликге быйыл меннге сат, деб тилерикди.

Эки тилни бир-бирине чалышдыра, къатышдыра, кёбюсюне бармакъ бла, кюл бла сёлешеди.

— Дорга, Бабкин, дорга. Палавина—джартысы ташды, камень, кёрмеймисе? Мий тебе трисит марушка баран даешь, — дейди къарт. Аллай бир кюзулу кюй дегенлигиди. Дорга деб, къартны кетиб къалмазлыгъын биледи тапрачан. Ышарыб сюеледи, айтханындан тюшмейди.

Келишедиле.

— Хо-хо, джаханим аны болсун, багъаракъ бердик эсек да, юреннген джерчигибиз быйыл да кесибизге къалгъаны аман тюлдо, — деб, кёлюн хош этиб къайтады кюш тамада.

Чачын бир джылгъа сатыб алгъан джеринде кышын кечиндирирге керек болгъанлыкъгъа, не малына, не кесине тынчылыкъ чыгъарлай, мекам ишлерге, кыйын салыргъа излемейди. Эринчекликден этмейди.

Юреннген джерине экинчи джылгъа да умутлуду. Джылы бау, ашхы кюш ишлесе, джер иеси: «А-ха, бу былайгъа ююрсюндю, бу былайын джаратды, кыйынын салды, келир джыл кышлыкъны багъасын кёлтюрсем да, телерикди», — деб, багъасына кюшарыкъды. Теринги кюбарыб, бир-эки джылгъа кюлунга тюшдюле эселе бу худжу ёзенле, бу кёксюл таула, айырылсанг, кеслерин тансыкълатадыла.

Кемли, кезли ашы джетиб, кюнбетлени кюаузанын кемиртиб, джаз джылыу ангылагъынчы кечиндиреди. Андан сора дагъыда тёбенлеге, стансе джерлеге гяхиникге энеди. Тёлейди анга да талай зат. Анда кёбге орналыргъа уа не амалы барды: маллары суулана башларгъа, ызына—тауларына—кысталады. Кышлыкъланы, кюрулгъан джерлени юсю бла ышырады маллары.

Кюш хапчюгюн не эшекге, не ат белине, улуу таблыгъы келсе уа — джызылдауукъ эки чархлы арбагъа джюклеиди. Айрыда атлы кёрсе, къарауулла чыгъыб къалдыла аллыма деб, джюреги сампал таууш этеди. Ашыкъмазгъа излейди, ашыгъыр мадары джокъду: кюзу гитче, кюй къарыусуз, къары артылмагъан тау джайлыкъларгъа чыгъыб кетерге кюркъады.

Ингир болуб, сюрюуюн кюулакъ башында тохтатыб, эки кызыкълны джерге уруб, юсюне да ючюнчюню бегитиб, тюбюн тюбюнлетиб, къазанчгъын асады. Бир исси тую хантус къайнатыб ичалса... Гитче отну тюбюню ачыкъ сыртда узакъ кёрюнеди.

Къарауулла эслейдиле. Ала уа шокклу, гёрохлу бирер са-
мыр, джумушакъ кырдыклы сыртны ат туякъдан топулдатыб
джетедиле. Шугут джыланлача.

— Нек тохтаганса былайда? Нек кемиртесе биреуню кыш-
лыгын? — деб, атдан тюшгенлей, от орун къазыкъланы та-
баны бла уруб сындырады. От орунду адамны джерге юйюр-
сюндюрген, ол да эм алгъа анга къатылады. Ол джылыугъа.

— Кёчюб барама, аурууунгтас...

— Къобар малны! Къорат былайдан!

Бир ётлюсю таякъ дауургъа кириб къалады. Джюреке
къайнаб тургъан ачыу анга артыкъ кюч береди: къазыкъ уруш-
да ол бойлайды. Кёбюсюне уа къарауулладыла джекирген да,
къой сюрюуден тутуб кетген малын уруб, кекирген да. Хо, алай
этедиле: ол кюн алайдан къой сюрюуюн учуруб, кёлтюрюб ки-
ши да кеталлыкъ тюлдю. Къарауул аны биледи. Малчылагъа
къыджырайды, ары айланыб, маджал къойну ат аллына къонду-
руб, сыртлыкъдан ташаяды.

Майны аягъы сюремге Къанджал-къаяны, Бирмамытны,
Акъ-къая эшикни, дагъыда бир къая..., тёртюнчю да бир къая
эшикни джаны бла тау джайлыкълагъа мал сюрюуле саркъа-
дыла.

Тёрт-беш ай чакълыны анда кечиниб, джайлыкъланы сууукъ
ийире башларгъа, дагъыда энишге саркъа тебрейди. Биягъы
джолу, биягъы джылауу: биченнге хата этдирдинг, кюзлюкlege
джетдирдинг деб, хыны сёз эшите.

Къачдан сорагъа барады.

Анга да стансе правленден — старшинадан джер сатыб алы-
ргъа керекди. Джер тюл, джерни «атавасын» — алысынын,
къауданын. Таулу малчыны тонун старшина къаблаб кёрмеген-
ди, аны тарлыгын сынамагъанды — «ач къарынны токъ бил-
мез...»

— Ол участканы, бирси участканы «атавасын» торг этигиз,
ол багъадан ёрге чыгъармагъыз, — деб джерлени багъаларын
кесиб, адамларын ашырады. Уллу къош джюрютген бай киши-
ле уа старшинагъа джалатхандыла, торгга баргъан кёзюуде не
тёлериклери белгилиди. Ууакъ къошла андан ёргеги кираллыкъ
тюлдюле. Онглула биледиле хар кимни къаруун.

Торг башланады. Аллында тюменле, арtdаракъдан бешсом-
ла, чынг ахырында уа шайла, капекле къошуб барадыла. Бел-
гиленнген багъа джууукълашыргъа, бай киши шайтан кючюн
джерлейди: асламыракъ къошуб, торгну тохтатады. Ёзенни

алысыны анга къалады. Къалдымы? Хы, энди андан ары къара.

— Ий, Хаджи-Мырза, ёмюрюнг кёб болсун, мен да кьошчу-гъум бла алайда къулакчыкыгъа тюшейим?

— Хаджи-Мырза, биздең къайтмаса да, аллахдан къайтсын, игилигини унутмам, тогъуз-он хайуаным бла мен да сени къатынга кысылайым», — деб тилейдиле ууакъ малчыла, гитче кьошчукъланы иелери. Хаджи-Мырза огъай демейди, кесича багъа салады да, старшинадан, улху бериб, джалатыб, сатыб алгъан «атавасына» ууакъ кьошланы олтуртады. Эм ахырында — улхугъа бергенин да, «атавагъа» төлегенин да, сахар ресторанда къахмеле бла тартханын да ызына къайтарады. Тамгъан кёлге тамады — къайтаргъанны не сораса, талай хайырчыкъ да тюшюреди.

Къачдан сора да жарлы таулугъа заманны къаш кериб, ышарыб къалгъан кюнлери да тюбейдиле. Кесича урунган, лобанча, джерни къазыб, юдегисине джашау этерге кюрешген къазакъ киши, арбасын джегиб, орус печде кёбюб бишген талай төгөрек ётмекни арба кюбюрге атыб, келиб къалыр.

— Здравствуй, знаком!

— Ай, здрастий, знаком! Спасибо, знаком, — дер малчы киши, кенг ышарыб.

— Бу ётмеклени да аша. Тонгуз зат къатышмагъанды, баранчукларынга да ашат, — дер, ётмеклени таулу танышына узата, аныча добар кьоолу къазакъ киши. — Алайда ол кюзлюклени кёремисе? Къойларынгы джибер да, аланы отлат. Атны, туарны уа ары басдырма. Чанчакълаб, тамыры бла джукълуб, халек этиб къоярыкыдыла. Ат, тууар джиберсенг, эшитмедим деме, — деб кьошар.

Таулуну кёлюн алыргъа андан сора не керекди? Джабагъылай, къат-къат кюбхан акъ етмекни къурулай бысыра, къазакъгъа дуняны алгъышын къутурта, сюрюуюн кюзлюкге ышырады. Чапчакълача тойдуруб къайтарады стауатха.

Къочхар кьошаргъа, неда къочхар кьошуб — кюнле ариу болсала — биягъы таулу ызына ышырылады. Къыш турур джерине, кюз бичен ишлеген кышылыгына. Анда уа къарыусуз малы, къочхарлары, дагъыда аллай учхара, узакъ джерлеге сюрююрге таблыгы келмеген малчыкъла къалгъандыла.

Тёбенлени бузлауукъ кючлегенликге, таула этегинде кюн ышаргъанлай турады.

Джалан таулу джазгъа дери стауатха джарашады.

Ол заманнга ийнеклери кѳуруйдула. Эчкилеча, аз сютлю хайуанла джылда беш-алты айны тартыладыла, ханс кѳатса уа, кѳарны тоймайды — кѳайдан чыгѳарсын сют? Кѳойну джюнюсюн, ийнекни сютлюсюн, атны асыулусун кѳурай айланыргѳа джазыкѳ таулугѳа кѳайда таблыкѳ? Малны саны бла аты болсун дегенден ары, башха кѳайгѳы башына кирмейди. Джокѳду кючу, кѳарыуу. Джокѳду заманы.

Ол огѳай, кѳочхарлары, бугѳалары кѳаллайладыла, тукѳум-лукѳгѳа джараулумудула деб ажымсыз болалмайды. Кѳанту-лукѳла эселе уа, туудукѳлары джарым джанлыла боллукѳ эселе уа деб кѳоркѳгѳандан, бир кѳочхар, бир бугѳа джетерикге беш-алтыны тутады.

Джарлы таулуну киши джазыкѳсынмайды: онглуладан джангыз бири асыл тукѳумлу малын анга сатмайды. Кѳоранчысын кѳоратады, эркек тайын бичиб сатады, бугѳалыгѳын ууанык, кѳочхарлыгѳын ирк этиб сатады. Дуния алайды — асыулу тукѳумлу малын киши да кѳолдан ычхындырыгѳа излемейди. Асыл мал джайылыб кетсе, аныкѳыны багѳасы чыгѳарыкѳ тюлдоу.

— Эй, джашаусуз, ары кѳайтар! Кѳауданнга тый! — деб кѳычырады кѳош тамада, малчы джашчыкѳ ийнеклени учхара ингир ашха эртдерек тизсе. Бузлауукѳ кюнбетин ууалгѳан кѳауданына таянадыла тууарла, джууаклары чыкѳырдай.

Малчы таулу блямулѳ бла хантусха таянады.

Джылда этген джюмун тергеб кѳараса — кютген малыны джарымы джокѳ. Алкѳын юйдегини юсюне, башына кийим, кѳарнына азыкѳ кѳурашдырыгѳа керекди. Несин сатсын?

Джетишдиралса, кѳозу сатады. Аны кютген кѳарачайлыны киши билмегенликге, «карачаевская барашканы», империяны ичинде огѳай, Парижде татыуун ангылагѳандыла.

Бѳелек кѳозуну сатхан бла несин джамасын малчы? Кѳююну джюню, джабагѳысы бираз кѳлтюргюч боладыла. Ала да, кекиртгенликге, семиртирик тюлдоуе.

Аны кѳолунда джюрюген рысхыдан джангыз атды багѳа чыгѳаргѳан.

Джай сайын джайлыкѳлагѳа «камисле» келедиле. Атланы, кѳараб, тинтиб бошагѳандан сора, паспортла бериб кетедиле. Багѳа чыгѳаргѳанла аллай атладыла. Айхай, аллей джылкѳыларынѳ кѳб болсала уа! Тайлыкѳда, экиджашарда, ючлюлюкде сатхаплыкѳгѳа, багѳасын чыгѳармайды. Атны бешли алаша,

бешли аджир этер ючюн, беш джылны къараргъа, кютерге, сылаб, сыйпаб багъаргъа керекди. Джегилир, минилир ат ол кёзюуде болады. Туягъы бла чучхуб, къар тюбюнден тамыр кемире, тууарладан кългъан мулхаргъа джубана кышын ашыргъан къаудан джылкыда аллай атланы ёсдюремеклик таулу кишиге тынч тюлдю.

Арбалагъа джыккырла джюклеб, малчы кюшлагъа къабарты, черкес, ногъай элледен сабанчы кишиле келедиле. Артыксыз да кюшла тёбенлеге, алысыннга, къачдан сорагъа саркъгъан заманда. Бышлакъ джыйыб беригиз, хар джыккыргъа юч джыккыр тюй алырсыз, деб сауутларын кююб къайтадыла.

Алада мюрзеу, былада сют, урунган хоншу джамагъатны адамлары такъыр джашауда бир-бирине дагъан болургъа кюрешедиле. Кеслеринде озгъун тойгъунлукъ болмагъанлыкъгъа, кеслеринден юзюб, бир-бирине кереклини къурашдырадыла. Таулу кюшчула бышлакъ, джау джыйыб бередиле, хоншу сабанчыла тюй къабчыкъла, тюй мешокла джюклеб келедиле. Ауушдуруб:

— Эсен-сау аша!

— Халалынг болсун!

— Кългъанынгы хайырын кёр!

— Берекет берсин, — деб, келир джылгъа дери айырыладыла. Тарлыкъ джашау ол иште да таулуланы бир къауумуну чомарт джюрегин такъырлыкъгъа юретгенди. Ингирги сютню башын аулаб, эртденнги сютге кюшуб, мая салыб уютадыла аллайла. Мая тутхандан сора, шапа джаш кенг къазанда уютган сютню асыры кёб чагъа башласа, кюшчуладан бири тёзалмай:

— Аллай бир чакъма, хадауус. Кысыр бышлакъ боллукъду, джыккыр дженгил толургъа унарыкъ тюлдю. Хумджуну гёбеллей кюй. Джыккырны башындан ауур таш басдырма, не-да салмай кюй,—деб, налатлыкъгъа юретеди. Бети ышаргъан кибиб этсе да, гюнахлы затны быргъагъанын джюреги сезеди. Не этсин, биревден эсе, жесин бек сюерге юретгенди аны такъыр джашауу.

Ханс арада кёзлеу суучукъ, ханс юсюнде чыкъ тамчылай, таза къайдан болсун. Алай а кёзлеу суучукъ таза тамчыгъа кюшулмайды. Тамчы саркъады анга. Саркъалмаса, къуруб, кебиб кетеди. Джарлы таулу малчыны чоту алайды. Ол кеси энци кюш болалмайды. Аны кюшу бёлюналмайды: джайлыкъда отуз-кырыкъ малыны ызындан джюрюрге эки-юч адам, кюз чалкыгъа сюслирге аллай бир адам, къачдан сорагъа кетсе,

кѡшунда кѡалгѡан малына кѡараргѡа адамла, отлау, джер кѡайгѡыны ызындан тюшерге бош адам, азыкѡ-аш джумушланы тындырыб джюрюрге улоу, адам кѡураялмайды. Ол сатыб джер да алалмайды. Сора джюреги онгсунмай тургѡанлай, джалынчакѡ болады—онглулагѡа тагѡылады. Эх, «джангыз терек юй болмаз, джангыз киши бий болмаз» деб, джелкесин кѡашый, джазыкѡ таулу тауларында дыгалас бла кечинеди. Юсю кир болуб, кийимин бит, сирке кючлеб джашайды. Кеси ачыкѡ ангылаялмайды ансы, аны джашауу тюрме азабдан аз такылды.

Бизни Батал да аллайланы бириди. Джамагѡатны кѡбюсю аллайладыла.

Мал кѡураялмагѡан джалан киши уа санларыны кѡыйынын сатады. Джалгѡа джарашыб, биреуге мал кютеди, биреуге бичен ишлейди. Алайды салгѡан кѡыйынына тынгылы хайыр габалмагѡан джазыкѡ таулуну джашауу. Ёзге ол такыр джашау тырнакѡларгѡа, тириликге сабийликден огѡуна юретгенди.

Тауларына уа чыртда кѡлкѡалдылыгѡы джокѡду. Онглulаны залимлиги болмаса, джерлериндеги байлыгѡы, берекети барына джетерик эдиле.

II

— Баш чыбыгѡы тешилсе, четен саулай да седиреб кетеди,—деб Кюнтиер элде орта юйдегилени бирини тамада джашы Батал, арбазны седиретмез мурат бла, атасындан айырылмай, аякѡ тиреб турду. Гитчелери уа анга кѡарамадыла, хыйлачы-харам кѡайынларына кеслерин алдатыб, башларына таб кѡргенлерича этиб, айырылыб, эски чола арбазны учхара береке-тинден да, кѡартланы ауурлугѡундан да кенгирекге кѡораб кетдиле. Батал бла кѡартлары андан бери бир юйдюле.

Хоншу черкес, абаза эллени джамагѡаты кѡарачай Кюнтиерни уллу элге санамайды. Тѡбен стансени кѡзаакѡлары уа хутор деб кѡоядыла. Ёзге ѡмюрледен бери кѡарачай малчыла стауат джюрютген кѡышылыкѡланы арасы ѡзенни бойунда олтургѡаны себебли, иш джюрютюую уллу элге джеришеди: сабийлери кѡара танырлай, хар неден да джангыз устаз дерс берген школу, ыйыкѡда бир кере шахаргѡа тюшюб, корреспонденция ауушдуруб кѡайтыучу кѡуллукѡчусу болгѡан почтасы, ууакѡ-тюрек сатхан тюкенчиги бардыла.

Кюнтиерни арасындан бѣлюб огъары джанынла джайлыкъланы тюбюне дери минг десятина джерни Кѣгюрчюн улу байны туудукълары тутадыла. Мадар табсала, юсю бла чыпчыкъ учдурлукъ тюлдюле, кюнтиерчи джолоучула ёгюз, ат солутургъа тохтасала да, ушатмайдыла.

Кѣгюрчюнланы уллу терек бачхалары барды, аны тѣбен кыырында кыошунбаш юйлери, тюбюнде—башлары ташдан тогъай ишлениген узун подвалла.

Кюнтиерчилени бѣлеги Кѣгюрчюнлада мал джалдады: тууарчыла, кыойчула, джылкычыла. Бай юйдегини эркиши сюеги малчыланы кыош керегине джурюйдю, кеслерини джерледен тышында да джайлыкълны, кышлыкъланы арендге алыу, мал сатыу дегенча джумушлада кюнлерин ашырадыла. Аны бла бирге, Кюнтиерде терек бачхалада, джуууукъ кышлыкъллада бал кыош джюрютедиле.

Кюнтиерни тѣгереси сыртла гюллеб башлагъанлай, Кѣгюрчюнлары бал четенлерин Шаушюгют сууну бойну талагъа тизедиле. Алагъа кыараргъа тѣбенледен орус усталаны чакырадыла.

Тиширыу кыаууму уа, талай джалчы тиширыуну болушдуруб, кырым тауукъ кыошну багъадыла. Кѣгюрчюнланы тамадасы Гандалак балны, кырым тауукъ этни да курортлада ашхы багъасы болгъанын биледи. Кюз артында четенлени балын, кырым тауукъ этни уа джылны не заманында да ары ташыйды.

Кюнтиерчилени кѣбюсю джангыз эшекге кыыш аш кыураялмагъан заманда, Гандалак арбазында атла багъады, ийнекле сауады, согъумлукъ малларын тутады. Бичен табылады анга.

Юйлеринде тюрлю кюзгю, мазаллы кыабыргъа сагъат, тѣшемѣше орунла бардыла. Бир комнатны талайын кючлеб, юсюн да букъу басыб, рояль сюеледи. Сагъатны тюз джюрюгенин киши билмейди. Шахарладан сагъатлы кыонакъ келсе, аныкына кыараб кыурадыла. Рояльны согъа билген а саулай Кюнтиерде да джокъду. Кѣгюрчюнлары, байлыкъларын кенгертирге, юй халларын дуня болумгъа келишдирирге кюрешгенликге, юслерин «ол хадауусладан» тазалаб кыоялмагъанлай джашайдыла.

Элни тѣбен джаны уа Гауаналаны джердеди. Кыарт аталары кыайдан эсе да Кыабарты, Малкыар джанындан болгъанды дейдиле. Кетген ёмюрню джарымындан атлай, эрмен кызыны алгъанды да, «сен гяургъа кыатышдынг», деб атасы, тийреси бырнак этиб, бери кыыстаб джибергендиле.

Гауаналаны да барды Кюнтиерде эки этажлы джарагъан юйлері, башлары акъ къанджал бла джабылгъанды. Андан узакъ болмай—мазаллы конюшня. Анда асыл тукъумлу аджир-леге къарайдыла, джегер-минер атлары турадыла. Аскерлик атларын да, алайда биразны къараб, багъыб, джылтыратыб сатадыла.

Гауаналары экинчи туудукъгъа айлангандыла. Эм уллу байлыкълары шахардады, анда алапат мекямла салдыргъандыла, кёбюсюне анда джащайдыла. Сабийлерин шахар гимназияда окъутадыла. Баришге залимдиле.

Кюнтиерчиле айтхан керти эсе, Гауаналары, таулу къойчуладан маркъа къозуланы сатыб алыб, вагонлагъа джюклеб, Петербургда патчахны кухнясына мингле бла ашырадыла. Джуюкъ шахарлада эрмен къасабчыла туурагъан къойну, тууарны асламы къарачай малчыладан аланы къолу бла ётеди, дейдиле кюнтиерчиле.

Бёлек джылны мындан алда Кюнтиерде джангы межгитишлерге керек болду. Салыргъа орун табылмады. Межгитге арбазын бериб, кеси тышына джалан чыгыб киши кеталмады. Кёгюрчюнлары бла Гауаналары уа чомартлыкъ эталмадыла, мингишер десятина джерни къыйырындан межгит орунга бир тилкем юзалмадыла.

Эм ахырында межгитни джарымы Кёгюрчюнланы джерде, бирси джартысы да Гауаналаныкъында салынсын деб, оноулашыб, эки байны белгисинде межгит орун чыгъардыла. Михраб белгиге тюшдю. Кёгюрчюн улу Гандалак бла Гауана улу Аббасны аллай къызгъанчлыкъларын эшитгенинде, кюнтиерчи Амышхан улу Батал:

— «Рысхысы кёбню шайтаны кёб», атагъызгъа голия дегин, иги чалкъычы керилиб тартса, эки дюрю чыгъарыр чакълы джерни элге халал эталмадыла. Схауатны старшинасы Айдемулланы Анзор кеси хурджунундан огъуна ишлетиб бергенди элге межгит, — деди хоншусуна, мычхычы джарлы киши Мамушургъа.

— Ёзеннге джол ишлетеме, кёпюрле салдырама деб, Уллу Малкъарны ачхасын кымыб келсем, мен да салдырайым межгит, — деди анга джууабха Мамушур.

— Байла бары да бирча тюлдюле, аллахдан къоркъа билгенлери да барды.

— Бары бир итни богъудула, — деб, къолун силкиб къойду Мамушур.

Кюнтиер Къобанны уллу джолундан бир джанына джаякъ-лаб болса да, Къарачайгъа къакъгъан къайсы аязы да къанаты анга джетмей къалмагъанды.

Джер къытлыкъ къысхан джарлы халкъны къысқыныгын кѣруб, Николай Петрусевиц («Зукку пристоп») таулу малчылагъа джер табар къайгъыны джюрютгенди, дейдиле Кюнтиерни къартлары.

Зукку пристоп юч ёзенден ючюшер сыйлы къартны чакъыр-гъанды. Аланы бири Бостанланы Осман, Алий улу, энди серлиги дженге келген къарт, айтады: «Джаш болуб келдим сиз халкъгъа, дегенди Зукку пристоп, арагъызда джаш болуб ёсдюм, къарт болуб къайтыб барама, менден игилик-аманлыкъ да сынагъан болурсуз, къууллугъуму этгенме. Сизни адамладан мен кѣрген, мен сынагъан затла да болгъандыла. Кете тебрегеним бла, къолумдан келгенича, игилик этиб къайтыргъа разы эдим. Аргъы Схауат, Джѣгетей Аягъы, Элтаркъач, Бурунсагъ Сырты, Джаналгъы, Хабаз, Ташкѣпюр, Балыкъ сууну ёрге Гетмен Сыртха, Къанджал Къаяны токмагъына, андан Таллы Къолгъа, Басхан Башына, Шаукамгъа дери — ол джерле бары сизники-ледиле. Юч ёзенни джамагъатыны атындан тилек къагъыт джазыгъыз, ол джерлени сизге чыгъартайым. Кюрешейим кючюмден келгенча», — дегенди.

Узунсакъал къартла, акъ сюртюлген мийик хунаны арасы арбазгъа тѣгюлюб, элде межгит аллы ныгъыш табхырдача, кюн турушха джарашыб, терен сагъышлангандыла да къысхакъыл оноу чыгъаргъандыла. «Арбазындан узакъ айырылгъан парийни джанлы чачар, биз бу ёзенден тышына кѣлтюрюле тебресек, джер алсакъ, патчах джашларыбыздан солдат алыр. Майна Тау артында, Терк башында алай эте башлагъан хапарлары чыгъадыла. Патчах аскерге солдат болуб кетген джашларыбыз, тонгуз эт ашаб, гяур болуб къайтырла ызларына. Кеси къолубуз бла ол ишни этмейик. Бу джер да джетерикди, алмайыкъ башха джер», — дегендиле да, Зуккуну сѣзюне огъайны басхандыла.

Кюнтиерчилени мурджарлары Шаушюгют ёзенде болсала да, джюреклери Уллу Къарачайны эллеринде джамагъатха байланыбды. Анда джууугъу-тенги болмагъан киши джокъду.

Кюнтиерчиле ата-бабаларыны къабыр орунларын эсен чыгъармайдыла. Ала, бери орналыб тебрегенили, эки туудукъну тугел ашырмагъандыла сора, къалай унуталсынла!..

III

Элни огъары кыйырында сентмент къая киришни туюб къулакъ суу джагъасы талачыкъда Амырхан улу Баталны юйдегиси джашайды. Тюшген ташыны къулагъына муртху кёкен къоннган къаяны туюне мал орунчугъун келишдиргенди. Берлакъгъа атлаб — саламбаш чалман юйчюгю.

Мында тийре ышаны Уллу Къарачайдача сакъланмаса да, Амырхан улу Баталны хоншулары кеслерин бир ёзекге санайдыла.

Батал кеси да аны тизерге бек ёчдю.

Ала, джангыз юзюк болуб, Уллу Къарачайдан чыгъардан алгъа, анда абадан тийрелени биринде джашагъандыла. Атауул тукъумну эки къарнаш башлагъанды. Тамада къарнаш Асланбек къаратон болгъанды, гитчесини, Эсауаны уа, юйдегисинде алты джашчыкъ бла бир къыз ёсгендиле. Рысхы джер кесеклерин эки тенг юлешгендиле, арасына белгиле орнатхандыла. Маллары уа бирге кютюлгендиле. Эсауаны джашлары, Асланбекни ууакъ джумушларына да чаба, болушлукъларын джетдире, башха къайгылары болмай джюрюген кёзюуде, къатыны, тийреде таш салыучу устагъа кюн сайын дегенча барыб, «эки белги бир бола эсе, таш салыб кёр» деб, тилеб, «кюртха» къатыннга айтханын этдириб тургъанды. Таш салыучу къарт къатын да, шорпа баш джау сингиб къаралгъан тепсиде тегерек кёксюл суу ташчыкъланы тёнгеретиб, «боллукъну тюзюн Тейриден ёзге кишиге билирге буюрулмагъанды» дегенине да асыры кёб къулакъ тикмей, тюшюнде керти кёргенча, ташларын джайыб, «эки белги бир боладыла, къалай бла бир боллукълары ачыкъ тюлдю ансы» деб, ол сёзлени кесине табыча ангылагъан Эсауа къатынын къууандырыб, кёб кюнню ашыргъанды. Апысныны алай соруб айланнганын эштгенинде, Асланбекни къатыны Албот-къызыны къууу къабынганды. «А киши, дегенди ол, эшигинги джабдым, туб болуб къалыргъа башлагъанса. Мен, насыбсыз, джазыкъ адам, Тейриледен, джазыуумдан кёб иги мурат этдим. Бирин да табалмазгъа ушайма. Разылыгъым санга болсун, къатын ал. Артында къалыр сабийниг болсун».

Тиширыуу алай айтханлыкъгъа, Асланбек Албот-къызындан айырылыб къалалмагъанды. Аны юсюне дагъыда бирни келтиррге да хауасы ушатмагъанды.

Къарнашыннан малларын айырыргъа мурат этиб, бир джашны джалгъа тутханды. Малланы юлешгендиле. Эки къой сю-

рюу этиб, бирер джанына ышыра башлагъанлай, Асланбекге джетген кёкбаш къой, сюрюуюнден чартлаб, гитче къарнашыны-кына кьошулгъанды. Асланбек да, джалчысы да, малланы кьюууб, юркютуб, боз къойну айырыргъа кёб кюрешгендиле. Эсауаны джашлары да, талакълары турургъа джетиб, чабыб болушхандыла. Кеслери да хырылдаб, къойну да арытыб, ызына къайтаргъандыла.

Сора Эсауа, къаугъаны кёрюб, кыйнала туруб, тамада къарнашыны дыгаласын асыры къызгъанчлыкъгъа, малкёзлюкге тергеб, мусхамлагъанча, самаркъаулаб кюлгенди. Асланбек эслегенди да:

— Къууанчынг кёб болсун, къарнашым, ёзге алай нек кюл-дюнг? — деб соргъанды.

— Бу сабийлени санга аллай бир джумушлары тийген болмазмед? Джангыз къойну айырыр ючюн, кесинги да, быланы да, ол тилсиз хайуанланы да къаллай бир кыйнадынг? — деб гурушхалагъанды къарнашы. Ай медет, Асланбек ол джангыз къойдан къуру огъуна къалгъай эди, аны аллай бир сюрмесе керек эди. Керти да, кимине кете эди: къарнашыннан туугъанлагъа джанлагъан эди. Алай а келинини туб марагъан сёзлери Асланбекни кёзлерине да ау джибергендиле.

— Бюгюн сен ары айыргъанлыкъгъа, рысхынг тамбла къайры кетерикди? Бери къайтырыгъын нечик ангылаялмадынг? — деб, ёлчелемей, аяусуз сермегенди гитче къарнаш. Кесек рысхысын энчи стауатына тыяргъа деген мураты мутхуз джюрегин кючден чапыргъан Асланбекни сюлдюрю олсагъатлай тюшгенди. Бир хатхуад джаратылгъан къарнашыны акъылында муну тубюн джыяргъа деген кир иннетни эртдеден орналыб джатаханына джюреги мардасыз, кемсиз кыйналгъанды. «Джангыз къойну ызына къайтарама деб, мен джангылдым эсем да, адам ортасына ол да келгенди, тамада хатерими этсе эди уа, аллай кир акъылын кёзюмден ачыкъ силдемесе уа? Табалагъанча, джазыкълыгъыма къууанганча этмесе эди уа?» — деб кёлюне келиб, терен салкъынланнганды.

Асланбек, сюрюую бла алайдан айырылгъанлай, «бар, иги джаш, бюгюн юйюнде тынчай, сюрюуюн ингирде стауатха кесим джыярма», — деб, джалчысын юйге ашыргъанды. Экинди бола, къой сюрюуюн ётдюре кетиб, ашхам бла Чайпанлагъа таяндырыб, «туугъан къарнашымы джюрегине аллай кир акъылы салгъан рысхы сиз эсегиз, манга, анга да сизден хайыр джукъмасын!» — деб, кысдаб джибергенди.

Башын сагъыш кючлеб, джюрегин сууукъ кемириб, халы тюрлениб, кече юйуне къайтханында, Албот-къызы эрини ийи таб кърмегенди да, джалчыгъа хапар бергенди. «Былай ачыраб нек келдинг? Къойланы къайда къалдырдың?» — деб соргъанды джалчы джаш. «Джат да тынчай, ала къайгылы болма», — деб къойгъанды Асланбек.

Алай а къойчу тынгы табалмагъанды. Таягъын алыб, сюрюню ингирде эслеген джеринден ызын тюзетирге деб, кече къарангыда, абына да джыгъыла, силкине да къоба, кюнбет сыдырланы аулаб, танг атаргъа чынг башына Биязыргъа чыгъыб, тегерекге къарай джайылгъанды. Бара-барыб къараса, къарланы къыйыры тауусулгъан джерде къойла лжатыб, огъары джанында къарлада да бир бёрю тёнгшой тургъанын кёргенди. (Батал да, Амырханлары бары да анга толу ийнадыла). Ол тамашагъа асыры сейирсингенден, сюрюню алайлай саркытыб кетерге болалмагъанды. Кюндюзюнде юркуюб, Эсауаны мал стауатындан айырылыргъа унамай чабдыргъан къойну кесиби, бёрюге азыкъгъа къоюб, сюрюню элге тюшюргенди.

Узаймай, Албот-къызы ауушханды.

Дагъыда бираздан, Асланбек Сабазладан бир кызыны къатынга алгъанды.

Ол кёзюуледе Къарачайгъа тели ауруу киргенди. Эсауаны алты джашыны абадан экисин ол къоратханды. Джангы къатынлы Асланбек да ол ауруудан ауушханды.

Сабийсиз кетген Асланбекни рысхысы, мюлкю асаба болгъаны себебли, аны талайын ёлгенни ашына чачуу, къалгъанын да къолгъа джыйуу деген чубур адетни тебретгенди къарнашы. Ол айлада Сабаз-къызы ата юйуне къайтыб болгъанды. Хапарны эштгенди да, къайынына адам ийгенди. «Тиширыула айтхан ышанлагъа кёре, кеси кесиме ишеклиме,—деб, айтдыргъанды тиширыу,— Мен бир джанына болгунчу, тилейме, къарнашыны малын, мюлкюн чачмасын».

Харамыракъ, чърчегирек Эсауа джаш келинни сёзюне ышанмагъанды, айтханын кёбдюргенди, къайнатханды. Ышанмазгъа излеген эсе да, ким биледи. «Келиним, ким бла болса да тослукъ джюрютюрюкдю да, хотасында сабий келтирликди, аны да къарнашымдан туугъаннга ататырыкъды» деб, ёлчемсиз, ауур сёз чыгъаргъанды.

Джамагъатда акъыл, тёзюм кёбдю. «Келиннге ышанмагъанлыгъынг алай уллу эсе, — дегендиле джамагъатда, Сабаз-

ланы тийреде акъыллы адамла, — тюз кишинги айт. келининг аны юйюнде турсун.

Алай бла, Сабазланы къыз хоншу тийреде, Эсауа айтхан тюз кишини юйюнде талай ай джашагъанды.

Эсауаны тели сёзю амалтын биреуню тыбырында аллай бир заманны аман бла джашагъан ауур тишируу къаллай бир ыйлыкъ кёлтюргенин Сабазланы къыз бла аллах кеси болмаса, киши ёлчелеяллыкъ тюддю, дейдиле Амырханланы къатынла.

Эсауа тергеб чыгъаргъан болджал джетерге, Сабазланы къыз Асланбекге шашмай ушагъан джашчыкъ табханды.

Тийрени бир юйюне джангы эркиши сюек къошулургъа, бирси юйюнден экиси къорагъандыла. Эсауаны эки гитче джашчыгъы, бурууну юсю бла илкич ийиб, сенгкилчек этиб, ойнай келиб, агъач сыныб кетгени бла джыгъылыб, ичлери бузулуб, джангыз ингирге экиси да ёлгендиле.

Аны бла къалмагъанды — Эсауаны юйюрю седиреуден седиреб баргъанды. Экинчи джайында ортанчы экиси, ёгюзню къуйругъундан илиниб, Къобандан ётебиз дегенлей, ычхыныб, суугъа кёмюлюб кетгендиле. Бирини ёлюгюн тёбенирекде табыб, тийре къабырлада асырагъандыла. Экинчисини ёлюгю табылмай огъуна къалгъанды.

Эки джылны ичинде алты джаш сюегинден айырылай, Тейри алмагъан, Тейрини чамландыргъан бир заты болду деб, джамгабат ырыслаб, къоркъуб къарагъан юйдегиде джангыз кызы къалгъанды.

Джайны бир гюрге кюнюнде (хапарчыла гюрге кюн деб, чертиб айтадыла) Эсауаны джангыз кызы, тийре сабийле бла, тюртю джыя, Дууут ауушха чыкъгъанды. Къызла бары тюртюге джайылгъандыла, ол а, терекге ёрлерге деб, ташха миннгенди. «Илинемс деб, алайдан силкингени бла, башмагъын да, аякъ ызын да ташны юсюнде къалдырыб, кёкге учуб кетгенди». «Учулан бла Дууутну арасында булутда къалкъаб баргъанын кесим кёзюм бла кёргенме»,—деб, артда бир дууутчу хапар айтханды, ант этиб». Ташдан силкиниб учхан заманында къалдыргъан аякъ ызы Амырханланы алгъыннгы къабырларыны огъары кыйырында сослан ташда бюгюн да белгилиди, башмагъын а алайдан адамла алыб кетгендиле, артха дери Ачахматлада сакъланнганды»,—деб, Амырханланы кишиле ол хапарлагъа, къоллары бла тутханча, толу ийнаныб сёлешедиле.

Амырханланы тийреникиле кызычыкны дуниядан алай къуджур къораб кетгенин джыл сайын эсгередиле. Тийреде ал-

ты къарнашны туудукълары (алтауланны хапарын артдаракъдан айтырма), джылда бир гюрге кюн, бир чыммакъ къозуну кесиб, «дыммылла» деб гитче гютдючюкле бишириб, — юч тогъуз дыммыл этиб, кюлде бишириб, къырдышха джайыб суутуб, тийреде юйлеге чачыб тургъандыла. Хар юйге тюл, «юч тогъуз юйге» — алты къарнашны туудукълары аллай бир болгъандыла — чачхандыла. Джылда белгиленнген ол гюрге кюн келинле тил тутхандыла, саугъагъа берирге деб, джанджаулукъла кёлтюргендиле.

Амырханланы бир бутагъы Кюнтиерге кёчгенинде да, тийреин ол адетин атмагъанды. Эсауаны «булутла арасына кёмюлюб, кёкге кёлтюрюлюб» кетген джангыз тамаша кызыны кюдретин сыйлайдыла. Джанларына тийген болуб, ачуланыб, къаргъасала уа, «Эсауалай тюб болгъун» деб кюядыла.

Асланбекни кыыз тюрсюню тюрленмей кългъан къатыны табхан джашчыкъгъа Баракъ атагъандыла. Сабаз-кызы баласын, ата юйюнден чыгъармай, эки джылны ёсдюргенди. Андан ары элде тутаргъа къайын джанындан кюрккгъанды да, сабийин ёсдюрюрге эрини эбзе танышларына ашыргъанды. Къайры, нек ашыргъанын не тийреге, не къайынына сездирмегенди.

Эбзе джууукъла, Баракъны онтёрт джыл ёсдюрюб, кюлуна сауут-саба ала башларча, оналты джылы толгъан джаш болгъанында, атасыны эски джуртуна — Къарачайгъа келтириб, анасыны кюлуна сау-эсен табдыргъандыла.

Баракъ асылуу джаш болгъанды. Къатын алыр заманы джетгенди. Соруша, сора, къарай келгендиле да, Басханда Орусбийладан Джанымхан деб бир кызыны джаратхандыла. Сёз тауусхандыла. Келинликни келтирирге Къарачайдан джыйын болуб, огъары тау джолла бла баргъандыла. Анда да сыбызгъы согъуб, той этиб, кюрманлыкъдан ауузланыб, Джанымханны ат белине тюшюрюб, Басхандан Къарачайгъа Сют джолла бла атланнгандыла.

Келе-келиб, Хурла кёлню тёбенинде Тамырлыда ат солутургъа тохтагъандыла. Джолоучулагъа азыкъгъа кюй сойгъандыла. Атлыладан бири, ашаб кюбуб, эти кемирилген джауорунну тешгенди да, къатларында алты бутакълы нарат терекчикни бир бутагъына кийдириб, «бу терекни ненча бутагъы бар эсе, джангы келинни апча уланы болсун» деб, тилек айтханды. (Амырханланы кишиле бусагъатда да ол хапарны айтсала, «терекни сени къарт атангы таныгъанча билебиз», — деб кюшадыла).

Керти да, Джанымханны Баракъдан алты джашы болганды.

Заманлары келгенинде, джашла юйленгендиле. Баракъ бла Джанымхан да ёлгендиле, кетгендиле. Джашла айырылгандыла, джер эркинлик табыб, кенгиге чачылалмагъанлыкъгъа, бирер юйдеги болуб, энчи от тамызгандыла. Алай а тамадалары Махсют беш къарнашына бийлик этиб башлагъанды. Дунияны джарыгъын къарнашларындан эсе алгъа кёргенин кесини онгдулугъуна тергеб, гитчелерини адамлыкъларын сындырыб, джанларын кюн сайын къыйнаб, артыкълыгъына ёлче салмай джашагъанды. Аяусуз, къатыджюрек адам. Ол огъай, къошдан тюшсе, миннген атын кишенлеб, къарнашлары сабанларына бошлаб къойгъанлыкъгъа, къулагъына алмагъанды. Оракъчы ийнеклери джайлыкъдан келселе, отлатыргъа биягъы сабанлагъа,—къарнашларыны биченликлерине ийиб тургъанды. Аууз сёз айтама дегеннге да ачы джууаб къайтарыргъа, керексиз хыны этиб къояргъа аямагъанды. Алай бла къарнашларыны къанларындан келгенди. «Муну артыкълыкъларын мындан ары къалай кёлтюрейик? Мынга бир аджал къайдан келир эди?»—деб, гитче къарнашлары ууахты тилерге джетгендиле.

Бир кюн гитче къарнашындан туугъан джашчыкъ, ийнеклени кюте келиб, оюннга болуб, Махсютню сабанына ычхындыргъанды. Махсют, кёрюб, сабаннга чыкыгъанды. Джашчыкъны чакъырыб, ийнеклени арбазына сюрдюргенди. Бзугъа джыйыб, бегитгенди. Бёрк тюбюнден джетген чачы тёгюлген джашчыкъны башын джюлюгенди, ариу айтханды, кезлик бергенди да юйге ашыргъанды. Ийнекле Махсютню кенг бауунда къалгъандыла. Хоншу арбазда да бузоулары макъыра. Тамада къарнаш, гитче къарнашларыны саурукъ ийнеклерин баудан джибермей, бузоуларына джолукъдуругъа къоймай, юч кюнню тутханды. Ийнеклени кече киши чыгъарыб кетмесин деб, ингир сайын, бёрю тонунa чырмала келиб, бауну аллында къанга табчанда джатыб тургъанды. Бирси къарнашла уа къошда болгъандыла.

Ючюнчю кюннюю ашхамында келинлени бири, атха кеси джангыз миниб, Эни-къолда къошларына кече бла салыб баргъанды. «Тамада къарнашыгъыз ийнеклеригизни тутханды да, баугъа уруб, джибермей, алларын сакълаб тургъанына ючюнчю кюнню тауусулады. Ийнеклени джелинлери чачылады, тилсиз хайуанлада не терслик барды? Қъатылыкъ этиб, къыйынлыкъ лжетдириб турады»,—деб тарыкыгъанды. Тишируу, кечегиде

атлы болуб, сыртдан аууб, ёзен атлаб келгенинде, малчы кишиге ётгенине не сёз барды!...

Танг атаргъа, башы тютюнлеб, элге джетгенди. Къараса, биягы ийнекле бауда ёкюре, бузоула бирси арбазда макъыра, Махсют да, бёрю тонуну тютюнден чыгыб, эртден джумушуна хазырлана, олтуруб эсней. Къошдан ачыуланыб эннген киши, къауалын алыб, юй башына ёрлеб тебрегенлей, къатыны, эрини къаны тюрленнгенин сезиб, «а киши, отму ашагъанса, шашыбмы айланаса, мен жарлы!»—деб, билегине илингенди. Эри, гырхы иннетин къатыны сезгенин кёрюб: «Акъылынга аны уа къалай келтирдинг? Майна, юй башында бир къуджур къуш къонуб турады, аны атарыкъма»—деб, къолун ычхындырыб, ёрлеб кетгенди. Алайдан мараб, аргъы арбазда тамада къарнашыны богъурдагъындан уруб, кесерин къыркыб къойгъанды.

Ары чынгаб, ийнеклени бошлаб, бузоуларына джолукъдуруб, тийре къозгъалыб, къайгъыны кёргюнчю, ызына Эни-къолгъа, къошха таяныб кетгенди.

Къан бермез кишинг ёлтюрсюн деб, къаргъыш барды—аны магъанасы къарнашы неда тиширыу сюек ёлтюрсюн дегенди. Ол заманлада тёре аллай адамгъа къан тёлетмегенди.

Ышаннга салыб, сампалны ычхындыргъан тынч болгъанлыкъгъа, аны джууабы ауурду: джамагъатны джашауунда ары дери ёмюрледе да джолукъмагъан, ол эрши, осал ишге сюд этерге гитче таулу халкъны аякъ юсюндеги адамы бары джыйылгъанды. Бир хатхудан джаратылгъан экеулен бири бирин уруб ёлтюрген деген затны тергеусюз къыйынлыкъла келтирлик аман кюнледе эшитирге тюшдю болурму деб, сагъайгъанды.

Махсютню джылау-сыйыт басхан арбазына Къарачайны сыйлы къартлары джыйылгъандыла. Къарнашлары да чакыр-гъандыла. Мурдар келмегенди. Тамадаларыны бийлигин кёлтюралмай, бирча ынгычхагъан къарнашла мурдарны ариуларгъа излемегендиле. «Кесинги ийнеклеринг ючюн, къарнашыбызны ёлтюрдюнг»,—деб, къатларына басдырмай къойгъандыла. «Ёлгенни юйдегиси толу аякълангынчы, сабийлерине къараргъа» мурдарны борчлу этиб, оноу чыгъаргъанды махкеме.

Тийре да мурдар кишини юйдегиси алайда болурун унамагъанды, «къарнашынгы аямагъан киши бизни бирибизни да аярынг джокъду. Къарнашларынга этмеген игиликни биреулеге этерик тюлсе, биз адамларыбыздан эрикмегенбиз, алай болса да сенден къуру къалайыкъ. Ёсюб келген гюнахсыз сабийлерни-

нги керексизге эрши кѣргюзтме да, тийреден ариулукъ бла тай», дегендиле.

Сабанлыгъын, биченлигин сатыб, багъасына джалчыла тутуб, тамада къарнашыны юйдегисини джумушларын баджарыргъа джарашдырыб, кеси, юйдегисин алыб, къошчула стауаты болуучу Кюнтиер кышлыкъгъа кетиб, анда кышда къалыучу къошланы бири болуб орналгъанды.

Тамада келин, Махсютню къатыны, «инш-аллах, сенден артаха ёлюрме, сен ёлген кюн джыламай да, тебсемей да къалмам»,—деб ант этгенди.

...Талай замандан илинмек аджалдан ёлюб. чубар алашагъа сал болуб, тийреге тюшгенди мурдар киши. Мурдарлыкъгъа къалгъынчы, тийрени джамагъаты бары суйген, халал, ачыкъ джюрекли, джарашуу, джарыкъ, алай а дженгил адам болгъанды. Тамада келини да джюрегини теренинде аны эгечи кибик суйюб тургъанды. Ёлюгю келгенинде да, ол сезимини хатери бла, джюрегин улуу бушуу басыб, санлары джызылдаб, сарнаб киргенди арбазгъа. «Тѣреде темир таякълы, къаяда чыпчыкъ аякълы къайын джигитим, аман келинлеринги кюл джанында къоюб, къанатлы болуб нек кетдинг!? Сени ол ыйнакълы джарыкъ кѣзлеринги джабылгъанларына къараргъа къарыуум къалай джетсин?» — деб, кычырыкъ этиб, ал эшикни босагъасындан джылаб киргенди. Сора эри ёлген кюнледе этген анты эсине тюшгенди. Бираз туруб, арт эшикни босагъасындан чыкыгъанлай (ол заманлада келинлеге ал эшик бла чыгъаргъа эркинлик берилмегенди, ал эшик бла кириб, арт эшик бла чыгыб тургъандыла), джумушчу тиширыулагъа харс урдуруб, той эте, тебсей кетгенди.

* * *

Къарнашын ёлтюрген киши Амырхан улу Батал юзюкню аккасы болгъанды.

Баталны юйюрю тогъуз башлы юйдегиди: къатыны Зурум, джашаб джашауун тауусалмагъан атасы Иналух, джылы андан джыйырма джылгъа кемирек къарт амма Гошаях, тамада кызы ариу Нюрсада, джашлары—чыбыкълача, бир-бири ызындан джетиб келген Лалау, Алхаз, Ануар, Рамазан. Баталны джангы кызыны — джыйырма джылы энди толгъан Нюрсаданы—чырайына Кюнтиерни тиширыу юзюгю бары сукъланады. Джаш къауумну уа айтма да къой. Бек ашхы джерлеге тубетирге боллукъ эдиле, амма, джангы аякълана келген ууакъ юйдеги алктын тирилалмагъанды да, кызыны къолу учхарады. «Эрге

чыкыгъан кыйын тюлдю, этек бюкгенди кыйынлыкъ», деб эртде кыыз айтханлай, кесине тыйыншлы биреуню юйюне келин болуб кирирге гинджилиги джокъду. Джокъду кьол кереги, эки кёзюн джандырыб а къалай барсын. Ол кёз къарангы этерик эсе да, ата-анасы атлатырыкъ тюлдюле.

Бир джолда, Нюрсада гитче кыызчыкъ болуб, арбазда ууакъ джумушлагъа узала тургъанлай:

— Патчахха джаш туугъанды, джамагъат! Эресейни тахта-сына олтурлукъ улан туугъанды, правленни аллына джыйылыгъыз, келигиз ары!—деб джамагъатны чакъыра, адамла оздула. Тийреден адамла: къартла, джашла, кызла къурала башладыла. Алай а «чырайсыз кызланы унамайдыла, келтирмегиз» деб дагыда бир хапар чыкъды. Эрши кызлы юйдегилени отларына суу тамызылгъанча болдула.

Кёк схарла джабыулу столну правлен аллында орнатдыла. Патчахны, къатыныны, кызларыны суратларын чыгъарыб, столну къатында сюелген джашлагъа тутдурдула. Джангы туугъан джашха алгъышны кьутуртуб, старшина, афенди, доверна сёлешдиле. Джыйылгъан джамагъат да «аминни» басды. Чачыла тебрегенлеринде, сабийлеге узун конфетчикле бердиле. Аны ючюн киши да капек алмады, алайына бердиле.

— Джашауу мунуча татлы болсун дегиз да, тилек айтыгъыз, — деб тутдурдула сабийлеге конфет кесеклени. Нюрсада-ны биргесине баргъан Лалау, юйге джетгинчи чыдаямай, конфетни кемире, ызларына айландыла. Эршилеге тергелиб, правлен аллына чакъырылмай кьалгъан эки кыыз, мыдах болуб, ушакъ эте тургъанларына бардыла. Аланы бири, Россия империяны престолуна олтурлукъ джашны кьагъыб:

— Аман кюн келлик, ёсмей кьалгъын!—деб кьаргъады.

— Хо, бир аллах, туугъанлай огъуна адамланы эки бёлюб тебреген, ол кимге игилик келтирликди, ёсмезлик,—деди бири да. Аланы эшитген Нюрсада бла Лалау «джашауу татлы болсун деб тилек этигиз» дегенлени сёзлерине келишмеген кьуджур кыыз ачыуну алай тёгюлгенине сейирсиниб оздула.

Кече аммасыны аягъындан кириб джатхан Нюрсада, къарт къатын эртден намазгъа кьозгъала айланган заманда уяныб, тийреде сарнагъан, ачы джылагъан тауушла эшитиб, юйюген джабагъы джастыкъдан тозурагъан башын кёлтюрюб:

— Амма, не болгъанды?—деб, джюрегинден къайгырыб сорду.

Амма, тийреде сыйытны чурумун тюненеден огъуна билгенча:

— Къайсы эсе да ауушду, — деб, акъырын джууаб этди. Къызчыкъ, кёзлерин чыракъ ийиб, башын жастыкыгъа джибермей, биразны да тынгылаб, аммагъа ауур тиер деб кёлюне келмей, ауазы къалтырай:

— Къартыракъ адам болгъаед, — деди. Къызчыкны оюмсуз сёзлери амманы джюрегин чанчдырдыла болур эди, керти да кесини джаны чыгъыб кетерча кёрдю. Абдез ала, окъуй тургъан суурасын джарты джолда бёлдю да:

— Къызым, сеничала талкъ болуб кетиб, менича къартла сау къалгъанлары да болгъанды, — деб ынгычхады. Аны не айтханын Нюраса оздуруб огъуна ангылады, амманы джанын алай терен къыйнар ауур сёзю быргъаб джибергенине джаш джюреги мардасыз къыйналды. Амма, намазлыкъдан къобханында, къызны сыта тургъанын кёрюб, джумушады.

— Къайгъырмаз, къызым, джаш джылай ёседи, къарт ынгычхай ёледи, — деди ол, анга кёл эте.

Амма кёбню кёрген, узакъ-узун ёмюрню джашагъан къатынды.

Аны хапарлары Нюрасаны сабийлик джашауун джасагъан джубанчладыла. Амма, эки сабийли ёксюз юйдегиге къызлай ана болуб, Иналухну къолуна джашлай тюшген эди. Уллу зауукъ сынамагъанлай, узун джашауун ашырыб барады. Балта алыб терек аудурмагъанды, чалкъы алыб бичен чалмагъанды ансы, джангы юйдегисинде ол этмеген иш, ол сынамагъан зат къалмагъанды. Ёзге, ёге джашы бла ёге къызыны кёллерине джеталмагъанды. Кесинден хазна гитче болмагъан ёге джашы, анга эришиб, джюрек джарасына туз себгенлей джашатханды.

— Эй, аналыгъым, ол Минги тауну кёремисе? — деб, самаркъаулаб соруучан эди ол.

— Кёреме, — дер эди ёге ана.

— Бу юйге тыбыргъа кириб, сеннге эришиб турама ансы, ол тауну чачыб, быстыр-чыстыр этиб, тинтиб-тараб джиберирге кючюм джетерикди.

— Да нек эришесе манга, бир болумсуз тиширыгъа? Тинтиб джибер тауну, джыртыб джибер, къаллай джигит болгъанынгы мен да, джамагъат да кёрейик, — деб, ачы джууаб бермей, ёпкелемегенлей, чам этиб кёюучан эди.

Ёге къызы да андан хутдур. Гошаях амма, уучу Иналухну ёксюз юйдегисине ана болуб джангы киргенден сора, джыл да тюгел джетгинчи, эри бир къой кесгенди. Къойну эки къабыргъасы бла бутларына туз этиб, къакъларгъа деб, от юйню чы-

рдысына такыгъандыла. Иналух уугъа кетиб, ючюсю да юйде кыалгъанларында, ёге кызы, ёрге къарагъанды да:

— Бир кыабыргъа — атама, бири — къарнашыма, бир бут — меннге, бири да — къарт анама. Оу, санга юлюш джокъ кёреме! Тыбырсызгъа юлюш чыгъа болмаз. Аманны эки юлюшю башына дегенлей, тыбыры болмагъан джерде кесине тыбыр джарашдырыб кюрешген адамгъа ким юлюш чыгъарлыкъды, — деб дагыда нелени эсе да джармалагъанды. Сабыр тиширыу Гошаях, джыламукълары тамагына тыгъылыб, джукъ айтмай, чыгыб кетгенди. Къакъ этден юлюшсюз кыалама деб ёпкелемегенди, кюн сайын чимдеб тургъаны, иринлей келиб, ол кюн бузулгъанды. Алайда кыабынганы бла, кесин басалмай, огъары тийреге анасына чыгыб баргъанды.

— Анам, башымы отха къайдан салдыгъыз эсе да, кечиналмайма, шугут джылан кибик, ол кыз башымы суугъа атарыкъ этди. Джашаялмайма аны къатында, джарлы джанымы андан бир къутхарыгъыз, — деб джылаб тарыкыгъанды.

— Къызчыкъ, акъыз, ёлейим андан эсе, — дегенди анасы, — бу джол меннге айтдынг эсенг да, экинчи кишиге сагъынма. Сен сёгюб айланганлыкъгъа, Немеланы кызыны юйюнден кыста-яллыкъ тюлсе. Андан эсе, дунияда аныча джокъду де да махтауун чыгъар, табханынгы юсюне кыабларгъа кюреш, кимге болса да бериб, юсюнгден къорарча эт. Алайсыз андан къуту-лаллыкъ тюлсе.

Анасы юретгенча этгенди Гошаях, ёге кызын гинджича кийиндириб, махтауун бериб башлагъанды. Алай бла, насыбы тартыб, уллу элде кыйыр тийреден биреуге эрге къоратханды.

Бир бёлек заман ётгенден сора, ёге кызыны кыйын анасы танг джарыгъаны бла келгенди. Джангы джууукъну эртделёб келгенине сескекли болуб чыкыгъанды Гошаях, къатынны юйге чакъыргъанды.

— Ичкери кир, кенгде нек тохтагъанса, а кыз?

— Огъай, игиликке барайым. Ашыгыш тюл эсенг, былай бир чёк, — дегенди джууукъ къатын. — Кызгъаным бла келе турама. Бусагъатда айтыб кёймасам, сууусам, башлаяллыкъ тюлме. Кёб кере келирге тебреб, кесими басыб тургъанма.

Къууандырып хапар айтмазын сезген Гошаях, къатында чёгелегенди.

— О-о, Гошаях, джаным-кёзюм, ол кызлыгъынг бла анча заманны кыалай да джашау эталгъаненг? Кыалай да кечиннге-

ненг? Ды-ды-ды-ды, мен хариб, бир бечелни келтириб чёкдюр-генсе отоуума, не джумуш этдиралмайма, не орундан кьобарал-майма. Сыйытсыз ёлю киргенди юйюме. Тийреде аны сёзюнден ёзге хапар джюрюмейди. Энди кьарнын тойдуралмай кьалама деб кьоркьама. Келининг демегиз, огьурлу хоншу болсун дегиз, дейме джууукьларыма...

Ол сёзлени эшитгени бла Гошаях, джангы джууукьну сы-йын да кёрмей, джюгенден бошланганды. Сёзню андан ары тохтатыр мурат бла ёрге кьобханды.

— Иги кьатын, — дегенди Гошаях, — бюгюнден сора аны атын сагьыныб аллыма келме. Сеннге баргьанлы эринчек да, мухар да, сёзчу да, джукьучу да болду эсе, мен не этейим? Менде заманында аланы бири да джогьед. Эртде да кьобаед, кеч да джатаед, тамагьындан не эннгенин кёрген эсем да унутхан-ма. Мени кьолуму сууукь суугьа джетдирмейед. Менде алай эди, сени кьолунгда тюрленди эсе, кесингден кёр, иги кьатын. Уллу юйдеги бир кьыз сабийни юсюн теблеб, кёзюн кюн джа-рыкьгьа ачаргьа кьоймай турсагьыз, шашдырыб, тели этиб да кьоярсыз!

Алай айтыб, кьатынны эки этегин башына кьаблаб ашыр-гьанды.

— Аллай кьызыны юйюнде ёсдюрюб, биреуню юйюне келин этиб ашыргьан юйдегини эшиги ай джарыкьгьа тартылсын, — деб кьаргьаб кетгенди кьатын. Экинчи былай бери кьатлама-гьанды.

Эри Иналух ёзеннге айтылыб тургьан бир уучу болгьан-ды. Аны эм уллу байлыгьы кийик териледен этилген, беш-алты гуд арпа сыйынган кьабчыкьлары бла орундукь аллына атыу-чу джанууар териле эдиле.

Иналух Хадохжукь улу Джаммолатны таный эдим деученди, ол заманладан, таурухлача, кёб хапар айтады. Кьарачайны орус патчахха тюзлюгюне аманат джаш болуб, джаш заманын-да талай джылны Боргустан кьалада джашагьанды. Лабадан Балыкьгьа дери тау ауушланы барына, ёзенлени сокьмакьла-рына шагьрей Иналух, джол уста болуб, генерал Бабинни атлы аскерин, Лаба ёзенни ёрге чыгьарыб, Санчар аууш бла ауду-руб, ол заманда Тюркню кьолунда тургьан Согьум кьаланы ба-шындан кьаратханды. «Кёзюлдюреуюк тартыб кьарадым да, тюркюлени джоппу джерин кёрдюм. Алайгьа атыгьыз деб, топчулагьа юретдим. Единорогну ары буруб бекледиле да, тюркюлени пес бёрклерин тенгиз башында кьалкьытдыла.

Аны ючюн инарал мени имбашымдан кѡагыб бюсюреу этиб, медаль берген эди», — деб эсине тюшюреди Иналух. «Джашлыгъымда (алай деб джетмишден атлагынчы джылларына айтады) э-эй, алтмыш джыл болуб, Бийчесында ат белинде истемей джюрюучю джылларым болуб кѡалгѡаелле», — деб ахсынады, — элли сегиз доммай ѳлтюргенме, кѡыш чилле тауусулгѡан кѳзюуде Кѡобан ѳзенде чегет алманы акѡ чагѡыб тургѡанын кѳргенме», — деученди акка. «Аккагѡыз ѳлтюрген доммайланы кѡысха иликлерине кѡолуму сугѡуб, джилик чыгѡарыб ашагѡанма», — дейди амма да.

Кѡартлыгѡы дженгнгенинде да, Иналух учулулугѡун кѡоймагѡанды. Кѡой кѡуйрукѡну кесекле этеди, хар бирини арасына тешикчик кеседи, алайгѡа бѳрю от салыб, семиз кесекни орнуна джабышдырады. Элден тышына чыгѡарыб, кѳкенле тюбюне таяныб, атыб кетеди. Джаныуарны сокѡмагѡына уста киши аны джюрюр джерин биледи. Экинчи кюнюнде барыб, тюлкю терини алыб келеди. Кѳгетге мардасыз ѳчдю, тюлкю уудан тюшген хайры (терилени тюкеннге сатады) кѳгетге кетеди. Арт джыллада уа ол джетмей тебregenди да, кѳгет алыргѡа джиблерин, чындыларын сатыб кѡайтханлыкѡгѡа, джарсымайды.

Акканы халисинде Нюрсада бла Лалауну эм бек сейирсиндирген зат садакѡачыла бла дуня ушагѡыды. Тенгиз, терк ѳтюб, сыртларына артмакѡ атыб, тау элдеде садакѡа джыа, таулу факѡырла келедиле. Джанлаб озмайдыла, Кюнтиерни да джокѡлайдыла. Ныгѡышда олтуруб, узун акѡ сакѡалын таягѡына тиреб, сагѡышха сингнген Иналух, арбазгѡа садакѡачы киргенлей, тириледи.

— Шохум, о достум, былай келчи, — деб чакѡырады. Мубарекни нек чакѡыргѡанын иги ангылаялмагѡан садакѡачы, арсарланыб, артмагѡын сыртына джыйышдыра, кѡатына акѡырын келсе, хурметли Иналух, джашлыгѡында эшитген кѡумукѡ сѳзлени чалышдыра: — Шохум, достум, олтурчу былай. Сен дуняда джюрюген адамса, хапар айтчы. Биз бу тар ѳзенни ичинѳ тыгѡылыб кѡалгѡанбыз да, дуняны бир джаны кѡабыныб бара ѳсе да билмейбиз. Дуняда кѡайгѡы бармыды? Кѡзауат бармыды? Кѡралла тынчмылла? Не эштесе, не кѳресе? Сыт хапар.

Тили кавказ калкѡланы арасында джюрюген тилден узакѡ кетмегени себебли, кѡайсы садакѡачыгѡа да сѳзюн ангылатады. Алай бла табады кесине джубанч, эшитген затын да сеннгенга хапарлай барады талай заманны — экинчи садакѡачы

джангы зат кьошхунчу. Тюбеб к'алса, Лалау сейирсиниб тынгылайды акканы дуния ушак'ларына, Нюрсада уа джуг'ун да ангыламайды.

— Ий, дунияны тынчлыгындан мынга не барды, ха? — деб кюлюб кетеди.

Дуния деб бир кенг зат болг'анын, анда ург'ан аязла Кюнтиерде эслилени сескекли этгенин Лалау аккасыны садак'ачыла бла ушак'ларындан сабийликден ог'уна ангылаб башлаг'анды.

Бир джолда Нарсана джанындан келген кьошчу киши ол ыйык'да шахарда болг'ан уллу байрамдан к'уджур хапарла джармалады.

— Патчахны тук'умуна юч джюз джыл толг'анды деб, шахарда уллу байрам болду. Ит иесин танымайды. Паркга да халк'ны юч кюнню ачхасыз джибердиле. Биз да айландык', шалбар ауларыбыз дженге. Адам суратланы к'абырг'ада шайтанлача джюрютюб, джансыз суратланы, сау адамлача, ары-бери чабдырыб, эй бир тамашала болдула! Адам кеси к'езю бла к'ермесе, ёмюрюнде ийнанмаз. Алыныб кетеем, аллахак'ы!

— Сандырак' болурму? — деб ышардыла гынтдылыла.

— Ант этдире эсенг, керти айтама, к'ерген затымы айтама. Адам суратла ингир к'арангыда, ма былай, шайтанлача, ары-бери джюмюлюб ак' к'абырг'ада. Аллахны тамашасы!

— Шайтанланы уа ненчасын к'ергенсе?

— Ха-ха-ха.

— К'хы-к'хы-к'хы...

Кинематографны биринчи хапары Кюнтиерге ол халда джетгенди. Романовланы ючджюзджыллык' байрамы ючюнчю кюнне Кюнтиерге да келди. Патчахны суратыны т'егерегине зырзырла таг'ыб, правлен аллына чыг'ардыла. Старшина Абук суратны джабыулу столну джанында сюелген эки к'ангич джашха тутдурду. Джашла, суратны араг'а алыб, ёрге к'елтюрюб, им-башларыны тенглигине джетдириб, сир к'ятдыла. Джыйылг'ан джамаг'атны аллында старшина с'елешди.

— Джамаг'ат! — деди ол, — Эресейни патчахы, Его Императорское Величество Николай Александровични тук'уму Эресейни халк'ына аталык'-аналык' этиб тург'анлы юч джюз джыл толду. Ол тук'умну ак'ыллы, онглу адамлары, Эресейни тахтасындан тюшмей, патчахлык' этиб, уллу к'ралг'а ашхы оноула джарашдырыб тург'анлы ючджюз джылдан атлады...

— Сеничалаг'а уа таб оноула салг'анды, ха-хи-хи, — деди

олтургъанланы бири къатындагына, старшинаны кѣргюзтюб.

— Импраторске белича дегени уа неди?

— Къайдам, аллахны джюз аты болгъанча, Мыкалайны да болур талай аты.

— Чам атыды, хи-хи-хи!

— Ананга аман айтыб джиберди дейме, сенден джашырыб, орусча.

— Дунияда кѣб патчах, кѣб патчах тукъум болгъандыла, — деб бардырады старшина, — Ёзге юджюз джылны тахтада олтургъан тукъум эндиге дери тюбемегенди. Романовланы тукъумну аллах алгъан джери... къхы... заты болгъаны андан да белгиледи. Ол себебден, джамагъат, мынга зарланганла бардыла. Къралны тышында ичинде да бардыла Николай Александровични тахтасына, джуртуна зарланганла. Зарлыкълары башларына джетсин! Къадама ташны тюбюн чучхуб тѣнгеретирге излеген тели кишича, патчахны тахтасыны тамалын кемириб, аудурурга излеген пасыкъла бардыла...

— Юшджюз джылны сюелгенни тамыры бегиген болур? — деди Лалауну къатында дагыда биреу.

— Аудурур, аудурмай а манаххагъа!

— Кѣзююу келмесин де ансы, аугъанын кѣралмай огъуна къалырса, иги джаш. Аллахданмы кючлюдю ол, аллах буюрса, къампайыб да кетер.

— Джамагъат! — старшинаны сѣзю, — тѣгерегинден аллай зар адамла сымарлаб тургъан патчахха да барды къоркъуу. Тилек тилегиз. Къудрети улуу аллах, быланы тахтада энтда минг джылны тут дегиз да тилек тилегиз. Гюнахсыз сабийлени тилеги артыкъ да къабыл болады дейдиле, сабийлеригизге да тилек айтдырыгъыз...

Лалау бла аккасы джыйылыудан бирге келе, Иналух:

— Ы-хы, бир ишексиз, Мыкалайны шиндиги хылеу болду, — деди.

— Не ючюн айтдынг, акка, алай? — деб сорду Лалау.

— Мен Эресейни билгенли, патчах тахтада турсун деб, аллахдан тилетгенлериин эшитмегенме бюгюннге дери.

Къаугъалы, гырхы ёмюрню узагына джашаб, кѣб кыйынылыкъ чекгенликге, тобукъланыб къалмай, бел къатдырыб ашыргъап мубарек, джюз онбешинчи джылында, кишини кыйынамай, ксси да кыйыналмай, тынч ауушуб кетди.

— Насыблы, хурметли адам, байрым кече къабыргъа тюшдю, джатхан джери кенг болсун, — деб, асыраб чачылдыла кюн-

тиерчиле. Андан сора ай чакълыдан амма да ауруду. Орундукъдан тюшмей кѣб джатыучу болду.

— Аккагъзыны бюгече бир джарыкъ кѣрдюм тюшюмде, — деб тюшюн айтды амма бир эртденде. — Къыз тенглерими бир-гесине «гошаях-бийче» ойнай тургъанлай, къолумдан тартыб, къабхакъдан ёзеннге тюшюрюб кетди.

— Ананг акканы ызындан атланьргъамы башлады экен? — деди Батал къатыны Зурумгъа. — Тюбюне, башына къараргъа кюрешигиз.

Нюрсада уа аммасыны кетерине ажымсыз болгъанды. Ол затындан, бу шартындан таныдым деб айталлыкъ тюлдо, ёзге джюрегине ким эсе салгъанча, бегиб бошагъанды.

— Не этесе, амма? Қъалайса, неинди бек инджитгенинг? — деб сорады Нюрсада, амманы агъач орундугъуну аягъына чѣгюб, ичирги джууургъанын тюзете, эти тауусулгъан аякъларын джууургъаннга чырмай.

— Джокъду хатам, къызым. Джанынга къурман-садакъа болайым. Аллахха махтаныр затым джокъду, аллахха саугъам джокъду, не этейим? Адамгъа ауурлугъуму джетдирмей, джанымы чыгъар, уллу аллах, кесинг салгъан джанынгы терк чыгъар, уллу аллах, деб тилейме. Кѣзюм да тынакы (амма алай сѣлешеди), къулагъым да тынакы, ол огъай, акъылым, эсим да тынакы, къызым. Сюйген адамыма «къартлыкъгъа джаша» деб тилек айтдырлыкъ тюлме. Кесинги къарыуунг кесингден тынгынчы джаша, дегенди алгъыш, аллай тилек айта туругъуз. Дуниягъа джарыгъын тѣкген кюнден зауукъ танымай, дуниягъа ауурлукъгъа джашагъандан кимге да не хайыр барды? Елмезлик джокъду, заманында ёлюб, джерин табханды насыб, — деб ахсынады амма.

Лалау а: «Амма джюзге илиниб келеди, джашаууну узуп, къысха кѣрюнюую къалайды экен?» — деб сагъыш этеди.

— Амма, джашагъанынг кѣзюнге къаллай бир кѣрюнеди? Джашаудан эрикдим-зат деб кѣлюнге келемиди? — деб сорады.

Аны джорукъсуз сорууу амманы джанына тийди болур деб, Нюрсада кѣлкѣалды халда къарайды Лалаугъа. Алай а амманы кѣлюне джукъ келмегенди, этек къыйырындан тюшюрмей, «улан джашым, джыйын-башым» деб эркелетиб ёсдюрген уланын кемсиз сюеди, анга гурушха болур къарыуу джокъду.

— О-о, балам, арт эшикден кириб, ал эшик бла чыкъгъан тенгли кѣрюнмейди. Уллу аллах джашаууну быллай бир татлы

нек этген эсе да, — деб, актырын ынгычхаб, аллахха гурушха этиб кьояды амма.

Амма ол арбазгъа чыкыгъаны бла Кюнтиерни эки джаны терен ёзен бетлеге, узакъ таулагъа, чууакъ кёкге, тансыкылагъанча, аланы джангы кёргенча, сейирсиниб къарай, талайны сюелди. Арбазда аллай бирни нек мычыды, алай кёб гурмаучан эди деб, Зурум къайгылы болуб чыкыды.

— Анабыз, кёб турдунг арбазда. Неге къарайса кесинг да?

Амма, къалтырагъан онг кьолю бла гулоч таяктыгына таяна, Зурумгъа бурулду.

— Бу ариу дунягъа къараб турама. Бу сейирликге, бу тамашагъа, бу чомартлыкыгъа бир къарагъыз, шо! Ий-аллах, бу дунядан ариу зат болурму? Ий-аллах, мындан ариу болургъа нени кьудретиңдеп келир? — деб тыхсыды. Зурум амманы тюрлене башлагъанча сизди, эрлай атлаб, кьолтугъундан кириб, юйге актырын элти.

Амма ауушханьнда, кёб джашагъан адамны кебинлигинден джурун юзгенни джашауу аныча узун болады деб, кебинлигинден джууукъланы барына бирер джагъалыкъ джурунчукъ джырыб бердиле.

Баталны юйдегиси ууакылыкъдан чыгъады. Чынг гитчеси Рамазаннга да сегиз джыл толады. Алай а сюрюлюр, чалыныр джерлери, юйрер рысхылары, тириликни джигерликге джалгъашдырыб, арадан онг чыгъарырай усталыкълары кьолай болмагъанлыкъдан, аякъ тиреялмагъанды: Шаушюгут ёзенни чёртлеуюк чыбыгындан эшилген саламбаш юйчукге кирсенг, Нюрсаданы ууакъ-тюегин джыйгъан джангыз алаша кюбюрден ёзге, кьутургъан ёгюзню мюйюзюне илинир зат эслеялыкъ тюлсе.

Нюрсаданы кюбюрюнде да аммасындан къала кетген, седи-реб тебреген эки-юч эски чепкен бла тартма хурджунладан сора джукъ джокъду. Ачхычын бургъанлай, клиса кьонгурау таууш этиучю кюбюр, джылтырауукъ джукъа къанджал кесекледен чюйлениб джасалгъан хамхотун, ачылгъаны сайын хилеу безгиси джызылдаучу эшикге айландырыб, чалман юйню кыш чилледе мылы хазна кьонмаучу мюйюшюнде джерлешгенди.

Юйде сабийлеге акъ суу болур эди деген дыгалас бла, элде тутхан джангыз ийнегинден къалгъан рысхысын-ийнегин, кынгырмайюз джангыз ууаныгы бла джангыз атын, джыйырма ууакъ аякъласын Батал тышында кечиндиреди. Не Джитисуу башында стансе джерледен, неда Ючкёкен бойнунда тап-

рачанладан аренд джер алады, не кьош нёгерле бла чыгъыб турады, неда башха таулу малчылары къатында хоншу кьош болуб, джашчыкъларындан бирин-экисин да чыгъарыб, мал кютеди. Огъарлакъладан эсе, станселеге джууукъ джерлеге тартыучуду, сабийлери орус тилге юренир эдиле деген дыгаласы да кълалмайды.

Аны биргесине эки хоншусу да чыгъыучандыла. Кюнтиерде хоншулары бла, къатынла юлешалмагъан арбаздан ёзге, айры заты джокъду. Анда уа арбаз тарды, къыш кече къар джаууб чыкыгъаны болса, алгъа кьозгъалалгъан къатын, кесине джетгенин кюреб, хоншуну юлюшюне тюртюб кьояргъа ёчюрекди. Артдаракъ кьобхан а аны кёлтюралмайды.

— А сау кълалыкъ, муну мени юсюме атма да, тышына атсанг а! — деб башлайды сёзню. Арты гырмыр бла бошалады.

Хоншулада Баталны Лалауу тенгли дагыда эки джаш бардыла: Айдемир бла Аубекир. Экиси да бек джарлы юйдегилени адамларыдыла, ёзге не халилеринде, не санларында-сюеклеринде керекли затлары болмагъан, тал чыбыкълача, субай джашчыкъладыла.

Айдемирланы арбазда тууар, кьой огъай, тауукъ да хазна джорюмейди. 18 кьозлагъан бир ийнеклери бар эди, ол да ёлгенди. Ууакъ малчыкълары кьошдадыла. Атасы Мамушур мыч, хычыды.

Батал бла кьошда тургъан кёзююнден башха заманда ким къанга джардырлыкъ болса, узун мычхысын бойнуна атыб, анга кетиб къалады. Мычхысыны бир джанын тутаргъа кесича бир адам табылады, анга да юлюшюн чыгъарыргъа кюреше ишлейди. Къыйынды, алай болса да Мамушурну мычхысы кечинмек эте барыргъа мадар береди.

Айдемирни анасы Дауум тири, джигер тиширыуду. Хоншуладан, танышдан, шагърейден эски кийим, эски джамаулукъ тилеген бла, табхан затын таза джуууб, джамаб, джарашдырыб, сабийлерини юскю джалан этмей кечиндиреди. Кийим джамаргъа уа алай уста болгъанды, ийнени ызын, зыптылагъанын танытмайды.

Бёлек джылны андан алгъа юйдегини ал баласы Айдемир туугъанында, джашчыкыгъа ат атаргъа башладыла. Джууукъ-тенг бирери бирер сёз кьошду. Атланы джаратмай, сайлай, быргъай келдиле, биринде да тохтаялмадыла.

Туугъан уланнга ат берирге излеген, алгъы бурун кереги бла

атын арбазгъа кийириб такъсын да, андан сора атасын деб. сёзю чамгъа бурдула. Джерли ат келтирирге киши тирилалмады.

Мамушур бла Дауум юде кеслери къалгъанларында, атасы:

— Айдемир атарыкъма, — деди. Хилеу агъач орундукъгъа джайылгъан эски ичирги тешекде таяныб джатхан Дауум, къаны къачыб кёгерген джукъа эринлерин ышартды да:

— Аллай иги ат бизни джашчыкъгъа джетерми? Сыйлы тукъумладан озмаучан шойду да аллай ариу ат? — деб, ышангысыз ахсынды.

— Джетмей а! Кесинги мискин нек этесе, хомух? Бийле, байла атланы неках этибми алгъалла, — деб къатынына кёл бере, таукел айтды Мамушур.

Аубекирлары да аладан онглу тюдюле, не да болсун чакъым юдегидиле да, агалары джалда табхан затчыгъы бла джашайдыла. Къарачайда уа джалчылыкъ этмеген, кёзююнде джалчылыкъ таякъны ауурлугъун сынаб чыкъмагъан аз адам бардымы дейсе.

Бир ёгюзню себебинден джюз ёгюз суу ичди дегенлей, Баталны огъуру эки хоншугъа да джугъуб къалды. Ол джашы Лалауну школгъа салгъанында, бу эсли адам бир джукъ ангылаб джиберди болур деб, Аубекир бла Айдемирни да Лалау къатыны орус «учителге» бердиле.

Эртденбла сабийле школгъа келселе, орус «учитель» дерслени башлардан алгъа, классха афенди киреди. Орус устаз бир джанына туруб, къабыргъаны къатында сюeledи. Афенди, къолларын кёлтюруб, кёкюрек туурасында джайыб, узун дууа окъуйду. Ата-аналаны ауузундан ары дери эште тургъанлыкъгъа, афенди арабча себелеген сёзлени джашчыкъла ангылаялмайдыла, алай болса да къолчукъларын джайыб тынгылайдыла. Сора ауур сагъатны кюмюш бауу къурт къатапа къапгалыны терен хурджунундан чыгъыб, малгар тюймесине илиннген джаухар мынчакълы мыйыкълы киши дууа арасында «Николай Второй Александрович» дегенлей, была да бир аууздан «Аминь» деб къошадыла. Сагъат джарым чакълыны Николай патчахны аминлеб бошагъандан сора, афенди классдан джанлайды, орус устаз дерслерин башлайды.

Алай бла эки джыл ётдюле; илмуланы теренине сингалмаса да, окъургъа, джазаргъа, тергерге юрендиле. Билимлени ёрюшюне андан ары тырнакъларгъа Кюнтиерни школундан файда джокъду.

Тауланы теренинде мийик къая рандагъы бир уяда тирилген

кѡуш балалача, джангыз тар арбазгѡа кѡарагѡан юч хилеу чалдышда ёсген юч тенгни сабийлик джоллары айырылдыла.

Орус устазны махтагѡаны Баталны джюрегине иги джагѡылды да, ол Лалауну Нарсанада гимназиягѡа салыр кѡайгѡыгѡа кѡчдю. Алай болса да, талай джылны джашын анда окѡутуб турурча хыйсаб табалмазын дженгил огѡуна ангылады. гимназия курсну джангыз джылда битдириб чыгѡаргѡа мадар джокѡмуду деген кѡайгѡыны ызындан тюшдю. Аллай мадар табалмады. Сора Лалау бла аны гитчеси Алхазны окѡутургѡа деб Нарсанада Базар кѡулакѡдан узакѡ болмай шагѡрей кѡарт кѡатынга фатаргѡа салды. Кѡач артында мал хуртдагы Джиги-Суу башында дорбун кѡошлада биченге джарашыргѡа, эки джашын да келтириб, тѡтка Иринагѡа табдырды. Джашлагѡа дерс берир адам излей джайылды. Кюн сайын ичгени бла чоту табсызгѡа кетиб, Нарсана гимназияда устазлыкѡ ишинден кѡысдалгѡан эски семинаристни табды. Джазгѡа дери Лалау бла Алхазгѡа дерс биргени ючюн, ыйыкѡда бир челек сют, бир фунт бышлакѡ келтириб, устазны юйюне салыргѡа, джазгѡа дери эки кѡой мыллык берирге деб келишди. Бир кесек ачха узатыргѡа да сѡзю болгѡан эди.

Джашларына азыкѡгѡа деб, кѡайгѡы эте башлагѡанлай, анга кѡараб тургѡанча, тѡрт ийнегини бири кѡаядан кетди да, аны этин тузлаб, кѡакѡ этиб келтирди. Эки машок акѡ будай ун алыб берди, ыйыкѡ сайын бирер пачка чай бла шекер баш табдырырлай ачха кѡойду. Кѡыш айлада курсауайла келиб, юйюн фатаргѡа алмагѡанлары себебли, тѡтка Ирина да эки джашны сырты бла джазгѡа дери азыгѡын табханына кѡууаныб, алагѡа шорпа бишириучю бла чай кѡайнатыучу болгѡанын ауурсунмады. Батал, стансе чегетледен папион бла кѡош керекге деб алыб, эки арба отунну да кѡатынны арбазына кѡотарыб кетди.

* * *

...Кѡатыны кѡозлаудан ёлген Келемет улу Шамилге бир джыл ариу Нюрсаданы айтдыла. Тул кишиге кѡызын берирге Батал асыры огѡурамады, алай а кѡызына анасы Зурум, ёлюнг болса, джерге ашыкѡдыр, кѡызынг болса, эрге ашыкѡдыр» дегенлей, тул кишиге асыры чарламады.

— Кюнтиерде кѡабчыкѡны тюбю ачылыб кѡалады деб кѡоркѡмай, гырджын ашагѡан эки-юч юйдегини бирини джашы джарлы кѡызынгы тилесе, андан ёзге башынга чыгырмы керекди? — деб кѡойду. Джукѡну джукѡгѡа джетдиралмай, джашау-

уну узунуна кеси сынагъан азабдан кызын кѳутхаралса деген мурат Зурумну учундурду. Тул киши дегенге бираз тынгылайды ансы, Баталны да джокѳду огъайы.

— Оу, а кыыз, кесини хомухлугъунданмы болгъанды тул киши? Огъесе Келемет улуну адамлыгъы джетишмегенликденми? Аллахны берген саламыды, — деди анга да Зурум.

Батал бла Зурум кыызларыны оноуун кеслери джарашдырыргъа кюрешедиле.

— Аны ючюн мени сѳкгенни аман кѳзюне, — деди биягъы Зурум, кызын тул кишиге тутдуруб джиберирге джамагъатда тартыннганын айтхан эрине джууабха.

Огъай демейик, берейик, дедиле.

— Алай а кѳол кереги джокѳду, анга не этейик? — деди ана, кѳайгъы басхан кѳзлерин джумуб. — Мен кѳурурукъ, джюнгге гюшген тауукъча, чулгъана-булгъана турдум, бюгюнню кѳайгъысын кѳралмадым. Мусхот ѳсгенча, бу да джетди да кѳалды кѳараб-кѳарагъынчы.

— Аны кѳюбюрчек кѳайгъысындан ѳзге сѳзюнг джокъ шой эди да, — деб ышарды Батал. Кийим ауушдурургъа кѳошдан эниб, арт юч-тѳрт кюнде элде булджуннган Лалау да, чабырлыкъ талкыны кѳыйырына олтуруб, кѳартларыны ушагъына тынгылайды.

Тул киши огъай, кеси сайлагъан джаш тилесе да, бюгюнлюкде эрге чыгъаргъа эгечини хыйсабы болмагъанына, адамланы онглусунда, оргалыгында, бир орта таулу юйдегиде джюрюген кыыз рысхы Нюрсаданы кѳолунда болмагъанына, сюйген эгечини джашау насыбыны тамалы худжу джурунлагъа таяныб кѳалгъанына, кеси да — кѳарнашы — бюгюнлюкде анга болушур мадар эталмагъанына Лалауну джюреги мардасыз кѳыйналады.

Эгечини кѳолуну учхаралыгъына джаны кѳыйнала, мутхузчаныб джюрюген кюнлеринде Лалауну терен тюшюндюрген бир иш болду Кюнтиерде.

Элни эм байларындан бири, кетген джаз джылкыларында байталлары джюз тай бердиле деб, сюйюннгенден джюрегини кѳууанчы Шаушюгут ѳзенге сыйынмай джюрюген шкырна, джапысыз кишичик Тырнакъ улу Топаш кѳолай юйремеген юйдегисинде джангыз джашына кѳатын алды. Тукъум тергеулю чырт ычхындырмай тизнучю Кюнтиерде, байлыгъы аслам болгъанлыкъгъа, Топаш онглу тукъумлагъа тергелмейди. Джашы да кесине ушаш джапысызды, аллында серебра кибик эди,

артдан бираз тюзелгенди ансы. Болумунда кыыз алдар заты джокъду.

Тырнакъ улу Топаш баштёбенирек джангыз джашына ариу Апуаны келтиреди деген хапар Кюнтиерге джайылгъанында, тийре къатынланы сёзтыймазларындан экиси, — Гогуш бла Батыкъ, — хыршы ташлы тар орамны мюйюшюнде бир-бирине джолугъуб, аууз чайкъамды этдиле.

— Ай юйюнге игилик, къалай билмейсе, — деб, хотасына чырмаб тургъан къолун алыб, джаулугъуну бир джаягъын тартыб, айтхан сёзюм аязгъа чыгъыб, тар орамгъа джагъыу болуб къалмасын дегенча, ауузун джаба, шыбырдаб джармалады Батыкъ, — сюзюлген сууну къурту кёб дегенлей, ариу Апуа, ким бла эсе да ойнай келиб,бууаз болуб къалгъан эди. Алайлыгъын джашырыргъа хыйсаб чыкъмай, гыбышы табды. Не этдиле эселе да, гыбышы экинчи кёрюнмеди...

— Ах мен джарлы, мен хариб, — деб эринлерин джоппу джыйыб, сейирсиниб, башын эки джанына тёнгеретди Гогуш да.

— Хо, ма алай болуб бердиле Топашны тюесине ол ариу джанны ансы, аны табанын джаларгъа да табарыкъ тюлед.

— Тобасто, джылда бир джангы сёз эшитмесенг, къулагъынг сангырау болур, ды-ды-ды-ды, — деди, Апуаны табсыз хапары джюрегин эзген Гогуш. — О-о, юйю къурусун ол затны, таша этилгенликге, туура чыкъгъан бир затды, джашырыргъа мадар табылмайды, хадауусну...

Гогушну неден сёз бардыргъанын терк огъуна ангылады Батыкъ.

— Айтдырмай къоймай эсенг, ол да бир насыбды, бир аллах, джашырыргъа амал болмагъаны, — деди ол, бети тюрленмесе да, кёзлери теренден ышарыб, кюлюрге аздан къалыб. — Джашырыргъа амал болса, сени джауунг да бизлей болгъаед.

...Алай болса да Апуаны Тырнакъланы юйге келиннге келтирдиле. Тёгюлдю Тырнакъ улу джапысыз Топаш, тюненеги байлыгына бююн да бир кесек зат джалгъар ююн, кёб учхара ишден артына хазна туракъламагъан, ол огъай, джалчыларыны халал къыйынычдан джюз тюрюл дыгалас бла капек-шай юзерге кюрешгенлей джашагъан киши кёбден бери мугут ийис алыб сакъланган хызенни башын чомарт ачды. Кюнтиерде огъай, хоншу элледен да джууукъларын, танышларын, шагърейлерин чакъырды.

Къачны ахыры джууукълашханды. Юйде табхан маджал кийимчигин юсюне тартыргъа кюрешгенликге, джылны чагъы-

на кёре кийинмегени юйюнде болумну учхаралыгъын таныта, Лалау да, тойгъа къошулур мураты болмаса да, тенглерине — Аубекир бла Айдемирге джукъ айтмагъанлай, уча бишире, шын-къартда джаннган нарат дюккючлени от кюйдюрген ийислери таба, орамны ёрге айланды. Сан этмегенликден, уллу кёллю-люкден тюл эди тенглерине билдирмегени, бир къараб къайтайым, тойгъа къошулуб тебсер муратым джокъду сора, аланы сюйреб барсам, тойчу джашладан небиз башха кёрюннюкдю, легенликден эди. Алай а нёгерлери аны къурала айланнганын аргъы арбаздан эседице.

— О Лалау! — деб таууш этди алай андан Аубекир, кюлюм-сюреб, алай а самаркъауун джашырыгъа излемей; — Аллахны бу сыйлы кюнюнде мени гёрохуму да тагъа барсанг эди уа! Айдемир кюлду, Лалау джунчуду.

— Гёрохунг хомпурунга къатыб джабышханды, керек болса, кесим табарма. Келигиз, къанджалбаш юйню кенг арбазын ёлчелеб къайтайыкъ, — деди Лалау джууабха.

— Была ондан бирин кеслери къозуб, шашхынлы, тели этиб тамырына дери седиретген зыгъырлы сары джаргамланы къагъыб джюрюмесе. джашаугъа кёл сала билмеген къауумдула. Былагъа гурушха-гуа болургъа тыйыншлы тюлду, — деб, Лалауну холандырыгъа сёз къошду Аубекирни самаркъаууна кюле сюелген Айдемир.

Юч тенг да къуралыб ары атландыла. Тар орамны бара, кюнбетде тик къабхакъны тюбюнде, ууагъаякълы джууагы ханс тамырына дери седиретген зыгъырлы сары джаргамланы къазыб, джумушакъ хыршы къаяны ачыб, тёбен джанын темир таякъ бла чортлатыб, джер тюзетирге кюрешген тенглерине — Шамайгъа джолукъдула. Лалау, кенгден къараб, тенгини файдасыз затха ёшюн салгъанына сейирсиннгенча:

— Алан, алайда не ёсдюрюр муратынг барды, ийманынг хакъына? — деб сорду. Шамай къынгыр темиртаякълы къая джарылгъаннга бегитди, мангылайындан терин скюртюб:

— Былайгъа къарагёген терекле орнатырыкъма. Тюблерине да, ёзен башындан келтириб, эки-юч борсукъ иерикме, — деди. Накъырдамы.

— Алатат адамса, оллахий. Джюр тойгъа, къой бу къая кемириуню, аталарыбыз да тюнгкесиз болгъандыла, аланы кемире.

— Тырнакъ Топашхамы атландыгъыз?

— Ёнге уа. Кёрмеймисе, дуния джыйылад, къаргъала мыллыкка басыннганча.

— Юлюшден кѳуру кѳалмайкѳ деб барабыз. Бир джукѳ узатырыкѳ болур, байдан бели бююлмеген киши.

— Узатыр ол сизге. «Биреу кѳатын келтирир, биреу атын ѳлтюрюр», не этерикме мен анда? Бармайма. Сууутмагѳыз, кѳызгѳаным бла бу кѳаягѳа ѳшюн тиреб кѳерейим.

— Кемир, марджа, кемир, кѳпчегинг сыйыныр бир джер чыгѳаралсанг.

Ууакѳ-тѳоек сатыучу чууутлу Якоб, джангыз ат джегилген арбачыгѳына олтуруб, кюнде джылтырагѳан кѳзлюклери элге огѳартын кѳарай, джашладан узакѳ болмай тохтады. Якобну аты алай тюл эсе да, Кюнтиерде киши билмейди, бир кѳаууму Яшка да дейдиле. Кѳартла бла кѳатынла уа Окѳуб деб сѳлешедиле кѳбюсуне. Башха кѳзюуледе кѳайда айлана, не эте джѳирѳой эсе да, джай сайын талай кере келеди Кюнтиерге. Нарсана, Сантук, станселе джанындан арбачыгѳы бла ийне-халы, сапын, тютюн дегенча ууакѳ-тѳоек затчыкѳланы джюклеб келиб, сатыу этиб кѳайтады. Тилни уа — ѳмѳюрю бу халкѳны арасында джашагѳанчады, сени-мени сатыб да кетерикди, тилге алай устады.

Лалау бла тенглери джашчыкѳла заманда бир кюн Якоб, джызылдауукѳ арбачыгѳыны аллына чѳгѳуб, кеси эркинлиги бла гтлаучу аты да, джюген ауузлугѳун зынгырдатыб, башын силке, Кюнтиерни орамыны тѳбен джанындан айланыргѳа, талай сабий аллына чыкѳдыла.

— Мияу-мияу, юйюнге кѳара джылау! Мияу-мияу, юйюнге кѳара джылау!—деб, тишлери кичиген кѳючюклеча, арбачыкѳны тѳгерегинден басыныб, Якобну кѳозуб башладыла. Чууутлу. ачууланыб, сыбыртхы бла сермер деб турсала, аны кѳолунда джугѳу да джюкѳ. Якоб башын кѳлтюрдѳу да, кѳзлюклерини артындан шохай кѳзлерин ышартды.

— Эй, аперим сизге! Ой ашхы джашла, кѳалай ариу джырлайсыз, — деди, тили чалдыракакѳ этиб. — Экинчи келириме, иги юрениб туругѳуз, мындан да ариу джырласагѳыз, былай барынг бирден кѳычырыб джырласагѳыз, кампетле берирме. Ачха берирме, шайла.

Якоб алай айтды да, баш тѳбенине кѳараб, арбасына олтуруб кетди. Сабийле ызындан кѳычыра кѳалдыла, эрикгенлеринле, оюнларына джарашдыла. Аланы асламы аны сѳзюн джукѳгѳа санамаса да, тюкенчини айтханы бѳлегини кѳулагѳына чалышыб кѳалды. Тюкенчи талай замандан дагѳыда келди. Биягѳы сабийле мияулаб чыкѳдыла аллына.

— Машалла сизге, къалай ашхы юреннгенсиз! Келгеним сайын къуру да алай джырлаб чыгъа туругъуз аллыма. Биргелей къычыргъа иги юренигиз, — деб, хар бирине капек тутдурду. Ючюнчю келгенинде да, тутдурду бирер капек. Тёртюнчю келгенинде уа, джукъ да бермеди.

Дагъыда бир келгенинде, сабийлени эслиреги Айдемир:

— Ачха бермей эсенг, къычырлыкъ тюлбюз! Қычырмайбыз, капекле бермей эсенг, — деб ачыуланды.

— Эригибми къалдыгъыз? Иги къычырмайсыз. Мен айтханча къычыралмайсыз. Алай къарыусуз къычыргъаныгъыз ючюн а джукъ берлик тюлме, — деди Якоб.

Сабийле мияулауну тохтатдыла. Якоб излеген да ол болур эди.

Якобну арбасын кёргенлеринде, Лалау бла тенглери, сабий заманларын эсге тюшюруб, къозуйбуз деб, кеслерин къозутуб къойгъанларына ышарышдыла.

— Э-э, обур миллетдиле была. Была кеслерин джарашдырмагъан джер джокъду. Кёремисе, бу узакъ элге кеси джангыз сугъулуб, кесине джашау мадар этиб айланнганын. Джерни джукъасына, къалынына дери билелле была, — деди Лалау.

Орамны эки джанында хуна, чалман арбазладан чыгъыб, къатынла, биргелерине да сабий къудретни тизиб, Окъубну арбачыгъын къуршалаб, ууакъ сатыу этедиле. Тюбю — джер юйю, хыршы ташдан, башы — базыкъ чыбыкълы чалмандан эшилген юйню арбазындан да бир къызчыкъ къараб, орамтын келген джашланы эслегенинде, ызына туракълады. Онтёрт джыл толгъан, саныны къызлыкъ шартлары джангы томала келген, къуджур атлы Гинара джаулугъун мангылайына тартды, аягъына къаблаб чыкыгъан учхара гаможларын джашладан джашыра, буруу артына сюелди. Джашла озгъанлай, эрлай атлаб, сатыууна барды.

— Ол бёденечикни эследигизми, джашла? — деди Айдемир, ызына къараб.

— «Асыулу мал» боллукъду джаман.

— Эшитдингми? Лалау тийреде «бёрю агарны» джаулугъундан билиб турад, — деди, нёгерине кёз къысыб, Аубекир. — Ычхындырма, Лалау, Қыамгъут-бий Гошаях бийчени сабийликден огъуна къолгъа джыйыб къойгъанча, арбазгъа тагъыб къоймазменг? Беллау айта, тебрете, аязынгда ёсдюрюенг.

— Бёрк бла урсанг, джыгъылмазча болгъанды, сабийликден чыкыгъанды.

Алгышша, таблыкъ тюшсе, бир сыйланыб къайтыргъа деб Тырнакъ Топашны хоншулары, танышлары кюнтийерчиле да экеу-ючеу болуб, акъ къанджалбаш юй таба джѣнедиле. Батал бла Отар медал-хаджи да барадыла.

Кенг арбаз адамдан толуду, къазанла къайнайдыла, юч-тѣрт джерде от чыкъырдаб джанады. Юйню ичи да къозгъалгъан бал четенлей гююлдейди, кирген, чыкъгъан бир-бири аягъын теблеб джюрюгеннге джетиб озады. Батал, Отар хаджины алгъа салды да, ызындан кирди. Тырнакъ Топаш бла къатыны Ханий олтургъан юйге кирликдиле, аланы да алгышлай, къолларын тута, бирси юйге ѣтерикдиле.

Тюбуне джабагъы джастыкъчыкъ салыб, стол шиндикге олтуруб, къонакъланы сакълайды Топаш. Юйге кире келиб, саламлашыб, къол тутушуб алгышлагъаннга ѳрге къобмайды, къуу къолчугъуну чынасын тобугъундан айырмагъанлай тутдурады. Алгыш этиб, къол тутуб, ѳтуб барадыла адамла. Отар медал-хаджи да Топаш-байны алай этгенин кѳрдю, джунчуду, не айтыргъа билмеди. Бирсилеча, алгышлаб, джапысыз кишичикни эриниб узатхан къуу къолчугъун къысыб, бетине къарамаздан ѳтуб кетди. Этген алгышыын да тѳгерекде адам дауурдан киши эшитмеди. Кѳзюу Баталгъа джетгенинде:

— Огъурлу келин болсун, джуртха, джамагъатха да насыбы, хурмети бла келсин, — деб кескин ауаз бла алгыш этиб, тѳгерекдегилини барына эшитдириб сѳлешди да, Тырнакъ Топашны къолун тутханны кѳй, аны алайда кѳрмегенча этиб озду. Джунчур кѳзюу энди Топашха тюшдю, бети къызарды, ачыуланыргъа бла кѳлкѳалды болургъа билмей, ѳмюрю тынгылаб джашагъан джууабсыз къатынына — Ханийге кѳз джетдирди, ѳзге аны къарамындан кесине болушлукъ этер зат танымады. Бирси юйню эшигинден ташайыб баргъан Баталны кенг джауорунларына, къубас маталлы белибаууна ызындан къараб къалды.

Тырнакъ улу джюрегин, кѳлюн басаргъа не юрешди эсе да, андан сора олтуруб тынчлыкъ табалмады. Чыдаб, тѳзюб къолундан келмеди. Къонакъла джарашыб бошадыла деген заманда, къобду да, кеси хар къуру таукел атлавчу босагъадан акъырын атлаб, къонакълары таба ышырылды. Юй иеси бай киши кириб келгенинде, бошуна сугъулмады бу бери деб, сейирсиниб, къонакъла орун бошата башладыла. Топаш аланы тохтатды, орун керек болмагъанын айтды. Эски татлы тенгине накъырда этген халда башхартды.

— Мени бюгюнден улуу къууанчым не болур? — деди ол.

— Мени бу кѳууанчыма кѳууанырла деген татлы адамларымы чакъырғанма. Алай а Баталны джюрегин не бла джарсытханем, кѳолуму тутмай озарча, не кѳыйынлыкъ салғанем? Не терслигим болду, Батал-мубарек? Оллахий, кѳюзом ышарғанлыкъгъа, джюрегим кемсиз кѳыйналыбды, кѳюйюб, кѳесеу болуб барады, аллах-акъына, Батал кѳолуму нек тутмады?

Адамла шум болдула.

— Эслемей, джунчуб озуб кетген болур. Саулай Къарачайдан джууугъунг, тенгинг, — кѳб адам джыйылгъанды, аякъ басханны кѳзю кѳрмейди. Аллахны ашхылыгъындан, уллу кѳууанчынга кѳб адамынг кѳуаралгъанды... — зат-деб, Баталны халатын джуудуругъа кѳрешгенле болдула.

— Огъай, — деди Батал кеси, — Тырнакъ улу Топашха аллах чамланнганды да, аны ючюн тутмағанма кѳолун...

Олтургъанланы кими баш тѳбенине къарады, кими башын бир джанына бурду. Тынгысыз тунакы дауур гырхы аязлай къакъды.

— Тоба де, тоба де, алай нек айтдынг адамны кѳууанч кѳюннде, — дедице Баталны къатындагъыла.

— Огъай, айтыркъма, — деб, джылынганча сѳлешди Батал. — Биз аны бай киши болгъанын билебиз. Ол бай киши болгъанлыкъгъа, биз да—былайгъа келгенле — ачдан ѳлеми турабыз? Анданмы итден туугъанбыз? Келген кѳонакъларыны аллына ѳрге туруб кѳол туталмайды. Кѳолун кыр шалбарындан айырмагъанлай, олтуруб тургъанлай узатады! Аны мелте шалбарына таза кѳолуму ышыб айланмасам, не боллукъду манга? Байлыгъы сыйыннгысыз эсе, меннгеми береди? Бай эсе, эки сойсун да бир тойсун. Огъесе бир джарлыгъа-джакъсызгъа, харибгеми берет? Ма бюгюн да чакъыргъанды да, келгенбиз ансы, кюн сайын юсюн басыб тура болмазбыз?

Топашны Батал айтханча этиб олтургъанын алайдагъыланы асламы бери кириб келе эслеген эди, ол себебден харам тынгылауну басыб кѳойгъандан ѳзге, сѳз кѳлтюрюрге киши табылмады. Тырнакъ улу сыртындан тюшгенча болду, керти да уллу кѳелюлюк этиб, кѳонакъланы сыйын тыйыншылысча кѳре билмегени джамагъатны аллында джалан этине сыбыртхы тартханча кѳрюндю. Азмыш киши джырны макъамын эрлай тюрлендирди.

— Аллахчю, кеч, Батал, — деди Тырнакъ улу анга къараб. Башхалагъа да бурулду да кѳошду: — Кечигиз барыгъыз да. Баталны кѳлюне келгенча, сизни да джюрегигиз кѳыйналгъан болур. Эки-юч кюнден бери бу къайгъыны ызындан болуб, сю-

еле да тура, арыгъан эдим да... Зыкылыгъым айыблы этди, тю медет. Кеч, аллахчю, Батал, — деб, джамагъатны аллында кукаланыб айтханлыгъы болду эсе да, кёлюндегин тэкгенча кёлюндю.

— Кечмей не этерикме, этерими этдим да бошадым. Айтдым да кьутулдум, — деди Батал да.

Тырнакъ улу къонакъларын ашырды, юч кюн бла кечени баргъан тойдан талды, кесини иннетине кёре, эм уллу борчун юсюнден атханына джюреги кёлтюрюлдю. Арбазында багъылгъан эки асыулу аты бар эди. Тёртюнчю кюнюнде аланы линейкагъа джекди да, хоншу черкес элде танышларына къонакъгъа барыргъа деб джолгъа чыкъды. Шаушюгют суучукъну бойнуна келиб, сай кёчюуден ётерге, эсирик атла неден эсе да юркдюле да, линейканы терс джанына сюйреб тебредиле. Топаш, джюген бла къарыу эталмазын таныгъанында, атла джардан быргъаб джибергинчи деб, кесин джерге атар къайгъыгъа кирирге, линейка аууб кетди, кишини суу ызы ташлагъа джакъды.

Кёргенле олсагъатлай огъуна чабыб джетдиле, эрни-бурну къан джугъу болуб, эс ташлаб сойланнган Топашны юйюне къоратдыла. Эс джыйгъанында, чоту таб болмагъанын сездн къарг. Солууун къыйналыб алады, бир аууз сёз айтса, сёлешалмай талайны турады. Хырылдаб солуй, осият этди:

— Байлыгъым баред.. Тынч табмагъанем аны. Кеси аллына келмегенед ол... тырнакълаб, кюрешиб... ачха-сууукъгъа кесими да, адамларымы, ишлегенлени да тёрдюрюб... Бери юзген болмаса, кесимден юздюрмей... къыйынлыкъ бла... бир-бирледе уа къатылыкъ бла, хынылыкъ бла... бетсизлик бла джыйгъанем байлыкъны... Бюгюн а аны манга бир заты да джарамад... Ол огъай, андан ёлюб барама. Башхала арбазларында бирер эшекни эркин туталмагъан заманда... мен саулукъ ийнекле, минер, джегер атла багъыб... Ол худжу атланы да аллай бир эсирик этиб турмасам, бюгюн былай джатармедим, сыйы уллу аллах? Эй аллах, кеч, уллу кёллюлюгом урду. Батал айтды да ол кюн. Мен ёлюб барама, ол адамдан энгда бир разылыкъ тилегиз. Ол биринчи осиятым. Кеси кесими эскергенчи, байлыкъгъа кызыныб джашадым, джаныма зарауатлыкъ джетдиргенме. Адамланы толу къыйынларын табдырмагъаным болгъанды. Мени кебинлесегиз, кюйюзге чырмамай элтигиз... Бир адам да байлыкъны ахратха алыб кеталмагъанын кёрсюн джамагъат... Джалан кебиним бла элтигиз къабырлагъа... Къабыргъа да кюй-

юзсюз салыгыыз. Ол экинчи осиятымды. Ай-медет, кяалай кеч тюшюндюм, кяалай кеч ойлашдым...

Экинди намазны аллы бла Тырнакь улу Топаш ауушду.

Лалау, кьартны джулдузу джаныб, эрлай кюйюб, джукъла-ныб кетген джангыз ыйыкьда болгъан затланы кёрюб, эшитиб турду. «Рысхы хар кьуру да хар кимге да бирча насыб келтириб бармай кёреме. Анга сукъланыудан магъана кьолай бармыды? Рысхысы кёбню шайтаны кёб, дагъыда, айхай, рысхы амалтын джангыз эгечим насыбын табалмай олтургъанын кёреме», — деб, сагъыш эте кяалды ол.

IV

Эл ишге чыгъар кюнле джууукълашыргъа, Батал джайлыкьда малла бла кяалды да, кьош джёнгери Шахым бла Лалауну Шаушюют ёзенни бутакъларыны биринде аренд кышлыкьда чалкычы джыйыннга кьош джарашдырыргъа ашырды. Терек тар ёзенни кюнбетинде кызыл кириш кяаяны тюбюне келиб, ёгюзлени боюнсхадан ычхындырыб, мантлы, мусхотлу чирикге бошлаб, мийик дорбунну кьургъагъына атландыла Шахым бла Лалау.

— Бюрчеден толу болур, — деди Шахым, кяая тюбюне кяарылгъач уяча джабышыб ишленнген хуна кьош орунну ичине кире.

Лалау, гыбыт бла суу келтириб, эски кьош орунну тюбюне бёркдю, кюулакьны чегет джанында ёсген ариу ийсли акъ кяайын терекчикни булчукъларын алыб, сибиртти этиб тегерекни сибирди.

— Башын джабмасакъ, боллукъ тюлдю, — деди Шахым. Тамбла Кяайынлыгъа тюшюб, бир балас араб кесиб чыгъайыкь.

...Ингиринде экиси да, чирикни чалыб, кюулакъ суучукъгъа джол ачдыла. Чегет бауур талачыкьны тартдыла да, тамаша ийис этген джумушакъ хансны келтириб, кьош хунаны ичинде, кяаяны тюбю бла мурджар этдиле. Къара кийизни юсюне джайыб, ачыкъ хауада джукълаб, бир джанларына айланмаздан, кысха джайгъы кечени тангын атдырдыла.

— Лалау, боюнсханы арбадан ал да ёгюз джек, — деди Шахым, кьургъакъ гырджыннга ауузланыб бошагъанларында. Кеси, балтаны джити биленнген ауузуну кылауун билеуге

ышый, чындыны сайлай, мурукку этди. — Ёзеннге энейик да, төрт-беш къайын арабчыкъ сюреб чыгъайыкъ.

Лалау ёгюзлеге боюнсха салды, Шахым да чырмалгъан джибни, сынджыр кесекни боюнсхагъа такъды, балтасын кёлуна алды. Ёгюзлени акъырын ышырыб, ёзенни ырхыла джуууб зыгырын къоратхан ташлы джол ышанын энишге айландыла.

Ала, суу бойнуна саркъыб, кюнбетде ёсген кёксюл джайылтмакъ бусакълагъа турсунмай, чегет бауургъа атлаб, акъ къайын чегетни тюбюнден къараргъа, кюн ёрге кёлтюрюлдю. Боюнсханы алмагъанлай, ёгюзлени тала кырдыкга бошладыла. Стансе чегетледен беш джылгъа наделге джетген юлюшюнден анча агъач кесерге дсб эркинлик берген къагъытны къазакълыны кесинден алыб келгенча тюлдю, ёзен коннозаводчикни джериди да, не ышаныу, къарауулу, айлана келиб, джолугъуб къалыргъа боллукъду, ол себебден Шахым сескеклиди.

Къолларына джаныу этиб, балтасын алыб, субай къайынлагъа джууукълаша, кёкге къарады да:

— Тез болайыкъ, эртдени кыздырады, кюнортадан сора джауаргъа джараулуду, — деди. — Мен кесейим, сен булчукъларын тазала, тышына чыгъарала эсенг да, кюреш.

Кесек заманига он арабны аудурдула. Шахым узунсаб балтаны къайын терек тюбге беклегени сайын, ургъан тауушу шыкъыртсыз ёзеннге тунакы чачылады. Шахымгъа уа ол джюрек ургъаны бла бирге атылгъан тоб тауушлай эшитиледи. Чыкырмаб, терек бир джанына аугъанлай, олтуруб талайны тынгылайды.

Аны алай сескекли болгъанына Лалау сейирсинеди. Ол эшитген чарт-гурт хапарлагъа кёре, сепкилбет, темир къанлы Шахым бёлек джылны мындан алгъа урланган джылкыяланы Къабартыдан Къарачайгъа, Къарачайдан Къабартыгъа сюрюб джюрюген джити джаш болгъанды.

Бир джолда уа аджир юлюшню Басхан джанындан Нарсана башына аудуруб, юч нёгери бла сата айланган кёзюуде аланы ол ишлерин сезген биреуню ёлтюрюб кетгенди. Андан бери ол джюрюююнден бираз сууугъанды дейдиле. Ёзге кътусуз, аяусуз, къаты адамды, джолочу нёгерим болсун деб киши сукъланырча тюлдю. Алай а хоншусу Батал бла келишеди, чалкычы нёгерликге джалгъашханды. Къыш малны биргеми тутарыкъдыла, башха кёш къураяллыкъмыдыла, Баталны андан алкъын капары джокъду.

Шахым кесиб, Лалау булчуклары ариулаб бошай, арбаланы сүйреб, талачыкыгъа чыгъардыла. Беллеринден сынджырны байладыла, учларын да чынды бла кысыб, ёгюзлени башларын энишге басыб, чындыны кыйырын боюнсагъа илиндириб такъдыла.

— Энди ёзенни тебентин айланмайыкъ да, — деди Шахым, — кзулакны балас джолу бла, кысхатын, къая башына таянайыкъ, ол джаны бла саркъарбыз да кетербиз. Бармайыкъ джолну, ким тубейди, ким кёредн, — аманнга, игигеми джолугъабыз — биллик аллахды.

— Тик ёргеге джук ауурлукъ этерлеми ёгюзлеге ансы, ким огъай дейди, — деб, Лалау ууакъ чауул таш кючлеген тик кзулакыгъа къарады.

Оджакъдан ёрлегенча, эки къая деппанны арасы тик кзулакны балас джолун таяныб тебретиле. Ёгюзле, беллери кынгыр болуб, бурун тешиклеринден силегей къатыш шуулдаб чыкыгъан тылпыулары джол джаны хансланы джелча сууура, джууакларыны учлары бла тырнакылаб, бегимеген учхара ташланы аякъ тюбюнден артха быргъай, он арабны сүйреб барадыла. «Эй мени джаратхан улуу аллах, бу кыйынлыкыгъа бир къара. Ауурду деб тарыгъа билмеген джарлы, тилсиз хайуанла, сизге да джокъ тынчылыкъ, бизге да джокъ. Бу чий къайынланы асыры ауур салдырды Шахым», — деб сагъыш эте, ичинден селеше атлайды Лалау; ёгюзлеге болушур хыйсабы болса, бир джанларындан кириб теберге джетгенди. Къашбашларын хазна тешмеучю Шахым, терден саргъалгъан акъ ич кёлегини джагъа тюймелерин бошлаб, дженглери бла мангылай терин сюрте, кёзлери джарыб, ёгюзлеге «ий, марджа, сиз кзутуласыз» деб кёл этгенча чалдыра, узун чыбыгъын да бойнуна атыб келеди.

Къая тарны мырды сууу джайылгъан ташлы джолуну кыйырына чыкыдыла, ёгюзлеге тылпыу алдырыб, кызылдым киришни башы джатлыкъ таланы кёндеден айландыла. Арабланы арты, джол ыздан энишге дженге да, тебен джанында ёгюзню арт аякларына тие, джунчута, Лалау да арабны учун тутта да, энишге джибермезге кюреше баргъанлай, сыртлыкны энишге джортуб келген атлыны эслетиле.

Агъашчы киши, коннозаводчиклени джерлерини къарауулу, ёгюзлени аллына келиб, атын кёндеден сюеб тохтады. Саламлашмады, атындан тюшмеди, чал ура башлагъан мыйыкларына,

чычханны сезген киштикча, акырын кымылдатыб, Шахымгъа хыны бетлешди.

— Кимлесиз? — деб, тили чалыб сорду ол.

Табсыз джерде хатаны юсюнден тутулгъанына джунчуб, Шахым, не айтыргъа билмей, биразны симсиреди.

— Малчылабыз, къошчула. Къошну башын джабаргъа төрт-беш арабчыкъ керек болгъан эди да... — деб, джууаб къайтарыргъа кюрешиб, къарауул бла къайын араблагъа кёз ауушурду.

— Атагъызны чегетинденми кесиб келесиз? Ийнгиз ёгюзлени! — деди къарауул. Шахым къарауулну хыны буйругъун толтурургъа ашыкъмады, терен ахсыныб, ёзен таба, кёб болмай агъач кюресин боюнсахгъа илиндирген джерине бурулду. Аны мычырча кёргенинде, къарауул, атындан эрлай тюшюб, джюгенни билегине илиндириб, ёгюзлеге атлады. Джетиб, боюнсаханы чомачасын ачууланыб тартыб чыгъарды. Ары дери аман сагъатлы болуб келген ёгюз, башын силкиб, бойнун боюнсхадан ычхындырды. Огъаргъы ёгюзню бойнундан басхан кёндеден чынар агъачны кыйыры дыгъырдаб джерге тюшюб, чомачасы бирси ёгюзню джелкесине илинди.

Къарауул, анга узалыб, дженгил огъуна тартыб алалмай, кыйыналыб, чыгъара башлады, Шахым, ары къарады да, сыртында белибауна сугъулуб тургъан балтагъа узала, къарауулгъа атлады. Чомачаны ол бери чыгъарыргъа, Шахым, кенгден керилиб, узун саблы балтаны халтасын къарауулну джелкесине бекледи. Джабышмакъ чомачаны къолундан иймегенлей, къарауулну тюб джаягъы терсине кетиб, кёзлери кыйсайыб, бутлары саныны ауурлугъун тыялмай, ёгюзлени аллына тобукълана келиб, башы дженгиб джыгъылды.

Тору алаша, кесине бир палах болгъанын сезгенча, джюгенни бауун тартыб, къарауулну къолун кёлтюрюб, бир джанына быргъаб, ычхыныб, ызына бурулуб, ауузлугъун зынгырдата, исилеб, башын силке, арлакъгъа джанлады.

Шахым, кырдышха тюшген кийиз бёркю къайгъылы болмай, аллына силкинди да, терсине кетген кёзлери кёкге аралыб, суудан тышына атылгъан чабакъча, солууун алалмагъан, кыйсайгъан ауузу акырын кымылдай джатхан кишини сыртындан кириб, хыбыл санланы, бёрю мыллыкны атханча, аркъасы сюремге илиндириб, къая таба сыйреди.

Аны барын кёрюб, кычырыргъа бла джыларгъа къалай

башларын билмей сюелген Лалау эс джыйгъынчы, Шахым къарауулну чынгыл къаяны башындан тюртюб джиберди. Эрлай ызына айланды да, иесин бошагъанлыкъгъа, къайгъысыз сюелген гунахсыз хайыуанны — тору алашаны аякъларына илинген джюгенин алыб, джалкъасына быргъады. Айылларын бошлады. Джангыз такъыйкъа чакълыгъа болуб къалгъан ол иште, кёзлери кёргенликге, джюреги ийнаныргъа унамагъан Лалауну мыйысына «бир кесек баргъанлай, атны джери къарын тюбюне айланлыкъды, джюген билеклери да джалкъасында» деб, къарауул атдан кеси кетгенди дерле деген харам иннети болгъаны чалышды. Қъараб-къарагъынчы ол оюм да башындан думп болду: Шахымны терен солуб, бети темир къан алыб, кёзлери джаныуарныкылагъа ушаб, джууукълашыб келгенин кёрдю.

— Джашчыкъ, — деди Шахым акъырын, ауазы тюрлениб, — бусагъатда кёргенинги джангыз бир инсаннга ауузундан чыгъарсанг, сени да былай этерме. Ёлюб кетгинчи дыф десенг!.

— Ант этеме, кишиге джукъ ычхындырмам, — деб, кесини ауузу бла айтылгъан сёзле Лалауну къулагъына къабырдан келген тауушча эшитилдиле. Алай айтханы бла, ичегилери тышына тёгюлюб кетерге джетиб, къусаргъа тартышыб башлады. Кёлтюрюлген хатхусун басаргъа кюрешгени бла къаты зуккучукъ къаныкъды.

— Эшитмедим деме, кёрюнге киргинчи, менден къутулаллыкъ тюлсе, — деди Шахым, джан алычуу Джабраилча, Лалаугъа къысха-къысха кёз джетдире.

Шахым ёгюзлени джекди, тегерегине къарай, аууздан джангыз сёз чыгъармагъанлай, джолгъа джарашдырды. Иесиз къалгъан алаша да, иссилеб, башын силке, хансха узалыб джубана, къабхакъны кенделен алыб, чибинден аязгъа тарта, сыртха ёрюмлеб кетди.

Лалау, зуккучукъ этгени тохтамагъанлай, къоргъашын къуйгъанча, мардасыз улуу ауурлукъ басхан санларын кючден къымылдата, баласны ызындан акъырын тёнгереди.

Қыошха келиб, ёгюзлени ийгенлеринде, Шахым балтасын дорбуннга ачууланыб быргъады.

— Атасыны мюлкюнмю къоруулай эди? Копег огълу, аллах барыбызгъа ёлчелемей берген агъач амалтын, не манашхагъа гиреже эди бирер джарлы бла, — деб мурулдады.

Шахым къошха кирсе, Лалау, бир сылтау таба да тышына

къорай, аны бет тюрсюнуне къараргъа джюреги къоркъгъанлай, отларгъа джайылыб, арлакъгъа узайгъан ёгюзлени къайтара, стауат аллы чириклеге джол ача, ууакъ тюртмюрте джубана, ингирге джетдиле. Азыкъ, аш къайгъылы киши болмады, Лалауну уа хатхусуна тырхык сюелгенди, гырджын огъай, суусаб да энелмезчады.

Шахымны кысты джарылгъан къоллары балтаны эриниб тутадыла, келтирген арабларын джонуб тюзетирге, къош башына джарашдырыргъа кюрешеди. Ёзге кымылдауу хилеудю, санлары тутмайдыла.

Экинди бола, тозурагъан джамчысын бойнуна атды да, эки ёгюзню ышырыб, чегет таба къорады.

— Джат да тынчай, джюрегинге сампал таууш этдириб турма. Эркиши тюлмюсе сен? Джашауунгда муну унутдуруп затлагъа джолугъуб къалыргъа да болурса, аллах сакъласын ол къыйынлыкъдан ансы. Джат да джукъла... Джукълаяллыкъ эсенг. Дунияны иеси ма бу болуб келед, — деб, джумдуругъун кёргюзтюб къошду Шахым. Ёзен башына, ёзен аягъына къарай, чегет къулакъны ёрге таяныб кетди.

Лалаугъа тюшдю къарангы кече: не от тамызыб, къая тюбю къош хунагъа къууат салалмады, не джукъ татытыб, къарнын тойдуралмады, чий хансны кюндюз джылысындан къызгъан мурджарны сюйюмлю табигъат ийисине бурнун бериб, кийизге тёнгереди. Тюшю бла тюнюн айыралмагъанлай, кёзю къалкъыугъа кетгени бла, къатыша да илгениб уяна, кюз кечени къысхасын аманны кеминде ашырды. Огъарлакъда, къая ышыгъы эски мал орунну хунасыны ары къыйырында, муртху кёкенни башы ранчыкъда чёкген кечеги гылын къуш кёзюу-кёзюуден «гугук» дей да къычыра, Лалауну сенгкилчек джюрегин артыкъ да бек кемириб турду.

Ёлюмсюз айырылмазлыкъ осал иш, аллай затлагъа чалыша келмеген адамны джюрегин эмиб джашатырыкъ тахса Лалау бла Шахымны арасында таулу кишини тар джолунда уу джылан болуб чырмалды.

Гырхы историясыны узагъына аллай кёбню кёрген тау ёзенни адам ётмез чынгыл чауулу энтда бир къыйынлыкъгъа шагъат болду да, бир-бири тилин ангыларгъа къудрет берилмеген джамагъатына джайылмазгъа тыйыншлы хапарын терк огъуна джутду.

Ёзге Лалау Къайынлыны тюбю чынгыл къаясын ёмюрюнде унутмазлай болду.

Джыйын бичен ишлегенли, талай кюн болады. Биягъы Батал джыйын тамадады, чалкъычыланы танг къаралдысы бла къобарады, эркеч кибик, алларында, чалкъысын алыб, хыршыгъа таянады. Биргесине Шахым, Лалау, хоншу джашла Айдемир бла Аубекир, дагъыда талай адам бардыла.

Бир мадарын табыб, Лалау Шахымгъа кѣз чалышдырмайды, ол башламаса, аны бла сѣзге хазна къошулмайды. Не ючюн алайлыгъы сезилиб, ара ачыкъ болуб къалады деб къоркъгъандан ичинде джаны джокъду. Темир бетли гырхы киши, хапары чыгъарча болса, джашны бойнун тартыб къоярыгъына ишексизди. Лалау тангын аман бла атдырады, кюнюн андан да аман бла батдырады, гыбы аугъа тюшген чибинча болгъанды да, этер мадар табмайды.

Бир кюн чалкъычыла кюнорта азыкъгъа олтуруб, чалкъы таблай тургъанлай, элден атлы чыкъды. Акъсакълны оюнларына хазна акъл бермеди, терлеген атындан тюшюб, аны да джангы дюрюге бошлаб:

— Иш къолай болсун, джыйын, — деб, бети джарымай саламлашды. Қол тутушдула, гыбытдан къуюб, сусаб орнуна къалын айран узатдыла. Ичди, мыйыкъларыны учун онг къолуна аязы бла сюртдю.

— Старшина правленнге чакъырады элни джамагъатын. Ары къуралыгъыз, — деди ол. Батал чалкъычыларына къарады, ишни туура кызыу кѣзююнде не чакъырыуду, не къуугъун болгъанды дегенча, сагъышха кириб, нѣгерлеринден оноу излеб, джууаб къайтармай, мурукку этди. Эл ишге чыкъгъан заманда, таулу киши, чалкъысын алай чончайтыб, кеси джараууна джанлаб, асламыракъ къалса да, нѣгерлери огъай, кеси кесине кечмеклик салалмайды сора, бу кюнде джыйынны адамын элге чакъырыргъа старшинаны къолундан къалай келеди? Таулу кишиди, джамагъатны болумун ангыламагъан адам тюлдю, омакъ сѣзлю, хыйларакъ адам болса да.

— Не палах болгъанды? Қуугъунму барды? — деб, ышараракъ этиб сорду Батал.

— Қайдам, оллахий, Эресейни бир джаны къабыннганды дейт, анасы къатыны болгъанд.

— Шахым, атланырменг сен? Хапар эшитиб келиренг, — деди джыйын тамада, — бир бел тюзетиб да къайтыренг.

— Огъай, барынг да кѣуралыгъыз. Эркиши суюк бары джыйылыргъа кереклисин айтханды старшина, — деди келечи. — Мен хоншү джыйынланы чалкычыларын кѣобарайым, сиз, мен кѣайтыргъа, кѣуралыб джолгъа чыгъыгъыз.

Правленни аллына атлыла, эшеклиле, кими джалан кѣлек, кими чепкенин, кѣабдалын кѣаблаб, кими имбашларына учхара кийимин атыб, тар ёзенни ичин узунуна орналгъан кыйысыкъ джангыз орамлы элни тёрт джанындан джыйыладыла. Старшина Абук, хазырлы маджал мор чепкенин кийиб, сагъатыны кюмюш сынджырчыгъын кѣлегини малгар тюймесине илиндириб, саркъая баргъан кюнде джылтыратыб, патчахны суратыны кѣатында кѣк джабыулу столну джанында олтурады.

Элни эркиши саныны асламы джыйылды деген заманда, орнундан кѣобду да, бѣркюн алыб, терлеген мангылайын кѣолджаулугъу бла сюртдю. Аллыракъда, джууукъда, кыырдышха джарашыб, гулочларын кими кѣолунда, кими кѣатында орнатыб олтургъан кѣарт кѣауумгъа кѣз джетдирди да:

— Джамагъат, кѣартла! — деб сѣзюн башлады Абук, — биз правленни аллы бу кыырдыш талачыкъгъа кѣб кере джыйылгъанбыз, кѣб тюрюлю оноубузну да джарашдырыгъа кюрешгенбиз. Бюгюнча кѣуугъун хапар а былайда эндиге дери айтылгъан болмаз, аллах билсин ёзге. Эресейни кюнбатхан джанындан Германия деб бир душманы чабханды. Эресей бла уруш башлагъанды. Сыйлы патчахны аскери кѣобханды аны аллына, уруш кече-кюн тохтамай барады, дейдиле...

Старшина сагъыш эте, сѣз излей сабыр болгъанында, олтургъан таууланы ууакъ ушакълары чапырылды.

— Эрмениямы дейди, иманы-хакъына?

— Нарсанадагъы эрменлилеми ачхандыла уруш?

— Огъай, ай-юнге, Германия деб кѣайда эсе да дунияны бир кыйырында бир залим кѣрал барды, — ол ачханды дейди.

— Кѣайда эсе да дунияны кыйырында бир кѣрал Эресейни халкы бла уруш этеди деб, бизни чалкыдан айырыб нек сюргенди бу джыгранг сора? Эресейни адамы джетишмеймиди, тул-тубан кибикди, дейдиле сора?

— Патчах орусну мыжыгъына сауут берирге ышанмайды дейдиле...

Кишичикни кѣзлери тѣгерек боладыла, тюк учларын джылка папирос кѣабырчакъландыргъан мыйыгъы сейирсингенден кыйысады.

— Эшта-эшта?! — деб, къуджурланыб сорады кишичик.

— Тейри, адамы! Къазакъла бла бизге ышанады, бизден джашла излеит, дейдиле. Солдатына ышанмай тилейди ансы, Эресеи эндиге дери уруш этмегенмид, солдаты джетишиб турганды.

— Алан, тутхучсуз затланы сѣлешесе, биз да Эресеини бир джурунубуз...

Кишини ол сѣзюн Абук эшитди шойду, ауузундан алгъанча этиб:

— Хо, Джобай тюз айтады, биз Эресеини бир джурунубуз, Эресеиге къыйынлыкъ джетсе, аны къанат учу бизге да джел къагъарыкъды. Майна, япон уруш башланганында, Къарачайдан джашла дунияны бир къыйырына ѳтѳб, къазауат этиб, ала сынамагъан къыйынлыкъ къалмагъанча болуб, седиреб къайтханларын кѳрдюгюз тогъуз-он джылны мындан алда.

— Ёлюр гѳбелекге кесин отха атханча, кеси разылыгъы бла кириб айланса, андан да аман болур, — деди къайсы эсе да.

— Артынгдан иги къамчи чакъдырылса, гѳбелекгеден да шайтан болурса, тейри... — деди анга джууабха дагъыда бири, япон урушха баргъанладан болур эди.

Эресеи ким бла эсе да уруш башлагъанлыкъгъа, кюнтиерчи малчыланы анда не дугъужалары барды деб, джыйылгъанланы асламысыны акъылы алайгъа бѳлюнѳб, арсарландыла, тынгылашдыла. Старшина андан ары сѳлеше келгенинде, узакъ чекде германлы бла согъушхан орус солдатны ачыулу джюрек тылпыуу салкъын Къарачайны тау ѳзенинде джашагъан малчы кишилени да, аман тюшдеча басдырыкъландырыб, терлетирин сездиле.

— Алкъын аскерчилик ачхаларын тѳлеб къутулмагъанла бардыла, — деб, старшина Абук, добар къолуну бармакъларын бюгѳб санаб башлады, — Апий улу Хасан, Бакку улу Ахмат, Къумукълу улу Даулет, Амырхан улу Батал, дагъыда бардыла бир бѳлек, бусагъатдан писарь окъуб чыгъарыр атларын — бирер тюмен тѳлериксиз. Экинчи айтдырмагъыз, былайдан кетмегенлей тѳлеб къоюгъуз...

— Алан, кюз башындан бери эки гебен сюегенме, экисин сатсам да, чыгъарыкъ тюлдѳ бир тюмен! Бюгюн мен сеннге къайдан къозлайым бир тюмен, — деб къычырды Апий улу.

— Къайдан да таб, таб да бер, борчунгу тѳле.

— Чалкъыдан сюрюб келгенсиз, хурджунубузгъа ачхала джыйыбмы турабыз? Ашыкъмагъыз — тёлербиз, тёлемей къутулмазыбызны билебиз. Насраходжадан бери да билебиз аны дерсин: бер да къутул, — деди Батал да.

— Огъай, боллукъ тюлдю, аскерчилик джасакъны тёлемей, джангыз биринг былайдан кеталлыкъ тюлсюз. Ачхасы болмагъан — ёнгкюч ал да бер, — деб къысды старшина. Бошуна сёлешмегенин къаш-башларын тюйгени бла, бетини къанын тюрлендиргенн бла танытды. Ачханы ушагъын аны бла тынганнга тергеб, элни джамагъатын джыйгъаныны баш чурумун седиретнуге кёчдю.

— Джамагъат, джасагъын тёлемеген талай адамгъа айтыр ючюн чакътырмагъанбыз барынгы бери, — деди старшина, ауазын зыбыр этиб, — биз, гитче халкъчыкъ, таулары теренине къысылыб джашагъан бир гитче халкъ, уллу Эресейни бармакъ тырнагъы чакълы бир зат болуб, къыйырда къалыб, къралны зауугъуна, къаугъасына да къошулмай келгенбиз. Хурмети уллу сыйлы патчах бизге энди терен ышанмакълыгъын танытханды, бизге керти джюрек ачыкълыгъын теджегенди. Аскерге, герман урушха барыргъа кеси разылыкъларын билдирген джигит уланлары аскерге алыргъа эркинлик бергенди... Кавказны таулу джашлары, Эресей Тюрк бла кюрешген заманда, кеси разылыкълары бла урушха барыб, кёб джигитлик этгендиле. Къуру къарачай джашла барыб къалмагъандыла ол заманда, Къабартыдан, Черкесден, Терк Башы Тегейден, Чеченден, Юнгючден да баргъандыла джашла. Юнгючлюлени джигитликлери ючюн, патчах ол халкъгъа эки кере байракъ бергенди. Япон урушну кёзююнде да аз джигитликми этгенле таулу джашла! Барыгъызгъа белгилиди, аман апонлулары тенгизге къуюб, илячинлеча къайтхан джашларыбызны былайгъа джыйылгъанлары асламынг кёргенсиз. Аллай аждагъан джашлары, батыр таукел уланлары алларына буруу этиб, джюреклерин къыйнамаз ючюн, аскерге барыргъа, джигитликлерин кёргюзтюрге эркинлик бер деб, Кавказны джарым патчахы Эресейни атасындан — Николай Александровичден — тилеген этгенди, джамагъат! Хурмети кёб сыйлы патчах эркинлик бергенди кавказ джашладан атлы аскер къуаргъа. Джашла, сизге айланыб айтама, бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз, ёлмезлик джан джокъду. Аллах къалайда да кёреди, къалайгъа да джетишеди, ууахтысы джетгеннге бир чурум къалайда да табады, хомух болмагъыз. Эркишилик сыналгъан кюнледе таулу джашла артдан

къараучу болмагъандыла. Қъарачайгъа зарауатлыкъ джетген заманда душманны аллына къуру да сюелгендиле. Алгъын джуртубуз Қъарачай деб тургъан эсек, энди Эресей да джуртубузу, къралыбызды, патчахыбыз бирди. Джаздыргъыз аскер къуллукъгъа.

— Қъурт-къумурсха чакълы барды Эресейни адамы, кеси джетишмеймиди? — деб, къайсы эсе да къычырыб сорду. Старшина анга джууаб бермеди.

Правленни алгъыннгы къагъытчысы, сары шинли, чырайлы, келбетли киши Хаджибекир, мор чепкенини кёкюрегинде кюмюш хазырлары, белинде къамасыны башы джылтырай, къобду да, адам дауургъа къулакъ тиге келиб, сёз алды.

— Қъарачай Эресейге къошулгъан заманда, келишиу къагъытха кёре, Эресей бизден джюз джылны солдат алмай турургъа борчланнганды. Алкъын джюз джыл джетмегенди, нек излейди аскерге джашларыбызны, уллу кърал сёзюне ётюрюкчю нек болады? — деди. Старшинаны ол затдан уллу хапары болмаз эди, не джууаб къайтарыгъа билмей, биразны тынгылады. Сёзюне ышанмагъанча таныды аны халын Хаджибекир.

— Правленде Эресейни законлары джазылгъан уллу китабдады ол къагъыт, къагъытчынг алыб къарасын, — деб къошду. Старшина аны сёзлерин аскерчиле алыргъа келген ротмистр Плотниковгъа кёчюрдю. Экиси да биразны сёлешдиле.

— Орус аскерге солдат алмайбыз дейди ма былайда олтургъан къонакъ, — деди старшина, Плотниковну сёзлерин кёчюрюб. — Доброволесле аладыла. Кеси разылыгъы бла барыргъа излеген джашланы элтирикди. Аскерге барыргъа борч тюлдю бизге, кеси разылыгъы бла атланнганнга уа джол ачыкъды. Айтама да, баргъан адам сокъуранныкъ тюлдю. Эресей солдатына ай сайын тёрт апас тёлейди. Бизден урушха барлыкълагъа уа тебреген кюнюнде къолуна 500 сом берликди казна, хар ай сайын 20 сом тёлеб турлукъду. Ары джетгинчи къазауат тохтаб къалса да, 500 сомну къолундан киши сыйырлыкъ тюлдю, уруш сау джылны барса да, алайды. Кийими, аты, ат кереги, саууту-сабасы, къамчисине дери правленден берилликди.

— О-охо-о, бар эсе хыйсаб!

— Хой-хой, ылыхтын!

— Патчахны онг кёзю да болуб, ахчасын да къымаргъа табсанг, башынга чыгырмы керекди?

— Оллахий, джаланбыдырлагъа кюн туугъанды, — деб, хихилениб, шыбырдаб сёлеше, къатында олтургъаннга къарайды химилкёз кишичик.

«Анча джылгъа не эшек ёлор, не хан унутур» деб, Насраходжа айтханлай, аллай бир ачханы бир джолгъа къолуна алыб, къош къураб да къоярыкъды, оллахий, башында суу ышаны болгъан адам, — дейди анга хоншусу да. Старшина уа сюзеди, ол хыйласыз адам тюлдю, бюгюн былайда айтырын тюнене элни онглу адамлары бла сёлешиб бошагъанды.

— Онсегиз джыл бла къыркъ бешни арасындагыладан бёлек джаш ашырыгъа керекди Кюнтиер эли. Биз аллай бир джашны хазырлаб, патчахны аскерине берирге керекбиз, джамат. Мен кёлюме келгенни айттайым, ма былайда къартла олтурадыла, кеслери оноу этсинле, ёмюрледен бери аланы оноу-уна сыйыныб келгенди бизни джамагъат. Къарачайны башха эллеринде чёб атыб, тюшген кесин къуаргъа кюрешгенле бардыла. Билмейме, адетдеча чёб атсакъ, сокъургъа, сакъатха, къыяулугъа, ёксюзге, джарлыгъа да тюшер, чёб кишини аямаз. Къалай этейик, чёб атайыкъмы, не мадар табайыкъ? Барынг да ойлашыгъыз, оноуну табы кимден чыгъары уллу аллахны къолундады.

— Къарачайгъа аскерчилик къаугъа, аскер къайгъы чыкъгъан кюнледе эндиге дери джашлары къайсы бир кюн чёб атырыб тургъалла? — деб къычырды дементили юдегиледен бирини тамадасы акъсакъл кызылбет Башчы. — Ол заманлада илячинле туууб, энди тауукъ джюджекле тууаргъамы айланганды? Сау элден кёзю джаннган талай улан чыгъарыкъ болур?

Дагъыда бир къарт, арлакъдан къынгырбаш джабышмакъ таягъын ёрге тутат:

— Тейри, элни башын алып ючюн, бизни джашла чёб атырмазла, инш-аллах айтса, — деб, уллу ышаннганча силдеди.

Ючюнчю киши да аладан артха къалмады:

— Киши сёз къошмагъанлай, джашланы джигит-джигити чыгыб къалырла, — деб сёз къошду. — Бир кюн туугъан бир кюн ёллюкдю, ёлмезге джаратылгъан джюкъду дуняда бир киши да. Элине, джамагъатына ауур иш тюшген кюн ёрге къобаргъа аждагъан уланлары болмасын бизни къаргъагъанны! Саут тутарыкъ юч джыйырма эркиши сюек табылды деб, онбеш джыл болгъан джашчыкъны да таякъ тюбюнден ётдюргенди къарачай халкъ къачан эсе да бир заманлада, ата-бабаларыбызны кёзююнде. Бусагъатда уа Къарачайны он элини къайсы биринде да табыллыкъды эркишилиги болгъан аллай бирер джаш адам.

Ала алай сѣлеше келгенлери бла, Лалауну эсине эгечи Нюра-сада туюшду. Тырнакъ улу Топаш ауушханлы, байлыкъ хар къуру да улуу насыб болуб бармагъанын ангыласа да, къолгъа тюшерик беш джюз сом бла ай сайын саркъыб турлукъ джыйырма сом — хар айда төрт-беш уагъаякълы — кьой джалчыны джыллыкъ джалы чакълы бир рысхы! — ол къалайгъа баргъан байлыкъды, бююн джангыз кызына керегин къураялмай, ол огъай эсенг, аскерчилик ачхасына бир тюмен теле-ялмай, джамагъатны аллында баш энишге къараб сюелген ата-ма», — деб, акъылына дагъыда бир оюм чалышды. Ол аллай сагъышлагъа сингиб сюелген кѣзюуде къушбурун, джукъа къартчыкъ, тишлери тауусулгъан ауузуну эринлери ичине ке-тиб, сѣзлерин кесгин айталмай, тилин чайнай:

— Локъман, тейри, сен барлыкъ болурса, э-хомух, эгечден туугъан боласа кесинг да, — деб, мор чепкени онгнган, учхара кийимли джашны кызартды. Джаш, бир джерге, бир да джамагъатха къараб, джунчуб, аякъларына ауурлугъун ауушдуруб, орнунда тесукъа эте, къолларын сугъар джер табмай, бир белибаууна илиндире, бир да энишге салындыра, не айтыргъа билмей сюелди. Аны алай тарбуууннга тыгъылгъанын сезди да, Лалауну къатында сюелген Айдемир, Кюнтиерни башы ауушха чыгъыб къайтыргъа хазырланнганча:

— Мен барама, — деб, ышарыб, бош айтыб кьойду.

— Ай-аперим санга, ай-машалла, джигит джаш, бѣрю атар—бѣркюнден, — деб, арлакъда олтургъан кишилени бири Айдемирни махтады. Лалау ары къарады, къалын тюклю къаш-башларын туюуб, окълача джити кѣзлерин мынга хыны уулаб сюелген Шахымны кѣрдю. «Къора мындан» дегенча ангылады Лалау ол гырхы къарамны магъанасын. Джылан къараса, макъа къалтыраб къалады, кеси барыб ауузуна ташайыб кетеди дегенча болду Лалау: атама, анама сормагъанлай, телилик этерге башлагъанма десе да:

— Мен да Айдемир къатыш барама, — деб джиберди. Аны алай эшитгенлей, «Ай итден туугъан, юйден ким кысдаиды сени?» — деб кычырайым, урушайым деб, Баталны кѣлюне келди, алай а элни, джамагъатны быллай кюнюнде аллай уланла тирилмеселе, кимди ѳрге къобарыкъ, деген акъыл башына илинди да, джюрегин басыб, юйде сѣлеширме, халкъны аллында дженгиллик этмейим деб, сабырлыкъ салыб олтурду.

Анасы ѳлюб, юйдеги ѳксюз къалыб, атасы экинчи къатын

алгъанлы, арбазгъа юйюрсюналмай, юсю-башы да тозураб джюрюген, онсегиз джылы тугел толмагъан, эски къабдалыны тешиклеринден кир кёлегини джурунлары кёрюнгенине тар-тыннгандан артхаракъда сюелген джандыракёз, хуртда Топушайны джюреги артыкъ да кёлтюрюлдю. Арлактын айланыб, Лалау бла Айдемирни къатына келди да:

— Аланла, мен да сизни къатыш кетейим. Беш джюз сом ача да, беш атылгъан шок да, самозвод наган да бериб, башдан-аякъ кийиндириб, Тырнакъланы къаспарладан джарагъан ат да бериб, уллу бычакъны да джанынга тагъыб, патчах бир учуз джумушунамы къурарыкъды дейсе! Сыйлы, багъалы ишине къурайды алай, не, аланла?! Мен да сизни бла барама, тейри-адамы! — деди. Сора аланы не айтырларын сакъламай, ызына бурулуб: — Мени да джазыгъыз, — деб къычырды.

Бірхыны аллы бошланды: джашла бир-биринден, къараб тургъан джамагъатдан ийлыкъгъан кибиб этдиле болур, кеслери разылыгъы бла аскерге джазылыргъа дагъыда талай адам чыкъды. Старшина Абук, бюсюреу эте, алагъа алгъышны къутурта, алайда огъуна барлыкъланы списогун джаздырыб тебреди. Эм артда къайдан келе-келиб тюртюлдю эсе да, сантыракъ, башындан учхараракъ Кёккёз, старшинагъа асыры джууукълашмагъанлай, кенгирекден огъуна:

— Бу джашла бла уа мен да барлыкъма уруша, тейри. Абук, джаздыр мени да, — деб кёлтюртдю. Қъайгъы басыб, шыкъыртсыз болуб олтургъан джамагъат ышарылды. «Қъой, джазыкъ, сен бармасанг да — зат дегенле болдула. Ол, сёзлени къулакъгъа алмай, джазыгъыз деб къаты айтды. Писары аны да списокга къошду.

— Бююрсагъыз, бир сёзюм баред, — деди, башындан пес бёркчюгюн джанбашына къаблаб, артдаракъда сюелген учхара кийимли мыйыкълы джаш. Старшина Абук, доверенна Шаухал, джыйылгъан джамагъат аны таба къарадыла. Кюнтиерчиле аны биледиле — Абар улу Бурханды ол.

Анасындан сегиз джылда ёксюз къалгъан джашчыкъ Бурхан, атасы къатыш биринчи стамбулчула бла Тюркге кетиб, талай джылланы анда джашаб, муслиман окъууну да окъуб, хаджилик да алыб, артда, атасы термилиб джан берген таулагъа, не амал табханын да аямай, къайтыб келгенди.

— Айт, хаджи, айт, джангыз сёз айтыр душман болсун, — дедиле къартла.

— Мадар бар эсе, бу джашла бла мени да джиберсегиз деб тилекчиме, — дейди Бурхан.

Джамагъат тынгылады. Абук бла Шаухал, писарь бир-бирине акъырын сѣлешедиле.

— Къой, джазыкъ, сен чекген алайсыз да джетиширикди, — деди кюнтерчиле.

— Кѣре, сынай келген джашды, разы эсе, барсын.

— Сен башха къралны адамыса, не айтырла? — деди старшина

— Мен къарачайлыма. Сабийлигимде атам-хариб ала барыб, башха джуртлада къоюб, кеси ауушуб кетди эсе, не гюнахым барды? Аллахны джазыуу алай болур эди. Бауурум бла сюркелиб келгенча, кючден-бутдан джыйылгъанма джуртума, энди тюртмесегиз тилерикме, джазыкъ-хариб адатма. Буюрулгъаннга тюберме, тыймагъыз, барма къоюгъуз тенглерим бла, айырмагъыз быладан, — деб тиледи ол.

Сѣзню тѣгерете келдиле да, атаман отдел не айтса, алай болур деб, Бурханны списокга къошдула.

Джашлары, адатлары списокга тюшмегенлени кѣллери джарыб, ичлеринден къууана, адатлары джазылгъанланы уа джуреклерин сууукъ кемире, башларын къайгы басыб, чачылышдыла.

«Доброволеслени» джаздыруу бла адат сан толмады. Чѣб атыу болса, толлукъ эди. Алай а старшина анга ышанмайды — чѣб старшинаны кесин да, элли онглу кишилерин да танымай, айыра билалмай къалса уа?

Абук, кечени узунуна кѣз къакъмагъанны орнунда тангын атдырыб, танг атханлай мыртазакъны джибериб, элде джарлыракъ юйдегилени талайыны юй тамадаларын чакъыртды. Чакъырылгъанладан юйде табылгъан къартла, табылмагъанланы да джашлары правленнге келдиле. Талай кере ариу бла сѣлешиб кѣрюб, ишни болмазын таныгъандан сора, старшина, тогъай айландырыб кюрешмей, тюз акъылын келме къойду.

— Мен сиз джашладан тыйыншлы киши кѣрмей чакъыргъанма. Къуралыгъыз, — деди ол. — Сѣзню къысхасы алайды.

— Бизге артыкъ нек къадалгъанса, мубарек? Бийнѣгерни, Баракъны, Къулчораны, дагъыда аллай онглу кишилени джашларын да чакъырсанг эди уа? — деб, мазаллы башын къалтыратыб сорду Байрамкъул улу Унухну атасы, узунсакъал киши.

Абук мыйкычкыларын джортдурду.

— Аланы къошлары, маллары барды, къараргъа алайсыз да адатлары джетишмейди. Сиз а, аякъларыгъызны кюлге сугъуб, къайдан не къабайыкъ, къайдан не табайыкъ деб, тѣгерекге къарай, элге ауурлукъгъа джашайсыз. Сизге игилик этеме

деб чакыргъанма, къалай ангыламайсыз аны? Он джылны джалчы болсанг табмазлыкъ байлыкъны бир кюннге къолунга салама. Аякъ юсунге тирел, сен да адам къуранына къошул деб дыгалас этеме! — деб къызды старшина.

— Эндиге дери сен гырджын къабдырыб джашатмагъанса, мубарек. Садакъа тилеб да арбазынга баргъан болмазбыз. Ауур сёлешме, сау-къаллыкъ.

— Аскерге барыргъа сизден тыйыншы джокъду. Бармай боллукъ тюлсюз, — деб, ахырында гырхы кесиб, къысха айтды старшина.

Гочия улу Ююсю, Байрамкъул улу Унухну, Джатто улу Ханатны, Къымтым улу Топушайны, Татай улу Ошдурну, Ойдемез улу Согъумну, Кенгшалбар улу Эдауну, дагъыда талай джашны «доброволеслени» списогуна къошуб, алай бла, «доброволеслени» санын толтурдула.

Кавказны наместнигини — «Джарым патчахны» генерал-лейтенант граф Илларион Иванович Воронцов-Дашковну «тилегин къабыл кёрюб», Россия империяны патчахы Экинчи Николай туземли полкла къуаргъа деб, 1914 джыл февралны 27-де берген эркиник алай бла толуб башлады.

Империяны бир джангы аскер бёлеги — Кавказская туземная конная дивизия Свиты его Величества генерал-майора Его Императорского Высочества Великого князя Михаила Александровича — къуралыб тебреди.

VI

Бёлек кюнден аскерчилик джашланы саулай эл ашыра чыкъды. Анала, эгечле джылайдыла. Джыйрыкъмангылай, мыйыкълы таулула, джюрек халларын джамагъат аллында төгерге излемейдиле — сабырдыла. Къыйын джашау аланы эртеде чыныкъдыргъанды. Эркиши кёзден акъгъан джыламукъ асыры ауур затды. Джылаб джаудан киши да къалалмагъанды.

— Джангыз баламы кёрлюкмеми мен джарлы? — деб джылайды бир къатын.

— Патчахны ачхасына кеслерин сатыб баргъан джазыкъла!

— Сау-эсен къайтыгъыз джарлы аналарыгъызны къолуна!

— Кечем, кюнюм поштну аллын сакълаучу болубму къалдым мен хариб?!

— Къоюгъуз улугъанны! — деди эркиши таууш.

— Аман этмегиз, эгечлерим, аллах болмагъан джерге барлыкъ тюлдюле. Алгъыш айтыб ашырыгъыз!

— Эркишини джазыуу тышынады. Эрлени джолуна баралла.

— Кёкюреклерин патчахны майдалларындан джасаб къайтырла, къоркъмагъыз.

— Аман кюн келсин аны майдалларына, башына да, — дейди джигит къатын Дауум, Айдемирни анасы.

— Алай айтма, эгечим, табсыз зырнай тартдырырла, оллахий.

— Гыр-р-рт, атасыны аман кёзюне, манга этерин къалдырмасын.

Нюрсада да, Лалаудан айырылалмай, аны имбашына бетин букъдуруб джылайды.

— Ий-аллах, не этейим, Лалау? Мени амалтын, джаханим отха кириб бараса. Мени худжу быстырларым ючюн, отну, топну аллына кёкюрек къангангы салыргъа бараса. Ий-аллах, не этейим, мен джарлы? — деб ичин тартады.

— Тоба де, хадауус, ёлгеннге да сарнамайды адам алай. Алкъын джаным ичимде шойду да? Не быстырланы хапарын сандырайса кесинг да? — деб, кёл этерге излегенча, кесин къатдырады къарнашы. — Тенглерим бла барама, кеси разылыгъым бла барама. Дунияны кёрюб къайтырма.

— Игилик излеб ары киши бармайды. Джанынга къурман болайым, сакъ бол, Лалау.

Айдемир а, ючюнчю нёгерлери Аубекир бла къучакълаша, къарыусуз чам-накъырда этерге кюреше, ол да биргелерине атланса, огъай демезликлерин джашыра барады.

— Нюрсада, джылама, ай-юнге, не боллукъду манга дейсе, къоркъма, сиз тансыкъ болургъа, къайтыб келирме, — деди Лалау, сора арлакъгъа айырды да: — Сен, аны къой да, мен къайтхынчы, Гинарагъа кёз-кёулакъ бола тур, — деб кёшду. «Оу, а къыз, онтёрт-онбеш джылы энди тола айланнган сабийни сёзге кёшуб нечик сёлешесе?» — дерге башлады Нюрсада, дагъыда къарнашыны ичги сёзюне быллай сагъатда кюрен тартдырыргъа кёлю бармады. Лалауну джюрек тахсасын а билди. Айырыла туруб, Батал, джашын къучакълады да,

— Къарт ананг сабий заманында, сени ойната, «хайда, джашым, джыйын башым» деб эркелетиученед, ёлмезге туугъан джокъду, эркишисе, хомух болма, сени ёсдюрген юйдегиге ант джетсин деб айтдырма. Ёнге кертда чабыу былайды деб, ёлор кёбелекгелей, кесинги керекли, керексиз джерге да атыб айланма, ойлашыб атла. Къууанч бла къайтыгъыз барыгъыз да джарлы аналарыгъызны кёлуна. Хайда, ашхы джолгъа, — деди да, ызына бурулгъанында, кесича тенглерини мыдах къарамларын кёрдю. «Патчах джер берсе, джашланы солдатха дер

деб, къартларыбыз Зукку пристопха бош огъай дегендиле, андан эсе джер алыб къалгъа эдиле. Ала огъай дегенликге, бюгюн тыялмадыкъ, кѳресиз. Кърал—уллу суу айландыргъан мазаллы тирмен ташчады, хатхусуна тюшгенни кеси суйгенча эритмей къоярыкъ тюлдю», — деб ахсынды.

Джашла, джамчыларын къанджыгъагъа бегитиб, джолгъа атланганларында, ашыра межгит аллына джыйылгъан джамагъат ууакъ-ууакъ седиреди.

Экинчи эртденинде Пашинскеде старшина джашланы комиссиягъа алыб барды. Анда уа Къарачайны бирси эллеринден, черкес, абаза къабакъладан келген аскерчилик джашладан арбаз толу.

Джашлагъа къараб башлагъан кѳзюуде врачла, старшина, довернала къатыш, отделни тамадасы полковник Безладнов, Кавказ атлы дивизияны къураучуладан бири поручик Марданов, атлагъа къарагъан ветеринар врач Попов болдула. Джашланы тукъумларын айтыб, чакъырыб, тешиндириб, къымыжа таууланы артларындан, алларындан къараб тебретдиле.

— Токмак Халкѳчев!

— Бекмурза Борлаков!

— Махсуд Хапаев!

— Мухаджир Лиев... — деб, терлеген джашланы юден бирем-бирем чыгъарыб бардыла. Айдемирни кѳзюую джетгенинде, къып-къымыжа болуб, юйге Лалауну аллында атлады.

Экисин да аскер къуллукъгъа джараулугъа тергеб ашырдыла. Айюча томала, Кѳккѳз кирди. Джалан санына врачны бармагъы тийгени сайын дыгъы бола да, хи-хи деб кюле, кесине къаратды, соргъанларына хазна джууаб къайтарыб кюрешмеди — кѳбюсюн ангыламай эди. Сантыракъ болурму деб кѳллерине келди шойду да, къарагъанланы бири, онг кюлуну бармакъларын джайыб:

— Была ненчадыла? — деб сорду. Кѳккѳз ангыламагъанында, доверна Шаухал тылмачлыкъ этди.

— Беш.

— Орусча айт.

— Адин, два, тирий, читирий... — деб, санай келди да «пятьха» джетерге унутуб кюйду. Табалмады, къызарды, аман сагъатлы болду. Дагъыда джангыдан кесини кюлуну бармакъларын «адин, два, тирий, читирий...» — деб санаб чыгъаргъа кюрешди. Биягъы «петь» башындан чыкъды да кетди. Аны дыгаласына къараб, кюлюрлерин тыялмай олтургъан комиследен бири, къатындагъы адамланы кѳргюздю да:

— Биз ненча адам барбыз? — деб сорду. «Бирлери стол тюбюне-затха бугъунуб, мени сынар ючюн сора болурламы» деб Кёккёзню кёлюне келди. Энишге ийилиб, стол тюблеге къарады. Комисле харх болдула. Кёккёз, стол тюбюнде киши кёрмегининде, санаб, биягъынлай худжу бешге джетиб тирелди:

— Читирий, ишо адин, — деди ол, джунчугъандан аманына таяна.

Комиссиядагъыла кюлдюле, тилни билмейди ансы, бычакъ тутаргъа билек кючю, аны сермерге ангысы джерикди, атлы аскер къуллукъгъа джараулуду деб бегитдиле. Богъурдагъындан аякъ инчиклерине дери къалын къара тюк басхан, узун кюоллу мазаллы Кёккёзге сымарлаб къараб, поручик Марданов къатындагъы Безладновну билегине чыначыгъы бла тюртуб, ол бери бурулгъанында, кёзлери бла Кёккёзню кёргюзтуб:

— Кюркеден чыгъыб келген айюден неси башхады? — деб ышарды.

Таууланы туз дамыны берекетин сынай келген атаман джууаб къайтармады, мыйыкъ тюбюнден ышары оноу этди эсе да, танылмазча ышарды.

— Атлы Шаманов!

— Шамай Узденов! — деб, андан ары да тизиб бардыла. Ол кюн алайгъа джыйылгъан джашлагъа къараб бошаргъа, кёзюу Бурханнга джетди. Ингичге мыйыкълы джитикёз джаш комиссияны аллына сюелди. Шаухал бла Абук Абар улуну халарын атаманига, Мардановгъа, комиссияны башха членлерине айтдыла.

— Сен Турцияны адамыса, ол кърал а Германияны шохуду. Германия Россия бла уруш этеди, аны билемисе? — деб сорду Безладнов. Шаухал кёчюрдю. Бурхан, джюреги дженгил уруб, бети кызарыб, тынгылады, халын танытмазгъа деб кесин гыртчылады.

— Мен Россияны уланыма, мен къарачай джашма. Къагъытларым Тюркиени адамы деб джазылгъанлыкъгъа, аны адамы тюлме, мен джуртуму уланыма. Тюркиеде мен чекмеген, мен сынамагъан кыйынлыкъ къалмагъанды, анда хайыуанны орнунда джашагъанма, — деб, кёлюндегин тёкдю Бурхан.

— Душман къралны шох къралыны адамына сауут бериб, аскерибизге къошуб къалай ашырайыкъ? — деди биягъы атаман.

Шаухал кёчюрдю.

— Ол кърал манга кърал, джурт тюлдю. Мен Россияны

уланыма, буду мени джуртум, къралым. Анга душман манга да душманды. Тюркиеге зауукълукъдан тюшмегенме, сабийлигимде тюшгенме. Мени анда гюнахым джокъду... Айтыгъыз, ангылатыгъыз былагъа, мени неми да билесиз сора, — деб, Абук бла Шаухалгъа тиледи.

Кёб оноулашдыла.

— Бизни душманны шоху бизге да душман, бизни душманны душманы — бизге шох, — деди атаман ышарыб, Мардановгъа айланыб. Сора этилген оноуну ачыкълады:

— Сотнягъа афенди этиб джиберейик, шок атарны орнуна мынчакъланы чакъдырыб джюрюсе.

Комиссия джашлагъа къараб бошады. Кишини да джарау-сузгъа чыгъармады.

Ветеринар Попов, хар атны ичине кириб чучхуялмады ансы, къулагъындан башлаб, къуйрукъ учуна, туягъына, налына дери тинтиб, ёлчелеб, джазыб чыкъды.

Хар джашха къагъытчыкъла джазыб бердиле да:

— Барыб, отделни казначействосундан джол ачхагъызын алыгъыз, — деб ашырдыла.

Сотня Баталпашинскаядан Армавирге кетерге хазыр болду.

VII

Сотня сауут-сабагъа юренир джерине—Армавирге джыйылыб, орналыр мекамларына джарашды. Узаймай, Кавказ дивизияны Черкес полкуну бирси юч сотнясы да Абхаздан, Черкесден, Адыгейден келдиле.

Атлысы, арбачысы да, офицери, пулеметчусу да бютеулей джети джюзге джууукъ адам бла аллай бир ат — атлы Кавказ дивизияны Черкес полку Армавирде джерлешди. Полкуну командири гюрджю бийледен бири подполковник Александр Захарович Чавчавадзе, штаб офицерледен эки-юч нёгери бла келди да, джашланы саф этиб, сёлешди:

— Сиз энди дунияда эм уллу империяланы бирини махтаулу аскерини бир бёлеги болгъансыз. Атлы Кавказ дивизияны сизнича ма быллай муслиманладан, таулуладан къралгъан башха полклары къралны бирер шахарында юрениб башлагъандыла. Биз, таулула, тамадаланы къачларын кёрген, аланы сыйларын тюшюрмеген, сёзлерин тёппебизде тутаргъа кюрешген адамлабыз. Къайда джюрюсегиз да, ол адетлеригизни атмагъыз. Джигит болугъуз, Его Императорское Величеству Николай Александровични ышанмакълыгъына толу болугъуз.

Подполковник Чавчавадзе офицерлеге, бирси чынлагъа къалай сѣлеширге кереклилерине дери юретирге кюрешди. Алай болса да джашланы асламы аны орусча айтханындан кѣб магъана чыгъаралмады. Полкну командири аны сезді.

— Мен айтханны толу ангылагъанла, орус тилни билгенле ангыламагъанлагъа айтыгъыз, — деб къошду.

Ючюнчю сотня шапагъа Кѣккѣзню джарашдыргъанды. Анга афенди Бурхан болушады. Интендантстводан бѣлюб, джашланы азыкъларына къойла, тууарла бергендиле. Атла къатыш согъум малла да кечинедиле. Ётмек, шекер, ун, джарма, башха азыкъ ташыргъа деб ат арба джарашдыргъандыла.

Армавирде юренирге, фронтха ашырылыргъа джыйылгъан атлы, джаяу аскерледен адам атлар джер табылмагъанны орнундады. Танг джарыгъынчы шахардан тышына чыгъарадыла джашланы. Арыб, сылыт болгъанларыны юсуне да вахмистр Карпов кюн сайын бир илинир зат чыгъарады.

— Эй, всадник! Ты не всадник, а толстозадая баба! Что за рубка у тебя? Перед тобой не огородная тыква лежит, а вооруженный противник! — деб къыджырайды Карпов орусча хазна ангыламагъан Узейирге. Рубкагъа джангыдан кир дегенине дженгил тюшюнюб къалалмайды да, вахмистрге къарайды, андан да кѣзлерин кѣкге аралтады.

— Чево смотришь, болван! Марш на рубку! — дейди Карпов. Узейир аны къычырыгъындан артыкъ да джунчуйду.

— Што... твою мать, звезды считаешь?

Узейир апасына аман сѣз айтылгъанын ангылайды, бир кесек такыйкъагъа мардасыз тебеди. Билген, ары дери эшитген сѣзлерин джыйышдырыргъа кюрешеди.

— Тий наш мама не трогай. Дорга тибе будить, — деб, вахмистрге эшитдирирча быргъайды.

— Как ты смеешь так разговаривать, баран! — деб къычырады, алай болса да, таб тюшген джерде къаманы тыгъыб къойса, бу кийик джаныуарны несин аллыкъса, деген акъыл башына чалышыб, андан ары Узейирни кѣб къысмай, къолун силкиб, башхалагъа бурулады.

Ингирде мекамгъа джыйылсала, афенди Бурхан, абазалы Мухаджирден, шапа Кѣккѣзден, дагъыда талай джашдан ѳзге, джассы намазгъа ийилир адам табалмайды. Бары тынчайыр къайгъылыды. Отуз джылдан атлагъан къатангы Мухаджир, къалгъанла къатыш юрениб тургъанлыкъгъа, арыгъанын алача танытмайды. Къарачайча сѣлешсе, тили чаларакъ эте, на-

сын, чамын кьоймай, кесини не джумушун да тындыра барады.

— Намазгъа ийилмей да хазна кьалмайды.

— Сиз, кьарачайлыла, гяуур болуб барасыз, — деб, кюлмей, ышармай айтады биргесине, намазгъа джыгъылыргъа деб, абдезге олтургъан джашлагъа.

— Алай дегенинг?

— Намаз кьылыргъа эрингенден, — дейди Мухаджир.

— Нек?

— Чабыр бауларыгъыз асыры узундула да, аланы седире-тиб анча сайын чабырланы тешиб, абдез алмаз ючюн, намаз кьылмай кьоясыз.

— Эшта, келтире биле эсе уа абазалы шохум! — деб кюледиле джашла да.

— Алан, Мухаджир, тилигизни кьыйын болгъанындан, бу джаз бир кьарт осият эталмай ёлюб кетгенди дейдиле, кертимид? — деб, чам этиб сорады гынтдылыланы бири.

— Кертиди, ол кюн алайдаем, — деб, чарламай, кеслерича джууаб кьайтарыб кьояды Мухаджир.

Айдемир, Лалау, Бекир кьаууму да джукъу аллы бла джашаудан ушакъгъа синггендиле.

— Мен ангыламагъан бир зат барды, — дейди Бекир.

— Тейри, сен бла мен ангыламагъан алкъын кёб зат болур, — дейди Лалау. — Акка хариб, арбазгъа келген садакъачыгъа «Шохум, не хапар бард, дуня рахатмыд, кьазауат бармыд?» деб сорса, дуняны рахатлыгъында муну не иши кьалгъанды деб ышарыуганек. Аны алай нек соргъанын энди ангыладым. Итге суу кирмесе, джюзерге уста болмаз дейдиле.

— Огъай, аны кьой. Ангыламагъаным дегеним — биз патчакхны ачхасына кьызындыкъ да, кесибишни аскерге джаздырыдыкъ. Биз не бола эсек да, кьалгъанларыбыз аякъ тирерле дедик. Бийле уа нек келгелле? Джетмеймид рысхылары? Майна, Мудар улу Сеитбийинги да, Кърымшаухал улу Махамет-Герийинги, Бекирбийинги да, Дуда улу Леуанны да бизден кем кьылламайла. Кимине приказный, кимине урядник кибик атасала да. Была нек келгелле?

— Рысхым артыкъды деген адам кёргенмисе? Рысхысы кёбню шайтаны кёб, хаман кьоша, хаман тырнакълай барад!

— Огъай, аны ючюн тюлдю. Была джерлери ючюн келгендиле. Мюлк джерлери барды аланы. Аны кьорууларгъа керекди, — дейди Айдемир.

— Керти айтады, тейри, — деб, Гочия улу Юнюс, Байрамкъул улу Унух, Гаджа улу Локъман сёзге кьошуладыла да

Кърымшаухаллары бла Дудаланы мюлк джерлерин тергеуге киришедиле. — Кърымшаухалланы — Мударланы джерлери къайдалла? Тохда, тергейик: Суулу-къолда, Джазлыкъда, Кюзлюк-орунлада, Керилгенде...

— Керилгенни тергемей огъуна къой, хазна джерлиги джокъду. Былтыр анда къуру кыркъ антау гебен этгенелле, кесим кѣргенме, — деб, мушулдайды джашланы бири.

— Джукка улуну кышлыгында тѣрт джюз десетиналары барды.

— Акъджар-тюбю алай тургъанлай аланыкыды. Минг десетинагъа джетеди деб, хапар айтханларын эштгенме.

— Тѣрекъул-талада чалкы ызлары эки джюз сорховой десетина чыгъады.

— Индиш-башын унутуб къоймагъыз, марджала! — деб, сѣюню ауазыны кыйдыргъаны бла башха магъана бергенча айтады бири.

— Ол аланыкы тюлдю. Мырзакъулну анасы Гошаяхны бернелик джерлерилле.

— Не башхасы барды! Гошаях бийченг Кърымшаухаллагъа кесин кыызгъанмады эсе, атасыны мюлк джеринми тыярыкъды, — деб, ызындан бир чюйре сѣз да кьошуб, кѣлтюртеди ол тургъанланы бири. Анга да ышарыб, тергеуню дагъыда бардырадыла.

— Джууаклы-тала бла Къылиянда да барды Кърымшаухалланы бирер чабыр олтан джерлери, — деб накъырдалайды дагъыда бири.

— «Бизни сан этмелле» деб, Дудалары кѣлкълалды болурла, ант этдир, джер байлыкъларын сагъынмай къойсагъыз...

— Дудаланыкыла Джалан-къолдадыла.

— Борсукълу кимникиди да? Джетиджюз десетина? Экибизге атаб къойгъан болурламы? — деб кюледи аскерчи.

— Ташлы-къол да аланыкыды. Мырдылыда да барды чалкы ызлары. Алай а анда тынчыкълары джокъду дейле: джерни бир джанындан ол къургъакъ чанкаланы—Терболатланы, бирси джанындан да Борлакъланы кысыб кюрешген халпарлары чыгъает.

— Багъатыр-тала аланыкымыды?

— Саулай аланыкы тюлдю. Башхаланы да барды бирер кесек джерлери.

— Тѣбен-бауда Дудаланы десетиначыла джыл сайын отуз гебен къалайдыла.

Ары дери тынгылаб олтургъан Джатдо улу Ханат, джер тергеуге сейирсиниб, аны неге керек болгъанын ангылаялмай, керексиз, бош, баш ауруугъа санаб, хиликкерек этгенча:

— Бютеу да ненча десетина чыгъардыгъыз, аланла?— деб сорду.

— Биз айтханланы бармакъ тергеуге сала барсанг эди уа!

— Байны рысхысы джарлыны кёзюне къалкъуу келтирмез дегенлери керти кёреме. Къююгуз, джаханим орну болсун аланы. Тынчайыгъыз. Тамбла биягъы вахмистр къылларыкъды. Биле болурсуз, — деб, Ханат орунга джерлеше башлады.

Бурхан бла Шаман улу Атлы, эртдерек къозгъалыб, юч къойну сойдула да, ични-башны джарашдырыб, кюнорта азыкъгъа биширирге Кёккёзге къюуб, сотня къатыш юрениулеге кетдиле. Кюнорта азыкъны аллы бла шапа, къазанланы къайнатыб, отну къызыуундан терлеб, шорпаны кёмюгюн къызыу ала тургъанлай, сотняны командири поручик Марданов, атлыланы ашау, джашау халларына къарай, келиб къалды. Къайнагъан этден ургъан ийис къуджур кёрюнуб, хауаны бурнуна къысха тарта да, ызына быргъай, эринлерин ууакъ чюйюре, шапагъа джууукълашды. Шапа, аны кёргенинде, кирлирек добар къолуну зыбыр бармагъы бла мангылай терин атды, ышармыш этиб, поручикге кёз джетдирди.

— Здравствуй, — деди Марданов. Кёккёз аны кесича джууаб къайтаргъандан ёзге да бир сёзле айтыргъа кереклисин сезди, алай а тыйыншлысын табалмады.

— Здравстий, — деб басды ол. Ваше благородие деген сёзлени къошмагъанына, Кёккёзге Марданов джаныб къалыргъа, къычырыб башларгъа да бир тебреди, дагъыда аллай затны хазна кёлтюрмеучю дженгил джюрегине сабырлыкъ къондурду.

— Ты повар? — деб сорду ол. Кёккёз ангыламады, джукъ айтмай къояргъа да болалмады.

— Тий повар, — деди джазыкъ шапа.

— Ты кашевар?

— Тий кашавар, — деб, командир бла орусча сёлешгенине къууаныб, кенг ышарыб, кёзлерини джарыкъ джилтинлерин ойнатыргъа кюрешди шапа. Марданов а къаш-башын тюйдю, хайуанлыгъымыды, огъесе самаркъау этерге излегенлигимиди деген болмаса, тилни билмегенликден джармалайды алай деб, акъылына келмедиди.

— Вот баран-чудовище! — деди ол Кёккёзге. Шапа арт сёзден джукъ айыралмады. Баран дегенни ангылады да, къазан-

да этле кьой этлемидиле деб сорады деген оюм акъылына келиб:

— От баран, — деб, къазанланы кѣргюздю. Марданов, анга сѣз айыртырдан тюнгюлюб, онг кьолун кысха силкиб, ызына бурулду.

— Тью, твою маты! — деб ачыуланды. Аны неге эсе да разы болмагъанын бет къанындан таныды шапа, ѳзге ушакъны кеси башлагъанды, ахыр джууаб а меникиди деб ойлады, джунчугъандан аузуна башха сѣз келмей, поручикни айтхананын къайтарыб джиберди:

— Тью тваю... — деб.

Кѣккѣзню арт сѣзлерин эшитгенлей, Марданов урчукъча айланды, кѣзлеринде окълары болса, бошлаб кьояргъа дже-тиб, шапагъа эрши къарады.

— Ах ты сволочь! В военно-полевой суд тебя, скотина! Будешь знать, как офицера оскорблять! Ах, ты сво-о-олочь! — деб, кемсиз кыджырады, кьолуна къамчи тышсе, сюртюб тебрерлей болду. Ушакъ этеме деб, сотняны командирини безине табсыз къатылгъанын Кѣккѣз энди ангылады, андан ары тилин къабыб, кымсызлыкъгъа таянды. Марданов, субай санын таб къабхан чепкенини этеклерин аязгъа таралта, къайры эсе да думп болду.

Ол кыызгъаны бла полкну штабына келди. Полкну командири подполковник Чавчавадзе, помощник Цулукидзе, штаба олтуруб, юрениулени халындан ушакъ эте тургъанлай, ачыулу Марданов кирди.

— Не болгъанды, джюйюсхан поручик? — деб сескекли болуб сорду Александр Захарович.

— Ваше превосходительство господин подполковник, мен бу хайыуанлагъа не этерге билмейме, — деди Марданов орусча. Сора биягъында ючюнчю сотняны шапасы бла болгъан халпарын тизди.

— Не дейсиз энди? — деб сорду Чавчавадзе.

— За такую дерзость всадника следовало бы предать военно-полевому суду, — деб сѣз кьошду Цулукидзе.

— Хо, бирсилоге да дерс болур, — деди Марданов да.

Подполковник, гюрджю бий Чавчавадзе, Мардановча, чѣрчек, дженгил адам тюлдю, джылы адам ортасына келген сабыр, акъыллы кишиди. Ол экисине кѣзюу къарады, карандашы бла столну къагъа, биразны сагъыш этди.

— Атлыланы кёбюсю тилни билмейди. Джигитликге, тириликге ала кишиден артха кьалмагъандыла. Мындан ары да кьалмазгъа болурла. Хайыуанлача кёрюнгенлери уа — тилни, аскер мизамны билмегенликлеринденди. Къаманы тагъаргъа ала сизсиз да биледиле, шашка бла да сермеяллыкъдыла, атны сыртына бегирге усталыкълары озуб джетерикди. Сиз аланы шкок атаргъа, пика джюрютюрге юретген бла биргелей, аскер мизамгъа, орус тилге юретирге керексиз. Сизни не айтханыгъызыны ангыламагъан адамны къалай бла терсегин? Тилни билмегенликден ангыламайды ансы, ангыларгъа скоймегенлик эте болмаз. Не? Патчахны къарнашы командирлик этген аскер бёлекни кьуралгъанына бир ай толгъанлай, атлыларын аскер-полевой сюдге тартыб тебресек, табсыз кёрюнюр. Юретигиз аскер мизамгъа, тилге. Экисин да билмейдиле, керти да, кеслери кютген кьойлагъа ушаб, джунчуб турадыла. Сюдге бериу къайгъыны уа сабыр эт, поручик. Джангылгъанны кеч. Узаймай, Сиз ала къатыш урушха барлыкъсыз, атакагъа биргелей кирликсиз. Сизни мындан ары джазыуугъуз ала бла байланыбды.

...Октябрны шош кюнлериини биринде Черкес полкну атлылары эшелоннга миндиде. Аскер бёлек уллу империяны кюн батхан чеклеринде къабыннган хатерсиз ёртенни аллына къанлы кюнде сюелген сарышинель джазыкъ джыйынлагъа гитче бармакъ асыуун кьошаргъа атланды.

VIII

Патчах сауут тутар къазакъны барын урушха кьоратды. Динлерин, тиллерин алмагъанлыкъгъа, сау ёмюрню хоншулукъда кечиннген, тууратын, ташатын да талай тюрлю джол бла къанлары бир-бирине кьошулгъан себебли, турмушларында кёб затны таулулагъа ушатхан къазакъ джашланы, къазакъ кишилени станселеден не халда айырылгъанларын таулула хазна кёралмадыла. Кёзюусюз ырхы кьобуб, кьулакъ ичи хапчюкню эрлай сыйпалаб кетгенлей, станселени адам эркечи бир айны ичинде кёз туурадан думп болду.

Кюзлюк антаула басылмай, мюрзеу сууурулуб джыйылмай, алай сюелгенлерича талай заманнга кетдиле. Ёзен бойну, кьулакъ ичлери аякъ орунлу талалада ол джыл хадауус къайнагъан чёплеу бачхала алынмай, джыйылмай кьалдыла. Тойгъунлукъда тауну, тюзню зынгырдаукъ инджиси — къанатлы

кѣудрети, тиллешгенча, кѣачхы ёсюмле стауатланы басадыла, чѣплеу баччаланы, сабанланы башларында тул-тубан киби́к мазаллы джыйынла болуб джюрюйдюле. Башха кѣралны зорундан джамагѣатыны эркечине аджал зараутлыкѣ тюшген бу адамлагѣа кеслери джашагѣан джерлерини чыпчыгѣы, кѣушу да кѣанатлы душман болуб чыкѣдыла.

Гардош баччаланы асламы да чучухлмады. Тау ёзенлени. тѣгерекледе кѣулакѣ аузу чегетлени кийик тонгузу, кѣрау алкѣын кѣабырчакѣландырмагѣан алысынны сокѣмакѣлай да саркѣа, кече сайын аланы кѣаралтыучу болду.

Малларына кѣачдан сорагѣа отлау излей джайылгѣан таулула алайтын озадыла, станселени джакѣсыз джамагѣатына табигѣатдан джетген зараутлыкѣны кѣредиле.

— Эй, субхан-аллах, кѣудретинг кѣбдю. Берген саламынга разыбыз, не этейик. Кѣремисе бу кѣыйынлыкѣны? Джер тоймай, адам тоймаз дейдиле, сыйлы аллах быйыл джерни, джаныуарны да тойдуругѣа башлагѣанды, адам тамагѣына не мадар ансы? — деб. ат белинде тургѣанлай, кийиз бѣрклерини кѣыйырындан тутуб, кѣкге кѣарайдыла. Тойгѣанларын сингдириб, дагѣыда джангы чабыуулгѣа кѣуралыргѣа деб, джюз тюрюлю макѣам бла джююулдеб ёрге кѣлтюрюлген кѣанатлы сюрюулеге сеййирсине:

— Аллахны ёлчесиз, артыкѣ рысхысы джокѣду, биринден алад да бирине беред. Бу худжу байлыкѣны да чыпчыкѣ, джаныуар тамагѣына буюргѣан болуред! — деб ахсынадыла.

Джигитдиле кѣзакѣ тиширыула. Кѣышха деб, табханлары ташыйдыла. Арба джегиб, чегетлеге агланадыла. Балта алыб, эмен чегетни кѣыйырындан киралмасала да, чымырта кѣургѣакѣ отун этиб келтиредиле. Кечиндирликдиле юйдегилерин.

Джууукѣ станселеде халны кѣрген таулула аллай ушакѣла этедиле:

— Ярабин, кѣзакѣлача, биз да урушха сибирилиб кетсек, бизни тиширыула не кечинмек этерелле?

— Кѣой-кѣой-кѣой, сагѣынма аны, иги джаш. Барыб, джайлыкѣда мал кюталлыкѣлары джокѣ, барыб, кѣышлыкѣда чалкѣы туталлыкѣлары джокѣ. Ол огѣай, чегетден отун алаллыкѣлары джокѣ. Джюниге тюшген тауукѣлача болуб, тар ёзенде тунчугѣуб кѣаллыгѣелле. Аллах кеси сакѣлаб турады бизни. Аллай аман сагѣышланы башынга кѣондурма, аллахны амин деген кѣзююунде силдеб джиберсенг а...

— Темир ийне бла джер джамагъан къарткъуртха деб тау-
рух барды. Биз билмеген бир дуниялада бу халкъ чекген зара-
уатлыкъдан, кёре келген затладан айтылгъанды алай. Буюрул-
гъанны табарелле.

— Ёлгенни ююу къуруйду ансы, анасыны эмчегинден джа-
нгуз кере тартмай къалгъаннга да джашау чомартлыгъын
къызгъанмайды. Джерге кёмюлгеннге джукъ табылмайды ансы.

Тауну сайла да, тюню ал, дегенди аланланы акъыллы ак-
касы къачан эсе да бир къалабелалада. Джасанма отоуда ол-
туругъа кёзге джубанч болгъанлыкъгъа, ауузланыргъа от юй-
ге чыгъаргъа керекди. Аллайынды таууланы халы — туз дам-
лары тюзледеди.

Станселени будай антаулары басылмай, чыпчыкъ тюрюнде
джата башлагъанында, малчылары тана тулукъларына мюр-
зеу тюрюу учхарагъа айланды.

Батал бла къош нёгерлери Къайынлыда арендге алгъан
джерлерини биченин ишледиле. Къышха хазырлаб, сары къы-
сыр къаяны тюрю эски бау орунланы оюлгъан хуналарын джа-
мадыла. Суу ызы мырдыланы, тёбенирек эски чирикдени ча-
лыб, къаягъа къарылгъач уяча джабышхан къошну, аны къаты
бла къая тюрюу узунуна салыннган къой орунну башларын
джабдыла.

Джайлыкъланы къарла джокълай башлагъаны бла, андан
тигелей келген ууакъ аякътыла бла къысыр тууарчыкъланы
къачдан сорагъа ашырырдан алгъа, юй джумушлагъа кёз джет-
дириб къайтайым деб, Батал Кюнтиерге атланды.

Юсю-башы тозуруб, учхара кийими мелте кибик джылты-
рай, джунчуб келген эрини несине да къараргъа кюрешди Зу-
рум.

— Джашчыкъны ачхасын джукъгъа джоймой, сени сакълаб
турама, — деди ол. — Аллахдан тартыныб айтама, «Юлгюлю-
де» бир къыз къызлай ёлгенди. Къол гинджиси хазыр болуб
тургъан бир къыз, ол дуниясы кенг болсун, харибни. Къол ке-
регин сатарыкъдыла деб эшитгенме. Къызчыкъ ауузгъа тюрю-
генди, мынга джугъубуз джокъду, кёресе. Хазыр керекни алыб
къоярмек, дейме. Тышына джайылыб, аны джыйышдыра ай-
ланыргъа кимибиз бошасын?

— Джашынгы сат да, къызынга къол керек къура, — деди
Батал, биразны олтурду да, Зурумну анда чыртдан гюнахы бол-
магъанын биле, ангылай да тургъанлай.

— Балангсыз дуния джокъду. Къурт да, къумурса да балам деб кюрешед — адамны къой. Суйюбмю ашырдым? Ды-ды-ды, а киши, манга алай ауур сѣзнис къалай айтыб къоялдың? Ёлейим андан эсе. Тогуз айны къарнында асыраб, юч-тѳрт джылны тобугъундан, къойнундан тюшюрмей, ауузундан маджал къабынын анга юзюб, джукъудан, тынгыдан да кери болуб ѳсдюрген баласын окъну, тобну алтыча ашыргъан анагъа бир да тынчды дебми тураса, а киши? Къюйюб, тауусулуб баргъан джюрегиме сен да артыкъ джара салмасанг а, — деб тѳгюлдю, тыхсыды, хотасыны учу бла кѳзлерин сюрте, Зурум:

— Ётюрюкмю айтама, — деб ышырды Батал, аны артыкъ да къозгъаб. — Джашынгы къайда болгъанын билмегенлей, ачхасын къолунга къысыб... Хы-хы болду энди. Аллахны бургъанындан бизми къутулаллыкъ эдик, джазыууду... Бек таб айтаса, ырысламай эсенг, ал къызын къол керегин. Ия субхан-аллах, Аджиланы Къозтойме тогуз къыз табыб, джукъ табылмагъан бу худжу дунияда аланы къол керегин джарашдырб, Қарачайда ма деген тукъумладан бирер джарагъан юйге келиннге къалай бералды? Андан уллу сейирим джокъду. Сен джангыз къызын айыбсыз эталмайса...

IX

Къач арты тѳбеннгини бузлауукъ тубаны, кѳксюл хауалы тау-ланы джалкъаларына илиналмаса да, ѳзенлени ичи бла ѳрге узалыб, сют уюгъанча, ингиринден огъуна тѳшелгенди. Суу бойну джалан талланы, джерклени къалын къынгыр булчукъларын къургъакъ кърау агъартханды. Ышыкъ Кюнтиерни былай къаты къысхан сууукъ тѳбенледе къачдан сорадагъы къошчуланы джунчута болур деб, Батал, элде джумушларын тюгел да тындыргъынчы, джолгъа къуралды.

Къош нѳгери гырхы Шахымны джаябаш джангыз къарт ѳгюзю бла кесини боюнсагъа бу джай юреннген кѳксюл токъал ууаныгын четен кюбюр арбагъа джегиб, эртден намаз бла ѳзенни айланды.

Батал, арбаны мазаллы чархы джол ташха тирелгени сайын, ауур ѳгюз тебериб майрышдыргъан боюнсханы ызына тюртюб, кючейгенден джууаклары джол зыгъырны кемире, чыныкъгъан нѳгерине тенглик этиб тартхан ууаныгыны тирилигине суйюнюб, чыбыкъ тийдирирге да кѳзю къыймай барады. «Бышлакъ къуртча, аны илиниуюне къара сен, азрейлини, —

ичинден эркетеди ууаныгын, — мынга кесича бир нёгер кыу-
раялсам, насыбым тартыб да кыаллыгъед».

Батал ёзен джолну чыначыгындан ётюб, галачыкыгъа сар-
кыаргъа, бир джанына джаякылаб, ёгюз ийиб тургъан джолоу-
чуну джетди.

Кюнтийерчи, хаман кычырыб сёлеширге ёчлюгю ючюн Беш-
тамакъ деб чам ат алгъан, кёб башлы юдегили киши Дугрий
тёртаршинлик тогъуз-он кыангачыкъ джюкленген хилеу арба-
ны джанындан кыобуб, Баталны саламын алды.

— Уучу шойенг да, агъач саудагъа кёчюбмю айланаса? —
деб Батал, арбагъа кёз джетдире, келгенинде, боюнсха кы-
тында, баш баулары чомачагъа илиниб, байланган бичен кю-
течикден тартыб юзе, джутланыб сермеген кыараууз арыкъ
ууанык бла сыртын тери кыаралтхан сары ийнекни эследи. Бе-
ри айланыб, Дугрийге сейирсингенча кыарады.

Аны башында ёнгю тышына айланыб тигилген кечеге тери
бёрккюгю, юсюнде тай териденми, кийик териденми этилген гы-
мых тюклю чубур габрайы барды. Тончукну кёб кийилгенден
тюгю кетиб, дженг учлары, туюме кыатлары джылтырайдыла
Тиккичлик кыайишденмиди да, сыйыртмакъ этилиб, тегерек
кыатхан тёрт туюмеси, алагъа тартылгъан кыайиш илинмекле
Дугрийни санларына тончугъун кыабдыргъандыла. Джюн шал-
барын арты-аллына кийгенди, тобукъ тюблеринде ашыгыш
джёрмеленген уллу джамаула кёрюнедиле. Ышымлары
джокъду, балдырларын эски кыайиш тилдемле кыысыбдыла.
Дуббукъбурун тюклю чабырларыны башындан сары саламыны
кыыйрлары кыарайдыла. Чубур тончугъуну тюбюнден гасма
бычакъ кыыныны кыыйры кёрюнеди.

Дугрий, тончугъуну сол этегин кёлтюрдю да, булджуна,
джонгурча джоннган кезлигин узун кыыннга уулаб, кыолуну
аязы бла сабындан кыагъыб, орнуна салды. Алкын чыртда
чал урмагъан кыара сакъалы джетгенди, андан айырылыб, мы-
йыкылары иги танылмайдыла.

— Оллахий, Батал, сени сыйынг да тёппемде болсун, адам
болмагъан джерде сабийлериме джолугъуб кыалсанг, «бисмил-
ла, бисмилла» демей, алагъа сёз айталмазса. Арыкылыкыла-
рын, зыккылыкыларын кёрсенг, шайтанлалла, шайтан балалала
деб кыоярыкыса, — деди Дугрий, кыургыакъ эринлсерине ти-
лин айландырыб, кыургыакъ тюкюрюгюн джутду. — Кёзюмю
кыарангы этдирелле ала. Дыгалас бла кечиндирирге кюреше-
ме, уучулугъум аланы джукыларына джагъым болмайды. Ма

бу кѡангачыкѡланы да, Мамушур бла джарыб, сатаргѡа стан-сеге тѣнгеретиб барама. Ууаныгѡма нѣгер табмагѡанымда, джангыз кѡтур ийнегими боюнсханы бир джанындан илиндиргенме. Ууанык аны бузоууду. Тюбюне чѣгюб, сютюн саууб, сабийлени тамагѡындан кѡуяма, бузоу бергенин алама да, экинчисине джетдиргинчи тыялмай, бир джамаулуку чыгѡарса деб, кѡратама. Бу ууаныкны бюгюниге дери кѡалай сакѡлаялгѡанма, анга сейирсинеме. Бюгюн а анасы бла кесин бир боюнсхагѡа джегиб барама. Кѡараб тургѡан аллах не айта болур деб, кѡоркѡгѡанлай джюрюйме, башха мадар табалмайма.

— Тауланы теренинде аллах санга бла манга кѡарабмы турады, — деб накѡырда этиб ышарды Батал. Ауур айтдым болурму дегенча, Дугрийге бурулду да: — Аллах кеси буюруб этесе ансы, кесинги дюргенлигингими! — деб джумушатды.

— Оллахий, аллахха ассы бола эсем да, билмейме, бирбирде андан кѣлюм кѡалыры келеди, — деди Дугрий-Бештамакѡ, аллах керти да эшитиб кѡояды дегенча, сѣзюн акѡырыннга буруб. — Тейри, кѣлюнг кюлмесин, аллахха кѡуллукѡ этдим деб махтаныргѡа муслиман кишиге дурус тюлдю, ѳзге кече мурджарда, джатхан джеримде, тюбюме сийиб, эртденбла малызындан чыгѡа барыб, кѣнчекчигими кѡулакѡ сууда чайкѡаб, эртден азан намазымы да кюнортада тѣлегеним болгѡанды. Ол заманымдан бери намазымы, оразама да кѡоймагѡанма. Ол ийнекге кѣм-кѣк хансны отлатыб, аны кѡып-кѡызыл кѡанында эритдириб, эмчегинден чыммакѡ сют этиб чыгѡартыргѡа кѡудретинден келген улуу аллах джумушуму тѡйыншлыгѡа сана-сын. Ёзге, алай кюрешиб тургѡанлай да, абына баргѡан болмаса, бир тирилирге унамайма. Джюнгге тюшген гауукѡчады халым.

Насыбынг да барды, аллах бек сѡйген кѡулун артыкѡ кѡыйнайды. Ахратда табайыкѡ, — деб сѣзюне асыры ышанмагѡанча ахсынады Батал. — Ийнегинги ич сууу бармыды?

— Кеч бууазды. Джылда беш айны тартылады, кѡуруй башлагѡанды, джарлы джан. Джолда таргсам, азыкѡ тымыма бир уууч сют берликди.

— Боюнсханамы тартсын, сютмю этсин? Тиширучу чалкѡычы джѡйында дюрюге кѡошханча, — деди Батал, бир мадар табса, ийнекни боюнсхадан бошлатыб, аны орнуна джангыз ууаныгын кѡошдуруб ашырырча болуб, джюреги эзилди.

Алларында сыртланы чегетли ауушундан саркѡгѡанлай, кенг ѳзенде Гауана улу Аббасны джол джанында кѡой кѡош-

ларына энникдиле. Мындан алда Аббасны талай джалчысы атлыла болуб төгөрекде көшлагы айланыб, көй көркөргө көб малчыны мамматха чакырган эдиле. Көшчула, кеслерини джумушлары богурдакыдан буууб турганлай да, «көй, ол услу адамны илиндирмейик, көн сайын джалынчакыгыз, джаханим орну болсун, бир-эки көнүбүзгө андан көзгөтүлмөйк» деб, алкын көркөтүлмөгөн сүрүчүкчүлөрин сабийлөсгө тууарыб, көптыларын билеб, мамматха келген эдиле. Аббас ишчилени азыгын ажимсыз табдырганды, көрманлык көсөб сыйлаганды, ол огыай, аракыдан асыры качмагганлагы тартдырган огуна этгенди. Көн сайын джюзден аслам атлы келиб турганды төгөрекде көшладан, ийыкыгы да созмай, Аббасны юч минг көюн тешиндириб ашыргандыла.

Аббас джаз бла кач сайын алай этеди. Тогуз-он иркин сойдуруб, көптычыланы аллында салам ашлаулагы санлаб төкдурсе, мюлкюнде эм ауур ишин, башха джюм чыгармаганлай, адамларын көйнамаганлай тындыртады. Не хатасы барды, сийдиги тирмен айландырады, сөзюнден хазна киши чыкмайды, «бет бетге караса, бет джерге карайды.» Аны бети уа джерге карамайды, джыл сайын эки кере көураган мамматлыгы көшчуланы асыры учундурмагганын сезе эсе да, уллу сан этгенча көрюнмейди. «Хо-хо, эки көннө кесекледен ауруб да джатады адам» деб, кеслерине көл этиб келген джюз-эки джюз малчыны бирге джыйылган көйыны байны ишине деменгили көлтюркюч болуб чыгады.

Адам дегенинг көуджурду: малчыла көй көркөюдан көол айырыб, ызларына көайтсала, Аббасны мамматлагы этген азыгын уллу чомартлыкыгы тергеб, хапар айта, джюрекчелерин джаза кетедиле.

Батал, Дугрийни алгы джибериб, кеси ызындан, ёгюзг «тя» да демегенсей барады. Кеси арт арбада олтурганлыкыгы, көзлери, джюреги Дугрийни арбасындадыла. Боконсханы ауурлугу бойнун талдырган ийнек, гылджа чола мюйюзгө башын дженгил-дженгил булгый, чибинсиз көнде да сипи көуйругун эки джанына быргый, ууаныкны юч атламына төрт атлам этиб джөбелейди. «Сиери келсе, тохтатмасанг да, ёгюз себелей барады, джазык ийнек а качалай этерикди?» — деген акыл Баталны башына чалышды да, алгы бурун көлюрю келди, алай а кесине ичинден айыб этгенча, эрлай сору-

гъуб, къаш-башын туюдю. Табигъат буюрмагъан джумушха юдегини джарлылыгъы къошхан ийнеке, эки къолун сыртында таягъына тагъыб, арбаны биргесине акъырын атлаб баргъан Дугрийге джюреги артыкъ да эзилди. «Дунияда тенглик джокъду, ол огъай, тилсиз хайыуанлагъа да», — деб ахсынды.

Къой къошланы туурасына чыгъаргъа, стауатда атла джесилген фаэтон кёрюндю.

— Хазайын къошуна къарай келгенди, — деди Батал.

— Алай болур, пайтон Аббасныкъыды. Атларыны джылтырауун кёресе.

Стауатха джууукълашыргъа, къошчу самырла хап-хуп этиб чабдыла. Аланы тауушуна къошдан адамла чыкъдыла да, итлени чакъырдыла. Фаэтонну къатына келиб, пальтосуну туюмелерин тешиб, кёкюрек хурджунунда сагъатыны сынджыр бауу къабдалыны малгар сюймесине тагъылыб джылтырай, Аббас арбачылагъа къараб сюелди. Дугрийни ийнегинден кёз алмай, талайны турду. Стауат ийис бурнуна ургъаны бла, бошлукъ жууб къалды дегенча, ийнек, къуйругъун кёлтюре, артха туракълай, белин бюгюб, арт аякъларын алгъа джебелете башлады. Ууаныкны тохтар къайгъысы болмады, алгъа атлаб, боюнсханы ийнек таба майрышдырыб, джолгъа кенделен тюшдю.

— Эй джолоучула, айыб этмегиз, бек ашыкъмай эсегиз, былай къайтыгъыз, — деб чакъырды Аббас. Арбаланы джолда къоюб, Батал бла Дугрий стауатха къайтдыла.

— Улоуну алай табсыз къураб, джолгъа чыкъгъан сенмисе. Дугрий? — деди Аббас, джолоучула бла саламлашхандан сора.

— Не этейик, Аббас, болумубуз олду, оллахий.

— Къайры ашхы джолгъаса?

— Стансеге джетиб къайтыргъа муратлыма.

Аббас, ауузунда чёбню чайнай, джукъа эринлерин джюрютгенине акъ ургъан мыйыкълары кымылдай, неге эсе да сагъышлы болуб тынгылады. Сора арлакъда сюелген къошчу джашха бурулду да:

— Арбаздан бир ёгюз чыгъарчы бери, — деб таууш этди. Джаш, угулуб кетиб, мойюз тюблерин башбау кемирген къарт ёгюзюню сюрюб чыкъды.

— Ма, муну джек да атлан джолунга, мубарек, — деди Аббас. Дугрий, не айтыргъа билмей, джунчуду, Батал сейирсинди.

— Аллах игилик берсин санга, Аббас! Минг берекет берсин санга! Рысхынгы сау ашагъын, бизнича быллай джарлыланы унутмагъанынг ючюн! Байгъа болушхан — малы ючюн, джарлы-

гъа болушхан—джаны ючюн, менден, къайтмаса да, аллахдан къайтсын санга! Къыйналмасанг эди уа, — деб, Дугрий, бети къызарыб, кёзлери джарыб себеледи.

— Не къыйналгъаны барды, кёре тургъанлай, сан этмесек, ол ийнекни къачы урур барыбызны.

— Ийнекни уа ма былай ийиб къояйым да, къайтыб келе, ёгюзню стауатынга къыстаб, ийнегими джегиб кетерме, — деб Дугрий, ашыкъ-бушукъ этиб, къарт ёгюзню мюйюзюне илиниб, арбасы таба тартды. Аббас сокъранмасын дегенча, ашыкъды.

— Огъай, ийнекни арбангы ызындан такъ, ала бар. Ёгюз анангы сютюнден халалды, санга береме, — деди Аббас. Аны ол сёзлерин эшитгенлей, Дугрий, кёзлерин джандырыб, джукъа эринлерин джарым ачыб, ийнанмагъанча, сейирсиниб къараб къалды. Билмей тургъанлай, кеси аллына тюшюб къалгъан насыб джюргине сыйыналмады: кёзлеринден джыламукълары тёгюлюб башладыла. Ёгюзню мюйюзюнден айырылыб, дже-нгил атлаб, Аббасны аллына джууукълашды да:

— Ол гюнахсыз сабийледе насыбы тартхан бирн болуред, олду бюгюн мени санга тюбетген! Джаным санга къурман бол-сун, Аббас, — деб, кир сол къолу бла джыламукъларын сюрте, онг къолу бла башындан кечеги тери бёркчюгюн алыб, Аббасны аякъ тюбюне атды. Аббас, эрлай энишге узалыб, бёркню сер-меб джерден алды да:

— Хай-хай-хай, сен таулу уучу киши, алай этерге джарай-мыды, — деб, Дугрийни къалпагъын кесине узатды. Дугрий, алыб, башына къабларгъа эскермей, къойнуна сугъуб, биягъы ёгюзге бурулду. «Къалгъан рысхынгы хайырын кёр, сау тут» деб бюсюреу этерге хыйсабы джетмей, ёгюзню джетеклеб, ар-басы таба джанлады. Алайда болгъан затлагъа къараб тур-гъан Батал, Аббас бла саламлашыб, айырыла тебреди да:

— Сау болугъуз, адамлыкъ этдигиз, — деди. — Болушур кючюм джокъ эди ансы, эртденли мени да джюрегим эзилиб келеем.

Дугрий ийнегин тагъар зат табалмады, ёгюзню мюйюзюнден Баталгъа тутдуруб, ууаныкны башбауун ычхындырды. Чомача-сын чыгъаргъанлай, ийнек, башын силкиб, басхан ауурлукъдан бойнун эрлай къутхарды. Асыры къууаннгандан мангылайына тер ургъан Дугрий, ийнегин арлакъгъа сюрюб, Батал ёгюзню джарашдыргъынчы, боюнсханы къыйырын кёлтюрюб турду.

— Чархынгы аллына тёнгереген бир кюнюдю бюгюн. Сокъ-

раныб, артдан бир джукъ илиндирмесин, тез къорайыкъ,— деб ышарды Батал.

— Ол адамны манга этген игилигине къарачы. Дунияны кёре келген кишини ашхылыгъы кимге да джугъады!

— Къайнайды, джюреги токъду. Биз анга этген игиликни, ыйыкъда бирер малын сеничалагъа бериб барса да, къайтаралыкъ тюлдю,— деб, стауатха эшитилмесин дегенча, акъырын айтды Батал.

— Ким биз?

— Сен, мен, ол, бирси, бири — тегерекде къошчула бары— юч-тёрт джюз адам. Джылда бир-эки ыйыкълыкъ мангылай къыйынын анга алайлай бермеген ким барды?

— Бермей кыйса, не эталлыгъем?

— Сени джазыкъсыныбмы беред? Халкъгъа атын чыгъарыр ючюн беред. Дугрийге ёгюз джекдириб ашыргъанды деб, чомартлыкъ хапары халкъгъа топ атылгъанлай джайыллыкъды. Ансы, алчы асыл малындан элге тукъумлукъ! Бир эркек тайын неда бугъалыкъ танасын алала эсенг, мыйыкъларымы джукъ-дурама. Алай чомарт эсе, элге межгит орун нек бералмады?

Дугрий, Баталны сёзлерине асыры къулакъ тикмегенча этиб, излепеними табханма, андан арысыны сатдым анасын дегенча, кёзо-башы ышарылыб, къууанчы джюрегин тепсете, ий-негин арбаны артындан илиндирди.

— Тя, джанымла,— деб эркелетиб, ёгюзлерин джолгъа джарашдырды.

Бираздан аланы джоллары айырылды. Бузулуб тургъан кюн Батал къошха джетер кёзюуге шаушалды. Къачхы чууакъ кёкде сууукъ джулдузла тегюлдюле, туугъанлы ыйыгъы джетген ай, сыртындан тюшюб, саркъа барыб, дуппурну артына джоғалды...

— Кюн тюзелди болур, эшта,— деди эртденбласында Батал, кенгирекден, саргъылдым тауланы башы бла, тартыныб атлагъанча, акъырын кёлтюрюле баргъан кюннге къараб. Къачдан сорагъа келгенлеринде, стансели къарт къазакъдан сатыб алгъан джангыз гебенни джашил къургъакъ биченинден гёзенек орунда кючхарлагъа аш бериб къайтды.

Къойла, тууарла, атла къулакъ аягъында орулгъан сабан ызлагъа, станседе адам джетишмегенликден битими учхара алынган бачхалагъа, башы саргъалгъанлыкъгъа, тамыргъа джууугъу алкъын тюгел къатмагъан алысыннга джайылдыла.

Малчыла кючхар кюшаргъа таукел болдула.

Багъылгъан къочхарланы къошчу джашчыкъладан экиси стауатны аллы дуппурчукъдан аудурдула. Шахым гебенни «къачхынчы ашарлай» кёк биченинден бир лыппыры келтирди да, къочхарланы аллына джайды.

— Былайгъа сюелиб, къош таба джибермей туругъуз, — деб, джашланы къочхарланы къатларына сюеб, стауатха къайтды. Бурмамойюз къочхарла кёк биченни чёблерин сайлаб кемиредице, къауданнга узаладыла, тышына тарта башлагъанни джашла ызына бурадыла. Къочхарла, бир-бирине хош болмагъанча, къагъышыб да кёредиле.

Стауатда уа тамада малчыла джыйылыбдыла. Алхазгъа шок тутдургъандыла. Батал, гёзенекни ачыб, къой сюрюуню талагъа бошлады. Къош тамада, малчыла сюрюуню дуппур артында ташагъа тыйылгъан къочхарла таба ышырдыла. Къойла, къауданнга джубана, дуппургъа джууукълашыб барадыла. Къабхакъчыкъгъа таяныргъа, тамада малчыла сюрюуню бир джанына ётдюле.

— Алхаз, чаб, къочхарланы бери юркуют, — деди къош тамада.

Алхаз, шокну быргъысындан тутуб, имбашына салыб, джортуб кетди. Эрлай джетиб, джашчыкъланы да болушдугуб, къочхарланы къой сюрюу таба айландырыб чартлатды. Къочхарла, юркуюб секиргенлери бла, улуу къуйрукъларын сыртларына быргъай, келиб къойлагъа къошулдула. Сюрюуню арасына сингиб, къойланы ийисгеб тебредице.

— Алхаз, кёкге айландыр да бас! — деб къычырды тамада. Алхаз, къараб-къарагъынчы патроиланы чыгъарды. Къысха атылгъан шок тауушла дуппурла арасы сай ёзенни зангырдатдыла. Сюрюу юркуюб тохтады. Малчыланы кёзю уа къойладады. Ма кёкбаш къочхар, сюре келди да, бир джыл къалыб, экинчи джылында эгизле табычу къарт къойну чартлатды.

— Эй, аллахха шукурла болсун! Кёрдюгюзмю ол къарт къойну этген ахшылыгъын! — деб, къууанч тыбырлы болуб къычырды къош тамада. — Шукур-аллаха, джаз эртде келликди, чарпыусуз джаз боллукъду.

— Аперим сизге, машалла сизге! Къулакъ ауузгъа чегет тюбюне ышырыгъыз да кютюгюз сюрюуню, — деб, джунчуусуз джазны эртде келлиги ашхылыкъны ала джаудургъанча, джюреги учунуб, джашчыкъланы эркелегиб айтды Батал да.

Ким биледи, ёмюрлени тау этекледе мал къыйырында джа-

шауун ашырыб келген малчы халкыны адамлары кьочхар кьошханда сынагъанларындан ышан тюзетген болурламы, кьайдам? «Кийикле быйыл эртде кьошулгъандыла, джаз эртде келликди», — дейдиле да таулула кьуру да. Къарт кьой кьочхаргъа алгъа айланды, кьыш иги, джазы джунчуусуз боллукъду дегенлери да аллай ышан эсе уа.

Келир джазы джунчуусуз болуруна, эртде чыгъарына кьоллары бла тутханча ийнаныб, кёллери, джюреклери кёлтюрюлюб, кёзлери кьалын кьашланы тюбюнден джарыкь ышара, кьош джарлылыкьны андан ары ончуларын джасай кьайтдыла малчыла стаутатха.

Х

Эртденбла кьобуб, кьар басыб тургъан алаша таула бла токъалсыртлагъа, чегетли ёзеннге кьарагъанларында, Лалау, сейирсиниб, Айдемирге:

— Эресейни бир джанындан бирси джанына суйреб ётдюргенликге, кесибизни таулагъа келтириб кьойгъан болур дегениме? — деди.

— Биздеча мийик тюдюле ансы, ушамай да кьалмайдыла, тейри.

— Былайладамыды энди австриякланы туурарыбыз? — деб кюлюмсюреди Лалау.

— Кеслерин тууратыргъа унасала, былайда болур, ансы бери нек келтиргелле, — деб, кесича накъырда этди Айдемир.

— Атланы коноводлагъа кьоюб, саф болугъуз, — деб буюрду вахмистр. Атлыла, беллеринде кьамаларын, уллу бычакъларын джарашдыра, бёрклерин тюзете, карабинлерин алыб, чыргыла тюбю талачыкьда саф болуб тизилдиле. Ары дери сотняны биргесинде тюл эди, ол кюн кьайдан чыгъыб кьалды эсе да, сотняны командири ингичгемыйыкь чырайлы Марданов бла Плотников кьатыш онглу гаулу офицерледен бири да келиб, сафдан арлакьда атладан тюшдюле.

— Салам-алейкум, джашла, — деб таулу офицер сафда атлыла бла саламлашды. Офицерле, бир-бири бла оноулашханча, бираз сёлешдиле. Сора кьонакь офицер сафгъа бурулду.

— Джашла, джигитле, — деди ол, сафны аллында сюелиб, сол кьолуну баш бармагъын белибаууна илиндириб, — арт кюнледе сиз джюрюген ма бу таулу джерледе кюз башындан

бери улуу урушла болгъалла. Былайлада сууугъан окъ тюшмеген, шрапнель чачылыб, темири тѣгюлмеген бир сажна джер къалмагъанды деген — антына ѳлмез. Орус аскер, Австро-Венгрияны аскерлерин хорлаб, империяны чегинден былайгъа дери сюрюб джетдиргенди. Ма ол чырпыла тауусулгъан дуппурну башында австрийлиле орналыбдыла, —онг къолу бла узагъыракъ дуппурну кѣргюздю. — Андан арысы аланы къолундады. Таууладан къуралгъан Кавказ дивизияны башха сотнялары арт кюнледе талай кере сермешгелле, джигигликлерин танытхалла. Бир бѳлек элге да киргелле, душмандан тазалаб. Сиз да бюгюн сермешге кирирге къуралгъансыз. Аллах джол берсин барынга! Таулу джашла джетген кюнде джигитликден кери болмаучалла: сиз да хомухлукъ этмегиз. Ёлюмсюз къазауат болмайды, империя ючюн, патчахы ючюн къазауатда ѳлген шейитди. Къоркъмагъыз, сиз бюгюн аллах кѳрмеген джерге тюшерик тюлсюз, кѳлюгюзню, джюрегигизни аллахха байлагъыз.

— Берекет берсин! Сау бол! — деген тауушла анда-мында чыкъдыла. Офицер, Плотниковгъа бурулду да, ол узатхан бир къагъытны алды. Окъуб чыкъды.

— Сизни арагъызда, — деди ол, къагъытдан кѳзюн айырыб, — алкъын акъылбалыкъ болмагъан джашла бардыла. Къралда джюрюген джорукъ бла, шерият бла да бюгюн аланы сермешюге джиберирге джарамайды. Мен аланы атларын окъуюм. Атлары айтылгъанла, сотнядан айырылыб, ма ары энишге, обоз болгъан джерге къайтырсыз. Сотнядан хапар келгинчи, анда сакъларсыз, — деб, Къасайны, Джабирни, Къымтым улу Топушайны, дагъыда тѳрт джашны тукъумун, атын тизди. Къалгъанладан киши джукъ айтмады, ѳзге сакъл, мыйыкъ джангы уруб келген, хуртдабет джандыракѳз Топушай, «джюйюсхан, Ваше благородие» зат деб да кюрешмей, офицерге:

— Неме! Неме! Сосран улу! — деб, элни орамында кетиб баргъан адамны ызындан таууш этгенча къычырды, — топу ауузуна буштукъ боллукъ эсем да, тенглериими биргесине бойгъа кирмей къаллыкъ тюлме!

Офицер кенг ышарды, къатында сюелген офицерлеге неле эсе да айтды. Ала да башларын разы силкиб ышарышдыла.

— Тонгуздан туугъан, — деди офицер (аны сѳлешиюу алайды), — къайда, къайсы эсенг да, юч атламын алгъа чыкъчы, сафны аллына.

Алаша Топушай, улуу бычагъыны учу къаргъа сюйреле, ка-

рабинин онг кѡлуна кѡысыб, джашланы арасындан, бышлакѣ кѣуртча, шып деб чыкѣды да сир кѣатды.

— Ай-аперим, джигит джашха, бѣрю атар бѣркюнден дейди, — деб, ышарыб, Топушайны эркелетди, сафдагѣы джашлагѣа эштдириб, Плотниковгѣа айтды: — Мынга урядниклик тыѣыншлыды.

Тебердичи кѣууладан бири, кесини юлюшю анга берилгенчамы кѣрдю, кимни эсе да джебегине джетдириргеми этди, сафны кѣыйырындан кѣычырды:

— Огѣай, — деди ол, «Ваше благородниесин» ол да кѣошалмады, — анга урядниклик джазаргѣа боллукѣ тюлдю.

Офицер, оноуна джашны джууабланнганын огѣурамады да, кѣаш-башын тюйюб, хыныланды:

— Нек?

— Ол кѣулду, анга урядниклик берирге боллукѣ тюлдю, — деб, дагѣыда кѣайтарды тебердичи.

— Хѣей, сени ауузунга шыбыла дейем, джазыкѣса ансы. Топну, окѣну аллына кѣуралгѣанынг бла, эркиши аууздан кѣаргѣыш сѣз чыгѣарын сѣюмейме асы, ауузунга шыбыла урсун демей кѣоймазем. Биргесине урушха кѣобхан тенгине тукѣум-джукѣ санай турлукѣду, онгмагѣан антсыз! — деб аны бла сѣзюн бошаб, Топушайны кѣргюзюб: — Джазыгѣыз бу джашчыкѣгѣа урядниклик! — деб буюрду.

Таулу офицер бла юч нѣгери кетдиле. Капитан Плотников, аланы арлакѣ ашырды да, ызына кѣайтды.

— Австриякла не эте тура эселе да, чырпыланы башы сыртлагѣа чыгѣыб, кѣараб келирге разы бармысыз? — деб сорду капитан.

Бир джерде сюелген Лалау бла Айдемир бир-бирине кѣарашыб, экиси да таукел атлаб, алгѣа чыкѣдыла. Аланы кѣргенлей, Дуда улу Леуан, Тотуркѣул улу Сохта, Гогуй улу Азамат, дагѣыда эки адам кѣошулдула. Разведкагѣа кѣурала айланнганларын эшитгенинде, музыкантладан бири — Преграднандан кѣзакѣ джаш Николай да алагѣа тагѣылды.

Николай ат белине таулу джашдан артха кѣалмайды; бычакѣ, кѣама тагѣыб хазна кѣрюнмейди, ѣзге карабинден а айырылмайды.

Тогѣуз атлыны биргесине алыб, прапорщик Лоу улу Мырзабек чырпылы кѣулакѣны бир джаны бла ѣрге айланды.

Сууукѣду Кюн джылтырагѣан кибиѣк этеди, тауладан ургѣан сабыр аяз кѣайдан эсе да кѣозгѣагѣан кѣар учхумчукѣла

кыызгъанч кюнню учхара таякъларында, инджир-минджир эте, джылтырай, хауада джюрюйдюле. Атлыла барлыкъ сыртла кенге чарсдан, суу кисейден къарагъанча, мутхуз кёрюнедиле.

Сыртны башына джууукълашыб, чырпыланы огъары джанына таяныб башлагъанларында, Тоторкъул улу накъырда халда сёлеши:

— Аланла, душманны аллына барабыз, не болабыз, не къалабыз, ийман чакъыртханмысыз? — деди ол. Киши анга джууаб бермеди. Худжу сыртха джууукълаша баргъанлары бла джашланы джюреклерин сууукъ кемире, санларына тынгысызлыкъ синге башлады. Бир алада тохтай да кёзюлдюреуюк бла къарай, алда баргъан прапорщикни кёре да, кёллерин басаргъа кюрешгенликге, тыш сууукъгъа ич сууукъ къошулуб, атлыланы бстлеринден къанны къачыргъанды.

«Кетген кюз Шахым Қыйынлыда чегет къарауулну, башына балтаны халтасын беклеб, къаядан быргъаб джиберген кюнюнде былай болгъанем», — деб келеди Лалауну кёлюне.

Сыртны ары джанында душман керти да эшитиб къояр дегенча, атлыла акъырын сёлешиуге кёчдюле.

Лалауну къоллары буюкъгъандыла, бир къолу бла джюгенин тутуб, бирси къолун кёкюрегине, джылы габрайыны туюбуне сугъуб, биразны барады. Дагъыда бирси къолун ауушдурады. Нёгерлерини да андан онглулугъу болмагъанын кёреди. Сыртны тугел башына чыкъмай, къулакъ сызлыкъда тохтадыла. Атладан тюшдюле. Лоу улу атыны джюгенин къатындагъы Азаматха тутдурду. Лалау бла Айдемирге:

— Джюрюгюз ызымдан, — деб, кёкюрегиндеги кёзюлдюреуюкню онг къолу бла тутуб, сол къолу бла да бычагъын тюзете, ёру сюремге джаяулай таяныб тебреди. Аны сокъмагъы бла Лалау бла Айдемир да атладыла. Верста чакълыны барыргъа, прапорщик тохтады. Ол сыртдан ары да чегетли, чырпылы сыртланы башлары кёрюндюле. Қылайдады душман? Қылайын сымарлаб турады, бу къадар джерде аны несин кёргюн!

Дагъыда биразны бардыла. Деппандан аууб, ол джанына сай ёзен таба къарар джерге джууукълашдыла. Биягъы Мырзабек кёзюлдюреуюкню тартыб, узакъ сыртлагъа кёб къараб турду. Эки нёгерине да къаратды. Джукъ кёрмедиле.

— Джукъ эслеймисиз? — деди Мырзабек.

— Огъай, тейри, — деди Лалау.

— Қыайда эселе да, узакъ тюдюле. Чечен сотняны развед-

чиклери тюнене былайлада кѣргендиле, — деб хапар айтды Лоу улу.

Тѣгерекде джукъ эслемегенлеринде, Лалауну джюрегин кысыб, ичин кѣалтыратыб тургъан сууукъ бираз джумушады. Кѣлю кѣлтюрюлдю. Деппаннга таяныб, ары джаны чатха кѣараргъа бир уллу талпыу кѣонду джюрегине:

— Кѣайтабызмы ызыбызгъа? — деб сорду ары дери алда келген Мырзабек. Аны да бети-кѣуту кетгенди, кѣоркыгъаны танылыб турады.

— Шо алайгъа чыгъыб, ары джанына бир кѣарайым, — деб гиледи Лалау.

— Бауурланыб бар. Кесинги кишиге кѣргюзтме, — деди Лоу улу.

Лалау, прапорщикни кѣзюлдюреуюгюн алыб, энишге ийилиб, джата да кѣоба, сюркеле кетди. Мырзабек бла Айдемир кѣаргъа джатыб, ызындан кѣарайдыла. Сюркеле барыб, депнанны башына джетди деген заманда, Лалау, джыланча, ызына кысха бурулуб, эниш сюремни мукъут болуб айланды. Джумушакъ кѣарны этеклери бла боранлатыб, энишге ийилиб, кѣзюлдюреуюкню бауундан тутуб, кѣарда сѣйрей, мыллыгын нѣгерлери таба атды. Бир затха джолукъгъанын сезиб, была да сескекли болуб кѣобдула.

— Эй-й, — деб, джюреги сампал таууш этиб, тылпыуун тамагында буууб чыгъара, ашыгыш шыбырдады ол, — джети атлы келе туралла.

— Кимлелле?

— Алаалла, — деб, австрийли атлыла болгъанларын джангыз сѣз бла ангылатды. Ючюсю да кѣачыб энишге айландыла. Лоу улу, атланы бери джетдиригиз деб, тѣбеннгилеге кѣол булгъаб чакъырды.

«Джетеуленден оноулан кѣачыб кетдиле деб, айтдырыргъамы башладыкъ?» деген оюм чалышды прапорщикни акъылына. Нѣгерлерине кѣошулгъанларында, тынгылы хапар сорду.

— Бери чыгъыбмы келелле?

— Огъай, кѣнделен сюрем атланыб баралла.

— Ажымсыз джетеуленмилле?

— Хо, ма былай кѣолларын тылпыулары бла джылыта баргъанларын кѣрдюм.

Лоу улу сагъышлы болду, не оноу этерге билмей, джунчу-гъанча кѣрюндю.

— Ала джетеулен, биз оноулан, беклсйик, — деб сёз кёшду Николай. Джайгъы сермешиулеге кёшула келген джаш джангыладан эсе таукел болду. Аны сёзю Мырзабекни базмандан тайдырды.

— Минигиз атлагъа! — деди прапорщик. — Ызларындан тюшерча элт, Лалау!

Джашлада сескеклилик аскерчи атлагъа да джукъду, кёулакъланы кёянча ойнатыб башладыла.

Биягъы деппанны арты бла айланыб, ол джанына саркъаргъа, джашла австрийли атлыланы ызындан тюшдюле. Ала да ол джанындан кёнделен сюрем таяныб келе эдиле. Быланы кысха джууукълашханларын сезгенлей, асламыракъ болгъанларын кёргенлей, къайырылыр къайгъы этмей, джанлай башладыла. Къарлы джасауну кенгинде, бир-бирин сюрюб, эки атлы къауум сюзюлюшдюле. Джюген бла бычакъ тутхан кёоллары чабхан атны юсюнде артыкъ да сууукъ болсала да, Лалауну джюрегинден кюркёуу кетди. Кюркёуу бар эсе да, ол затдан сагъыш этер заманы къалмады: атаканы джели къанат битдирди. Лалауну сол джанында бычакъсыз Николай, карабинин онг кёолу бла кёолтукъ тюбюне кысханча барады. Шкок атылгъан тауушла эшитеди, жим атханын айыралмайды, Николайны шкого атылыб да эслемейди. Лалау бла Николай австрийлиледен бир атлыны ызындан айландыла. Аланы джууукълашыб келгенлерин эследи да, австрийли ингичге саблясын кынындан чыгъарды.

Кёреди Лалау аны бычагъын. Атны джалкъасына ийилиб баргъанлай, австрияк ызына кысха къарайды. Аны акъ учум болгъан бетин, кызаргъан кёзлерин кёреди Лалау. «Бусагъатдан джетиб тюз белинден сылайым» деб кёлюне келиб, кючлю алашаны бошлады. Николайны артхаракъ къалгъанын эследи. Австрийлини атыны туякъларындан чартлагъан къар джуммакъла Лалауну атыны башына, кесини бетине быргъалдыла. Лалауну аты аладан башын джанлатыб, австрийлини онг джаны бла алгъа чыгыб кетди. Ол аты къайгъылы болуб, джюгеннге узалгъаны бла, Лалауну башына бир ауур зат тийиб, бёркюн бир джанына къаблады. Олсагъатдан джууукъда шкок атылды. Австрийлини бычагъы кюн таякълада джылтырай, хауада чёмеле барыб, джерге — аллы сюремге тюшгенин эследи Лалау. «Кёоллары буюгъуб, мени урама деб, бычагъын кёолундан джибериб кёйду» деб чалышды аны акъылына. «Шкого бла ызымдан беклеб кёояды» деб, кюркёуб, ызына

къарагъанында, австрийлини атдан кетиб, къаргъа булгъана барыб, сойланнганын кёрдю. Сора мангылайы бла джылы тамчыла саркъа келиб, кёзлерин джабдыла. «Терим болса, кёрлюк шойем да, бу неди?» — деб бир такыйкъагъа ойлады Лалау.

— Держись, ты ранен! Тебя рубанул тот. Я его застрелил! — деб Николайны кычыргъанын тюш арадача эшитди.

Ол кюн алайда австрийлиледен экеуленни агъызгъан эдиле джашла. Аладан бирини аты да ёлген эди. Қыалгъанлары къутулгъан эдиле. Джашланы къайтыб келгенлерин австрийлиле узагъыракъ позицияларында кёрген эдиле да, тобдан юч снаряд силдеген эдиле. Арлакъда чачылгъан снарядны оскологу Тотуркъул улу Сохтаны сол къолун бууунундан юзюб кетген эди.

Лазаретде джатыб, башыны джарасы тюзелгенинде, Лалау къайтды.

Лалау джатхан эки ыйыкъда сотня бардыргъан урушлада Дудаланы Леуан башсыз тас болгъанын, Марадан Гогуйладан бир джашны, Тебердиден да бирини ёлгенлерин айтды Айдемир.

— Бери чыгъарыб, сыртны тюбюнде кийимлери бла, джамчыларына чырмаб асырагъанбыз экисин да, — деди ол.

— Хы, Карпатлада биринчи къарачай къабырла, — деб, кеси кесине сёлешгенча, башын булгъаб, акъырын айтды Лалау. — Ол кюн Николай алай къутхармаса Карпатлада биринчи къарачай къабыр меники боллукъ болуред. Джашла не айталла?

— Не айтырыкъдыла. Бек салкъын болгъалла. Патчахны тоюна-оюнуна, бир сыйлы джумушуна келгенбиз деб тураслле, къаннга къатыша башлагъанлы, бир къауумлагъа акъыл киргенча кёрюнеди.

— Қъарачайлыны ал акъылы кесини, арт акъылы мени деген шойду да эртде биреулен. Леуанны алашасы уа не болду?

— Турад сотняда. Сау-эсен къайтсакъ, атасына табдырыбыз.

Лалауну, алгъыннгы джарыкъ, къайгъысыз къарамындан энди хазна заты къалмагъанды, джашауну огъурсузлугъу кёбню сынатхан, замансыз бишген адамныкылача, теренден джылтырайдыла сагъыш кючлеген къаралдым ариу кёзлери.

— Къуджурду аллахны иши. Эки патчах къабыргъаларын бир-бирине келишдиралмай, туююш башлайла да, кеслери ардан къараб, бизни туююшдюрелле. Мен да ёмюрюмде бетлеш-

меген, ёмюрюмде биргесине къазанлашмагъан, ауруу болсун деген чакълы бир кыйсыкъ сёзюн эшитмеген, ол огъай танымагъан, ёмюрюмде кёрмеген бир адамымы ёлтюрюрге шок алыб, бычакъ тагъыб чыгъама,. — деб ахсынды Айдемир. — Биз да — кьошчу юшт деген джанына итле угулгъанлай.

— Тейри, сен къалай эсенг да, билмейме, ёзге австриякны бычагъы мени тюрлендиргенди. Джюрегими орнуна темир кесекни орнатыб къойгъанча этгенди. Душманлыкъ иннети бла аллыма тюртюлгенни джазыкъсынуу, аю боллукъ тюлдю менде. Сен аягъанлыкъгъа, сени аяр киши джокъду.

Андан кюл джуууб турсала да, Леуан, талай ыйыкъны кыйда эсе да бугъуна, джашына, аджашыб айланыб, полкга сау-эсен кыйтды.

XI

Черкес полк бла ингуш полкну сотнялары, кеч болуб, кёз байланыргъа суу джагъада уллу элни туурасына келди.

— Ма ол Цубабино элди, бюгюн анга чабарыкъбыз, дейди сахмистр Карпов, — деди Лалау нёгерлерине. — Темир чыбыкъ бурууланы кёресиз, бегитирге кюрешгенди, тейри.

— Бюгюн а кимни ууахтысы джетген болур экен? — деди Айдемир, атны айылларын тарта.

— Ичер сууу тауусулгъанны.

— Джазыудан киши да къутулаллыкъ тюлдю, — деб ахсынды Лалау.

Кёпюрге киргенлей, пулеметдан, шокдан, тобдан да беклеб тебрерик болурла деб, кюркъа барсала да, атлыланы асламы кёпюр кибикден тизилиб, ары джанына шыкыртсыз ётдюле. Кёзююун сакъларгъа ашыгъыб, бузлу сууда башлы-тюблю бола, кёчуу бла да талайы атлады. Ингуш полкну сотнялары тебенирекден ётген болур эдиле, алай анда къаугъа башланды. Пулеметну та-та-та тауушу, ашыгъыш шок атылгъанла эшитилди.

— Дженгил болугъуз, анагъызы!.. — деб аман да айтыб кычырды вахмистр — Коновод къалдырмагъыз, атланы бирер джерге илиндиригиз!

Кёпюрден атлагъан кёзюуде ызындан келе келген эди, Айдемирни атын кыйры такъгъанын, кесини къалай ары сылджырагъанын эслеялмады Лалау. Ашыгъышыкъда джунчугъандан, джюгенни учун терекге сыйыртмакъ эталмай, онг им-

башындан энишге салынган карабинни хамхоту да терекни къабугъун тырнай тургъан Борлакъ улу Топашха джетди да, атындан секириб тюшдю. Топашны къолларын къалтырагъанча эсledi.

— Къоркъма, хомух, бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюк-бюз. Иги бегит, — деди да Лалау, ёрге узалыб, джюгенни къыйырын бутакъгъа чалышдырыб байлады. Шкогун бойнундан алыб, тегерекге да кёз джетдириб, къаш-башын туюуб, эринлерин къаты къысыб, темир къан алыб, шкокну къочхарын огъары аягъына миндирди.

Шок, пулемет атлыу эки джанында да къызыугъа кирди.

Суу кисейлей джукъа чарсдан, адам телилигине хыликге этгенча къарагъан мутхуз кюн кюнортагъа таяннганды. Сермешу барады. Лалау кимле болгъанын билалмады — санитарла юч-тёрт джаралыны артха къоратдыла.

Лалау, элден чыгыб, джата да ызларына айланыб ата, чегет таба джанлай баргъан австрийлилени эсledi. Къачыб, къутулуб кетедиле деген сагъыш башына чалышды. Къобуб чабды. Ызына къараса, Топаш бла дагъыда эки-юч адам арлакътын чабыб келе.

— Джюй-ую, — деб, къатында неге эсе да тийиб джукъланган окъну тауушу джууукъ эшитилди. Къызгъаны бла анга къулакъ тикмеди. Чабыб, элни къыйырына чыкъды. Джанлаб баргъан негерлеринден артхаракъ созулуб, батыу ышанчыкъгъа саркъыб, шинелини этеклери къаргъа сюйреле, онг къолунда гёроху къарала, чабалмай, джебелеб атлагъан шкоксуз адамны эсledi. «Тамагъы тыгъылыб къалгъанды» деб келди Лалауну кёлюне.

— Ийманынгы тубан этейим бусагъатдан, — деб, кеси кесине сёлешиб, бауурланыб, ышаннга салды. Ючюнчю атханы бла къачхынчыны джыкъды. «Ёлтюрюбмю къойдум экен кеси жо-лум бла?» — деб, алгъы бурун къоркъуб, джюреги къысыб тохтагъанча болду. Джюрегини тыкъ-тыкъ-тыкъ деб къызыу ургъаны къулакъларыны къан тамырларында джюнгюрдеди. «Эй, субхан-аллах, адамны ёлтюрюб къойгъан къалай тынчды» — деб, терен солуду, хамхоту къардан ёргерек чончайыб джатхан шкогуна уулу джылангача къарады. Кёзюн андан айырыб, сойланыб джатхан душманнга джетдирди.

— О-о, сауду, джаралы этгенме, ёлтюрмегенме. — деб къуу-анды австрилийни къымылдагъанын эсlegенинде. Къобуб, аны таба чабыб кетди.

Отуз-кыркъ атлам чакълыгъа джууукълашыргъа, австри-
лини чынларын кёрдю. Ол, джыгъылгъаныча къалмай, къарны
бираз чюйюртуб, башын Лалау таба буруб, бауурланыб джат-
ды. «Офицерди, къалайына тийгенди экен?» — деб, къарар му-
ратлы болуб, кёзюн андан айырмай, чурукъларыны къаты ол-
танлары джызылдатхан къарны тауушу бла кенгде атылгъан
шкок тауушлагъа къулакъ ие, джууукълашыб келгенлей, офи-
цер, сол чыначыгъына таяныб, ёрге силкинди да, колът гёрохну
онг къолу бла кёлтюрюб, Лалаугъа буруб, та-та-та деб, къуюб
къойду. Лалау эрлай джыгъылды. Насыбына, тиймегенди окъ.
Къаргъа къалай кёмюлгенин кеси да эсгералмады.

— Ах, ананг бергенни тёкген, алаймыс! — деб, ары дери
джазыкъсынмакълыкъ къонуб келген джюреги джангыдан
мардасыз къайнады. Офицер, гёрохну сампалындан бир басха-
ны бла талай окъну чыгъарыб, ёрге тирилирге андан ары къа-
рыуу джетмей, башын дагъыда къаргъа бошлады. Окъ тийме-
генине ышанмагъанча, Лалау, къалайым ачыб, къалайымдан
къан тёгюлюб башларыкъды деб, офицерден кёзюн айырмай
сакълайды.

Офицер сол чыначыгъына дагъыда кёлтюрюлдю. Дагъыда
бекледи биягъы гёрохну Лалау таба буруб. Лалау да мараргъа
кюрешиб, бир кере басды. Уралдым деб танымады. Офицер
ючюнчю кере айландырыб басханы бла тохтады. Патрон са-
лыргъа мулатлымы эди, офицер бир джанына аунаргъа дыга-
лас этди. Башын мараб атды Лалау. Обоймасын тауусхунчу да-
гъыда атды. Эрлай, джангы обойманы шкокну сууукъ хатхусу-
на сукъду.

Офицер кымылдамады. Орнундан кёлтюрюлмей, биразны
къарады Лалау. Сора акъырын къобуб, ёлгенин къатына бар-
ды. Аны гёрохун хомпургъа ашыгъыш сукъгъаны бла, белиба-
уну белине кысаргъа эсгермей, алайдан дженгил къорады.

Темир джолну ары джанында узакъ болмагъан дуппурла-
дан австрийлиле тохтаусуз беклейдиле. Алайда душман аякъ
бегитген болур, кючлю къайырылады. Бу джаны уа, чырпыла-
ны ташасына бугъуна, Кочанидзени джарым сотнясы чабыуул
этиб, угулуб барады.

Цепни кыйырындагъы Лалау, Борлакъ улу Топаш, Кёбек
улы Хаджибекир, аладан хапарлы болмай, ата тургъан джер-
леринде къалыб кетдиле. Тобла ура тебрегенлей, темир джолну
джанында цепден адамла къобуб, артха туракълаб, чырпыла-
гъа ташая баргъанларын эследи Лалау.

— Ызыбызгъа джанлай болурбузму? Цепь нек аз болуб барады? — деб къычырыб сорду Топашха. Ол джатыб, шкокну артындан ууланыб турады. Лалау дагъыда обоймасын тауусхунчу атды: кеслерин кѣрмегенликге, австриякланы атхан джерлерин, окопаларын кѣреди, алайларын мараб беклейди.

— Тур, кетейик, алан, цепь кетгенди, киши кѣрюнмейди! — деди Лалау. Топаш джууаб этмеди, джатыб, шкокга ууланыб турады. «Бу алай кѣб нек джатды?» — деб, джюреги ишекли болуб, сюркелди аны таба. Барса — шкокга ууланганы бла, тюз джюрегинден окъ тийиб, Топаш ѓлюб тура.

— Ай хариб а, джюрегинг сезиб, къалтырай болуред эртден-бла къолунг, — деб, атаканы аллында атын терекге тагъалмай, къоллары къалтырагъанын эсине тюшюрюб, джюреги такъыр болуб, кѣзлерине джылы джыламукъла урдула. Ерге къобуб кѣлтюрюрге хыйсабы болмады да, аякъларындан тартыб, къарда энишге сюреди. Кеси да сюркелгенлей, атылгъанда башын кѣлтюрюрге амал табалмай, аны да сюрегенлей, чырпыладан чыкъды.

Джаны къолунда болса, ийиб къояргъа джетиб, солууун кючден ала, ачыкъ таладан ѓтюб, чегетге джууукълашды. Аны алай келгенин эслеген болур эди, Кѣбек улу Хаджибекир атланы алыб джетди.

— Къайдасыз? Саумусуз?! — деб, кенгден огъуна къычырыб сорду Хаджибекир.

— Мен а саума, Топашдан бошагъалла ансы, — деб, юсюнден къарны тазалай къобду Лалау.

Лалау, Топашны ѓлюгюн кѣлтюрдю да, Хаджибекирни джумушакъ кѣпчекли ат джерине бауурундан къаблады. Хаджибекир атны саурусуна кѣчдю.

Эки атлы эниш сюремге айланыб джорта башладыла да, ѓлюкню алай элтирге табсыз болду. Хаджибекир джюгенни Лалаугъа тутдурду, энишге бюгюлюб, къарнын ат джерни арт къашына тиреб, ѓлюкню эки джанындан къадалды. Алай бла чабаргъа мурат этдиле, ѓзге ол да келишмеди.

— Ѓлюкню къутхарабыз деб, кесибизни бошатыргъа башлагъанбыз. Кѣрмеймисе бу атылгъанны,бу джаханимни! — деди Хаджибекир.

— Джюр, былай къояйыкъ да, артда къутхарыргъа бир таблыкъ тюшсе уа.

— Шаманланы Хаджислам, дагъыда бир джаш ѓлгендиле. Ѓлюкню атдан эрлай тюшюрдюле, тюзетиб, бетине къаргъа-

кѳузгѳун тиймезча, бауурундан кѳаблаб джатдырдыла. Лалау кѳанджыгѳасындан джамчысын тешди да, тенгини юсюне джабды. Тегерегине кѳараб, ёлюкню арtdан табарча ышанла белгиледи.

Ызларындан тоб, пулемет атылгѳанны саны-санауу джокѳду. Джууукѳда снаряд чачылмагѳанлыкѳга, быланы мараб атханча кѳюнеди джашлагѳа. Ала атланы бошлаб, бираз барыргѳа, чегетден чыгѳыб дагѳыда бир атлы алларында эл таба сюзюлдю. Джашла ызындан джууукѳлашыргѳа, аны башында шрапнель чачылды. Атлы атыны биргесине чѳемелтаякѳ болуб тюшдю, экиси да кѳарны букѳусуна кѳмюлдюле. Атны аякѳлары тыпырдай кѳалдыла, атлы уа, секириб кѳобуб, атына да кѳз джетдириб, джолуна угулуб тебреди. Таныдыла аны джашла — сотняда фельдшер Сергей Мурыкин. Ызына кѳарамай, чурукѳ олтанларына джабышхан акѳ кѳары джылтырай, думп болуб барады. Биргесине джюрютюучю сумкасы да кѳюнмейди.

— Сергей, бери мин! — деб джюгенни тартыб, атын тохта-та, Лалау кѳычыргѳанында, эс ташлагѳан Мурыкин, ийнанмагѳанча кѳарады. Таныш джашланы кѳрюб, джюрегин басыб, Лалаугѳа бурулду. Лалау аягѳын алгѳан бош ёзенгиге аягѳын илиндириб, кючлю атны саурусуна эрлай тюшисб, атлыны беллинден кѳучакѳлады. Ючюсю да элге сау-эсен кѳутулдула.

Атланы артха кѳоратыб, элни кѳыйыры чегетде бетджан салыгѳыз деб буйрукѳ берилди. Австриякла ычхыннган джанына кѳулакѳ тигиб, джашла терек джанлагѳа джашырылыб сакѳлайдыла. Патрон азды, обоздан келтириб, бир кѳауумлагѳа чачхандыла, ёзге барына джетдиралмагѳандыла. Атылгѳан джанына буруб, беклеб туругѳа хыйсаб джокѳду.

Лалау Айдемирден хапарсызды, эртденбла сермешиюну аллында айырылгѳанларындан бери джолукѳмагѳанды. Лалау базыкѳ кѳайын терекни тамырлары кѳльтюрген бузлауукѳ тѳбени джанына бауурланнганды. Хаджибекир да хоншу терекни артына кѳысылыб атады. Кѳайдан эсе да пулемет кѳуяды, шрапнель чачылады. Чапракѳсыз булчукѳланы ууатыб джашланы аллына тюшюреди.

Кѳышхы кѳысха кюн батаргѳа джууукѳлашады. Сау кюнню баргѳан сермешию аскерчилени арытханды. Лалау, атаргѳа ышан кѳрмей, сабыр болуб, Хаджибекирге кѳз джетдиргенлей. чѳегелеб, терекке кѳысылыб, узакѳ ышанын мараб, беклей тургѳан Хаджибекир «хак» деб артына олтуруб кѳалды. Бети

тюрленди, кёзлери, шашхынлы адамныктылача, къуджуруна къарадыла. Шкогун къолундан джиберди.

— Не болду? — деб чабыб тутду Лалау.

— Оллахий, не болгъан эсе да, былайыма бир зат тийгенд, — деди Хаджибекир, хатхусундан онг къолу бла тутуб. Лалау Хаджибекирни белибауун тешген кёзюуде патронташында окъ тешикни эсledi, тонунда да эсledi аллай тешикчик. мамукълу габрайыны ичинден мамукъ учну кёрдю. Къолу бла узалгъанында, кёлекге джетиб, тохтаб тургъан окъ аязына тюшдю. Сауутну хыры тышын сызлагъан джез бояулу джитибурун ууахты Хаджибекирни кёз аллында джылтырады. Терекге тийиб, андан ётген окъ Хаджибекирге къатылалмагъан эди, насыбха.

— Энди джукъдан къоркъма. Энди сени окъ алмаз, аллах айтса, — деб, нёгерин кёлюн джапырыб, ышарды Лалау.

— Ууахтысы джетмегеннге бир себеб чыгъады. Бу терек тыймаса, киндигиме ууланыб келген ол къызыу окъдан мени нем къалыред? Эй, къудрети уллу аллах, бергенинге разыма!

Австрийлиле, элни къайтаралмазларын ангылагъанча, ёшюн урушларын тохтатдыла. Қъабырлача, шыкъыртсыз элни къуушуу ингир басды.

Ёлюклени талайын экинчи кюнюнде джыйдыла. Сотняны афендис Абар улу Бурхан, Адыгейде Адами элни алгъынгы афендис, энди уа полкну уллу афендис Мишеуста Набоков, джаназы къылдырыб, ёлгенлени чегет къыйырында асыратдыла.

Сермешюде этген аскерчилик джигитликлери ююн, джашланы бёлегине талай замандан Георгий крест медалла берилдиде. Тёртюнчю дараджалы Георгий крест медалла Лалау бла Айдемирни кёкюреклерине да тагъылдыла.

* * *

Алгъан позицияларын джаяу аскер бёлекге къоюб, туземли Кавказ дивизия кюн чыкъгъан табагъа джюз элли чакълы къычырым келиб, бир элде къош салыб, бёлек ыйыккыны солуду. Ишсиз-кючсюз тургъан джашланы камсыккыклары джолугъа башладыла.

Бир кюн Кёккёз, хоншу арбазда кюн турушха чыгъыб, шкогун талазай тургъанлай, къайдан эсе да ычхынган тонгуз, хюрхюрлей келиб, аскерчини аллында тохтаб, ары дери эшитмеген ийисин джыйылаб, гитче кёк кёзчюклерин ангысыз айландыра,

иесинден азыкь умут этгенча, кесин ышыргъа джоралады. Кёккёз къобду да, джийиргениб, андан джанлай, арбаздан бачхала таба атлады. Ач тонгуз, сипи къуйругъун силке, ызындан джортду. Кёккёз бауну артына бурулгъанында да, тонгуз артха туракъламады, башха джары джол салмады. Аскерчи дагъыда биразны джанлай барды, азыкь умугчу тонгуздан айырылалмады. Сора, къочхарны чыкъырматыб, шоккога патрон ашырды да тонгузну башы таба буруб бекледи. Элни зынгырдатыб шокк атылды, тонгуз къычырыкъ къулакъланы сангсытыб, биразны барды да, ууакъ-ууакъ сёнге, тохтады. Дюнгордетген шокк тауушха къозгъалыб, терезеледен, эшикледен къарагъан элчиле, чотну ангылагъанларында, дауур чыгъарыргъа къоркъгъандан башларын булгъаб, ушатмагъанларын танытдыла.

Дагъыда бир кюн Лалау бла Айдемир чыгъа бардыла да, экинди аллы бла бир къой мыллыкны алыб келдиле. Ичин, башын къошдача джарашдыргъанларына къарасанг, кеслери союб, несин да тындырыб келгеннге ушай эдиле.

— Мысхытыб келесиз, ант этдир,—деб, ишекли сорду Унух.

— Не этиб келгенибизни неге сораса, бар, хоншуларынгдан бир челёк тиле, — деди Айдемир. — Сарсмакчыкъ таба эсенг да, унутма. Сохта этиб бир къабайыкъ, татыуун унутуб къоябыз.

— Қъымаргъа табсакъ, бизге бал-джау да джалатма.

Қъой этден уруб, шорпасындан ичиб, чауулда тешикни аллы чюйюрюлген чирик хансда тёнгшюген бёрю кючюккеча, мурджаргъа аунагъанларында, биягъы Айдемир тансыкълагъаича сёлешди.

— Оллахый, эки къазакъ джаш эки тиширыучукъну адежлеб, суу ызы чегетге ташайыб кетдиле, — деди ол. Джашла, алача этебиз деб, джангылыб, айыблы болмасынла, деген оюм эслирек Унухну башына чалышды.

— Тейри, сизни дуагъыз тиширыулагъа къазакъ джашланы сёзюча келишмез, сакъ болугъуз, — деб эскертди ол. Ёзге аны сёзон киши къулакъгъа илиндиргенча кёрюнмеди.

— Не башхасы барды? — деб кюдю Айдемир.

— Огъай, бизге бир да иги илешелле. Кёремисе, хозяйинни келинчиги, кесин тюзетмей, арбазгъа чыкъмайд. Джылтыраб джюрюгенин эслей болурса? Гы-ха, — деб, тамагъын ариулагъанча этиб, ышарды Локъман. Ханат, Айдемирни чынасындан тутуб, арлакъ айырылгъанында, Локъман, аланы ызындан ышырылмай, Лалау таба туракълады.

— Алан, Лалау, ичингде кьалсын, ёзге башым къара оюннга кьалгъанды. Санга болмаса, ачыкъ этиб кишиге айтал-майма, — деди да, арт ыйыкъда джюрегин кемириб тургъан хапарын тѣкдю.

— Сергей деб фельдшер барды, анга бар.

— Таныгъаным тюлдю. Къайдан табайым кесин да?

— Джюр, — деб, Лалау къайгъылы джашны джетеклеб кетди.

Фельдшер Сергей Мурыкин Локъманны тинтиб къарады.

— Ты заразился, — деди ол. Локъман аны сѣзюн иги ангыламады, ёзге кьолай зат айтмагъанын сезди.

— Што? — деб, кѣзлерине къайгъы къонуб, эрлай сорду ол. Сергей, аны бетине къараб, айыблагъанча, башын эки джанына силкиб:

— Триппер. С плохой женщиной спал, — деди.

— Нет, хороший был, — деди Локъман.

— Да-а, — деб кьоолун силкди Сергей. Сора орус тилни иги ангылагъан Лалаугъа айланды да: — Мынга ангылат, асыры бек къоркъмасын, хаталы заты джокъду. Сакъ болсун мындан ары, мындан аманына джолукъмагъанына шукур этиб джюрюсюн, — деди ол орусча. Быланы иче тур деб, дарманчыкъла берди Локъманнга.

Сууукъ кюнде да сырты терлеб, башы тютюнлеб къайтды Локъман фельдшерден. Ол кюнден сора мышау болду.

Бир кюн, джашла атларына къараб, тазалаб бошагъынчы, вахмистр Андрей Карпов келиб къалды. Арбазгъа киргени бла юй таба бурулмады, атла тагъылгъан джатмагъа сугъулду. Онг кьоолундан джукъа сахтиян кьооллугъун тешди да, чынг къыйырда сюелген атны къатына барды. Локъманны аты, артын бир джанына бериб, джюген тартхан башын къыйсыгъыракъ этиб, сескеклendi. Вахмистр узалды да, атны саурусуну тютюн терсине сылады, дагъыда ызына тюзюне сылаб, кьоолуну аязына джукъ джагъылдымы дегенча, кюннге тутуб къарады.

— Штэ-э эт — то такое? А ну-ка, иди сюда, всадник! — деб, вахмистр ауазын тюрлендириб къутсузланды. Локъман, чотну табсызыракъ кѣрюб, аллына атларгъа асыры ашыкъмай артха туракълар оноу этди, — Кѣму говорят, иди сюда, скотина!

Мышауланымб джашагъан Локъманнга айтылгъан сѣзле Лалау бла Айдемирни да джумушларындан бѣлдюле — атларын сыйлагъанларын кьоюб, вахмистр не этерге башлагъанды деб, шайтанлары кьозгъалыргъа джетиб тохтадыла.

Локъман, къарау сокъур адамча, кѣзлерин дженгил-дже-нгил кыса да ача, вахмистрге джууукълашды. Ол къатына джетерге, вахмистр, керилиб, аны джаягына къолуну ая-зы бла бир да аямай тартыб джиберди. Локъман башын джан-латама дегенлей, бѣркю чортлаб кетиб, атны аякълары сю-ремге тышдю. Анга узалыргъа бла джууаб къайтарыргъа бил-мей симсиреди.

Аны учхара болумун сезгенлей, Айдемирни кѣзлери джил-тинле кѣрюб, сюлеусюн, терекден секириб къашха эчкини джалкъасына илиннгенча, джангыз секиргени бла вахмистрни къатына джетиб, джелкесине джумдурукъуну бекледи. Вах-мистр, абын-сюрюн эте, арлакъгъа чортларгъа, Айдемирге Ла-лау да къошулду: тили тутулуб, бети агъарыб, ауузундан сѣз чыгъаралмай, къолун гѣрох хомпуруна узатыргъа кюрешген вахмистрни, экиси да сермеб алдыла да, джатманы буруууну башы бла тышына атыб джибердиле.

— Ур да къой, анасын къатын этгенни. Болуру бирди!— деб хырылдады Лалау. Ол джанына башлы-тюблю бола тыш-дю вахмистр.

— Скажешь, плохо будет тебе! — деди, буруудан башын къаратыб, темир къан алгъан Айдемир.

— Дикие люди! Дикари вы! — деди вахмистр, ѳрге къобуб, юсюн къагъа, киши кѣрдюмю экен дегенча, тѣгерегине къарай. Арбазда кеслеринден сора киши джокъ эди.

Кесинден гырхыгъа гирежленмеу адамланы кѣбюсюнде адетди. Алаймы этди, огъесе барыб тарыкъгъандан сора ба-шындан джукълатыбмы къойдула — вахмистрге къол джетдир-генлери ючюн джашлагъа къайгъы чыкъмай, тунчугъуб къал-гъаннга ушады. Военно-полевой сюдге тышюб, Армавирде экеуленни къагъыб къойгъанча, ышаннга салынныкъ болурбуз, ишни алайгъа танысакъ, вахмистрни да, аны тамадасын да къагъарбыз да къачарбыз деб, Лалау бла Айдемир ол къан-нга кириб, талай айны аман бла ашырырлай, табсыз халгъа тышдюле.

Атлыланы элледѣ этген хаталары, патчахны къарнашыны «эмчек уланларыны камсыккыкларыча» тергелиб къалмай, джамагъатны къанын буза башлагъан болур эдиле, дивизияны штабына тарыгъула келиб тебрѣдиле. Штабны тамадасы ди-визияны командирине — Михаил Александровичге тарыгъуу къагъытланы бирин толусу бла окъуйду. «Проходящие через село русские войска, особенно черкесы и татары, громят, заби-вают скот даром, кур, берут одежду, а где побачут кур на ого-

роде, стреляют. Жен и девчат насилуют. Словом, воробляют так, шо дикие индияне не допустили бы горших варварств, а не то што русские войска».

— Анга ушаш тарыгыула дагыда бардыла, буюрсагыз, окъуюм...— дейди Юзефович.

— Ол да джетишеди, боллукъду,— деб ахсыныб, сууукъ кёзлерини къарамын узакъга ашырыб, сагышлы болуб олтурады дивизияны командири генерал-лейтенант Михаил Романов.

Дивизиягъа джазылган буйрукъну окъудула бир кюн:

«Грабежи, чинимые над мирным населением, позорят доброе имя солдат и ложатся темным пятном на войсковую часть. Обращаюсь к рыцарской чести всадников вверенной мне дивизии, стяжавших себе уже славу неустрашимых и храбрых воинов, уверен, что в полках имеется лишь несколько недостойных, которые своим поведением позорят доброе имя своих товарищей...»

...«Насильников немедленно предать военно-полевому суду при штабе IX армии»,— деб алай бошала эди буйрукъ.

Кеси кукаланыб къураган аскер бёлегине «кийикле» дивизиясы ататыб, узакъ бармай, генерал-лейтенант Михаил Романов таулула дивизиягъа командирликден къорады.

XII

Командование, сентябрны аягында болган сермешиледе джигитликлери ючюн, таулуланы уллу махтады. «Туземная Кавказская конная дивизия выполнила возложенную на нее задачу не только успешно, но достойно высокой похвалы» деб джазды армияны тамадасы генерал Лечицкий

Кавказдача хурметли къач Карпат таулагъа да келди. Алай а юкюген шокот от ийисни кюн сайын бурунларына урдуруб, ёлюмню кьутсуз ауангысын кюн сайын кёз туураларында ойнатыб турган татыусуз заман тауланы къачхы хурметин джашлагъа огъур бла сынатмады.

Аны юсюне ораза да тюшдю. Сотняны афендисы, урушланы кыйсы биринде да атлыладан хазна артха къалмай, къошулуб, имбашындан карабинни, кёолундан уллу бычагын тюшюрмей джюрюген Абар улу Бурхан, ораза джабылыр кюнню ал ингиринде сотняны муслиман джашларына ауаз берди:

— Сиз мухаджирлесиз, эллеринден, джуртларындан айырылыб, узакъгъа кетиб айланган адамласыз. Сиз урушдасыз. ач-

лыкъ-джалангачлыкъ чегиб, джаныгъызыны базманнга салыб джюрюген адамла. Сизге ораза, намаз да парыз тюлдюле. Хар ким джюрегинде этген къуллугъун аллах тыйыншылыгъа джораласын, — деб, аллахны кечмеклигин аскерчи джашлагъа теджеди.

Эки ыйыкъ ётгенден сора, дивизияны солутургъа деб, артха чыгъардыла. Белибауларын тешиб, эркин джужкълаб тынчайыргъа термилиб келген джашла, фатаргъа джарашхынчы огъуна полкнун тамада афендиси Мишеуста Набоков муслиманланы борчун толтурур къайгъыны джюрюте тебреди. Экинчи кюнюнде черкес сотнягъа тюбеди ол. Джашла тегерегинден басындыла.

— Оразады, акъыл-балыкъ болгъан муслиман кишиге борчду. Сиз бусагъатда солургъа чыкъгъансыз, ораза тутугъуз, намазгъа ийилигиз, — деди ол, сёзню кёб созмай.

Мишеуста афенди бла поп полкнун штабындан хазна юзюлмейдиле, къазауатны къанлы къанаты алагъа асыры кёб къакъмайды, «бир кюн толу бутха, экинчи кюн къуру джуртха» атылыб къалычу джашланы къарынларыны къобуз согъуучусун тюгел ачыкъ сезалмайдыла.

Аллахны сыйлы рамазан айында кюмюш хазырлы сыйлы чепкенин кийиб чыкъгъан афенди кёксюл кёзлерини сабыр къарамай джашлагъа кёзюу-кёзююу бла ашыкъмай ашыра, не айтырларын сакълаб тынгылады. Джашланы кими мыйыкъ тюбюнден сагъышлы ышарады, кими аякъ учуна къараб мушулдайды, хо деб-сёз разылыгъын айтыб тебрерге киши ашыкъмай. «Кёб сёлеген пох сёлер» дейдиле таулула, бираз ойлашмай, сагъыш этмей сёлеширге дурус тюлдю.

— Кёш бирге замандача эте турлукъ кёреме, алан, бу.

— Сарашны ананг джылытыб берлик болур, хо.

— Эй, Гочия улу, сарашха шок атыбмы уятырыкъбыз де да бир сор, ол иги атангы джанычу, — деди Айдемир, аллында сюелген Юнусню сыртындан кюлу бла акъырын тюртюб.

— Пулеметну зынгырдатсанг да, уяныр къарыуум джокъду, тейри.

— Пулемет ата билген адамыбыз бармыды арабызда?

— Джауба улу Джюнюс, Қайтбий улу, Амырхан улу Лауа билелле, — деб, джашны накъырда сёзюн ангылаялмай, керти да деб, джууаб берди Юнус.

— Асто-о, аллахны къудретине къарачы! — деб, сейирсингенча этиб, селекелеб созду Айдемир.

— Ненча кере окъну, тобну аллына сюелдик, ненча адам ёлдо. Бизни аллах сакълаб турад, анга джумушубузну кызыгъанмайыкъ, тутайыкъ оразабызны. Намазгъа да ийилейик..— деб, джабсарылды Байрамкъул улу Унух.

— Джаныбызны юйюбюзге сау-эсен джыялсакъ, мангыла-йыбызны тешгинчи кюреширбиз.

— Бизге парыз тюлдо.

— «Къыркъ джылгъа дери этген гюнахынгы кечерме, андан ары уа кечаллыкъ тюлме» дегенди кечмеклиги кёб аллах. Бизде къыркъ джыл болгъан киши джокъду, — деди дагъыда бири.

— Къой, сандырама, алан. Андан эсе, болушлусун айт. Не табсакъ, чийлей-бишлей, аны джырта джюрюйбюз сора, сарыджилик болуб турмагъаныбызны билмеймид. Бир ыйыкыны ораза тут да бир кёр, атха миналмай, кышхырынг дженгиб къалыр тейри, — деб къошулду Джатто улу Ханат да.

Мишеуста афенди, акъылдан чола киши тюл, джашланы асыры ашыгъыб ийилмезлерин сизди. Тереннге кириб, ктысыб кюрешмей, «къарыуундан, кючюнден келгенле аллахха борчу-гъузу тындырыгъа кюрешигиз», — деб къойду.

Ораза ачылгъан кюн полкнун муслиман къаууму сотнялары бла элден чыкъдыла. Къырдышын алкъын кърау урмагъан суу таланы узунуна саф болуб тизилдиле. Мишеуста афендини биргесине гъайит намазгъа бёлек офицер да келди. Бурунгу кърим ханланы тукъумундан джаратылгъан адыгей бий, отуз беш джылы толгъан мыйыкълы чырайлы Къылыч Шаханович Солтан-Гирей, афендини биргесине атлай, джашладан джууукъ тюбегенлери бла саламлаша, сафладан алгъа чыкъды. Афендилерин алларына салыб, сотняла да намазгъа хазырланыб тизилдиле.

Эрсейни кюнбатхан чеклеринде уруш этерге Кавказдан Карпатланы тюбюне келген аскерчи джашла суу таланы кърдышында гъайит намазгъа уюдула...

Марданов бир кюн сотнядан сайлаб бир взводну алыб хоншу элге элтди.

Дивизияны сотняларындан бирер взвод джыйылгъан эди ары. Барыны хазырлы чепкенлери, башлыкълары, къанджыгъларына къара джамчылары байланыб. Къара бухар бёрклери. Кёбюсю къарамайыкъ чырайлы субай джашла. Ат кереклери джау джагъылыб джылтырай. Белибауларына уллу бычакъла, къара къамала, сыртларына карабин шоккла тагъылыб. Да-

гъыстанлыла, чеченлиле, юнгючлюле, къабартылыла, малкъарлыла, къарачайлыла, черкеслиле.. Север Кавказны сауутлуджыйымдыгъы.

Таулу ат заводладан сайланыб алыннган къошкъулакъ, кенгёшюн, ингичкеаякъ, тери тюрбюнде сингирлери къалтырай тургъан, къач артына къалын тюрк уруб, джабхакъларында, бутларында тамгълаларын учхара джашыргъан къатангы атла — къарабаирла, къаспарла, джараштыла, дагъыда башхала.

Взводланы керти да сайлаб, сыйпаб джыйгъанды дивизияны командованиеси былайгъа.

Уллу элни кенг майданында сюелген аскер бёлекге дивизияны штабы орналгъан къошунбаш мазаллы юнню арбазындан автомобиль чыкъды. Ызындан талай атлы офицер джортду. Автомобильде алтын чынлы онглу офицерле бардыла.

Автомобиль аскерчи атлыланы сафына джууукълашыб тохтады. Андагъыланы бири, саргъылдым мыйыкълы орта бойлу адам ёрге къобду. Нёгерлери да кими къобуб къатында сюелди, кими машинадан джерге тюршдю. Атлы офицерле да тегеринден кюршаладыла. Саргъылдыммыйыкъ адам атлыла бла саламлашды.

— Кавказны джигит уланлары! Кавказны кюрч къанатлы илячинлери! — деди ол. — Биз сизге, сизни табхан аналагъа, сизни урушха джиберген джамагъатыгъызгъа таза джюрекден уллу бюсюреу-сыпас айтабыз. Эресей империяны престолу, прарославный великорус халкъ империягъа къыйынлыкъ джетген кюнде Кавказны джигит уланларыны этген болушлугъун ёмюрде унутмазла!

Офицерлени къайсы эсе да бири:

— Ура! — деб къычырды. Атлыла да, бир ашхылыкъдан артха къалыб кетебиз дегенча, бирден, бир ауаз бла башлаялмай:

— Ур-р-ра, ура-а! — деб къошлдула.

— Ур-я-я-я!

Эки-юч джюз адамны ура къычыргъан къалын тауушу джукъланнганында, сёлеше тургъан дагъыда айтды:

— Эки ыйыкъны мындан алда Туземли Кавказ атлы дивизияны аскерчилери Гайворонканы, Пиляваны, Гупаланы къатында баргъан къаты сермешиледе артыкъ да уллу джигитлик, эркишлик этгендиле. Ол урушлада батырлыкъ кёргюзген джашланы саугъаларгъа деб, хар сотнягъа беширер Георгий крест буюрабыз, — деди. Къатында сюелген генерал не

эсе да айтды да, саргъылдыммыйкъ киши, анга бурулуб, ышарыб тынгылады. Сора аскерчилеге айланды да:

— Армияны командующийи генерал Лечицкий да хар ро-тагъа, сотнягъа ючюшер Георгий крест джоралайды, — деб къошду. — къазауат кыйын затды, алай болса да муну арты орус сауутну хорламы бла бошаллыкъды. Хорламгъа джетгинчи, батырлача, асланлача кюрешигиз! Былайдан къайтсагъыз, хар сотняны аскерчилери нёгерлеригизге бизден исси салам, уллу бюсюреубюзню айтыгъыз, — деб бошады сёзюн. Биягъы ура майданны сасытды.

Черкес полкну сотняларындан баргъан взводланы биринде Лалау бла Айдемир да бардыла. Кёкюреклеринде Георгий крестле джылтырагъан, атлары, сауутлары-сабалары джарашхан ол эки ушагъыулу джашны, Мардановгъа киши сормагъанлай, полкну офицерлери, къарай келген заманда кёзге илиниб, айыргъандыла. Аланы биргесинде Байрамкъул улу Унух да келгенди.

— Ким эди, алан, ол адам?

— Къайдам. Аны къой, арбасыны джылтырауун кёрдюнг. Ким болгъанын нек излейсе, бусагъатда кёкден таш тюссе, Эресейде чынлы бла шинеллини юсюне тюшерикди. Башха тюшер джери джокъду.

— Ахырзаман джууукълашса, джылан башлы темир арбала чыгъарла деб, къуранда джазылыб турад дейдиле, — деб, ах-сынды Унух.

— «Дуня да чагъылыр, джюнню джая бла чакъгъанча», — деб, накъырдалаб къошду Айдемир. — Дуня бусагъатда чагъылмаймыд?

— Тютюню кёкге чыгъыб да барад, тейри, — деб кюлюм-сюреди Лалау анга джууабха.

Къонакъланы ашырыб къайтхандан сора, Михаил Романовну орнуна дивизиягъа командирлик этген гюрджю бий генерал-майор Дмитрий Петрович Багратион Кавказы наместнигине Кавказ Армияны Баш командующийине — патчахны ата къарнашы Николай Николаевич Романовгъа телеграмма джазды.

Анда Экинчи Николай патчахны, Туземли Кавказ дивизияны сотнялары бла тюбешиб, таулу атлыланы джылдан асламны баргъан урушда танытхан джигитликлерине уллу махтау бериб, уланларын къазауатха ашыргъан халкълагъа терен бюсюреу этгени айтыла эди.

ХІІІ

Былыр кыачдан бери фронтлада болум позицион халгъа кѣчгенди.

Мылы тартхан кыабыргъаларына дери махорка тютюн сингнген чегетде айю кюркеге ушаш тар джер юйчюкде зынтхы салам мурджарлада, кими таяныб, кими олтуруб, кими да орун табылмагъандан ёрге сюелиб, топракъ чѣкдюрген кынгыр арыкылагъа башлары джете, постлагъа чачылгъандан бош заманларын мутхуз ашырадыла джашла.

— Мындан эсе, кыургъакъ дорбунну тюбюнде хуна кыошда, кыайын отунланы кызыуун тѣгюб, джумушакъ мурджаргъа тѣшелиб олтурсанг, ушатырыкъ болуренг, ашхы улан? — деб накъырда этеди, джылкы гѣзетдеча, джамчысына чырмалыб, мюйюшде чулгъаннган Унух.

— Тѣгерек нардууланы кыатдырамы, огъесе кюлге кѣмеми? — деб, тансыкылаб айтады Ханат да.

— Огъай, чарыкъларынгы болджар саламын титиб, кебдирирге деб, отха туурагъа джерлешдире. Не, алан? — дейди Гочия улу Юнюз.

— Дунияда кимни халкы бай джашайд деб ѳчешгелле бир кыарачайлы, бир оруслу, бир...ы...ы, австрияк... дагъыда...

— Австрияк тамагъынгда кыалгъанд да, аны уа неге да кыошарыкъса...

— ...ѳчешгелле. Бири, мени халкым, кюн сайын кыоз ашаб, тоюб туругъа мадар табады, дегенди. Бири да айтханды: мени халкым накъут-налмаз кийиб джашайды, балгъа, джаугъа турсунмайды, нени сюйсе, аны ашайды, нени сюйсе, аны киеди, дегенди. Дагъыда бири неле эсе да айтханды. Джазыкъ кыарачайлы тынгылаб тургъанд да, мени джарлы халкым былагъа кыайдан тенг болсун, ѳзге тау джуртуна ѳкюнмей, кишиге джалынмай джашайды, быланы кыалай бла онгларын алайым деб, сагъышха киргенди. Чабыр саламы эсине тюшгенди. Мени халкым, дегенди ол, хар эртден сайын джангы джибек портянкала чырмаб киеди аякъ кийимин. Хар кюн сайын алай ауушдурб туругъа мадары болгъан кыаллай халкъ бар эсегиз, айтыгъыз, дегенди. Алай бла хорлаб кетгенди.

Мадар табсала, бир-биринден хазна айырылмаучу тенгле Лалау бла Айдемир, эшикден огъуна дауур эте тюшдюле.

— Чечен полкда, кыарауулну башына машок кийдириб, касаны тонаб кетгелле, дейдиле, — деди Айдемир.

— Дагыда бир полкда кассаны къарауулун ёлтюрюб кетгелле деген къымтым джюрюйдю.

— Аллах гюнах айтдырмасын, ёзге анга бизни сотнядан джашла къатышхан болурла дейме, — деди Гочия улу, джюреги ушатмагъан сёзю айтханча, бурнун бир джары буруб.

— Кимле?

— Джаттай-зат.

— Атасы Къаитбийни тонаргъа да артына турлукъ тюлдю. тейри, таб тюшсе.

— Кёрдюнг, къайдан эсе да, ол иги атны мысхытыб келиб, бериб, аман Мардановну кесине джыгыра этиб къойгъанын.

— Кёзю джаннган джашды, тейри.

— Къой, киши эшитмесин, кёрмеген затынгы адамгъа джабышдырма.

— Да сизге айтама ансы, орамгъа чыгыбмы кычырама.

— «Чыгыр къатында къаб сагъынма» дегенлей, нёгерлерини кылыбларындан сёз арагъа тюшгенинде, кими эшитирге излемегенча, кими огърамагъанча этиб, ушакъны бираз таркъайтдыла. Алай а мыйыгъа бир чалышхан зат дженгил кетмеди.

— Крест да алды аны ючюн, — деди Локъман, Джаттайны юсюнден айтылгъан сёзге къошула. — Аны къой сен. Дивизияда абрек команда барды. Бютеу Кавказдан хаджиретлени, абреклени джыйыб келгелле да, бир обоз къурагъалла... Эшитгенмисиз? — деб сорду Айдемир.

— Эшта-эшта?!

— Оллахий-билляхий...

— Сен билмеген джокъду.

— Къулагъым, кёзюм барды мени, — деди да абрек обозну хапарына джангыдан кёчдю. — Кеслерин да, джазыкъланы, алай къаты туталла, сормай обоздан джанлагъанны къагыб къоялла, дейдиле. Эслемей джызт дегенлерин да урядниклерине айтыб турмасала, мадарлары джокъду. Джюзден артыкъ адам барды.

— Кимден эшитдинг?

— Музыкальный взводдан чууут джаш айтды. Исак Лapidус деб джыграм барды, ол айтды.

— Исхакъ деб алада да атмы барды?

— Исхакъ тюл, Исак. Патчахны оноууна къаршчы сюелген таулуларыгъызны тутмакъ орнуна былайгъа къуугъандыла, сизге да, сабийге къалач тутдургъанча, кьолугъузгъа бирер

тюменни сукъгъандыла да, сизни да, сатыб алыб, бери келтиргендиле, дейди:

— Табдынг оюн. Кеси уа нек желгенд сора? Кюн ууатамы келгенди?

Айдемир аны сормагъан эди. Къазауатдагъы солдатха тыбыр да, къабыр да болуучу мылы траншейлеге джууукъгъа келиб, багъыр быргъыны артына эринлерин тиреб, джаякъларын кѣбдюрюб, маршланы согъуб айланыргъа музыкант Лапидусха да тюшген болур бир къадар деб, джашланы бѣлегини кѣлюне келди. Анга киши да тамаша болмады, къазауатны джолуна ала чыкъгъан джыл бла джарым чакълы заманнга неге тюбемедиле, нени кѣрмедиле.

— Аны уа керти айтады, тейри, — деди, чууут музыкантны сѣзю акъылына чалышыб къалыб, артдан ойлашханча, Ханат. — Сокъургъа сохта тутдургъанча этдиле бизге уа. Беш джюз сомгъамы берликме мен джанымы. Доброволесле деб, джортуб, отну, окъну аллына чыгъаргъа не ишибиз баред?!..

Ушакъгъа хазна къошулмай, эшик джаны сюремге джерлешиб олтургъан Бедра улу Хасан Ханатха джууабха:

— Сен добровлес деб келдинг, манга уа старшина къалай этди, билемисе? Аны малы, къошу барды, къарар адамы джокъду, сени уа арбазынгда тауукъ да кычырмайды, аскерге барыргъа сенден тыйыншлы табалмайбыз. Ачханы да ал, сыртынга да бир тюк чыгъар, эки аягъынгы кюлге тыгъыб турма да, деди, шкок джюрютюрге разымыса деб соргъан да этмеди. Рысхым, мюлкюм болса, мени да джиберлик тюл эди. Бай берди да башын алды, мен а тагъылдым да къалдым. Келмей, не этеригем! — деб Ыргъады.

— Иа-субхан аллах, дуняны юсюнде, къазауат, сенден улу кыйынлыкъ болургъа хыйсаб бармыды? — деб ахсынды Унух. — Эки адам, къолларына шкок алыб, бири къачыб, бири сюрюб, джаныуарны ызлагъанча, бири бирини джанын алыргъа ууланыб? Не?

— Ёмюрледен бери келеди. Ханланы, бийлени заманында таякъ, садакъ уруш этиб тургъандыла. Таурухлада айталла да аны юсюнден? Энди шкокга, тобха джетгендиле, — деди Ханат да.

— Айрыпланла уа?

— Бизничаланы къазауатха ашыргъан адамланы, анда, ол огъарыдагъылары, тамадаланы джанларына да, бизгеча, къор-

кѣуу келе башласа, терк тохтарыгъед кѣзауат, — деди Айдемир. — Былайда атылгъан зат алагъа да тиерча бола башласа, солдаты ѓлген кюнде ала да ѓлюрча бола башласа, ол заманда башларына акъыл джыя тебрерик эдиле, ол заманда ойлашырыкъ эдиле. Аллахны андан тюз ишими барды — ханнга да, бийге да, патчахха да, тууарчыгъа да, солдатха да, ийнаралгъа да бирер джан береди, кѣанджыгъасында джюрютюрге артыкъ джан бермейди.

— Бусагъатда аланы башлары кѣайнамайд деб а айтма. Хорлатса, патчахны шобрасына да кѣатыллыкъдыла, тейри.

— Кѣайдам, тейри. Хорлатса, тазир тѣлерикди. Аны да сени, мени сыртыбыздан кѣаиш кѣобарлыкъды да хорлагъанны тамагъындан сугъарыкъды. Кѣаргъа кѣаргъаны кѣзюн алмайды, — деди Айдемир.

— Кѣюгъуз, аллахчю, алайсыз да чайкѣала тургъан башыбызны кѣатышдырмагъыз, — деб, джелкесин кѣашый, ушакъгъа джюреги хошланмай айтды Лалау. — Унух сыйынг да тѣб-бѣбизде кѣалсы, тенгле болуб бошагъанбыз, патчахланы сноун кѣояйыкъ да, джангы кѣатын алгъан кеченгде болгъан ишледен хапар айтчы.

Джашланы бир кѣууму кюдлюле, башхалары да, терен сагъышларын чачыб, ышардыла.

XIV

Майны ахыр кечесинде австро-венгер аскер бѣлек позицияларын кѣоюб кѣачханды деб, разведка хапар келтирди да, душманны ызындан танг аласы бла Туземли дивизияны Черкес бла Юнгюч полкларын джибердиле.

Токъал дуппургъа кѣнденел таяна барыб, тѣппеге чыгъаргъа, узун кѣулакъны башындан кѣарадыла джашла. Алларында, сай кѣулакъны эки джанына тѣшелиб, — уллу эл.

— Атладан тюшюгюз! — деб, Марданов команда берди. Юлешиб, атдылагъа бирер стакан кючлю ром ичириб башладыла. Эм алгъа командир бла вахмистр тартдыла.

— Бюгюн былай чомарт кѣамай болдула была?

— Атакагъа кирирден алгъа артынга шибижи сюртгенлигиди, хи-хи-хи!

— Шайтан аджирге кѣондурад.

— Керти аджирге кѣондурад.

— Керти алай!

Сотня атлагъа миниб, бычакъланы джылтыратыб, будай,

нартюх сабанланы арасы бла элге атакагъа чыгъаргъа, австро-венгер топчула элни ары джанындан дюнжурдете башладыла.

Сотня атакагъа сюзюлдю.

Элге джетерге тоблагъа башха сауут да къошулду. Орам башы кирпич юден джангыз пулемет джырын сокъду. Элни къыйыры околадан къургъакъ шок тауушла джуммакъ-джуммакъ чыкырадыла.

Не Марданов, не Карпов кёрюнмедиле.

Сотня, австро-венгерлени позицияларына джетиб, бычакъ «оюнну» тебретгенинде, душманны талай солдаты, сауутларын атыб, къол кёлтюрдю. Орамтын, буруу джанла бла къача да, ызларына айланыб, бирер-экишер атыб, дагъыда къачыб, уза-йыб баргъанланы ызындан, талай атлы къатыш, Лалау бла Айдемир да айландыла.

Тёгерекде чачылгъан снаряidla, къымсыз элни джашил бачхаларын чанчакълаб, къара топракны кёкге быргъайдыла. Элни къыйырына чыгыб баргъан Лалауну кёзю орам арасында чулгъаныб джатхан ёлюкге илинди. Таулу джашланы бири, башы, сырты бла бюгюлюб, эки бутуну арасы бла чыгыб, ёлюб, таулада джел сюрюучю тёгерек чыгъанакъча, джоппу болуб джатады. Қызгъан атыны ауузун тыялмай, Лалау ёлюкню тёгерекгине айланды да, бычагъын къынына ашырыб, секириб тюшдю. Акъырын атлаб, энишге ийилиб, ёлюкге джууукълашды. Олсагъатдан Айдемир да джетиб тохтады.

— Эй-азан-аллах, бу ишге бир къара! Башы эки бутуну арасы бла чыгыб турад, — деди Лалау Айдемирге.

— Архаг улу шойду да, джарлы?

— Олду, гюнахы къурурукъ.

Ала ёлюкню тюзете башларгъа, Қылабек улу атын тютюн-летиб джетди.

— Сауутларын быргъаб, пленнге тюшген австриякла ызыбыздан аталла! Тохтауул улу Юзейир бла дагъыда биреуленни ургъандыла, — деб, ачы къычырыкъ этиб, озуб кетди. Лалау, аны эшитгенлей, ёлюкню къюуб, атына къалай къонганын билмей, бычагъын чыгъарыб, ызына айланыб, джюгенни бошлады.

Қылабек улуну къуугъуну кёблени къулагъын сагъайтхан эди.

— Туурагъыз да къююгуз, анасын къатын этериклени!

— Бас, копег огълуну!

— Анасы танымазлыкъ этейим да!

— Атыу алай тюлдю, ма былайды! — деб, ызларына айланыб, джуджек сюрюуге къартджыгъала ычыннганлай, джесирлеге атылгъанланы саны талай болду.

Кесек заманига чот бошалды: орам джанлада ючеу-тёртеу-бешеу болуб, бир джерге джыйылыб, бетлери акъ учхумлай агъарыб, кёз джилтинлерин ууахты къоркхуу тозуратыб сюелген джесирлени асламын туураб къойдула.

Урушну кызыуу соруша башлагъан кёзюуде Айдемирни бутуну къара этин осколок джыртыб чыкыгъан эди, къатында снаряд чачылыб.

— Хаталы джаранг джокъду, къоркъма, — деди Сергей Мурыкин, байлаб бошаб, Айдемирни джамчысына джатдыра.

Элни душманладан тазалаб, бираздан Лалау, Ханат, дагъыда башхала къайтдыла. Лалау, алайгъа джыйылгъан джараланы, ёлгенлени арасы бла ёте, эки джанына къарай, Айдемир-ге келди.

— Къалайды халын? Ауурмуду джара? — деб сорду ол. Айдемир, кесин къатдырыгъа, чыдатыргъа кюрешиб, мыдах ышарды.

— Хаталы тюлдю дейди фельдшер. Ёлген, джаралы кёбмюдю?

— Барды, тейри, бир талай. Онтогуз адам санадым ёлгенле. Алкъын джыйыб бошагъан болмазла дейме, — деди Лалау.

—Марданов бла вахмистрни къаушатхандыла.

Айдемирни кёзлери джылтыраб ышарылдыла. Къулагынгы бери джуугъуракъ эт дегенча кёргюздю Айдемир.

— Мени къолумдан ёлмегени къалай иги болду, — деди ол. — Атакагъа алай узакъдан чабдырыб, артыкъ халеклик джетдиргени ючюн, бюгюн, таб тюшгенлей, къагъыб къоярма деб ант этгенем. Къараб айландым, — кёрмедим ансы, тюк чакълы бирге санамай, къагъарыгъем. Къанымы кёб бузгъанед.

— Орунларына игиле тюшгейелле ансы, экисинден да къутулгъанбыз. Къаргъышыбыз джетди дейме.

* * *

...Юго-запад фронтну армиялары 71 кюнню тохтаусуз баргъан чабыуул урушлада австро-герман командование аланы алларына сюеген тёрт армияны чачдыла, душманны бир мил-

лионига джууукъ аскерчисин ёлтюрюб, джаралы этиб, чотдан чыгъардыла, 450 минг аскерчисин джесирге алдыла.

Россияны боз зипунлу солдаты къазауатда гыртчылыгъын дуниягъа энтда бир кере кёргюздю.

Орус аскерледен да къоранч аз тюл эди.

Эки ай чакълыны бакъдыргъандан сора, джарасы тюзелиб, Айдемир да сотнягъа къайтды. 1916 джылны августунда Антанта джанлы болуб къазауатха къошулгъан Румыния, къарысуз болуб, джау аскерлеге кесин сагаллатханында, аны къорууларгъа борч Россиягъа тюшдю. 20 кюнню бардыла орус аскерле северден югга тизилиб. Туземли Кавказ дивизия да аланы ичлеринде болуб, Румынияны чеклеринден ётдю.

XV

Кюнтийерни джамагъаты биягъынлай джашайды.

Джашлары аскерге кетген анала, аман хапар келтиреди деб джюреклерин къалтырай, поштчуну аллын сакълайдыла.

— Ий, къурманынг болайым, джашчыкъдан къагъыт джокъ-муд?

— Бизникинден а, къарнашым?

— Ах, бир кёб болду хапары келмегенине, эшигим джабылыб тура болурму, мен джарлыны?

— Джазыкъсыныучу уллу аллах кеси джазыкъсынсын, къой, а къыз, аман джора этме.

Аскерден джазыучу устала кёб болмазла, фронтдан Кюнтийерге письмола асыры къалын келмейдиле. Бир алада бир келген письмону да адресаты, алайдан узакъ къоратхынчы:

— Къарнашым, бир окъуб ангылат, — деб тилейди. Письмоланы орусча джазаргъа кюрешеди, аны уа окъургъа, ангыларгъа элде хазна адам джокъду. Поштчу кёбюсюн кеси окъуйду, ангылагъаныча хапарын айтыргъа кюрешеди.

Зурум бла Дауум да ийыкъда бир кюнню поштчуну сакълай ашырадыла.

Кюнтийерден герман урушха кетген аскерчилени хапары, кёбюсюне, аланы джашлары Лалау бла Айдемирден келеди. Хат таныгъан аладыла.

— Окъугъан акъыл окъуйду. Кёремисе ол эки джашны джамагъатха этген игиликлери? Ала окъуй, джаза билмесе, не этеригек биз джарлыла. Джюнге тюшген тауукълача, булгъана-чулгъана турлугъек, адамларыбыздан хапар табал-

май, — деб, бирси кьатына Зурум бла Дауумну кёллерин кьуру да джазадыла. Джашларына ол хыйсабны бергени ючюн, эки ана да аллахны кьудретине минг берекет этедиле. Устазны — Илларион Исаевични — да унутмайдыла: «Гяуур эсе да, анга аллах болушсун», — дейдиле.

Эки джылгъа Гинара хайт деб созулгъанды, толгъан къыз болгъанды. Нюрсада тюбегени сайын аны эркететеди, ийнакь-айды.

— Лалау сау-эсен кьайтханлай, сени келинчик этерикме, башха джашлагъа кьарасанг, эшитмедим деме, — деб, джаш къызчыкьны бетин кьызартыб, кьалын кирпичлерини тюбюнде ариу кёзлерин джерге джибертеди. Юйге илешдирирге кю-решеди, алай а келин этер муратын эшитдиргенли, Гинара Баталлары таба кьатларгъа тартынады.

Баталны атасы Иналухдан бери да юйдеги Шаушюгют ёзенни башында бёлек десятина чыкьгъан бир участканы кьарачай бийлени биринден джыл сайын аредге алыб тургъан эди. Кьыркъ джылны ол кьышылыкьчыкьны кьолдан ычхындырмагъан эдиле. Бери узалыб, ол кесек джерге чалкьычыёнге салыргъа, кьош орнатыргъа бийлени таблыкьларымы болмай эди, андан башха джерлери джетишгенликми эте эдиле да, былагъа арендге бериб кьоюучан эдиле. Батал кьауумуна да таблыгъы аман тюл эди: талай орта гебен бичен джыйыучан эдиле алайдан. Джаз башында джер иеле тёбен кьышыкьладан кьошланы ашыкьдыра тебреселе, джайлыкьлагъа кёчюб келген кёзюуде, отлаугъа джарашыб бошагъынчы, кюн аманлада ол бичен кьош нёгерлеге улуу себеб бола эди.

Батал, атасы этнучюлей, джазындан огъуна барыб бийледен джерчикни алыб кьоюучан эди. Эртде-кечден ачхачыгъын тёлеб. Ол джыл да алай этерге муратлы болду да, тёлерге ачхасы джетмегенинде, джууукьдан-тенгден бирер кесекни ёнкюч алыб, джолгъа чыкьды. «Сырты кичиген — бий босагъасына». Джаз артында огъуна, багъасын тёлеб, джерин кьолгъа джыйыб кьойса, джюреги тынчлыкьлы турлукьду.

Ёзенледен атлаб, ауушладан саркьыб, экинчи кюп кюнортагъа джыйылды Батал барыб джерине. Агъач джаргъан мычхысыны кьатында ишленген ариу кьанга конторчукьну алында джер иеси бий кишиге тюбеди. Биринчи кере келмейди Батал былайгъа, бийни арбазын, юйюню босагъасын биледи, адамларын таныйды. Эски танышла джылы саламлашдыла, кьонакьбай Баталны атын такьдырды, кесин ичгери кийирди.

Тиширула, сусаб бердиле да, самауар салыр къайгыгъа кѣчюле.

Батал келгенини болушлусун айтды. Бай киши танг кесекни тынгылады. «Эндиге дери тѣлеб тургъаныбызгъа къошар дыгалас этиб, къалай бла башларгъа табмай мушулдайды, ант этдир», — деб Баталны джюреги ишекли болду. Ушакъ нѣгери акъылсыз адам тюлдю, асыры гызмарлыгъы болуб да хазна сынамагъанды, джутлукъдан джыланлары ичинден чыгъыб бара эселе да, бий сюек тышына танытыргъа тартыныр деб, Батал кѣлюн басды.

— Оллахий, Батал, кѣресе джазындан огъуна кюнню къысханын. Мындан ары не болуру аллахны къолундады, ѳзге тѣгерек бары къургъаб-кюйюб барады. Джер сатарыкъ тюлбюз быйыл, — деди бий киши.

Энди тынгыларгъа Баталгъа тюшдю кѣзюу.

— Эртдеден таныш, суйген адамымса. Огъурлу адамласыз тукъумугъуз бла да. Манга ышаныб, узакъ джолоучу болуб келгенингден ары къурулай къайтаргъаныма джюрегим эзиледи. Алай а джер сатар амалым джокъду. Кесибизге керекди. Айыб этме, джюрегинги да кыйынама деб тилерикме. Мадарыбыз болгъан кѣзюуде сѳз салмай бериб тургъанбыз. Сиз да андан хата кѣрген болмазсыз. Быйыл а саталлыкъ тюлбюз, — деб джууаш сѳлешди бий.

— Эки джыйырма джылны алыб турдукъ, энди быйыл башха джары джайылтмагъыз. Биз да алайгъа илешгенек, джерни халисине тюзелгенек, кесибизни ырысхыбызча, аяулу къараргъа кюрешгенек, ташын ариулаб, забасын тюзетиб... — деди Батал, бийни бюерге дыгалас этиб.

— Къысма, аллахчу, Батал. Быйыл сатарыкъ тюлбюз, тейри. Бусагъатда Эресейде бизничала джер сата айланырча мелхумлукъ, тынчлыкъ да джокъдула.

Андан ары сѳзюн зыраф этгенини магъанасы болмагъанын таныды Батал, ичинден а: «Сизге ышаннган суугъа таяннган кибикиди», — деди.

— Келгенден ары, сатсанг разьем, алай а кесинге керек эсе, не этейик, джокъгъа мадар джокъ. Джеригизни хайырын кѳрюгюз, — деб, бурну салыныб къобду Батал. Бий киши аны ашыра чыкъды, атыны ѳзенгисин тутуб миндирди.

Башын сагъышла къайната, Батал арбаздан айырылды. Къошну кырыкъ джылны тутхан сокъмагъын энди къалайгъа

алмашдырсын адам? Кимден джер излегин, кимден табхын? Джашауну бу тактырлыгың көремисе, э кыудретли улуу аллах? Джангың саулай, джерге кыалай киргин, кечинмек этерге кюрешмей мадарыңг джокъ...

«Ай ананг бергенни төгерик кыургъакъ чанка уа, не табсыз кюнюмю марадыңг!» — деб, анга атайпысны кыуя, элни кыынгыр орамчыгын айланды. «Аманлыкъгъа игилик, марджама, сенден онглулугъуму тапымай кетсем» деб, эсине не эсе да тышуб, орамны эки джаны арбазлагъа ат юсюнден кез джетдире башлады. Бир арбазда кыуыругъу томала айланган багъылгъан семиз иркни кёрдю. Ары бурулду, сат деб иркни исине кыадалды. Баталны алай кызыннганын эслегенинде, киши ауур багъа салды. Алай болса да келишди. Батал, иги огъуна артыкъ багъа төлеб, иркни ат аллына кыондурду.

Ызына кыайтыб баргъанында, бийни баш юйлерини терезесинден кёрюб, тишируула чыккыдыла.

— О, Батал кыайтыб келеди, — деб, кыуш-муш болдула. Бий кишиге таууш этди. Семиз иркни аталлына кенделен атыб, Батал арбазгъа кирди. Бий киши да аллына чыккыды, аны алай кёргенинде, ышарды.

— Тобасто, Батал, нек кыайтыб келиучю болдунг?

— Эки джыйырма джылны татлы адамла болуб джашадыкъ, энди бюгюн айырылыргъа тебеген кюнюбюзде, кыургъакълай чачылышыб кетмейик, мындан ары былай тюбешибизми-кыалабызмы, аны аллах билед. Кыурманлыкъ кыанатыб, бир-бири бетибизге джарыкъ кыараб айырылышайыкъ деб, бу малчыкыны да кыурманлыкъгъа сюйреб келеме, — деди да, атдан тюшер кыайгыгъа кирди. Бий киши алгъа атлады, кезлери джунчуй, ышарды.

— Тюш атыңдан, аллыңдагыңгы да ары, бау таба ат, — деб, атдан тюшерге болушду.

Бий киши Баталны кыонакъ этиб алды, юйюне салды.

— Хар тамаданы, хар адамны бирер ачычы болады, аны таба билсенг, айтханыңгы этдиаллыкъса, — деб, ууакъ ышара айтды бий.

Батал сау ыйыкыны аны юйюнде кыонакылыкъда джашады. Бий киши агъач джаргъан, чайыр джыйгъан ишчилерине барса, Баталны да биргесине элтеди, конторчугъунда биргесине олтуртады. «Бу манга былай этиучю нек болду?» — деб сейирсинеди Батал, ызына ашыкыгъанлыкыгъа, атын джерлеб, сау кыалыгъыз деб, туруб кеталмайды. Джерни кыолгъа джыярын

ангылагъанды, бийни онг кёзю болуб нек къалгъанына тюшюпалмайды.

Бир кюн томурау тёнгерете келген ишчилени бир-бирине:

— Алан, бийни татлы къонагъы болуб, талай кюнню юйюнде джашагъан бу кимди — деб, сейирсиниб соргъанларын эшитиб къалды. «Э-э-э, бу манга сый тартдыра тургъаилыгъы кёреме, Қъарачайны бийини онг кёзю, татлы къонагъы Батал деб айтдыра тургъанлыгъы кёреме, биргесине джюрютюб, хар кимге кёргюзтюб», — деб ойлашды Батал.

Атасы харибни къуру да айтыучу сёзлери эсине тюшдюле: «Чанкалагъа, бийлеге тагъылыучу болмагъыз, чанка, бий джашла бла айланыучу болмагъыз. Сизни алагъа тенгнге киши санырыкъ тюлдю, кёрген адам атчысыды деб къоярыкъды», — деучен эди атасы.

«Сен берген сыйдан къуру мен къалайым», — деб, Батал кыскыныкка кирди.

Джаз артында аренд джерге бютеулей тэлеб къояргъа ачхалары джетишмеучен эди. Қъачда мал, джюн, къатыкъ сатыб, ачха къоллу болгъунчу деб, танышдан, шагърейден ёнкюч алыб телей эдиле. Джерни алыргъа сёлешиб, Батал джолгъа къурала башлагъанында, биягъы бий дагъыда «бир чомартлыкъ» узатды.

— Қъачха дери ачхагъыз да керек тюлдю, ашыгъышлыкъ джокъду. Ёнкюч алгъанынг бар эсе, къайтар. Қъачда, мал сатсагъыз, келтирирсиз, — деди ол. Баталгъа кёз бермей, тартынаракъ болгъанча этиб, супуланды, бетине джунчуыракъ ышармыш тёкдю. — Алай а хар затны багъа, ачханы учуз болуб баргъанын кёресе. Бизни да кечинмегибиз ол джер кесекледиле. Тартына тургъанлай, амалсыз болуб айтама, айыб этме, бир кесек къошарса, — деб, хар десятинасыны багъасына алгъаракълада бир токълу келир чакълыны къошуб, кёлтюрюб быргъады. «Эй, сени къарнынг бурсун, дыгаласынг ол эди да, сермемей, тёзалмадын», — деб ичинден табалады Батал. Алай а, аныча малкёзлюк, гызмарлыкъ этиб, кесин сындырмаз ючюн, андан ары сатыугъа кирмей, хо болду.

Бийни бусагъатда ачхагъа ашыгъыулукъ джокъду дегенин да къулакъламады. «Борчунг болса, бер да къутул» деб, Ходжа да айтханды. Батал ата-бабасындан да борчну суймеген кишиледенди. Таулу эркишини эки эри барды — борчу бла къол чалкы. Тишируу, адетдеча, хоншусуна кирсе, джумуш этиб тебрейди, болушуб тебрейди, къонакълары да, не керекди деб,

тёгерегине айланыб тебрейди. Ол адетди, аны ючюн алай эте-ди. Борчу болгъан таулу киши да аны кибикди, джалынчакъ-ды, башып бир джанына ийиб сёлешеди, белин тюзеталмайды деб, Батал борч этмезге сакъды. Ол себебден былайда бийге борчун да джылы кьолдан тёлеб кьойду.

Батал бу арбазгъа ненча кере келген эсе да, бийни быйылча джууашлыгъына тюртюлмеген эди. Гюнахы кесини болсун, кьургъакъ субайлыгъына, адеблилигине душман дау табсын, ёзге малчы кишини джарлылыгъын бу джолча ангыларгъа кю-решмей эди, деб, бийни «ачыкълыгъына» сейирсине атланды.

— Игитда, багъылгъан иркни элтиб, арбазында томалт-санг, ауузуна чибин кьозлай тургъан кьургъакъ бийни кёлю джабсарылмай, не этсин. Юю кьурусун огъесе, таулуну ма-лы кёпюрюдю, — деб, джерчикни быйыл да кьолунда кьалдыр-гъанына кёлю хош болду.

* * *

Окъуб тургъан джерлеринден ол джыл Кюнтиерге экеулен кьайтдыла. «Муну фахмусу барды, бу джашчыкъ окъурукъ эди, джамагъатха хайыры джугъаргъа боллукъ эди», — деб, устазы Илларион Исаевич айтханы эсге чалышыб кьалгъан эди да, Аубекирни джууукълары андан уллу умут этгенлерин унут-магъан эдиле. 1914 джылда джашла аскерге кетгенлери бла, джамагъатдан джууукълары кими кьой, кими эчки, кими та-на — хар ким кьолундан, кючюнден келгенча джыйдыла да, ачхачыкъ кьураб, Ауберикни окъургъа ашырдыла. Бошады, бошамады эсе да, эки джылны анда хапарсыз болуб джюрюб, быйыл кьайтды. Келгени бла кёб мычымай, Кёгюрчюнлагъа конторщик болуб джалгъа джарашды.

— Атаман отделге прошенна джазаллыкъмыса? — деб сордула элни джарлы кьаууму.

— Андан огъарысына да джазалырча болгъанма, — деб, ышарыб, кёлю джарыб джууаб кьайтарды Аубскир.

— Ыхы, энди бизге да кюч кьошулду, — дедиле джууукъ-лары, анга уллу ышанмакълыкъларын ачыкълый. Андан ары кёб ызламай, хар ким кеси джумушуна сюркеле, Аубекирни унутдула.

Москвада коммерция джанындан окъугъан джеринден да-гъыда биреу кьайтды. Къарыулу иги юйдегилеге саналыб тур-гъанланы бирини джашы Голлу улу Хамзат, уллу санлы, токъ,

адам, артылмаз ауруудан рахын болуб, алгъыннгы чырайлы бетини къаны тюрлениб, къаралыб, юйюне келди. Тамагъы хыр-халаныб, иги сёлешалмай эди да:

— Туберкулез гортаниди муну чуруму, — деди адамларына, ёзге ауруун кишиге ангылаталмады. Ала билген ёбге ауруу эди, аны тамакыгъа къаныкыгъанын эшитмеген эдиле, ол себбден имбашларын джыйырыб, башларын булгъаб, аллах болушун деб, Хамзатны кёлюн джабсарыргъа кюрешиб къойдула.

— Окъууда кюйюб кългъанд, бизге алай айтады ансы, — дедиле башхала да. Ёзге тамагъы хырха болгъаны ючюн дерслерин атыб кълалай келди деб, сейирсиндиле бир кълаумла.

Ачык къарачай джамагъатда ёмюрде да бир киши таша сёлюн тыбырда тыялмагъанды. Аллай заты болса, хоншуларындан джашырады, эм артха ала эшитедиле ансы, кългъан джамагъат хапарны бир арбазда асыры кёб булджутмайды. Ашаргъа олтургъанла арба джюгю джыйын эселе да, айранлы гоббан барысына тегерекге айланганча, элде джангы хапар адамлагъа аууз чайкымды болуб, кимин сагъайта, кимин ышарта, эрге, къатыннга, къартха, джашха да джайылады. Хамзатны кълйтханыны керти хапары да эрлай чачылады.

— Патчах бла туююшгенди да, кюрккюб, кълчыб келгенди.

Аны эшитген кюнтиерчилени кёлзлери кенгердиле:

— Туююшюрге, патчахны уа кълайдан табды?

— Шылап адам кюнортадан сора аллах бла кюрешир, бу шыкырна да кёрюнмей шойду да?

— Джугъун да билмегенлей зымпылдай турасыз, — деб, кечеги бёркюн сол кълулак башына ашыра, сёл кълшду кълйсыккёл джапысыз кълу кишичик Батырша, — шахарлада балшеуюкле деб бирле чыкыгъандыла, алагъа джыр джырлагъанд, аны ючюн кълystalгъанды.

Эй, кълджурду дуня! Тау тубюнде таулу киши аны ашыгыш сокъмгын джетиб кълалай баралсын! Табигъатны сабийиди таулу, эшитген затына сабийча ийпанады.

Батал, Мамушур, Дугрий, дагыда башхала, байрым кюн намаздан кълйтыб келе, орамгъа чыгыб, хунагъа таяныб, сагышха сингиб сюелген Хамзатха джолукъдула. Саламлашдыла, хуна ташлагъа кълонуб, ушакыгъа сингдиле.

— Окълууну кълйырына чыкыдынгмы, Хамзат? — деб сорду уучу Дугрий. Хамзат ашыкымай джууаб этди:

— Джол бла окъууну ёмюрде да киши тауусалмагъанды, экисини да кыйыры джокъду.

— Алайды, алайды, — дедиле ушакъ негерлери, кыйырсыз окъуудан керти да хапарлары болгъанча.

— Алан, Хамзат, патчах бла туюшгенинг кертимид? — деди Мамушур, Хамзат керти алай этген эсе, джигитликге тергерин ауазы бла таныта. Хамзат биягынлай биразны тынгылады.

— Сиз билмейсиз, ансы Эресей хилеу болгъанды. Ма кеси башыгъыздан оум этигиз, — деди да, элли башы кыя киришлеге, кёкге кырады, — Джер бла Кюнню ма былай кыюб, аланы арасындан халкыны кыоратсанг, неси кыаллыкъды? Кимге керекдиле ол заманда бу кыаяла? Эресей да аны кибикди. Халкъ барды, Джер бла Кюнню арасында адамла бардыла, ала ючюндю Россия, халкъ ючюндю. Халкъ болмаса, Россия да джокъду. Бусагъатда уллу кыазауат барады, билесиз аны, бизни элден да кетгенди ары талай джаш. Окоплагъа джатыб шоккну артындан ууланыб, Германияны аллын тыйыб тургъанла кимлелле, билемисиз?

— Кызакъла, — деди тынгылагъанланы кыайсы эсе да бири. Хамзат, анга бурулду да:

— Кызакъны кючюне таяныб кыалса, Эресейни джангыз ийикъгъа джутаред Германия. Неги кызакъ? Былайда сизни тегерегигизде терский казачество, Донда, Уралда да бирер кесек. Кыазауат этген Эресейни мыжыгъыды. Тул-тубан кибикди ол. Сени джауунга да аман кыан алыб ол айлансын. Миллионлалла аны саны. Эресейни кыоруулаб тургъан олду. Газгаз кыауум а — тамадала, оноучула, уллула-онгулула, хурджуну терен кыауум — артлары бла кыоз сындыра айланалла. Кыазауатны ийиси аланы бурунларына да урмайды. Кёргенме мен аланы, кече сайын ресторанлада тартыб, кыахмелерин сюйреб айлангандан ёзге чотлары джокъду. Джер да, байлыкъ-рысхы да аланы кыолларындады, тышындан келген душмандан байлыкъны кыорууларыкъ болсала, эм алгъа ала сюелирге керек тюлмелле? Ала уа солдатны алгъа джиберелле, кеслери артдан кыарайла, кесинг ёле эсенг да, джерими, рысхымы, кесими да душмандан кыутхар дейдиле. Солдат адам тюлюндю? Тонгузну да сюйюб джаратханды аллах, солдатны огъай. Ишлеб, этиб, Россияны тамакъ ашын, юс кийимлерин табдырыб тургъан кыара халкыды, ишчи адамы, берч кыоллу адамы. Аланы асламын урушха ашыргъанларында, энди гырджыны

джетмей тебрегенди. Москвада, ма былай бир уууч къара ёт-мек сатыб алып ючюн, солдат къатынла кече арасындан тизилелле тюкен эшиклени аллына. Урунган ишчи халкъ а аны кёреди. Эресейни халкъыны кёбюсю Эресейден хайыр кёрмейди. Сора ол, быллай бир кыйыплыкты мен артыкъ кёлтюрюге нек керекме, дейди. Джаланды ол, ёмюрюнден бери тюнююб, санын туюб юрешгенликге, не къарнын токъ эталмайды, не юсюн джабалмайды, артын тартса, аллы ачыла, аллын джаб-са, арты ачыла джюрюдю. Энди уа урунган ишчи халкъ къралны тизиминде кесини магъанасын ангылай башлагъанды.

«Джылда бир джангы сёз эшитмесенг, къулагъынг сангырау болур», алай а ёмюрге аллай затла эштмегенлерине, таулула ауузларын ачыб тынгылайдыла, джелкелерин къашыйдыла. Хамзат а эчилерин биледи, сейрсиниб тынгылагъанларына артыкъ да кызыныб, хапарын аланы ангысына джоралаб келтиреди:

— Джарлы халкъга джараулу сёз айтханны уа патчах кёлтюралмайды, керти сёз джанына тиеди, алай сёлешгенни кесине къанлы джаугъа тергейди. Патчах бла туююшген а-ха квалгъаным аны ючюндю ансы, аны бла не къазанлашмагъанма, не кызырышмагъанма, къараб, ёмюрюмде да кёрмегенме патчахны. Кесин кёрмегенликге, къулагъы сакъды, кёзю джитиди, не узакъдан да кёреди, эшитеди. Мен социалистме, бизничаланы уа кёрюб болмайды.

— Социалист а неди?

— Бизни фыйгъамбар да социалист болгъанды, мен да социалистме.

Хамзат алай айтханында, Батал, Даут, Мамушур, тамакъларын ариулагъанча этиб, кёзлерин андан джашыра, бир-бирине къарашыб, ышарышдыла: «Кесин фыйгъамбар-алейкум-ассаламга тенгleshдириб, шашхынлы болуб айлана кёреме, джазыкъ», — деб джазыкъсындыла. Аланы гынтдылы къарамларын Хамзат сезди, ёзге сан этмеди.

— Эресейде аллай адамла бардыла, дуняда тенглик болсун, рысхы хар кимге тенг джетсин деб юрешгенле — социал-демократ ишчи партия. Менде болгъан ашхылыкъ, мен табхан игилик хоншумда, тенгимде да болсун деб юрешген адамла-ла ала. Ма кёресиз, бизде бай адам, иги мал юзюк къураса, кесинден сора башхагъа джукъдурургъа излемейди. Сатса да, аджирлигин, бугъасын, кьочхарын бичиб сатады. Алайт да?

— Хм, алайды, алайды, аллах алай джаратхан болур, — деди ле кишиле.

— Огъай, джахил сѣлешесиз. Аллах тут ни причем. (Хамзатны ол сѣзлерин тынгылагъанланы асламы ангыламады). Мен сенден онглу болайым, сени теблейим, кесим табхан зауукъну, хайырны санга джукъдурмайым деген кир иннетни джоругъуду ол. Харам иннетли дуняды бусагъат заман. Социалист а алай этерик тюлдю, табхан игилигин саулай джамагъатха юлеширге кюреширикди, менде бар ашхы зат хоншумда, джууукъда-тенгеде, саулай халкъда болсун дерикди. Кеси черномор тууарла къурады эсе, сени, аны арбазында да аллай тууарла болсала излерикди. Кеси бир маджал кѣлек къабласа, сен да алай кийиниб чыкъсанг сюерикди... Эм баш игилиги уа — залимликни, биреу биреуню унукъдургъан адетни къурутурукъду.

— Керти да фыйгъамбар къууатлы адамла кѣреме.

— О къой, фыйгъамбар де да тур, гѣзетчи тенгинден сѣлешгенча!

Кишиле сидирей башладыла.

— Асыры кѣб сѣлешген адам кѣреме, — деди Мамушур, арлакъгъа айырылгъанларында.

— Джаш адамды, чюйюн къалайгъа къагъаргъа билмей айланган бир кѣзюудю, — деб, къолун ышангысыз силкди Батал.

— Мыйыкълыны мыйыкъсыз алдар дегенлей, къуджур дунягъа чыгъаргъа башлагъан болурбуз дейме, — деди Дугрий да. — Дунияда керти аллай адамла болурламы?

— Алдай турад, тюшюндеча сѣлеше турад. Къулакъларын салындырыб тынгылагъан адамлагъа джолукъгъанында, эрикген джаш сандырады да къутулду, джылкъысындан тай тут, — деб быргъады Батал.

Хамзатха Джаш деселе да, сабийликден эртде чыкъгъанды. Тогъуз-он джылны мындан алда Джитисуу башында атасыны къойчукъларын кютген джеринден, сюрююню алайда къоюб, окъургъа кетиб къалгъан эди. Муслиманча, арабча окъурукъма, апенди, къады боллукъма деб, Малкъарда уллу афендилени биринден дерс ала келиб, андан да Дагъыстанга Темирханшурагъа атланган эди. Зекят, садакъа джыяргъа чыгъабыз ансы, башха кѣзюуде мазаллы хуна арбазны ичинден башыбызны тышына кѣргюзтмейбиз, сѣлешгенибиз да арабчады деб, ха-

пар айтыучан эди келсе. Окъугъаныны ючюнчю-тёртюнчю джылында кюнтиерчи афендилени бюклей башлагъан эди, халатларын кёзлерине тутуб тохтаучан эди. Кюнтиерчилени бир къаууму айтханнга кёре, артдаракъда «терсейди», муслиман окъууну къойду да орус окъуугъа кёчюб къалды. Алай нек этгенин кюнтиерчиледен хазна адам ангылаялмады.

«Аягъынга кёре джабыуунг, джюрюшюнге кёре табыуунг» дегенлей, элде афендини сыйындан эсе, табышы онглуду. Тынчды джашауу, тийреден тюшген зат аны инджиусюз кечиндиреди. Элчиле аны кёредиле. Джашлары афендилик окъуб къайтсала, огъайлары болмагъанла бардыла. Кючю джетген юйдегилени бёлеги эркиши сюеклеринден бир да къуруса да бирини сокъмагъын Дагъыстанда муслиман мектеблеге тюзетир муратларын къурутмайдыла. Мындан алда да эки джаш ары къуралды. Аны эшитгенинде, Хамзат, аланы ашыра, орамны къыйырына дери чыкъды.

— Былай сизнича, бир кёзюуде мен да атланнганем, — деди ол, — Кюнтиерде муслиманнга киндиги кесилген бир киши алган араб дерсни мен да алганма. Чыртада сокъураныуум джокъду муслиманча окъугъаныма. Алай а сизни мындан ары джашауугъузгъа орусча окъусагъыз таб боллукъ эди, эндиги заманнга ол тыйыншлы эди. Мен муслиманча окъуб, артдан орусчагъа кёчгенме. Не онглу адам эсе да, биреу былай айтды деб, анга хакъикъат сокъур ийнаныб къалмагъыз. Кеси башыгъыздан оюм этигиз. Джашау бек терен затды, аны хар шартына, биреуню сёзю бла тюл, кесигизни акъылыгъыз бла джетерге кюрешигиз. Окъугъан акъыл окъуйду, окъуу деген зат, ийне бла кёр къазгъанча, къыйынды, мухол болмагъыз. Сиз, джаш адамла, кесигизни бошлаб, хаулеликке дженге, кесигизни хорлата башласагъыз, бир соруу беригиз. «Мен, юйюмден, адамымдан, джуртумдан айырылыб, былайгъа нек келгенме? Не зат келтиргенди мени бери?» — деб соругъуз. Ол заманда кесигизни къатдырыгъа кюч табарсыз. Хаулеликке бошланмагъыз. Бусагъатда муслиман мектебге атланнган эсегиз, тамбласында орусча окъугъаныгъыз таб келирин эслеб къалыргъа болурсуз. Аллайгъа тюбесегиз, ол джанына таукел атлагъыз. Къайгъырмаз, ол да уллу окъууду. Виз бу мазаллы къралны бир хуртдагыбыз, аны тилине, тизимине тырмашыгъыз. Онглу халкъны тили да онглуду, акъылы-сынамы байды. Ол халкъ бла биргеди джашау джолубуз...

Ол джыл Кюнтиерде дагыда куджур ишле болдула.

Бир кюн джашчыкыла, нанык джыя, ёзен башы чегетге кетдиле да, кюнортагыа тугел турмай, ызларына мукъут болуб кыайтдыла.

— Чегетде бир тюрю адам барды! Олтуруб турады, баш тебенине кыараб. Кийимлери да джылтырыб, джер-джеринден эти керюне. Атыны да кыабыргыалары сыдырылыб. Бизге хыны кыарады, джукъ айтмады, эрши адам, сакъалы-башы джетиб. Кыоркыуб кыачыб келебиз — деб, джашчыкыла, бир-бири ауузуна чыбыб, керлерин джандырыб хапар текдюле.

— Тентирей айланган хаджирет болур, ант этдир, — дедиле кюнтиерчиле.

— Кыайданды экен?

— Ким биледи. Джунчуулу адамды, бир ишексиз.

Чегетде куджур кишини хапары правленнге джетди. Старшина Абук джашчыкыла айтхан ыз бла эки мыртазакъны джиберди. Джунчуулу адамын экинди аллында элге келтирдиле.

— Джашчыкыла айтхан джерде огъуна табдыкъ. Олтуруб тураед. Сюрюб келебиз. Тутханыкыда да, керешмеди, джолда да ауузуудан джангыз керюн эшитмедик. Керешмейди, — дедиле мыртазакыла.

Кыачхынчыны керген кюнтиерчи кыатынла джазыкысындыла.

— Хариб, не абзырау этгенди.

— Ач болур кеси да, джарлы джан.

— Чабчы, табхада гырджын бла бышлакъ барды, алыб чыкъ, керолуна тутдурайыкъ. Апасы бар эсе, не этиб турады, джарлыны?

— Ы-ы-ых, джазыкы анала. Зауукыланымь турад дейсе, баласын тас этиб.

Кишиле да сейирсиниб кыарайдыла.

— Кимди экен? Таулу шойду да?

— Ушамай кыалмайды.

— Керешмегени алапат тюмюдю?

— Тилсиз эсе уа?

— Кыайры тилсиз, ай-юйюнге! Айтханларын эшитиб турады, кермеймисе?

— Сакъалы-башын кыалай бир джюлюреди адам?

— Старшина к̄аратырык̄ болур, не аллах ургъанды.

Хаджиретни киши с̄елешдиралмады. Ушхууур ашатыб, кече правленде сакълаб к̄алдыла. Эртденбласында ол халында энишге ашырдыла.

— Мындан алда Лоу-к̄абабк̄ джанында эки к̄ачхынчыны тутхандыла, бу да аланы н̄егерлери болуред. Аскерден к̄ача келиб, былай мында тыгъылыб к̄алгъан адамлалла, — дедиле дуниядан хапарлыла. К̄юнтиерни джамагъатын сагъайтды, ёнге атаман отделге к̄оратханлары бла экинчи аты-чууу да чык̄мады.

Ол кюн чот аны ашыргъан бла к̄алмады. Абзырагъан, джакъсыз, жарлы адамгъа старшина асыры к̄атылык̄ этди, юсюне джук̄ к̄аблатыргъа, бир да к̄уруса да сакъалын-башын джюлютюрге к̄оймады, элге аны аллах сынаб джиберген эсе уа деб, джазык̄сынмак̄лыгъы к̄ёб джамагъат Абукга хыршыланды. Элчилени алай айтханларын эшитиб сюелген джашладан экиси, Шаман улу Мухаммат бла н̄егери Салах, бир-бирин ышыра, правленнге кирдиле. Патчахны сураты тагъылгъан к̄абыргъаны к̄атында стол джанында олтуруб, мыртазагъы бла ушак̄гъа сингнген старшинаны аллына келдиле.

— К̄атылык̄ этдинг ол адамгъа, Абук. К̄араб тургъан джамагъат ушатмады ол ишинги, — деди Шаман улу. Старшина с̄эюн б̄ёлдю, эшитгенин огъурамагъанын таныта, мыйык̄ларын к̄ымылдатды.

— Аны санга киши сормайды, ашхы улан, — деб, гырхы джууаб этди. — Санга огъай, джамагъатха сорулмайды аллай иш.

Старшина джууаш джууаб к̄айтарса, Шаман улуну ачыуу алай дженгил к̄айнарык̄ болмаз эди, бусагъатда уа эрлай джебегине ётдю. К̄яны тюрленди:

— «Элни к̄янын бузсанг, к̄арнынгы бузар» деб с̄эз барды, джамагъатдан онглу киши к̄айдан чык̄дыңг?

Старшина ызына бурулду, к̄абыргъада патчах суратны к̄ергюздю:

— Ол сиз джак̄лагъан хаджирет муну душманыды, ол салгъан джорук̄гъа тюз атлагъан адам, к̄ачыб, чегетге кириб, к̄ёнен чыгъанагъа кесин джыртдыра айланлык̄ тюлдю, — деди.

— Патчахынг, джоругъунг да бир кюнлюк болугъуз, огъесе, — деб, ачыуланнганы бла, кесин тыялмай, айтыргъа да из-лемегенлей, табсызына сермеди Шаман улу. Олсагъатлай эс-

кериб, тилин кѣбды, ѳзге айтырын быргѣаб бошагѣан эди, кѣайтарыр себеб табалмады. Старшина анга сейирсиниб кѣарады: патчахха правленде алай сѣлешген кишиге эндиге дери джолукѣмагѣан эди, Эресейни уллу шахарларында аллай адамланы тюбеучюсюн арт джыллада эште тургѣанды.

— Ыхы, сен аллайладанмыса? Ашхыдан аман туугѣанын кѣрдюм. Ол тынч, огѣурлу кишини джашы не терсейиу этгенсе. Аллах артынгы тюзетсин, — деди Абук.

Тѣртюнчю кюнѣуне тѣбенден — отделден экеулен келдиле да, Шаман улу Мухамматны тутуб кетдиле. Талай айгѣа аны да думп этдиле.

Батал бла кѣош нѣгерлери тѣбен стансе джерден бир кѣулакѣ башын арендге алдыла. Ол кесек затха чалкѣычы джыйын кѣураб джиберирге таблыкѣ тюшмеди. Ишни кѣызыу кѣзююнѣде, экиге бѣлюнѣоб, кѣош кѣчюрюб, узакѣгѣа тизилиб айланыргѣа тынч тюдѣю. Алайын ишлерге десятиначыла тутдула: онг аягѣыны балагѣындан аллы тюрк фронтда юзюлюб кѣайтхан Данилни, сол буту тобугѣундан сир кѣатыб кѣайнагѣан сакѣат солдат Василни, сол кѣолуну баш бла гитче бармагѣындан кѣалгѣанын фронтда кѣалдырыб келген Дегтяревну джалгѣа джарашдырдыла. Ючюсю да кѣзакѣ станседе джашагѣан кишиле.

Батал келиб, джерни кѣргюзтюб, балаган ишлерге болушуб, сакѣат солдатланы ишге джарашдырыб кетди. Азыкѣларына ашларына деб ачхачыкѣ кѣойду.

Орус адам тутхан джумушун чола кѣалдырмаз, ѳзге ишлерине бир кѣарайым, азыкѣгѣа сояр малчыкѣларын да элтейим деб, юч иркни, эки гыбыт айранны, талай тилкем бышлакѣны, бир кесек тюйню арбагѣа атыб, дагѣыда талай кюнѣден кѣайтды.

Келгенлей, Батал, бир иркни союб, ичин-башын джарашдырыб, хант этиб салды чалкѣычылагѣа. Ауур ишде талчыгѣан адамла джангы кѣой этден иги сермедиле. Чалкѣы таблардан алгѣа, балаганны салкѣынына тѣгюлюб, кѣалын жылка тютюнню бокѣсурата, ушакѣгѣа сингдиле. Батал да кѣошулду. Айтыр заты джокѣ эди, тынгылай эди, сѣзлерини магѣанасыны асламын ангылай эди.

— Бу эшитмесе керек эди, — дедиле ушакѣны бир ауалын-да, аны таба кѣзлери-кѣашлары бла кѣргюзтюб.

— Башхасы джокѣду, ол да бизничады, джылда кѣысдыр-

гъан ачхачыкъларын тѣлеб, кишиге джарамагъан бу къулакъны арендге тилеб алгъан адамланы не онглулукълары барды? Бизнича джаланбыдырладыла, — деди Данил. Сора бери бурулду да, сагъышха синггенденми, теке къалкъыу этгенденми, баш тѣбенине къараб, кирпичлерин джабаракъ этиб олтургъан Баталгъа айтды:

— Земляк, къоркъма, къадал, ма бу джерле ишлеген, урунган адамлагъа тенг боллукъдула. Бусагъатда быллай къотур къулакъланы арендге аласыз. Джукъ да тѣмегенлей, сайлаб алыб ишлерча заманла келликдиле.

Батал бойнун тюзетди.

— Ким берликди аланы бизге? Иелерими? Хазайын умрайт, земля ни даст, — деди да, твая мат деб, таулула сабийликден орус тилде эм алгъа юрениучю сѣзлени да кюлюб къошду.

— Джерле арагъа, тенгликге тюшерикдиле, къоркъма, — деди дагъыда Данил, — Ленин деб бир адам барды, большевикле деб адамла бардыла, урунган халкъгъа игилик болсун деб, ала таша ишлейдиле, подпольно ишлейдиле.

Подпольно-зат деген сѣзлерин Баталны ангыламагъанын эсledi да, аны тюшюндюрюрю ючюн, джерни бармагъы бла кѣргюзтюб:

— Подвалда ишлейдиле, патчахдан таша ишлейдиле, — деди.

— Аллаи заман къачан келир? — деб, джерле тенгликге къалыр замандан сорду Батал..

— Аны уа билмейме. Алай а узаймай боллукъду.

— Мен ѳлгенден сорами? Кагда я умрал будет? Данил, нарт таурух айтаса...—деб, сол къолун силкиб, башын Данилден бир джанына атды Батал.

— Ашыкъма, бир кесек тѣз. Мен айтханны кишиге уа джайма, — деди Данил да. — Байлыкъны, рысхыны асыры сюрме, халкъны кѣбюсю къалай эсе, кесинги алагъа тенгликде тутаргъа кюреш.

Чууакъ кѣкден джангур джаууб тебремейди, «джангур къоркъууун джел этер» дегенлей, кѣкге булут къонуб, табигъат къаш-башын тюрлендирмей, джерге тамчысын джибермейди. Батал да джашауну бююннгю сокъмагъын анга ушатды. Данилни, Голлу улу Хамзатны сѣзлерине, арт кѣзюуледе кѣре, эшите тургъан затларына ойлаша келгенинде, аланы дунияда джууукълашхан бир тюрлениулени шартларына санады. Кеси

ангылаялмагъан бир рахатлыкъ, алай а биргесине артыкъ, санырау къайгъы къозлатхан къууанч сезим, Баталны джюреги кючлеб, санларын алгъаракъладан эсе эркин тюзетирлай къарыу берди. «Ышанлагъа кёре, дуняа тюрлениргеми башлагъанды экен? Огъургъа тюрленсин! — деб, мыйкъыларын сылаб, — ашш-адау ал-лахилаха-иль аллах...» — деген юренчек сёзлерине кёчдю.

Батал, тау къышыкълада джыйыннга къайтыб, кюз артына дери гылдыуайгъа джарашды. Биргесине джашы Алхаз, къош нёгери, хоншусу Шахым, аны джангыз джашы Мекер, дагъыда бёлек адам ишлейдиле.

Мекер юйде эрке юреннген, алай а аллындан огъуна къарыусуз айныгъан, сууджилик сабий эди. Ёсюмю да къолай тюл эди. Ол кёзюуде биргесине ойнагъан хоншу сабийле Мекерге «Макъа хырыу» атагъан эдиле. Чам аты болмаса, тюзюн киши айтмагъанлай, талай джылны джашады. Артдаракъда сюеги бираз кёлтюрюлдю, ёзге джукъалай, шкырналай къалды.

«Излесегиз, тюбде излерсиз, къаугъаны уа мен башларма» деб эртде маске айтханлай, элчи джашланы арасында гъырмыр чыкъгъан джерде эм алгъа ол табыла эди. Къымылдауу, тирилиги — бышлакъ кьурт кибик. Ол сугъулмагъан, ол тыгъылмагъан джер джокъ — алай бир камсыкъ, къайгъылы болду. Атына да Къасхалта атадыла. Ушатмайды да дейдиле, ёзге танышлары алкъын кёбюсюне анга «Мекерден» эсе «Къасхалта» атын аслам джюрютедиле. Чарласа — къозурукъдула, таулу джуртда адетди, ол себебден Мекер хазна чарламайды.

Сабийлигинде бир къуджур къылыгъы бар эди, къолуна не тюрлю да шиша, мияла зат тюшдю эсе, аны алыб барыб, адам аслам джюрюген джерде ташха уруб, ууатмай къоймай эди. Сабийлени уа кёбюсю орамда джай джаланаякъ джюрюйдю. Мекер ууатхан мияла аякъларын кесгенлени аналары къаргъай эдиле. Къасхалтаны анасы аны эшитсе, баласыны озгъун камсыклыгъын тыяргъа къайгъырыр орнуна:

— Арбазында аллай сюек, юйюнде эркек ёсмей къалсын, — деб къаргъыш джууаб къайтарыучан эди.

Аякъ юсюне сюелгенли, талай къылыбы чыкъгъанды. Эм алгъы бурун бир ючаякъ кишен урлаб келди. Атасы, анасы джукъ айтмадыла. Шахым а, «бёрю атар бёркюнден» деб, ышарыб огъуна къойду. Экинчи — бир джюген урлаб келди. Аны ючюн да джукъ айтылмады. Ючюнчю — буу тюкден толгъан аламат сахтиян кёбчекли бир ат джерни сойреб келди.

— Бу мени башым бла атларыкъды, ант этдир, — деди ата-сы Шахым, кесини джаш джылларын эсине тюшюрюб.

Былтыр а Къасхалта къачдан сорада, чегет къыйыры къулакъда, къой сюрююню ызындан чыгыб, кюте тургъанлай, къазакъ киши ат арбасына отун джюклеб, чегет джолтун ётюб тебрегенди. Ёрюмге айланган джерде аты кылыкълаб, тартмай тохтагъанды. Хахай-тууай этиб, сыбыртхыны ойнатыб, танг кесекни юрешгенди къазакъ, атына хамутну алдыралмагъанды. Мекер а къабхакъны ол джанындан адам дауурну эшитгенди, сюрююню къоюб, чырпыла артына джашырыла келиб, арлакъда тохтаб, сейирге ташадан къараб джатханды. Болушур акъылы джокъ, сейирге къарагъанлыгыды.

Кюрешиб, джукъ эталмагъанында, къазакъ арбадан шкогун алгъанды да, атын къоркъутургъа деб, башы бла эки кере дюнгордетгенди. Аты тыпырдай башлагъаны бла, шкогун алай атыб, кеси джюгенлеге къадалыб, ёрюмню башына чыкъгъынчы, биягъы алаша симсиреб къалмасын деб, анга къадалгъанды.

Арбасы къайгъылы болган къазакъ арлакъ къорагъанлай, Мекер, сюркелиб джетгенди да, бердан шкокну къоратханды. Излей келиб иеси кёрюб къоймасын деб, шкокну терек тюбюне джашырыб, сюрюуге кетиб къалгъанды.

Къазакъ, ызына къайтыб, шкогун излегенди, ингирге дерими излерики эди, табмагъанында — кетгенди. Ашхам аллы бла, сюрююню стауатха джыйыб, Мекер сызылыб чегетге тюшгенди да, кюндюз джашыргъан джеринден шкокну сюйреб келгенди. Таулу малчыгъа бердан шкок эки ийнек багъасы бир рысхыды, джашыны табхычыгына къууаныб, Шахым ол кече огъуна сауутну Кюптиерге къоратханды.

Бёрю уясына джууукъда хатагъа узалмайды, дейдиле, аллайып Къасхалта да къош нёгерлеге заран келтирмейди, ёзге учара кёрген затындан чиби къолун артха асыры тартмайды.

Аллай джашды Къасхалта, джыйынны чынг артында джюрюучю къатангы, джукъа чалкъычы.

Къошда уа бузоучула, союмлукъ ууакъ аякълыланы тыйыучула болуб, Баталны Рамазаны, дагъыда бир джашчыкъ бардыла. Шапагъа болушуучула. Азыкъгъа тохтаган кёзюуде джашчыкъла хыршыгъа джууукъда тюбеселе, чалкъычыла дюрюлеге сойланыб тынчайгъанлыкъгъа, Къасхалта сабийле бла джагъалашха киреди. Ала да, тишлери кичиген кючюкчела, анга илиниб, артмакъ болуб кюрешедиле.

— Чөйюртмегиз хансы, кючюкле, — деб эркетиб кычырады алагъа къараб ышаргъан Батал. Чаллыкъдан чыгъыб чалынганда джагъалаш башласала да:

— Чачмагъыз дюрюлени, — дейди.

Бу джол Къасхалта, экисин да бойлады да, джашчыкъланы бир-бири юсуне къаблаб джатдырды. Нёгерини хамхотуна Рамазанны джелкесин тиреб, сыртларындан салды. Экисини да къолларын джерге басыб, Рамазанны кёкюрегине олтуруб, ауурлугъун тобукъларына джибериб тохтады.

— Къалайсыз энди? Хорладыммы? Дыф дерикмисиз энди? — деди Къасхалта, хырылдаб кюлюб. — Хой-хой-хой, экигизни да боюнчукъларыгъызын джити бычакъ бла бирден тартыб, эрлай юздюрюб кюяргъа къалай таб болгъанды! — деб кюшду. Къасхалтаны ол сёзлери Баталны джюрегин титиретдиле.

— Хай-кяпыр, ол адамны сёзюн эшитдингми? — деб, джунчуб, тегерегине къарады. Къатында дюрюде къалкыгъан чалкычы неле эсе да мурулдады, ёзге аны сёзлери Баталны кюулагъына курмедиле: Къасхалтадан эшитгени джюрегин, кюулагъын да тунчукъдуруб кюйду. — Тобасто, эй кюдрети уллу аллах, берген саламынга разыма. Дуния тюрленникди дегенге нек сейирсинесе, адамланы къаны бузулуб баргъанын кёремисе? Иннетинде болмаса, ол джаш адамны алай айтыргъа кюдретинден къалай келиред? Эй-аллах, адамланы тюз иннетге сен сал, — деб кёлю бла тиледи.

Батал къоркъду.

XVI

Румынияда фронтдан, солургъа деб чакъырыб, дивизияны сотняларын Фокшани шахарчыкны кыйырында джерлешдирдиле. Алайда джаяу аскер бёлекле да бардыла.

Шахар тегереги сабанлы тюзле джаз кюуат ала башлагъандыла, джарла ичи кёкенледе, суу бойну чегет салкынлада кыыш джыйылгъан кюртле тюгел тауусулмай, саргъалыб кёрюнедиле ансы, башха джерледен къар кетгенди. Атлыла юренирге тышына чыкъсала, румын эллилени терек бачхалада, сабанлада джазгъы ишлени кюзгъай башлагъанларын кёредиле.

Лалау, Айдемир, Шогъайыб, атларына суу ичириб, къайтарыб келе, орамда солдатланы джоппу-джоппу болуб, бир

кѡагытланы юсюне джыйылыб, дауур эте, бѣрклерин ёрге ата тургъанларын эследиле.

— Алан, не этелле ала? Алай этмеучен шойелле да? — де-ди Шогъайыб.

— Джукъчукъ табыб, тартхан болурла.

— Огъай, тейри, эртденликде алагъа киши тартдырлыкъ тюлдю.

— Атланы тагъайыкъ да барайыкъ. Билирбиз.

Барсала — джоппу солдатланы бири газет окъуй, бирсиле да анга тынгылаб, бетлери, кѣзлери джылтырай, къууанчлы суюле.

— Здравствуйте, земляки? Что вы читаете? — деб сорду Шогъайыб. Газетден ёзге башха къайгъылары болмай, эслери ары кетиб тургъан солдатла тауушха бурулдула.

— Эй-эй, земляки, уже свобода! Ура-а-а! Свобода! Государь-император отказался от престола! — деб, алаша къуу солдатчыкъ, бѣркюн башындан алыб, къулакълары да, битдирники-леча, аллына туруб, кѣзлеринде джыламукъла ойнай, кычырды.

— Кертими айтасыз? — деб, ышанмай сорду Айдемир.

— Ма газетде джазылыб чыкыгъанды? Свобода! Конец про-клятой бойне!

— Аны орнуна ким олтурлукъду? Патчах ким боллукъду?

— Свято место пусто не бывает. Табылыр энтда бир... — деб, кыйсыгындан бюкдю къууанчлы солдат.

Джашла сотнягъа эрлай къайтдыла.

— Патчах тахтадан тюшгенди, аланла!

— Эшта-эшта?

— Тейри-адамы, газет болуб урулгъанды хапар. Солдатла-да кѣрдюк.

— Бир насыб тууаргъа башлагъан болурму? — деб, кѣзлери ышарылыб, мыйыкъларын разы сылады Унух да.

Романовланы юджюзджыллыкъ байрамындан къайтхан кюнюнде Аккасы Иналухну «Ы-хык, Мыкалайны шиндиги хилеу болду» — деб айтхап билгич сѣзлери Лалауну эсине шаркъ деб тюшдюле.

Ючюнчю кюнюнде дивизияны шахардан тышына чыгъардыла да, кенг талада тѣгереклешдириб тизиб, дивизияны командири Багратион сѣз башлады.

— Махтаулу Тузѣмли Кавказ дивизияны джигит атлылары! Государь-император Николай Второй второго марта отрекся

от престола за себя и за наследника. Патчахлыкны кярнашына, бизни дивизияны алгъыннгы командири Михаил Романовгъа кьойгъан эди, ол да унамагъанды алыргъа. Россияда тюрлениуле боладыла.

Багратион, патчахны тукъуму юч джюз джылны узагъына стауатлаб, чыйыртыб тургъан джеринден алай дженгил нек ёнгелегенинден джукъ сагъынмады. Аскерчилени асламы уа айтырыкъ болур деб сакъладыла, ёзге генерал ол джанындан хапар сездирмеди. Адамланы кьулагъына терен кирмез талай зат сандырады да, аскерде, дивизияда халгъа кёчдю.

— Эндиге дери офицерлеге, генераллагъа, тамадаларыгъызгъа Ваше благородие деб тургъан эсегиз, мындан ары господин генерал, господин офицер деб сёлеширге боллукъсуз, — деди.

Петроград Советни андан алгъа талай кюнде чыгъаргъан Бирипчи буйругъуну магъанасындан да джукъ сагъынмады, сословие айыруу кьорасын, солдатла бла офицерле бир-бири бла саламлашкандан ары, солдатны офицерге честь бериюу тохтасын, офицерле солдатлагъа кьол джетдириуну тыйсынла, «сен» демей «сиз» деб сёлешсинле, мындан ары солдатла да къралны толу эркинликли адамлары боладыла деген затладан хапар бермеди. Аны орнуна командир кьауумгъа джараулу джанына тёгюлдю.

— Биз Кавказны таулуларыбыз. Бирер тюрлю халкъны уланлары былайгъа джыйылгъанлыкъгъа, адетибизде, джашау джоругъубузда бирчалыкъ кёбдю. Биз тамаданы сыйын сакълай, сыйын кёре юреннген халкъладанбыз. Эресей тюрленнгенликке, адетлерибизни атмайыкъ, командирлени, тамадаланы сыйын теблемейик, ала айтханнга тынгылайыкъ, айтханларын этейик, — деб, бетин мыдахлыкъ басхан генерал джууаш сёлешди. — Патчах орнундан тюшгенликке, Россияны биргесине алыб кеталыкъ тюлдю. Россияда джашарыкъла, аны джакъларыкъла — къралны адамларыдыла. Уруш алкъын тауусулмагъанды. Душман алкъын къарыулуду, алай болса да хорлам джууукълашханды. Аскер мизамны къаты тутмаса къ, душман чабарыкъды. Ма, сизни тенглеригизден, хар сотнядан бу юч джыл чакълыгъа неллей бир адам ёлгенди. Аскерчилик джигитликни истемей, мизамны хилеулюкге джиберсек а, алапы къаны зырафха кетер.

Генералны сёзюне аскерчилени кими ура деди, кими тынгылауну басды, патчах орнундан тюшгенине, эркинлик чыкъ-

ды деб чапырылган джюрекле джангыдан кысылдыла. Хар ким салпыланыб кыйтды ызына.

Экипчи кюнюнде джангы хапар: Шогъайыб, кыйдан эсе да бир джыйылыудан кыйтды да:

— Исак Лapidус музыкантла взводун алыб, къачыб кетгенди, — деди, кёзлери кыуанчы ышара. Айдемир бираз тынгылады.

— Свобода болду эсе, не къарау барды дегенлигиди, тейри, — деди ол.

— Чот седирей башлагъан болур, тейри, ала бир джукъ сезиб къорагъандыла. Джерни къалыны бла джукъасын билелле ала, — деб кышду Лалау да.

Узаймай орус командование аскерлени Румыниядан чыгъарды. Туземли дивизия, Бессараб губернияда Бельцы шахарны къатына тюшюб, андан ары кыйры ашырлыкъларын сакълаб джерлешди.

XVII

Баталны тюкенлеге айланыр бир джумушу чыкъды, кюеую Шамилни да биргесине алыб, сарыаш бла кыобуб, атларын джерлеб, экиси да шахаргъа саркъдыла. Эртден азыкъ кёзюуге ары джетдиле да, алашаланы арбазда тагъыб, тюкенлеге алай джайылыр муратлы болуб, эски шагърейни, къарт къатын тётка Иринаны, юйюне кыйтдыла. Атланы илиндириб, ичгери киргенлеринде, кыонакъбай самовар сала башлады.

— Сууукъсураб болурсуз, бек ашыкъмай эсегиз, сабыр этигиз, чай ичиб чыгъарсыз, — деди толу санлы келбетли къатын кыобуста шорпа ийис сингген джылы юйде, палтонун тагъыб, шиндикге джараша, кыонакълагъа а шиндикле кёргюзте. Баталны исси шекер шай ичерге огъайы джокъду — башлыгъын алыб, бюклеб, шиндикни сыртына салыб, олтурду. Къайын атаны къатында кесин алкын эркин джюрюталмагъан кюеу эшик арты сюремде туракълады.

Шахар орамладан аяз кыакъгъаны бла бёлюнуб чыкъгъан музыка тауушла Шамилни кыулагъына чалышдыла. Къайнай башлагъан самоварны тауушуду дегенча келди алгъы бурун кёлюне. Иги тынгылады. Огъай, шахарны музыка кыутуртады.

Онглуладан шахарда адам ёлсе, асыраргъа элтген кёзюуде согъуучуларын биледиле Шамил бла Батал.

— Огъай, бу ёлгеннге согъулгъан музыка тюлдю, — деди къарт къатын. Оркестр тауушлагъа тегерекде джамагъат са-

гъайды, адамла орамлагъа тѣгуле башладыла. Музыкагъа адам тауушла, «ура» деген кычырыкъла да къошулдула.

— Мен бир къарайым, сиз былай олтуругъуз, чай ичигиз, — деб, стаканланы столгъа тизиб, палтонун къаблаб, джылы джаулугъун башына атыб, къарт тишируу джѣбелеб кетди. Сагъат чакълы бирден, бети-къуту тюрлениб, кѣзлерин къайгъы басыб, къайтды.

— Боже мой, что будет теперь? Царя скинули с трона, — деди Ирина, дуния юсюне оюлуб келгенча, терен къайгъылы халгъа кириб.

Батал бла Шамил, тюкен джумушларын унутуб, элге джегил къорар къайгъыгъа кѣчдюле.

Батал, элде не хапар кымылдайды деб, сынчылай, тийреге чыкъды. Школну къатына барды. Хапар Баталдан алгъа ары да джетген эди. Школчукъну арбазында сабийле патчахны суратын, тамада омакъ кызыны, къатыныны, джашыны суратлары чыгъарыб, рамкалары бла ѳрге шууулдатыб, ала джерге тюшгюнчю, бирсилери да тюбюнден бѳрклери бла уруб ойнайдыла. Къаты къумачха джелимленген суратла джылтырмайдыла. Тюнене школну къабыргъасына тагъылыб, кесине табындырыб тургъан патчах сурат къолгъа тюшюб, тарт-созгъа къалгъанына, сыркулукъ къууанч сабийлеге къанат битдиргенди.

— Ур патчахны!

— Бекле, Асхат!

— Ыхы, амин, Николай Александрович!

— Серме, Бекмырза!

— Махмут! Махмут! Мени таба быргъа! Ёргерек шууулдат!

Тыпар-тупур, топ-туп, сабий чабышхан, сабий оюн. Суратланы ызындан ѳрге дженгил таяна да ызына акъырын тюше, арбаз къаргъа булгъана — сабий бѳркле.

Сабийлени даууруна школну эшигинден устаз Хусейин къарады. Халны кѳрдю, ушатмагъанлыкъмы этди да, оюнну тыйды.

— Тиликбек, Асланкир, къоратыгъыз ары. Элтигиз, суратланы джатмагъа салыгъыз, — деди абаданыракъ джашчыкъланы экисине.

Школ бурууну ары джанына сюелиб, сабий оюннга ышарыб къарагъан Баталны эследи да, кенгден саламлашды. Сабийле, устаз не айтырыкъды дегенча, тѳгерегине джыйылдыла.

— Сабийле, ууакъ да, абадан да барсыз, мен сизге айтайым, сиз да юйюгюзде тамадаларыгъызгъа, ата-анагъызгъа ай-

тыгъыз. Патчах тахтадан тюшдю. Энди Романовла патчахлыкъ тутарыкъ тюлдюле. Эресейде башха закон, башха джорукъ бол-
лукъдула. Къалай болурун мындан ары кёре барырбыз, сау-
эсен джашасакъ. Патчах тахтадан тюшдю деб, ишлерин, джу-
мушларын джарсытмасынла. Барыгъыз, алай айтыгъыз. Бююп
окъурукъ тюлсюз, — деб сабийлени чачды.

— Бу къорагъаны бла бир хурмет джашау чыкъгъаед?—деб
умутчу халда сорду Батал устазгъа. — Огъесе Эресей къанына
боалыргъаы башлагъанды?

Хусейин устаз имбашларын чыйюрдю.

— Ким биледи аллахны ишин. Буюрулгъанны кёрюбюз.
Бизге, гюрбеге киргенча, бу тар ёзенлеге тыкъ къуюлуб, дыга-
лас джашау этиб кюрешген джамагъатха бусагъатдан азаб
джашау берирге кишини къудретинден келалмаз, — деди ол,
акъыллы кёзлери терен сагъышлы джылтырай.

Бёлек айны андан алгъа патчахха бла старшина Абукга ауур
сёлешгени ючюн тутулуб кетген Шаман улу Мухаммат ол
кюн ингирде къайтыб келди. Къууанч тыбырлы болуб, тийре,
джуукъ-тегъ хошкелдиге бардыла. Кюн кёрмей тургъаны, аз-
гъынлыкъ сынагъаны къанындан танылады, бети саргъалыбды,
кёзлери ичине ташайгъанына, кенгергенча кёрюнедиле.

— Ма былай, кесим сыйынган бир джерчикге уруб тураел-
ле. Ач болур ючюн да къалмадым, теири. Инджитдиле, зарауат-
лыкъ джетдирдиле. Тюк чакълы бир хатам болмагъанлай, —
деб хапар айтды Мухаммат.

Патчах кетди, къорады, адамланы джюрекleri бир кёзюу-
ге чапырылдыла, учундула. Ёзге кюнтиерчиле джашауларында
хазна тюрленген зат танымадыла. Уруш тохтамады, джашла
аскерден къайтмадыла, джерлени юлешиб, былагъа киши джукъ
узатмады. Ол огъай, старшина Абук да орнуидан къорамады.

XVIII

Полкну къайры эсе да къурадыла. Джолгъа чыгъардан ал-
гъа атларына миниб тизилген джашлагъа сёлеширге офицер
маркиз Альбишн келди.

— Дивизияны тамадасындан — генерал Багратиондан буй-
рукъ келгенди, — деди ол, — алгъынча дивизияны командири
Багратион-бий зат демеди, «начальник дивизии» деб къойду.—
Шахарда болум тынгысызды, бузукъ чыгъарыргъа излегенле

бардыла. Керексиз кѡаугѡа башланмасып, ары барыб, орамлада джорукѡѡа кѡарарыкѡбыз.

Эндиге дери Эресейни шахар орамларына кѡараууллукѡ этерге быланы киши чакѡырмагѡан эди, бу борч а кѡайдан тюшдю деб, джашла сагѡайдыла.

— Кѡѡюреклерине, билеклерине кѡызыл быстырчыкѡла тагѡыб, джамагѡатны тѡгerekлерине джыйыб кѡозгагѡанла бардыла. Алагѡа «кѡаугѡаны тохтатыгѡыз» дериксиз. Кѡызыл быстырчыкѡларын да «бу неге керекди?» деб, сыйырыб кѡоярыкѡсыз, — деб джетишдирди Альбици.

— Тобасто, юсуне кѡызыл быстыр такѡѡандан не барды? Кѡызыл джурунну кѡѡюрегине илиндирген кимни кѡошун кѡабындырад? Нек джыртдыртадыла? — деб сейирсиниб сорду Айдемир кѡатындагѡына.

— Э-э, аны магѡанасы уллуду, билмейбиз ансы, — деб, кѡз кѡысыб, тѡбсюз башхартыб айтды Шогѡайыб. Альбициге бурулуб: — Джурунун джыртдырмагѡаннга уа не этерикбиз? — деб сорду. Офицер джууаб кѡайтарыгѡа мурукку этгени бла, Шогѡайыбны кѡатындагѡыладап бири, тѡзмегенча сѡз кѡошду:

— Кѡой-чу муну. Сыдырыгѡа юренмегенбизми? Бермейме деб кѡрсюнчу, шобраларын кѡобарырма, тейри.

— Керти алай. Бычакѡла бла кѡамаланы кѡууаты патчахданды, джууабын ол берликди, буюргѡанын эт да бар, — деди джашланы дагѡыда бири.

— Патчах кѡорагѡанд, кеси кѡайгѡылыд, тилегинги эшнтмей кѡалыр.

— Алай шойед, — деб самаркѡаулады бнягѡы, — аны орнуна олтуруб, санга буйрукѡ бергенни андап башхасы неди?

Альбици, джюреги ушатмагѡан сѡзню айтханча, тунакы сѡлешди:

— Урмагѡыз, хыны этмегиз. «Бу неге керекди?» — дегиз да, ариу бла сыйырыгѡыз кѡызыл джурунчукѡларын.

Сотня шахаргѡа сингди. Орамны кѡыйырындап киргенлей огѡуна, кѡѡюреклеринде, билеклеринде кѡызыл джурунлары болгѡанлагѡа джолугѡа башладыла.

— Эй, земляк! Былай келчи, — деб чакѡырды Лалау аллайланы бирин. Эски картусун джампигине кийген, арыкѡ джукѡабет адам, бети ышаргѡанлыкѡгѡа, кѡзлери сескекли кѡарай, джууукѡлашды. Лалау, ат джерден энишге бюгюлдю да:

— Не этесиз? — деб сорду.

Киши Лалауну, аны пёгерлерини къазакъла болмагъанын таныды, бети джарыб, таукел быргъады:

— Демонстрация, милый! Свобода! Власть Советам, долой империалистическую войну, дорогой!

Аны айтханы Лалауну къулагъына чалышмады, учунуб, алай бысдырыб сёлешгенине ышарды, узалыб, кызыл джурунчукъну тутду:

— Бу неди? Бу неге керекди?

— Это цвет рево... — деб, киши нелени эсе да келтире башларга, Лалау джурунчукъну тартыб, джыртыб алды. Аны джургепп сермегенин кёргенлей, киши сёюн бёлдю. Ызына бурулду да орамдагъы джамагъатха: — Товарищи, товарищи! Текинцы бесчинствуют! Товарищи! Текинцы наступают! — деб, кычырыккы берди.

— Казаки!

— Дикая дивизия! — деген кычырыккъла орамлагъа топ атылгъапплай чачылдыла.

Кызыл джурунчукъла такъгъанланы уа учу-кыйыры джокъ, кыйсы биринден сыдырыб аллыккъса!

— Къоюгъуз! Ант джетериклеге къатышмайыкъ, — деди джашланы кыйсы эсе да бири.

— Буйрукъну толтурмасанг, тюгюнгю терсине сылар, ант-этдир, — деб арсарланды Лалау.

Атлыла, арсар болуб, къалай этерге билмей тохтадыла.

Ингиринде джангы хапар джайылды.

— Шахарны Советими дейдиле, огъесе комендантымы, Чавчавадзени чакъырыб, полкну бусагъат къорат, алай тюл эсе — тутама, полкунгу да сауутун сыйырама, дегенди да, командир ызыгъызгъа аны ючюн ашыкъдыргъанды, — деб, джер-джерде къуш-муш кызыу джюрюйдо.

Ол кюнден сора узаймай, алкын патчахны джорукъларына тартыб тургъан реакцион генерал шахарны джамагъатын тебетирге атлы дивизияны джибергенди дедиле да, Багратионну къуллугъундан къоратдыла. Чычханпы кёзю бла къарасанг, дуняда киштикегге стем боллукъ джаныуар джокъду, юч джыллы узагъына ауангысы джашланы кёз туурасындан джанламай айланнган генерал да атлылагъа алай залим кёрюне эди. Аны орнундан ким чортлатды, анга кимни кючю джеталды, кыйдан оноу келди — джашла ол чотладан шарт айыралмадыла. Болушлусун алагъа киши да джомаламады. «Отчислен в резерв чинов Киевского военного округа», — дедиле да кыйдула.

Аны орнуна бир кёзюуге деб генерал-майор князь Александр Гагарин тыюдү.

Ол кюнледе башып кыйгы кыйнатхан Багратион-бий, ишин бериб бошамай, штабдан чыгып келгенлей, дивизияда кыулдук этген балтика тенгизчилени пулеметчу отрядына джолугуп калды. Алгынча саламлашырык болурла, деб кырады. Тенгизчиле аллында генералны кёрмегенча этдиле, кыатлары бла озуп тебрегенинде, бир бёлеги анга бурулду. Ёзге бетине кыарамадыла, джангыз бири да саламлашыр кыйгы этмедди. Генерал талай адамны кёз аллында джунчуду, ийлыкыгандан джерге кирирча болду, алгыннгы уллу кёллююгюн унутду. Ол халда алайлай озуп кеталмады.

— Здравствуйте, моряки! — деб, асыры арыгандан сёлеширге эринген адамча, акырын саламлашды. Тенгизчиле саламын алмадыла. «Тохтайым да, не эсем да, сизден тамадама, саламлашмазча, сизге не кыйынлык салганма! — деб, айыб этейим», — деб келди генералны кёлуне, ёзге сёзю чапракдан ётмезин тенгизчилени буршу халындан эрлай таныды. Кеси кесине сырты муккурланганча, башы имбашларына ташайыб кетгенча кёрюнуб, ууак джебелеб кетди.

— Реакцион бийчик. Достукалса-таки, — деб тенгизчиледен кыйсыны эсе да табалаб мурулдаганын эшитди.

Дивизияда солдат комитетлени сайлауга джетди чот.

— Солдат депутатланы комитети деб кыймайык да, солдат, офицер депутатланы комитети дейик, — деб сёлешди ол ишни бардыргы дивизион комитетден келген, дивизион комитетни тамадасына айырылган полковник Солтан Кырым-Гирей. Комитетлени не затла болганларындан атлыланы хапары джок эди, ол себеден огъай деб киши гирежленмедди. Сотняда комитетге кимни айырайык дей, сёзю тёнгерете келдиле.

— Джер-джерге тыгыла-сугула айланган адамды, джерин кыалыны бла джукъасын биледи кеси да, ол бир джукъ тызетир, Шогъайыбы айырайык, — деб кычырды джашланы бири. Кырым Гирей аны джазды.

— Акъбай улу Смайлыны да анга кыошугуз, — деди Кырымшаухал улу Септий.

— Айдемирни да, — деб, кюлюб быргыды Лалау, кыатында негерини кыабиргасындан тюртуб.

— Алапла, черкеслиле бла ногъайлыланы унутуб кыймагыз!

— Ненча адам керекди? Сотняны саулай джазыб кьояргъа боллукъ тюлмюдю? Хе-хе-хе.

— Ногъайлыладан Карасов Къарамырзаны!

— Черкеслиледен Амырбийини... Ай-юйюнге, Альборов Амырбийини.

— Энтда керекмиди?

— Болду, энди болду.

— Не этерикди?.. Ы-ы... комитетми деди? Не этерикди ол?

— Къазанланы джууарыкъды, ха-ха-ха!

— Атланы тюбюн кюрерикди, га-га-га!

Полковник кьолун кѣлтюрдю да дауурну тохтатды.

— Комитет сотнялада аскерчилик джорукъ бузулмасын, мизам кючлю болуб турсун, атлагъа, адамлагъа аш-азыкъ табылыб турсун, джашла кийим керекли болмасынла, къайдам, аны кибик аллай затлагъа къайгъырыргъа керекди. Башха дагъыда не этерин полкнун, дивизияны комитетлери айтырла, юретириле, — деди Кърым-Гирей.

— Э-эй, — деб, Айдемир, кьолун силкиб, Лалаугъа бурулуб, айтды: — Узун сѣзню къысхасы, биягъы офицерле не айтсала, аны этдирликдиле. Бир къамчи азды деб, сыбыртхы къурайла.

Джыйылыула кѣб болуб башладыла. Дивизион комитетни апрелни 24-де болгъан джыйылыуу офицер иннетни джасады, демократлыкъ форум аты болгъанлыкъгъа, офицерлени сѣзюн онглагъанын дагъыда танытды.

Джыйылыуда къайдаң эсе да огъарыдаң келген биреулен къралда болумдан хапар айтды. Петроградда, къралны башха уллу шахарларында большевикле-ленинчиле джамагъатны кьозгъайдыла, тынчылыкъ бермейдиле. Болджаллы правительствону властына къаршчылыкъ этедиле, бузукъчулукъ бары аладанды, барыбызгъа керекли Учредительный собраниегъа къралны джетдирлик джангыз Болджаллы правительстводу деб, талай затны сандырады. Комитетни джыйылыуу, большевиклени-ленинчилени ишин бузукъчулукъгъа санаб, Болджаллы правительствогъа толу ышанмакълыгъын айтыб, Министрлени Советини председатели князь Львовгъа, ишчи, солдат депутатланы Петроград Советине телеграмма уругъа деб бегим этди.

Джыйылыуда дивизияны алгъынныгы тамадасы генерал Багратион тарыкъды.

— На меня наводят тяжелые обвинения в реакционности, — деб башлады генерал. — Мен аскерчиге, менден тамадала маңга буюргъанны толтуруб келгенге. Мизамсыз — аскер болмаиды, тамада командир буюргъанны кичиси толтурууу къайсы бир

аскерде да джорукъду... — дей келди да, балтика тенгизчилени саламлашмай къойгъанларын да айтды.

Офицерлени талайы сѣлешди. Генерал Багратион прогрессивлиди, джигит генералды, къазауатны узагъына дивизия аны башчылыгъы бла къаллай джигитликле этиб келгенди-зат деб, генералны къанат тюбге джашырдыла.

— Къайтарсынла генерал Багратионну ызына, дивизиягъа командир къуллугъуна салсынла деб тилейик, — деди ораторланы бири.

Комитетни къагъытчысы кичи урядник Гишплинг «Поступок отряда моряков Балтфлота явился следствием обструкции со стороны доморощенных ленинцев» деб, джыйылыуну бегимин ариу хат бла къагъытха тюшюрдю. Багратионну ызына къайтырын тилеб, джыйылыу этген бегимни да аны ызындаи къошду.

XIX

Болджаллы правительствогъа тюзлюклерине ант этдиргенден сора, дивизияны биягъы Станиславгъа келтирдиле. Туземли дивизияны атлылары 1914 джылны аягъында урушланы былайдан башлагъан эдиле; кѣб джерледе айланыб, кѣблерини къанын Карпат таулагъа джагъым этиб, саулары энтда бери къайтдыла. Қысталгъан Багратион да биягъы эски орнуна келди.

— Былайдан башлагъанек, былайда бошармек, аллах айтыб, — деб умутчулу сѣлешди Лалау.

Шахардан узакъ болмай, кюн батхан джанында кючлю бегитилген душман позицияла кѣрүнедиле.

— Джашла, тейри, былайда бир дюнгордетмегейелле, — дейди биягъы Шогъайыб, къайдан эсе да хапар табыб келгенча.

— Нечик? — деб къулакълары туруб сорадыла джашла.

— Қыруу бу шахарны тегерегинде 12 пехот дивизия барды дейди, — деб, бармагъын мыйыкчыкъларына джетдире, джаймагъыз дегенча этеди Шогъайыб. — Бешджюз тоб джыйылгъанды былайлагъа. Австриякланы бетон окоплары юч къатдыла, колючка буруулары онбир къат.

— Кѣрюб, санаб келгенча да быргъайса, Шогъайыб, оллахий.

— Керти айтама, тейри. Майна, пехота атказ этиб, атакагъа барыргъа унамай турад.

— Къоркъубму? Артындан киши къоркъутмаймыд?

— Солдатны энди ким къоркъуталлыкды? Бармайма десе, алхам-дулллах, атыб ёлтюрюрге, уруб къояргъа кишини эркинлиги джокъду.

— Тюшюнгдеми кёрдюнг ол затланы, Шогъайыб? Хы-хы-хы.

— Биз не заманда да кечигиб джашайбыз. Сангыраубуз, сангыраугъа эки азан кычырылмайды. Сорчу орус солдатлагъа, не айтханларын эшитирсе.

— Комитетге айырылгъанлы, джаншакъ болуб кетдинг дейме, — деб Лалау сёзю кысхартды.

Чабыуулгъа хазырлануу къалай баргъанына къараргъа, аскерчилени да сермешиуге учундургъа мурат этиб, Станиславгъа Болджаллы правительствону аскер-тенгиз министри Александр Керенский келди.

— Петрограддан министр келгенди, шахарны ара майданында митинг боллукъду, ары барыгъыз, — деб, сотнялагъа хапар этдиле.

Экинчи этажны балконунда экеулен сюеледиле. Юслеринде ханс бетли аскер кёлеклери, башлары джалан. Бири узунуракъ, къуууракъ адам, бири тогъуракъ, харбызча, тегерек башлы адам.

Джашла танымайдыла, ёзге узунуракъ — отуз алты джылгъа келген юрист, бусагъатда аскер-тенгиз министр Керенскийди, экинчиси — Болджаллы правительствону Юг-Запад фронтда комиссары, алгъаракъ заманлада террористлени бири, къабырчакъланнган авантюрист Борис Савинковду.

Керенский, балконну решеткина къолларын салды да, сёзю башлады. Барына эшитдирирге деб эки джанына бурулуб сёлешеди, ёзге Айдемир, тегерекде адам дауурдан, министри бир-бир сёзю иги ангылаялмайды.

— Эндиге дери уруш этгенбиз. Кимле ючюн этгенбиз уруш? Патчах ючюн, бийле ючюн, реакционерле, монархия ючюн уруш этгенбиз... Энди кесиби ючюн уруш этейик. Къазауатны хорлам бла бошайыкъ... Къазауатны ахыры джууукълашханды... Хорлам джууукълашханды. Австро-Венгрия, Германия империяланы кючлери тауусулады. Кёбюне тёзгенбиз, энди азына тёзейик. Чыдайыкъ, бел къатдырайыкъ. Напряжение всех сил для борьбы со внешним врагом! Война до победного конца! Тышындан чабхан душманны къаушатмай, къралгъа тынчылыкъ джокъду. Ичинде да бардыла душманла, революция

халкъгъа берген эркинликни, азатлыкъны сыйырыргъа излегенле. Россия улуу, бай къралды, бизде 160 миллионнга джууукъ адам джашайды, джараулу джерлерибизни саны уа тёрт джюз миллион десятина чакълы чыгъа кетеди. Къралны бюгюн туугъан сабийлеринден башлаб, джюзджыллыкъ къартларына, тиширыулагъа дери, кишини къалдырмай, барына юлешсек, адам башына экишер-ючюшер десятина сабанлыкъ джер джетирикди. Джамагъатда джер керекли болмагъан, джер излемеген да кёб адам барды. Аланы юлюшю да эллилеге берилликди. Джер керек болуб киши инджиллик тюлдю. Алай а къазауат бара тургъанлай, ол затлагъа кечерге мадар джокъду. Къазауат бошалса, джарашдырырбыз джер вопросланы. Сейчас Родина, отныне свободная и всем нам одинаково дорогая Родина в опасности, она требует в этот грозный час напряжения духовных и физических сил всех и каждого. Прежде чем решить вопрос о земле, эту землю нужно защитить от внешнего врага!

— Ура-а-а-а!

— Биз патчахны, генералны да излемейбиз!..

— Бизге эркинлик берген Болджаллы правительствогъа ура-а-а!

— Воййте сами!

— Крестьянам землю — немедленно!

— Керенскийге — ур-р-р-а-а!

— Продались французам и англичанам! Продаете Россию!

— Помещиков и капиталистов на передовые позиции!

— Да здравствует свобода!

— Ура! Войну до великой победы! — деген кычырыкъла, бир-бирин джутдура, джукълата, кенг майданны сасытдыла.

Митинг бошалгъанында, солдат масса майдандан ызына седиреди. Джоппу-джоппу болуб, эшитгенлерин сюзе, ушакъ эте келедиле. Иш этиб къошулгъанча, таулу джашлагъа да кёлегини сырты кебген теринден агъаргъан узун солдат тагъылды.

Кюле, накъырда, чам эте, биразны бардыла.

— Матвейди мени атым, — деди солдат.

— Къууандырдынг атынгы айтыб, — деб самаркъаулады Айдемир.

— Ну, братцы, будем воевать?

— Керенскийни айтханын эшитдинг болур?

— Ол окъну джююулдегенин эшитмегенди. Юсюн бит, сирке басыб, окопалада джатмагъанды. Не сёлешгенин билмей,

джаншай турады. Не ючюн уруш этерге керекбиз? Мюлк джерле ючюнмю? Помещикле кючлеб тургъан сабанлыкъла ючюнмю? Урушда хорлаб чыкъсакъ, мюлк джерлени юлеширге Учредительный собрание оноу джасар, хар ким да сатыб алырча этербиз, джерлени багъаларын тѣлеуню да талай джылгъа созарбиз, дегенин эштдигиз болур? Талай джылгъа создурса уа, ол бизге этмеген игилик не къалды! — деб, ачы самаркъаулады солдат. — Къачан джыярыкъды собраниесин? Уруш бошалгъандан сорама? Хорлаб чыкъгъандан сорама? Болджаллы правительство хорлаб, кючюне киргенден ары, кючюн къолгъа джыйгъандан ары, бизге ма муну берир, — деб, Матвей юч бармагъыны джоппусун кѣргюздю. Джашла аны учунуб сѣлешгенине ышардыла. Матвей а аланы тынгылагъанларына артыкъ да къызынды:

— Онбеш сажна джерим барды. Джер иелени уа мингишер, экишер-онушар минг десятина джерлери барды. Аланы тыш душманладан ким къоруулайды? Биз къоруулайбыз. Не помещик, не аны джашы урушха, фронтха джууукъ келмейдиле. Мен а башымы отха онбеш сажна джер ючюнмю салама? Джанымданмы багъалыды ол кесек джер? Джутулуб огъуна кетсинчи, джанымы анга аушдурлугъум джокъду. Биреулени рысхылары, байлыкълары ючюн, аланы къоруулаб не кюрешеме? Кюрешдим эсем, кимден не табдым? Биз окопалада къан кекире айланнганлыкъгъа, байла, помещикле, капиталистле, фабрикантла кюшеннгенлерин да бузмагъандыла. Мени уа юйдегим, ачлыкъдан, джаланнгачлыкъдан артылмай, ит джашауда джашайды. Джерлени барыбызгъа тенг этсин. Душмандан къоруулагъан джерлерибиз барыбызгъа тенгликге берилсинле. Ол заманда кѣрюрбюз чотну. Ансы «Учредительное собрание... обмозгуем... обдумаем...», — деб, биягъында сѣлешген ораторну хиликге этиб, къайнагъан джюрегини ачыуун тѣге, Матвей малалы къолун джумдурукъ къысды.

1917 джыл июнну онсегизинде Юг-Запад фронтну чабыуулу башланды. Фронтну артиллерия кючю душманнга хатерсиз от ачды.

Талай кюнню къаты сермешиуле бардыла. Тобла бегитилген австро-герман позицияланы дюнгюрдете, теблей келдиле да, чыгъанакъ темирчыбыкъ бурууланы, бетон окопланы бѣлек джерин чачыб, джаяу аскерлеге джол ачдыла.

«Ураны» басыб, джазыкъ пехота, къоба да чаба, джыгъыла да сюркеле, алгъа ыхтырылды. Ёрю сюрем, къол аяздача, джа-

лан тюзде ёлгенин, джаралысын ызына бюрке, джаннган отха кёкюрегин, мангылайын бериб тебинеди алгъа.

Заман кюнортадан атлай, къачыб тебреген душманны ызындан атлы аскерни джибердиле.

Кирдиле таулула атакагъа, ариу джалан тюзге тегюлдюле. Душманны джети верста чакълыгъа къоратдыла. Талада къа-
лыб кетген талай джаралы джесир да тутдула.

Кюндюз ала алгъан позициягъа аланы ауушдурургъа аш-
хамда пехота джетди. Атлыла ызларына къайтдыла.

Экинчи эртденинде сотнягъа къуугъун берилди.

— Не къаугъады бу? Не болду?

— Къазауатда къаугъасыз кюн боламады? Уруш алайына
къаугъады.

— Джаяу аскерле тюнене биз алгъан позицияланы кююб,
чачылыб баралла!

— Къачыб баралла!

— Алай деген неди?

— Алай деген алайды. Майна, къара, ийнанмай эсенг!

Солдатла фронт табадан ючеу-тёртеу-бешеу болуб, кимни
къолунда саууту бар, кими шокну орнуна шинелин имбашына
атыб, ызларына къайтыб келедиле.

Фрондан эркинликсиз кетгенлени тыйыб, ызларына къай-
тарыгъыз деб буйрукъ бериб, Чавчавадзе полкну джиберди.

— Земляки, што вы делаете? Куда вы? — деб, бир къауум-
ну аллына чыгъыб, джюгеннге кесин ургъан атын артына
къысха тартыб тохтата, сорду Лалау.

— Иди ты к чорту! — деди, узун шкогун къолтукъ тюбюне
уруб, бешеуленни аллында келген, бетинден акъгъан тер там-
чылары джетген сары сакъалына узун кир сызла тюшюрген,
арыгъан солдат. Лалауну ачыуу бурнуна урду, ауазы тюрле-
ниб, ингичге, акъырын болуб:

— А воевать кто будет? — деб гырхы сорду.

— Иди сам воюй, если не надоело!

— Ты што? Больше меня воевал? Вчера мы кровь пролива-
ли за эти позиции, ты сегодня их бросил...

— Ну, иди еще проливай, если у тебя так много крови?

— Къайтыгъыз бусагъатдан, алай тюл эсе, джетдирлик-
ме! — деб, къаны тюрлениб къыджырады Лалау.

— О-хо-о, — деб созду арлакъдагъы солдатланы бири, —
тийиб бир кёрчю! Ананг танымазлыкъ этиб къоярбыз. Солдат-
лагъа къамчи ойнатыучу заманла къорагъандыла.

Лалау, кѡаны кѡызгѡандан кесин тыялмай, солдатны джалан-кѡлек сыртына кѡамчи тѡшерге ууланьб, атын ары буруб, быгѡынларындан шпораны тюртуб, бошлады. Солдат, эниште ийилиб, сыртында шкогун кѡолуна тѡшюрюр дыгалас этиб, аны да бауу башына илиниб, дженгил алалмай, джунчуб, атны ал-лындан кѡачды. Лалауу тереннге киргенин эслеги шойду да, Айдемир, атын чабдырыб, арлакѡдан эрлай джетиб, арагѡа тѡшю.

— Эй! Недѡ бу?! Тохтагѡыз бусагѡат! — деб хыны кѡыджы-рады. Сермеб Лалауу атыны джюгенинден тутуб, кѡызгѡан алашаны башын кѡайрышдырды. Солдатлагѡа бурулуб: — Кѡайтарыгѡыз деб буйрукѡ барды, джиберлик тѡлбюз, ариу-лукѡ бла кѡайтыгѡыз позицияларыгѡызгѡа, — деди. Солдатла да алайтын кѡутулуб кеталмазларын Лалауу шыбыла чартла-тыуундан огѡуна сезгенди. Айдемир, джюгени бошламай, нѡгерин солдатланы арасындан чыгѡарды.

— Эй, Митрохин, вертай назад! — деди солдатланы артда-гѡысы, аглыла арлакѡгѡа бурулгѡанларында. — Обождем, обойдем. Эта же дѡкая дивизия, што с них возьмешь! Им все равно, чѡю башку скосить — твою или австрийца.

Лалаугѡа ол сѡзле, солдатха джораланган кѡамчиси, «штдаб» деб, кесини джалан этине бекленгенча тийдиге.

— Эшитдинги айтханын? — деди ол, кѡзлери чартлаб чы-гѡадыла дерча кенгериб, сууукѡ джылтыраб. — Шо, ары бир джибер! Былада, кѡоркѡмаса, ийман джокѡду. Ийнан сен! Бе-ри бир бошла бу худжу джюгени, ол адамны акѡылын башы-на джыяйым!

— Шайтанынга таш байла, Лалау.

Солдатла да бир-бирине кѡарашдыла.

— Болтаешь чорт знает што, — деди Митрохин, таулу ас-керчилеге ауур сѡз айтыб, сыныкѡдырыб сѡлешген нѡгерин айыблады. — Они такие же солдаты русской армии, как и мы. Только уклад жизни у них иной. Поэтому происходящее в стране понимают иначе. Вернее, недопонимают, но со временем поймут. Откуда ты подцепил это офицерское-генеральское вы-ражѡние по отношению к ним?

— Эшитдинг болур аны айтханын да? Быланы ишине кѡа-тышмасакѡ игиди. Чот алайды.

Лалау арсарланды. Алай а Айдемирге разы болалмады.

— Кѡуджур адам кѡѡреме, алан, сен. Кѡан тѡгуб, бауурунг

бла сюркелиб, тенглеринги къан ырымларын тилинг бла джа-
лаб алгъан джеринги душманнга къоюб барад, кюрешинги,
къанынгы, ёлген тенгинги барыны юсюне чынгатайым деб,
джанлаб барад. Дагъыда аны ишине къатышма дейсе.

— Къуджур мен тюлме, сенси, — деди Айдемир, — Эресейни
орус солдаты Эресейге къайгырмай эсе, сени артыкъ догъжанг-
мы барды анда? Ала бир зат ангылаб этелле. Антсызды тох-
таса, билгенин этме къой, кесинги нек киршейсе?

XX

Болджаллы правительствону фронтда авантюрасы Юг-Запад
фронтну аскерлерине улуу халеклик джетдиргени бла бошал-
ды. Душман Галицияда талай джерни, бёлек шахарны кючледи.

Алайсыз да къайнай тургъан Россия, фронтда орус аскерле-
ни чабыуулу хорланнгандан сора, артыкъсыз бек боркъулдады.

Шахарда демонстрацияла джангыдан чапырылдыла.

Болумсуз Болджаллы правительство кишини да разы этал-
мады.

Россия бийсиз чибин юйюрню халына дженге башлады.

Июлну джетисинде Болджаллы правительствону министр-
председатели князь Львов отставкага чыкъды. Аны орнуна ас-
кер-тенгиз министр Керенский олтурду. Реакцион кючле эм
алгъа большевиклени-ленинчилени, ала башчылыкъ этген про-
летариатны ууатыргъа къобдула.

Августну 27-де эртденбла, дивизияны вагонлагъа джюклер-
ден алгъа, полкланы башха-башха тиздиле.

Сагъыш онглагъан адамча, бет тюрсюню тозураб, полкну бол-
джаллы командири полковник Солтан Крым-Гирей, сотняны
командири штаб-ротмистр Михаил Бучкиев, дагъыда бёлек
офицер атлыланы халына къарай чыкъдыла.

— Дивизияны джолу Петроградхады, — деди полковник, —
къралны ара шахарында хал къолай тюлдю. Аны анархия
кючлегенди, закон джорукъ къалмагъанды, болгъан сидиреб,
кетиб барады. Тамадала бизге айтхан хапарлагъа кёре, боль-
шевикле Петроградны кючлегендиле, правительствону тутхан-
дыла, фабриклени, заводланы ууатадыла, болгъанны къатыш-
дырадыла. Ара шахарны немецлеге берир джанындан кюреше-
диле. Шахарны сауутсуз джамагъаты алагъа къарыу эталлыкъ
тюлдю, кеси да ачды, джаланнгачды. Большевикле рысхыны
къолгъа джыйгъандыла, кишиге джукъ татдырмайдыла, буса-
гъатда огъуна орамлада ачдан ёлген адамла кёбюб джатадыла.

Барыб, шахаргъа джорукъ салмасакъ, болмайды. Джолда, шахарлада, станциялада большевиклени шпионлары, агентлери бардыла. Аланы таныргъа кыйынды, кеслерини кимле болгъанларын билдирмей, тюз адамлача кийиниб джюрюйдюле. Тахсаны билиб, эрлай тамадаларына джетдириб къоядыла. Ол себеден джолда сизни бла сѣлешген, сизни ушакъгъа тартхан, хапар соргъан адам тюбесе, джууаб этемегиз. Орусча билмейбиз дегиз да къюгъуз. Ушакъ этмегиз, айтханларына тынгыламагъыз. Станциялада, тохтагъан джеригизде башха адамла бла ушакъ этгенлени кѳрсек, кыйнарыкъбыз. Атыб, ѳлтюрюб къояргъа деб Огъаргъы баш командующийден буйрукъ барды...

Полковник сѳзюн бошагъанында, джашлагъа къайгъы кирди.

— Э-э, алан, биз этген умутла джокъдула, ант этдир.

— Эресей къанына боялыргъа башлагъанды, бир ишексиз,— деб, башын булгъады Шогъайыб.

Дно станцияда атлыланы вагонлангъа миндире башладыла. Эм алгъа ингуш полкнукъула келдиле. Джашла, атларын тартыб, вагонну толтургъандан сора, офицерлени бири келди да:

— Тохтатыгъыз, джюклемегиз,— деди.

— Нек?

— Сабыр болугъуз биразны, алай айтхандыла.

— Ким айтханды?

— Билмейме. Ашырмагъыз деб, огъарыдан телеграмма келгенди дейдиле,— деб, офицер, ызына бурулуб, ташайыб кетди. Букъулу тар станцияда атлыла, атла да исси кюнню тюбюнде джунчуб сюеледиле. Эки сагъат чакълыдан дагъыда джюклеу башланды. Юнгюч полк эшелоннга джыйылды. Туралары сюелиб, кетмейди. Станциягъа Черкес полкнун сотнялары къуолгъандыла, вагонланы сакълайдыла.

Алдагъы эшелон сюеледи. Паровозу джокъду, темир джолчула вагонланы чархларына темир таякчыкъла бла къагъыб тыкъырдатадыла. Бети тюрлениб, генерал Багратион келди да, станциягъа сугъулуб кетди. Биргесине бѳлек адам генерал бла ууакъ дауур эте, чыкъдыла вокзалдан. Узаймай, эшелон къолады.

Черкес полк миниб тебреди.

— Алан, кертиси бла, къайры барабыз?— деб сорадыла джашла бир-биринден.

— Офицер кѳре эсек, сорайыкъ.

— Кърым-Гирей айтхан азмыды? Орус солдатлагъа сораыйыкъ, ала иги билликдиле.

Офицерле уа джюриюдюле, вагонлагъа джюклеуге башчылыкъ этедиле.

— Господин офицер, а все же далеко путь держим?

— Хотя вам это не положено знать, но скажу: едем защищать Балтийское побережье и прикрывать Петроград от возможного немецкого десанта.

— Эшитдинг? Эки офицер эки тюрлю айтады. Табалмайса тюзюн.

Танг аласына ол эшелон да север таба кетди. Дагъыда къорадыла эшелонла.

Барадыла эшелонла. Джолда бир тохтасала, тупикледе талай заманны сюеледиле. Машинист, суу къуяргъа деб, паровозну тютюнлетиб кетеди, арлакъгъа жанлатыб, пырс-чырс этдиреди, оджагъындан акъ тютюнню сериуюн чыгъарта, талайны турады. Темирджолчула аскерчилеге алгъынча ышарыб, къаш-башларын тешиб сѣлешмейдиле. Мышаудула, кѣбюбдюле. Офицерле, эшелонланы узунуна чаба, джорта келиб, машинистлеге хыны этселе, паровозну такъдырадыла. Текелемюйюз, аллын атлата да, белин ёрге къайырыб, артын джыя сюркелгенча, къуджур-тукъум тебджилдейдиле эшелонла алгъа.

...Кѣю болгъан кѣреди, къулагъы болгъан эшитеди, хар эшелонну эки джанына бирер пулеметну хамхотун къаратыб, аскерлени северге джол алгъанларыны чурумун офицерле кѣге джашыралмадыла. Станцияланы биринде эшелон тохтаб тургъанлай, алашатын учхан самолет, аллары сюремден чыккыды да, станциягъа тѣгюлюб, аэропланнга сейирсиниб къаргъан джашланы башындан къагъытла атды. Аяз аланы темир джолдан арлакъгъа учурду. Офицерледен къайсы эсе да, бармагъыз, алмагъыз деди да, аскерчилени джибермеди. Вахмистр Субботин кеси джарауунамы жанлагъан эди, алай андан къайта келиб, къагъытланы бирип алыб, къабдалны тѣбюне сукъду. Берлакъ атлады, вагонла таба бир къараб, бурулуб, сан этмегенча, кѣкюрегинден къагъытны чыгъарыб, эрлай окъуду. Вагонну эшигинде сюелген Шогъайыб бла Айдемир аны эседиле. Шогъайыб вахмистрни таныйды, Псков шахардан ишчи джашды, аскерчилени джарлылыгъына тѣшюннген джарашуу адамды. Шогъайыб вагондан тѣшдю, Субботин къайтыргъа, аллына джолукъду.

— Ол къагъытчыкъ педи? Не джазылады?—деб, джууукълашыб, акъырын сорду Шогъайыб.

— Да, братцы, гонят пас на братоубийственную войну. Нашими руками хотят задушить революцию, задушить рабочих Петрограда,— деб шыбырдаб айтды Субботин. Ушакъгъа башхала сагъаймасынла дегенча, айбырылыб, тири атлаб башлады.

— Бу джайылгъан хапарла кертилле сора?

— Да,— деб къысха джууаб этди ол. Шогъайыб, сагъышлы болуб, вагоннга ёрледи.

— Джашла, оллахий, чотла къолай тюлдюле,— деди ол Джатто улу Ханатха, Гаджа улу Локъманнга, Гочия улу Юнюсге, Айдемирге, Лалаугъа.— Къой сюрюуню ышыргъанча, элтелле бизни. Петроградны ишчи халкъын, кесибизча джарлыланы сойдуругъа элтелле. Майна, Субботин айтды, къагъытда алай джазылыб турад.

Джашла, баш тёбенлерине къараб, сагъышлы болуб, ахсындыла.

— Бу анасын къатын этерик, хар палахха бизни сукъмаса, орусну кесинден табмаймыд аскер?— деб, ачыуланыб сорду Айдемир.

— Қишиге ышанмайды, бир ишексиз. Болуму алайгъа таяннганды,— деди Шогъайыб.

Дивизияны ал эшелонлары Семрино, Сусанино, Вырица станциялагъа джетиб, алайдан ары джол чачылгъанды деген бла, алгъа баралмай тохтадыла. Черкес полкну сотнялары Сусанинода сирелдиле. Аскерчилени талайы станциягъа тегюлдю.

— Эшитемисиз, Альбици Днодан огъуна тасды, къачыб кетгенди запасной сотнягъа.

— Эшта-эшта?

— Аны къой, пулеметчу морякланы, тобчуланы, связистлени бёлеги да джокъдула. Думпдула, тасдыла, киши табалмайды.

— Юнгюч полкну атлылары, вагонладан тюшюб, алгъа разведкагъа кетгелле дейдиле. Ала толу хапар келтирлик болурла.

— Алан, Шогъайыб, сен комитетде шойса да, бир джукъ айырсанг а, бизни тузакъгъа джортдуруб барма да,— деб, кёлкъалды болгъанча сёлешди Байрамкъул улу Унух.

-- Лалау, джюрчю, писарланы вагонуна бир бургъайыкъ. Мурыкин шохунг анда эсе, андан бир джукъ сезербиз,— деб, Шогъайыб, нёгерин тарта, эшелонну аллы таба атланды.

Ингир болгъанды. Писарла къайдап эсе да «Известия» бла «День» газетлени табхандыла. Окъугъанлагъа тынгыларгъа джыйылгъан солдатладан вагонну ичи толуду. Фельдшер Мурыкин, писарь Любович акъырын окъуйдула.

— Ведут нас на подавление революции. Это ясно. Это карательная экспедиция. Это очень неразумно, весьма рискованно. Генерал Корнилов поднял мятеж. Товарищи, надо разъяснить всадникам уготованную генералами роль. Вероятно, надо предпринять меры, чтобы не допустить дальнейшего продвижения эшелонов,— деди Мурыкин, солдат комитетни полкада тамадасы. Ашхам болуб, ол джашланы ашырыргъа, вагонну къатында дауур чыкъды.

— Что такое?— деб, ары айланыб сорду Мурыкин.

— Петрограддан келген матрос делегацияны тутхандыла да, къатыбызда вагоннга джыйыб туралла, — деди орус солдатлары бири.

Мурыкин, Шогъайыб бла Лалауну алыб, хоншу вагоннга барды. Къарауулгъа сюелген юнгюч солдат вагонну ичине джибермеди. Была тешикден къарадыла. Къарангыды ичи, хазна зат танылмайды.

— Кимлесиз?

— Матросская делегация Второго Балтийского флотского экипажа.

Къазауатны аллындан бери, дивизия фронтха келген айладан бери да, пулеметчула, тобчула ол экипаждан джиберилген тенгизчиле эдиле. Джашланы андан хапарлары барды, тенгизчиле бла таулу атлыла бир-бирин аз сермешиде ёлюмден къутхармагъандыла.

— Сора сизни бери нек джыйгъандыла?

— Атлыла бла сёлеширге келгенек, офицерле тюбеширге эркинлик бермейдиле. Не слушайте своих военачальников. Не ходите, братцы, на Петроград. Все, что говорят офицеры и генералы насчет города — вранье. Никакого бунта, никакого голода или анархии там нет. Никакого выступления большевиков там нету. Пошлите делегацию, сами убедитесь. Все это выдумки Корнилова, он хочет захватить власть и установить свою военную диктатуру, чтобы задушить революцию,— деб, вагонну ичинден сёлешидиле тенгизчиле.

— Ненчаулан барсыз?

— Былайда алтаулан. Делегацияда джюз адам барды, башхаларыбыз бирси полклададыла.

Мурыкин бери бурулду да:

— Быланы бошатыргъа керекди,— деди Шогъайыб бла Лалаугъа, Шогъайыб къарауулгъа атлады.

— Земляк, быланы джибер, ансы артдан къаугъасы чыгъарыкъды,— деди. Юнгюч джаш неле эсе да мурулдады.

— Мен да таулума, къарачайлы. Қъоркъма. Матросланы бошлайыкъ.

Юнгюч джаш, Шогъайыбны билегинден тутуб, кесине джууукълашдырды:

— Кеч болма къой, кече болсун, адам аягъы бираз тынсын, андан сора бошларма,— деб, ары дери джюрегинде таша мурадын айтханча шыбырдады.

Тенгизчилени джюреклерин басыб, джашла ызларына къайтдыла.

— Эй, таджалды бу орус адам дегенинг. Кёремисе, тутмакъгъа урулуб тургъанлай да, этер ишинден алджашмагъанын! Борчун айтды да къутулду. Тенгизчиле бусагъатда айтханны джашырлыкъмыса? Огъай. Мен да джашырлыкъ тюлме, былай джетгенлей, тенглериме айтырыкъма. Кёремисе, иннетге аланы ол къатылыкъларын, ол гыртчылыкъны?!— деб, сейирсине, орус тенгизчилени Шогъайыбха махтай къайтды Лалау. Станцияла къозгъалгъан бал четенлей болуб, къайгъы аскерчилени кёзлерине къалкъыу бермей, эшелонла, алгъа бир тебине да, ызларына ыхдырыла, дагъыда талайны тохтай, тангны атдырдыла.

— Огъур бла атхын, танг. Бююнюбюз не келтирир? Ашхы аллах неге джолукъдурур?— деб, джукъламагъан Унух, къызаргъан кёзлерин ууа, атына къарай кетди.

Кюн эртден азыкъгъа таяныргъа, оджагъындан къара тюнюн бохсуратыб, станциягъа север табадан джууукълашыб келген джангыз паровозну эслдиле.

Паровоз, джюрюшюн бузмай, станциягъа таукел кирди. Вокзалгъа джетерге тохтады. Ичинден ючеулен секириб полотногъа тюшдюле. Чубур сахтиян тужуркасы, башында аскер фуражкасы, джанында маузери болгъан чурукълу джаш, наган гёрохлары, экишер гранатлары болгъан да ишчи кийимли нёгерлери. Киши бла хазна сёзлери болмай, станцияны вокзалына сугъулуб кетдиле. Сагъат джарым чакълыдан Солтан Қърым-Гирейни, Бучкиевни, Муратовну, дагъыда талай офицерни табыб, аланы биргелерине, вокзалдан чыгъаб, аскерчилени къалынына айландыла. Атлыла уа вагонладан къуюлуб, паровозну къатына джыйылгъандыла.

Маузерли джаш Петроградда болумдан, Корниловну мятежинден кысха хапар айтды. Сизге болумну ангылатыргъа деб, бизни бери ишчилени, солдатланы депутатларыны Петроград Совети джибергенди, былайгъа дери сизни генералла, офицерле алдаб келтиргендиле, энди болумну айыртдыкъ, мындан ары джангылмагъыз, деди.

— Петроград кирпиченгенди, шахарны урунган ишчи халкы — пролетариат къозгъалгъанды, сауут алыб, аллыгъызгъа сюелгенди. Андан ёзге да шахарны гарнизонунда юч джюз мингден аслам солдаты барды. Балтика флот да узакъда тюлдю. Бармагъыз Петроградха, анда чыртда сиз этер зат джокъду.

— Къаллай бир къазакъ аскер келген эди, барын ызларына къайтаргъанбыз. Сиз да къайтыгъыз. Биз айтханыга тынгыламай, шахаргъа киребиз десегиз, джангыз бир адамыгъыз ызына сау чыкъмаз. Келмегиз. Ариулукъ бла айтабыз, сюйюб айтабыз. Эшитмегенек демегиз, айтдыкъ, ангылатдыкъ, — деб сёзюн бошады. Сабыр, кескин ауазындан темир тауушла эшитилди. Полковник Кърым-Гирей бла бирси офицерле, арлакъда тохтаб, бир-бирине неле эсе да айта, сейирге кенгирекден къарай сюеледиле. Маузерлини сёзюне, ишине да къатышалмадыла. Аны таукел сёлешгенин джашланы бирери бирер тюрлю ангылады.

— Таукел теберед, тейри, сау къаллыкъ, — деди Унук.

— Кючюне базгъан алай сёлешед.

— Бусагъатдан беклеб, таукеллигин кёкге тютюнлетиб джиберейим, керек эсе, — деб, ачыуу кеси аллына дженгил къайнаб, хыныланды Лалау. Къатында сюелген джашла, «хо, аллай телиликни да бир этсенг» дегенча, анга сёгюшлю къараб, чёрчек сёзюне джюрекледе хошлукъ къонмазын танытдыла.

— Не? Терсмеми? — деб къайырылды Лалау. — Тюз айтыб ангылатханы джетишмеймид? Къоркъутургъа неге кюрешед? Ёлген эшек бёрюден къоркъмаз дегенлей, къоркъа-къоркъа, тюнгюб бошагъанбыз. Кёкюрек къангамы немец окълагъа буруб, юч джыллы бу Эресеи ючюн айланганма ансы, Карпатлада мюлкюм, джеримми баред? Къоркъуб, душмандан киши да къалмагъанды. Кюрешмесин къоркъутургъа мени, болумну тюз болумуча, адамча ариу айтсын да ангылатсын!

— Айтды, ангылатды. Андан ары несиң излейсе, кьой муну.

— Быланы, анасын кьатын этгенлени, кьайсы бирини айт-ханына тынгылагъын? Бары бизден онглула. Бири бар дейди, бири барма, кьайт ызынга, дейди. Одалгъа ийдиле да кьойду-ла, — деб, джумушады Лалау.

Маузерли бла нёгерлери, биягъы паровозгъа миниб, ызла-рына думп болуб кетдиле.

Джолну кесилгени, андан ары барыргъа хыйсаб чыкъмаз-лыгъы ачыкъланды болур, атлыланы вагонладан тюшюрдюле. Темир джол джаны элге фатаргъа джарашдырдыла.

Экинди аллы бла станциягъа джууукъда бир арбазда ат-ларын тындырыб, Лалау бла Шогъайыб, не кёрейик, не эши-тейик деб, вокзал таба чыкъдыла. Андан музыка таууш эши-тилди, оркестр «Марсельезаны» согдады. Тегей джаш Қотиев, вокзалны башына ёрлеб, Россияны джангы кызыл байрагъын бегитиб кюрешеди. Корнет Божко, перрондан анга къараб:

— Мерзавец, — деб, тишлерин кысыб, ачыу сёзюн быр-гъаб, башын бир джанына буруб тюкюреди. Прапорщик Вол-конский кёкюреклерине кызыл джурунчукъла илиндирген солдатланы талайындан быстырчыкъланы джыртады.

— Чачылыгъыз, къорагъыз былайдан! — деб буйрукъ бе-реди.

Аланы кими арлакъгъа джанлайды, кими джунчуяракъ бол-гъанча, бусагъатда юзюлген кызыл джурунчукъну тигилген орнуна къарайды. Вокзалны юйюнден Кърымшаухалланы Ма-хамет-Герий, Мударланы Сеитбий, Бучкиев, дагъыда эки офи-цер, аланы биргелерине да таулулача кийинген юч киши чы-гъыб, арбазда аскерчилеге кьатышдыла. Таулулача кийинген ючеулен джашлагъа кьагъытчыкъла узатадыла.

— Ма, джаным! — деб, ауазын созуб, сейирсиниб айтды да Шогъайыб Лалауну билегинден тутду. — Наны келиб турад! Токъланы Наны! Джур, тез бол! Уллу Къарачайдан келгенди, тейри-адамы!

Хазырлы чепкени, малгар туюмесине сагъатыны кюмюш бауу тагъылыб, башында ёре бухар бёркю, аякъларында чу-рукълары, къарасакъл, сабыр къарамлы, хурметли субай ки-ши Токъ улу Наны, бир нёгери, япон урушда алгъан крестин хазырларыны башы бла чепкенине илиндириб, Шаманланы Къалмукъ, черкес киши Абитланы Мырзабек исси саламлаш-дыла.

Къонакъла Къарачайдан, Черкесден джангы хапарла айтдыла.

— Окъуй билгенле окъугъуз да, нёгерлеригизге ангылатыгъыз, — деб, басма бла урулгъан къагъытланы бердиле.

— Эресейни онглулары, экиге юлешиниб, оноуну кеслерине тартыб, бир-бири бла келишмей, гъырмыр болгъалла. Аскерлени тамадасы Корнилов-инарал Керенскийге къаршчы тургъанды. Была экиси да Эресейни абындырыгъа башлагъалла. Алай а бизнича гитче халкъланы адамлары бу дауургъа, бу къаугъагъа къошулургъа керек тюддюле. Теблениб, тюрбе къалыб кетерикбиз, андан эсе бир джанында болайыкъ. Терк-башындан, Владикавказдан бизге телеграмма джибергелле, бу къагъытла да Петрограддандыла. Тюнене огъуна келгенбиз, андан бери кюрешебиз, сизни бла тюрбеширге джибермейле тамадаларыгъыз. Муслиманла делегациясы болуб чыкъгъан эдик Петрограддан, тамадабыз Шамилни уланындан туугъан Зехид Шефитди. Ала да бир къауум болуб, башха полклагъа кетгендиле. Биз былайда Черкес полкну аскерчилери бла тюрбеширге, сёлеширге бюгюн мадар табдыкъ. Ма, келген телеграммаланы бирин окъуб, ангылатайым, — деб, Наны бюкленнген къагъытны кёкюрёк хурджунундан чыгъарыб окъуду: — «Ко всем мусульманам, воинам армии и флота! Верховный главнокомандующий генерал Корнилов в целях контрреволюции поднялся против полномочий власти Временного правительства... Генерал Корнилов отчислен Временным правительством от должности верховного главнокомандующего с преданием суду за мятеж... Приказы генерала Корнилова исполнению не подлежат. Всероссийского мусульманского Совета». Ангыладыгъызмы магъанасын?

— Ангыладыкъ, ангыладыкъ!

— Тылмачлыкъ керекмид?

— Огъай. Энтда айт хапар!

— Владикавказдан келгенни магъанасы да алайыракъды, — деди дагъыда Наны. — Андан да бир талай сёз окъуюм, кесигиз ангыларыкъсыз. «Командирам полков Кавказской туземной дивизии. До нас доходят слухи о том, что дивизия примет участие в назревающих событиях... Категорически запрещаем что-либо предпринимать в политике и заявляем, что в случае выступления полков в этом отношении, то отцы, матери, братья и сестры проклянут их... Комитет объединенных горцев Северного Кавказа». Эшитдигиз болур муну да?

— Эшитдик, эшитдик! Сау бол, Наны.

— Сиз, кесигизни алдатыб, не ол, не бу джанына кьошул-сагъыз, къайтарыб айтама, энтда эшитиб къалыгъыз — джамагъат сизни харам этер! Ёлгенигиз, чарпыгъаныгъыз болса, джаназы къылдырлыкъ тюлдюле. Бирине кьошулуб, бири бла кю-решегиз — бизни джашларыбыз тюлсюз!

— Бизни былайгъа дери сюрюб келгенлеге да айтыб айыр-тыгъыз!

— Алдаб бизни бери келтиргенлени эрлай мылтаб къояр-мек?!

— Хой-хой, не ётлюсе, алан! Иги тургъаненг юч джылны, аланы мылтамай!

— Корниловну тут да бич, тутала эсенг, хи-хи-хи!

— Бёдене бусакча тишлеренг!

— Го-го-го! Хах-хах-хах!

— Не манашхагъа къангкълдайса? Кишдикге оюн да, чычханнга ёлюм!

— Сен сытыб бир кёр, джукъ кьошаллыкъ, къораталлыкъ эсенг!

— Наны! О Наны! Эски, жарлы стауатыбызгъа саркъыб кетерлай бир себеб табылмазмед? Бу кенг джерледен эрикге-нек энди.

— Келир анга да кёзюу!

...Ингирде Чолово станцияда солдат комитетлени экстренно джыйылыуу болду. Ары сотнядан Шогъайыб, Акъбай улу Исмаил, Айдемир, Альбор улу Амырбий, Карас улу Къарамурза бардыла. Солдат делегатладан ёзге да, Багратион, Гагарин, къарнашла — полковникле Солтан Кърым-Гирей, Солтан Кълыч-Гирей, Чавчавадзе, дагъыда талай офицер, муслиман делегацияны членлери келгендиле.

Зехид Шефит къралда болумну ачыкълады. Дивизияны Петроградха къралгъаныны чурумун энтда бир кере эшит-дири.

Андан сора къабарты полкну комитетинден делегат сё-лешди.

— В высшей степени нежелательно, чтобы туземная дивизия принимала какое-либо участие в политике. Командир дивизии генерал Багратион должен дать указание о прекращении дальнейшего движения дивизии на Петроград. Наше назначение—воевать с врагом! Сражаться, как мы это делали в тече-

ние трех лет, с внешним врагом отныне дорогой всем нам родины России, а не воевать со своими братьями-русскими! — деб бошады ол сёзюн. Черкес полкнун комитетинден Мурыкин чыккыды.

— Давеча я слышал, что сам генерал Краснов выразился недавно в таком духе, что туземцам все равно, куда идти и кого резать, что, мол, пошлем дикую дивизию, и она, не задумываясь, переломает хребет кому следует. Так выразился генерал Краснов, на днях назначенный командиром Третьего конного корпуса! — деб, сейирсингенча, ауазын тюрлендириб, кёзлерин кериб, ачыуу тамагына тыгылыб, сёлешиб башлады оратор. — Это большая неблагодарность туземным полкам! Это гнусное предательство, это нож в спину людям, привыкшим уважать старших, уважать дисциплину! Они преданно служили России, своей кровью защищали ее честь! Я могу смело утверждать, что ни одна конная дивизия в мире за эту войну не сделала 16 конных атак вообще, а в особенности за одно лето 1916 года! С нами вместе, с туземцами плечом к плечу воевали русские товарищи — пулеметчики, артиллеристы, связисты. Многих из них сегодня с нами нет. Жаль, что воззвания Савинкова и Филоненко с приглашением русских солдат покидать полки туземной дивизии возымели действие и некоторые солдаты ушли неизвестно куда... Я знаю наших всадников, я хорошо знаю своих друзей-горцев — свободу любят они, в свободе нуждаются они не меньше нас. Против свободы они не пойдут! Я заявил сейчас и заявляю, что посылать нас, туземцев, в карательную экспедицию не надо. И если это делают, то совершают несправедливость против туземных полков. Къралда бусагъатда бола тургъан къаугъала орус тамадала бла орус халкъны арасында айрылыкъладыла. Бизни анда ишибиз джокъду, араларын кеслери айырсынла, — деб, Мурыкин онг къолун ёрге быргъаб къычырды. — Бизни бу ишлеге къатышыуубуз эрши кёрюннюкдю, кишиге джарашырыкъ тюлдю. Шынкъарт къабынган эсе, аны джукълатыргъа таулуланы аскер бёлегин сукъмасынла да, башха къоч табынла. Уллу орус аскерде правительствогъа бойсунган борчуна, мизамгъа бойсунган аскер бёлекле табылырла, алагъа таянсын, таулуланы уа не фронтха, не юлерине ашырсын, — деб къошду оратор.

Къралда къозгъалыу къуру орус халкъныкъы тюл, аны башчылыгъы бла Россияда урунган джамагъатны барыны иши

болгъанын, класс кюреш болгъанын Мурыкин толу ангылаялмай, чола сѣлешиб кетди.

— Эмина кирсин юйюнге огъесе. Бизни ишибиз а тюлмюдо! Мангылай кыйыны бла джашагъанланы къайсыны да не башхалыгъы барды? Бары бир къралныкъы, бу уа миллет айыра турады, — деди Айдемир Лалаугъа, Мурыкинни сѣзлерине хош болмай.

Дагъыда башхала сѣлешдиле. Дивизияны бери келтиргенлени тутуб, сюдлерге, айыбларына джолукъдуругъа керекди дегенле да болдула. Багратион къобду да, алагъа джууабха:

— Биз генералла болгъанлыкъгъа, Россиягъа кючю джетген адамла тюлбюз. Бизден тамадала, бизге оноу этгенле бардыла. Мизамдан чыгъаргъа, аскерчилик мизамны бузаргъа бизге киши эркинлик бермегенди. Ма былайгъа барыгъыз деб, огъарыдан буйрукъ берген эдиле, айтханларыча келгенбиз, бизде не гюнах барды? — деди да кесин, Гагаринни да тазаларгъа кюрешди.

Алай болса да Багратион генерал Корниловну авантюрасыны «кыылкъыяры» ташха тийгенин, корниловщинаны аллына сюелген къадама кюч — пролетариат, кесин киршеген не онглу чѣрчекни да буууб, тунчукъдуруб къоярын ажымсыз ангылагъанды. Бѣлек кюнню андан алгъа, атлары болмаса, магъаналары чырт танылмагъан солдат комитетлени, джангыз эки кюннге кюч алыб, бюгюн былайда улуу Россияны бир гитче элинде дивизияны — энди уа корпусну — командири генерал-лейтенант Багратион-бийге оноу эте тургъанындан огъуна таныгъанды.

Джыйылыу, дивизияны Петроградха барыуун тохтатыргъа деб, бегим этди. Болджаллы правительство бла сѣлеширге делегация къурады. Таулуланы алайда да къалмады шемшерликлери — делегациягъа тамадагъа Багратионну санадыла. Членлени тизимине Гагарин, Солтан Кърым-Гирей да кирдиле. Черкес полкну сотняларындан Топруч улу Айдемир, Кърымшаухал улу Хаджимырза, Байчора улу Томпур, Альбор улу Амырбий саналдыла. Петроградны кѣрюрге бир бек разы эди, кѣз ачыб къайтыр — къайтарлыкъ эселе, деди да Шогъайыб, делегацияны членлерине Амырхан улу Лалауну да къошдурду.

«Приказываю немедленно приостановить движение частей дивизии, сосредоточить их в районах Вырица и никаких выступлений против войск Временного правительства ни в коем слу-

чае не предпринимать. Корпус сосредотачивается сегодня в районе Вырица. Генерал-лейтенант князь Багратион. 30 августа 1917 года, 13 часов» деб, онючно сызгыанын джюреги ушатмагъанлай, Багартин дивизияны бёлеклерине Чоловодан буйрукъ джиберди.

...Экинчи эртденбласында 68 адамдан къуралгъан делегация поезд бла Петроградха барды. Солдатла, вокзалда тюшгенлеринден огъуна, алгъаракъ эшитген хапарларына кёре, шахарда большевикле чыгъаргъан «анархиядан» бир ышан танысакъ деб, тегереклерине къарай, Зимнийге джетдиле. Сауутланнган ишчилени, сауутлу тенгизчилени ууакъ отрядлары орамлада, бирси джамагъатны арасында кёрюнедиле, ёзге чачылгъан завод, фабрик, ачдан ёлюб, орамлада джатхан адам бир да эслемедиле. Офицерлени уа къараб да кёрмейсе, кесле-ри джайгъан хапарланы ётюрюкюгюн биледиле.

— Хой-хой-хой. Эресейни алтынын бери джагъыб къойгъал-ла да! — деб, сейирсиниб къарайды Лалау дворецни залларына.

— Алан, патчакхны министрлери да бу шиндиклегем и олтуруучан эдиле экен? — деб, олтургъан шиндигине къараб, сылаб сорду Айдемир да.

Багратион тюнене комитетлени джыйылыуу алгъан, дивизияны правительствогъа тюзлюгюн чертген резолюцияны Керенскийге берди. Министр-председатель къагъытны окъуду да, офицерледен эсе солдат къауумну дыгъысына джоралаб, политика кукалыгъын, беталмышлыгъын сездирмей, джюреклерине джагъылыргъа кюрешиб, айтды:

— Арт кюнледе къралда чыкыгъан къалабалыкъны чурумун, халын тюз ангылаб, правительствогъа тюзлюгюгюзню эшитдирирге былайгъа келгенигиз кючюн, сау болугъуз. Дивизия кеси оноууна къалса, терс атламазына ышанмакълыгъым къуру да болгъанлай тургъанды. Биз Кавказ таулуланы билебиз. Кавказ адамла тамадалагъа хурмет эте билген адамладыла. Тамадагъа орун къоядыла, тамада болгъан джерде олтурмайдыла, тю-тюн ичмейдиле, артыкъ сёлешмейдиле, тамаданы сёзюнден чыгъаргъа излемейдиле. Бузулмагъан мизамлы адамладыла кавказлыла. Ала иги адетлени тутадыла. Бу джол да тамадаланы айтханындан чыгълмай атланнгандыла Петроградха. Алай а тамадаларыгъыз сизни алдагъандыла. Петроградда джорукъ бузулгъанды, табсыз адамла болгъанны чачадыла, ууатадыла, кюйдюредиле деб, орамлада ачдан ёлгенле джатадыла, ишчиле

ишлемейдиле деб, керексиз ётюрюк хапарла айтыб, сизни алдагъандыла. Былайдан чыкьгъанлай, айланыгъыз шахаргъа, ишчилеге да барыгъыз, кесигиз кёрюгюз болумну, къарагъыз. Тамадаларыгъызны айтханында керти зат бар эсе, кесигиз кёрюгюз...

Тегей полкну солдатларындан бири, эрлай къобду да, министр-председателни сёзюн бёлюб:

— Все изменники-командиры должны быть смещены, их должна постигнуть беспощадная кара,— деб кычырды. Керенский хыны тюрсюн алды, кирпича чачы артыкъ да ёрге кёлтюрюлгенча кёрюндю.

— Не говорите в таком тоне! — деб кыджыраяракъ этиб айтды.—Ваше дело теперь повиноваться вашему начальству, а все, что нужно, мы сделаем сами.

Керенский дагъыда талай зат сёлешди. Сора, бошай келиб, кимни эсе да излегенча, залны арт тизгинлери таба къараб:

— Генерал Гагарин мындамыды? — деб сорду. Артдаракъ-дагъыланы арасындан Гагарин къобду. — 28 августа в 6 часов 40 минут утра Вы получили от начальника штаба Петроградского гарнизона полковника Багратуни мое приказание, переданное по телеграфу? — деб сорду. Гагарин, джунчуяракъ болуб, тегерегине кёз джетдириб, бираздан джууаб къайтарды:

— Получил.

— А что там было Вам приказано?

— Отправить Туземную дивизию на Кавказ...

— Почему не исполнили мое приказание?

— Мы непосредственно подчинялись Верховному главнокомандующему. А генерал Корнилов не разрешил снять дивизию с маршрута.

Керенский ол телеграмманы джибере айланган кюнледе, Туземли Кавказ дивизияны, андан къоратыб, Россияны юг къы-йырында Елисаветполь губернияда тупикге джерлешдирирге деб буюргъан эди. Север Кавказы «тау правительствосуну» тилеги бла энди ол буйругун тюлендиргенди.

— ...Так вот, князь, с утра завтрашнего дня начните отправку полков Туземной дивизии в свои отделы. До тех пор, пока правительство не потребует их возвращения, пусть всадники отдыхают в своих отделах... Он-онбеш кюнден сора бу джерледе чархыгы ызы да кёрюнмесин,— деб Гагариннге буюрду.

— Слушаюсь, Александр Федорович,— деди Гагарин. Юйлерине джууукъгъа джол чыгыб къалгъанына джашланы джюреклерине къууанч кирди. Сотнялагъа джетиб, суюмчюлюк хапарны тенглерине эшитдирирге ашыкъдыла. Керенский Багратиону сёзге къошмагъанына, аны башы бла атлаб, Гагарин бла сёлешгенине дивизияны командири ахыр чортлауу джетди болур деб, бир къауумну кёлюне келди. Тегей джашладан бири, сорууум барды деб, къобду.

— Тегей полкну ёлген командири Хачатуровну орнуна тегей офицерлени бирин полкга командир этигиз деб, тилейбиз,— деди ол.

— Хорошо, постараемся исполнить вашу просьбу, товарищи всадники. Но хочу заметить, что назначение командира полка зависит от непосредственного начальства — от командира корпуса князя Багратиона,— деб къошду министр-председатель.

Зимнийден чыкъгъанлай, джашланы бир къаууму ишчилеге къонакъгъа, башха бёлеги да дивизиягъа, нёгерлерине кетдиле.

Туземли Кавказ дивизияны 1914 джылны кюзюнде алай зынгырдауукъ башланган одиссеясы 1917 джыл августну 30-да, гылтынына сидиреб, хората тауусулду.

Кавказгъа къайтыргъа джол ачылгъанына аллында къууаныб, джюреги ышарылыб учунган Лалау, артдаракъда — сотнягъа къайтыб келе, юч джылны узагъына бошуна тёгюлген къан да, ёлген тенглері да эсине тюшюб, салкъынланды.

Экинчи кесеги

I

Дивизия, эшелонлагъа джюкдениб, Эресейни кенг кёкюрёк къангасын энишге Север Кавказгъа джолланды...

Запад фронтха ашырылгъанына юч джыл толуб, Туземли кавказ дивизия 1917 джыл сентябрда Север Кавказгъа къайтды. Черкес полкну командири Солтан Кълыч-Гирей штабы бла Екатеринодарда тохтады, ючюнчю сотня, тёрт тобу бла тёрт пулемету, аланы джюрютген орус джашла да биргесине, вагонла бла келиб, Невинномысская станцияда тюшюб, азыгъын, сауутсаба запасын, башха аскер керегин алыб, алайдан узакъ бармай, Великокняжеская элге джарашды. Атлыла, юлешиниб, юйлеге джерлешдиле.

Алай а хыны историясында кёбню чекген джазыкъ Кавказны тауларына заманны тынчлыкъ къондурур къаны джокъду. Россияны теренинде ургъан шатык джюрёк Север Кавказда къан тамырланы чачыб джиберирлай чалыкълы тебиндиргенди. Эски джурт от къазанлай къайнайды. Узакъдагъы учхара властан юлюш джыртаргъа деб, мында да тюрлю-тюрлю «правительство», «конвентле», «комитетле», «хокуметле» къуралгъандыла.

Бурунгула айтханлай, «ит иесин танымагъан» бир заманла туудула.

Петроградда социалист революция хорлаб, къралда власть Советлени къолуна тюшгенини хапары Север Кавказны шахарларына телеграф бла ол кюн огъуна келди. Алай а ол огъур хапарны кертилигин кёб миллетли, чайкъалгъан северкавказ джамагъатха терк огъуна джайыб къояргъа табыкъ дженгил тюшюб къалалмады. Мында большевиклени партиясыны хор-

ламына кѳууанмазлыкѳ, Совет властны хорламлы таукел джю-
рюшюне чырмау болургѳа кюреширик эсерлени-меньшевиклени
кючю танг кесек бар эди.

Ала кѳб джерде бузукѳ болдула, кѳб затны кѳатышды-
рыргѳа да кюрешилe.

Социалист революцияны хорлагѳан хапары джетгенлей, Дон-
дагѳы кѳзакѳ аскерлени атаманы генерал Каледин, джангы
властѳа бойсунмай, округда оноуну толусу бла кесине алѳа-
нын айтыб, кѳзакѳ аскер бѳлеклеге телеграммала урду. Кѳб-
банда кѳзакѳ аскерлени атаманы Филимонов да, областда хал-
ны уруш кѳркѳуугѳа джетдириб, Екатеринодарда Советни
чачды. Терк-башындагѳы кѳзакѳ аскерлени атаманы Караулов
да областда оноуну кѳолгѳа алѳанын ачыкѳлады.

Алай бла, узакѳ северден ѳтген кѳууанч хапарла, урунган
халкѳны сѳюндюрюб, сукѳланч кюнлени сакѳлатсала да, Кав-
каз аллы джуртлада Совет властѳ орналыб, бегиб кѳалалмай,
1918 джылны джазына дери атлады.

Алай болса да Совет властѳ хорлаб келеди. Аны иннет бай-
лыгѳы онглуду: дунияны бешден биринде мангылайындан тер-
рин атыб урунган кѳара халкѳны, рысѳы кѳудретге ие этиб,
джашауну джангы джоругѳуна чыгѳарыргѳады аны мураты.
Аны аллын тыяр кюч Россияда джокѳду.

...Терк-Башында кѳзакѳлыла бла чеченлилени арасында
кѳаугѳа чыгыб кѳалды. Аны джукѳлатыргѳа болушлукѳ из-
леб, кѳзакѳ аскер бѳлекледе кѳуллукѳ этген адыге феодал
полковник Кѳасбулат Улагай Туземли кавказ дивизияны Кѳо-
бандагѳы бѳлеклерине телеграмма джиберди.

Биягѳы сотняны, азыгѳы-ашы бла, тобу, пулемету бла,
поездге джюкледиле да Чеченнге ашырдыла. Анда, джукѳгѳа
кѳатышмай, поездден тюшюб, атлыла болуб, ызларына кѳайт-
дыла.

Ингирге Кѳарма-кѳабакагѳа келдиле да, кече алайда кѳал-
дыла. Экилчи кюнюнде Нарсанагѳа тюшдюле. Алайда кѳзакѳ-
ла бла ууакѳ гѳырмырчыкѳлары болду: шахарны гарнизонуну
кѳзакѳ аскери сотняны сауутун сѳйырды. Екатеринодардан
полкнун командири Солтан Кѳлыч-Гирейден хыны телеграмма
келгинчи, сауутну кѳайтармай, юч кюнню булджутду. Алай
болса да, джангыз патронун да тыймай, сауутун-сабасын ызы-
на берди.

Джазгѳы джылыу табигѳатѳа тѳкген кюнлени биринде сот-
ня Джѳегетей-Аягѳына тюшдю. Анда-мында тюбеген шкоклу кѳа-

закълыла, стансеге тизилиб кирген сотнягъа сейирсиниб, атларын тохтатыб, къарадыла. Аскерчилик джорукъдача, бир-бирине честь бериб, ышарыб саламлашадыла.

Джашла, эски джуртда халдан хапар излеб, ушакъгъа тартыла башларгъа, кенг орамтын айланыб, бёлек атлы нёгери бла, джортуб ашыгыш келген бир атлы офицер чыгыб къалды. Ол стансени аскер бёлек тамадасы есаул Рябых эди. Кючлю атыны белине таб келишген, саууту-сабасы бирча деменгили джарашхан офицер, джууукъ келди да Бучкиев бла саламлашды. Сотняны къайдан джолоучу болгъанын билгенден сора, джангылыклары тѣкдю.

— Ёкатеринодарны большевикле алгъандыла, — деди ол, джарсыгъанча, ахсынаракъ этиб, — Ёобан рада чачылгъанды. Сизни полкнун штабы да анда эсе, аны да бюклеген болурла. Великокняжескаяда сотнягъызын штабын къурутханларын да ажымсыз билеме. Бюгюн Балахоновну Экинчи аскер-революцион отряды Баталпашинскаяны алгъанды.

Не Бучкиев, не сотняда джашла Балахонов деген аскер тамада эштмеген эдиле, къайдан чыгыб къалгъанына тамаша болгъанча къарашдыла.

— Кимди Балахонов? — деб, сейирсиниб, барысы ючюн сорду Бучкиев. Офицер, къаш-башын туюб:

— Баталпашинкадан бир джаланбыдыр. Бѣчкеле этиучю мыжыкълыны джашы. Прапорщикди, дейдиле кесине да, — деб, сындырыргъа кюрешиб айтды.

Бучкиев да, сагъышдан аязыгъанча, башын силкиб, мыдах ышарды.

— Ыхы, джангы власть джарлылагъа джол ачарыкъды, джашаугъа чыгъарлыкъды дегенин керти да кѣргюзтуб башлагъанын эслеймисе, Лалау? Бѣчке джамаучуну джашы, аскер башчы болуб, абчарланы, инаралланы чырыслатыб айланнганына не дейсе? — деб, къууаныб, кѣзлери джарыкъ джылтыраб, акъырын айтды Айдемир.

Бучкиев джашланы джууукъ элдеде юлерине къайтыб, тансыкъ алдырыргъа, хапар айтыргъа эркинлик бермей, мартны арасы кюнлеринде сотняны Джѣгетей-Аягъына джыйыб, алайда талай кюнню тутуб, андан сора юлерине чачды.

Аскер къуллукъдан къутулуб, джюреклерин чапырылгъанлыкъгъа, асламыны башындан ауур сагъыш кетерге унамады. «Мындан ары уа не болур? Джашау энтда неге тубетир?» де-

ген сагыш, мыйгыга сингиб, бир тунакы кемире, джашла тауларын кёрюб учунганларына бираз бошлай, седиреб кетерге унамай, дагыда кыйта, терен орналганча джерлешеди. Джарлы юйюбюзге сау-саламат кыйтыб келебиз деб, ачык кыуанырлай, джюреклеге тынчлык конарга унамады.

— Эй-эй, аллахны кудрети, каш-башларын туюб, тар ёзенни башындан кябланыб кялырга хазырланыб турган бу тауланы кёремисе? Бу тарлыкны? — деб, ахсынды Лалау, тегерекге кяраб, джерлени татлы кярамындан кёзлери тоймай.

— Алан, урушлада тау этекледе айланганлыкыга, тауларыбызны, джерлерибизни кёб затын унутхан кёреем,—деб, суукысураганча, джауорунларын кымылдатды Айдемир.

— Карпатла былага кыйдан джетишсинле!

— Кёкге джете тизилген бу тау киришлени, бу тюрсюз терен ёзенлени арасында кеси кесиме кярыусуз, учхара затчыкча кёрюнуб калдым. Сыртындан тюрсюб, кюбалмай кялыр кямжакчыкылай.

— Адамны андан онглулугу неси? — деб, эрингенча, кюлу акырын силки Унук.

Дагыда биразны бардыла. Таулагга андан да терен кирдиле.

— Оллахый, бу джерлерде юдеги-юй кяраб, сабий ёсдюруб, аяк юсюне салган кишилеге минг берекет болсун. Машалла алагга! Таджаллалла. Не уллу гюнах этселе да, джаханимге тюрмезле, тейри-адамы, — деди Айдемир.

Кёккёз барындан джарыкды. Урушха кетген кюнюнде: «Джарлы, кыйда болса да, аяк тюрбе кялыб кетерикди», — дегенле джолукыган эдиле. Ёзге, насыбын киши да алмады: элине сау-эсен джыйылыб келеди.

— Кёккёз, властны большевикле алдыла. Джерлени тенг этерикдиле. Джашау хар кимге тенг боллукду. Сени сыбыртыхлаучу офицерлени да кёз туурангдан ташайтырыкдыла. Сен излеген не кялды энди, Кёккёз? — деб, накырдалаб сорду кыйсы эсе да. Кёккёз, кёзлерин сюзюб, кенг ышарды, бауу бууунуна тагылыган теуан кямчиси бла мыйгытын сылады.

— Джарлы юйню кишдигича, бир джанына кысылыб джашар бир адамма, излеб не излерикме! Энди бир юйюм болса, бир ариу кяатыным болса, сауарга бир иги ийнегим болса, тёрт кябчык ак будай унум болса... — деб, кёлю, джюреги

бла эртдеден термилиб, керти да излепени тизиб бошагъынчы, джашла кюлдоле.

— Большевикле ариу кызланы санга сайлатмазла, тейри!

— Ала да адамлалла, ариу къатынынга кёзлери илинмезми?

— Ха-ха-ха! Пайтон керек тюлмюд? Бу чомарт кёзююбюз-де бериб кёярек!

Кышхы бузларындан артыла келген ёзен сууну чомарт шуу-улдагъаны эшитиледи. Джазгъы кюн джылытхан кюнбетни гяхинигинден асыу табхан къанатлыла кёзгъалгъандыла. Атлыла, джуртдан тансыкъларын алалмай, суйюнюб келедиле.

— Душманнга эрши кёрюнсюнле бу таула,— дейди Айдемир.

— Оллахий, бу тар джуртладан кыз алыб, кенг джерлеге чыгъаргъан, сормай джандетге барыр, — деб кюледи Лалау.

— Керти айтдынг, тейри.

Ашхам болуб, кёз байланыб, Кюнтиерге кирдиле.

— О, баласына кърман болсун анасы! — деб, Лалауну къаты кычакълаб, юч-тёрт джылгъа танг къртайгъан бетине тёгюлген джыламукъларын хотасыны учу бла сюртдю Зурум.

...Джашлары къайтмай къалгъан анала, нёгерлери къайтханына джангырыб, сарнадыла.

II

Лалау, фронтда ёлтюрген австрий офицерден тюшген колът гёрохуна алтын сом да кёшуб, корниловщинаны кёзююнде биреуден ауушдуруб алгъан маузерин, сыртына кёб ышылгъандан агъач бояуу онгнган карабинин тазалаб, джау джагъыб, джюн чепкенлик джурунлагъа чырмаб, кёз туурадан кьоратханды. Арт кюнледе тёбен станселеден, шахардан келген хапарла сауутну къабыргъагъа тагъыб олтурурлай огъурлу тюлдоле.

Лалау, эки-юч кере да кенгирекден орамдан къараб, арбазда джумуш эте айланган Гинараны кёргенди. Иши болмагъандай, аланы арбазгъа кёз джетдире, эки-юч кере да орамтын озгъанды.

Тюнене уа Гинара, дженглерин чыначыкъгъа дери къайырыб, кыш бузлагъан терезеледен акъгъан суу джибитген терезе тюблени сюртерге кюреше айланган кёзюуде, Лалау андан кёз алалмай, иги кесекни къараб турду. Гинара, кюз артыны бишген кёгетинлей, къыргъый санлы бир асыулу кыз бол-

гъанды. Къызгъа алай сымарлаб къарагъанын адамла сездиле болур деб, джунчуб, Лалау ызына бурулду.

— Алан, Лалау, орамгъа кенделен буруу этмей эсек, не эсе да былайтын асыры кѣб джюрюучю болдунг, —деб, бирси ар-баздан башын къаратыб, башхартыб къакъды гынтдылы хоншу.

— Кѣб джерде айланыб къайтханма, кѣжюм Кюнтиерни тюз кѣремиди деб сынайма, — деб чамгъа бурду Лалау да.

— Мен да алайыракъ таныдым. Бар, кюнню бу джылы кѣ-зююнде къыш къабугъунгу Шаушюгют суугъа быргъаб къайт, базарда багъанг маджал чыгъарыкъды,—деди биягъы хоншу.

Элге тау хауагъа келгенинемиди, Голлу улу Хамзат, ауруундан артылмаса да, бет къаны орнуна бираз къайтханды. Джаякъларына къызыл урур оноу этгенди. Қъайдан эсе да беш шпан къой келтиргенди да, атасыны чагъым малчыгъына ко-шуб, сыртха ашырмай, элде кеси къарай, китабларындан юзюлмей, алагъа да джубана, акъырын джашайды. Правлен-нге келиучю джангыз газетни къагъыт кереклиле къоратыб кетгинчи джолукъгъаны болса, аллындан артына дери окъуу-чу олду. Газет ала кел деб, поштчугъа ууакъла тутдуруб да джибериученди. Соргъанлагъа большевикледен хапар айтычу да олду. Алгъаракълада сѣзюне экили тынгылаучан эдиле, энди уа къулакъ тигер ючюн къалмайдыла.

Лалау, олтура туруб эрикди да, орамгъа чыкъды. Арлакъ-да биягъы Хамзатны тѣгерегине басыныб, ушакъгъа сингген адамланы кѣрдю да ары атлады. Айдемир да алайдады. Гуло-чуна таяна, сархлы акъсакълал Мырза-хаджи да келиб, орун къойгъан джашланы бирини орнуна джерлешди. Қъартыракъ-ладан дагъыда талай адам барды: уллайгъанлыкъгъа, чамны не къоланын да быргъаб джиберирге асыры къулакъламагъан Бакку улу, ёмюрю урлагъандан къамамагъан, талай кере къа-тын къоллу болуб, бири бла да джарашалмай, бусагъатда джангыз джашагъан, къатынлыкъ сайларгъа «къатынла база-ры» къуралса керек эди деб джюрюучю узунмыйыкъ омакъ ки-ши Хыкки улу, Сагаладан да биреулен, Заранчыланы эки «саб-дагъай» — сууджилик эки къарнаш, Соппакъ улу сокъур Да-кура, дагъыда экеулен.

— Хамзат, шо ол иги атанг бла ашхы ананг сенден кѣб ха-йыр кѣрсюнле, бешеуекледен бир тынгылы хапар айт, — деди Мырза-хаджи, акъ теке сакъалын гулочуну токъмагъына ор-ната.

Хамзат, большевиклени тюз атын билгенле ышардыла.

— Большевикле де, хаджи.

— Балшеуюклеми? Айт, неле эселе да.

— Огъур бла келсинле, келелле большевикле. Бек кючлю келелле.

— Къалай келелле, кючлю дегенинг?

— Ангылатыргъа къалай айтайым, къайдам? Къургъакъ болджар саламгъа ёртен сингнгенча келелле. Эресейни кёбюсюн къолгъа джыйгъалла. Ростовну, Екатеринодарны, Иссисууну, Сантукну, Нарсананы алгъалла. Мычымай бери да джете-рикдиле.

— Была алай келирге къалай хыйсаб табдыла?

— Эресейни байындан джарлысы кёбдю. Орусну урунган халкъы сансыз-санаусуду. Тоб-окъ аны къолуна тюшгенди. Аны аллын киши тыяллыкъ тюлдю, хаджи.

— Иманынг-хакъына, бир ангылат, тюшюналмагъан затым барды: балшеуюкле анда Эресейни арасында бир тар стауат-ха джоппу джыйылыб къалыб, энди бошланыб, тегерекге ёртен джайылгъанча чачылыбмы келелле, огъесе къалайды? — деб, кёлю бла сорду Бакку улу. Хамзат джазыкъсынганча къарады.

— Огъай, ай юйюнге ашхылыкъ! Ала джамагъатны кесини арасында алла. Хар шахарда, хар элде бардыла ала. Сени элингде да джамаууна, кюнюне кюйсюнмей, онгуладан кёрген зорлугъуна джюреги къайнаб аз адаммы турады? Тамбласында ала большевикле болуб чыгъарыкъдыла. Былай атлагъыз деб юретирге, джол тюзетирге Эресейден талай адам келе эсе да, къалгъаны бары мындады, джамагъатны ичиндеди, арасында, — деди ол.

Дагъыда талай ушакъ этдиле. Тиширыуладан, эркишиледен сёзге джетдиле. Экисини да эркинликлерин тенг этерикдиле большевикле, деди Хамзат. Таулуланы кими ышарды, кими ачыкъдан кюлдю, ким да ангылай билгенине кёре джоралады.

— Тиширыуланы эркишилечамы этерикдиле, огъесе эркишилени тиширыулачамы этерикдиле? — деб, гынтдылаб сорду къайсы эсе да. Хамзат, аны къалай ангыларгъа кюрешгенин кёзюне кёргюздю да, кеси да кюлдю.

— Джукъгъа да тиерик тюлдюле. Эркинликлерин тенг этерикдиле, — деб, Хамзат соргъанны кесича джууаблады. Киши тюшюналмады.

— Бусагъатда тенг тюмюлле? — деб сорду ол дагъыда.

— Къалын тѣлеб, сатыб алгъанча алады бусагъатда эркиши тиширыуну. Большевикле ол адетни къурутурукъдула. Эман-сипа-ция женщин, — деб чертди Хамзат.

— Аны уа иги этерик кѣрейем, — деб ышарылды Хыкки улу, Хамзатны арт эки сѣзюн чыртда ангыламагъанлай.

— Ол игимид сора? — деб илинди эрлай Бакку улу. — Джаш къызын тилеген этеди. Къыз тилеялмайды. Тартынады. Айыбды, адетде ол зат джокъду. Тилеген джаш а, неяхха дейд да минг сом ачха тѣлейди. Къызын къойса, ол ачха къызгъа къалыб кетеди. Къалыннга тѣрт-беш тууар, юсюнде кереги бла ат береди. Балшевикле аны къурутсала уа, тиширыугъа артыкъ да палах этиб къоярыкъдыла, тейри.

— Нек сора?

— Хайуанны эркеги бир бла тохтагъанын къайда кѣргенсе? Эркишини да андан башхасы джокъду. Хакъсыз къатын табса, ауушдуруб баргъан болмаса, тохтаймыды, сау къаллыкъ! — де-ди биягъы Бакку улу, Хамзатха къысха бурулуб. Сѣз одалгъа кетди. Тиширыуланы юсюнден айтылгъан зат Бакку улу бла Хыкки улуну даулашдырды. Бирсиле да алагъа кюлюмсюреб къарашдыла.

— Кет-кет, джаншама, — деб бошады сѣзню ахырын Бакку улу. — Сени тиширыу сюек этиб джаратмагъан аллахха шукур болуб олтур.

— Шукур аллахха! Алай а, нек?

— Тиширыу болсанг, Хыккиланы къахме энтда бир эрге барды деб, хар ким хаман сѣзюнгю этиб, элге аууз чайкъамды болуб айланнгъенг. Насыбынга, эркишисе, ненча къатын къоллу болсанг да, киши сени тергеуге салмайды.

Хамзатны тамаша хапарлары кюнтиерчилени арсарландырдыла. Айдемир бла Лалау, экинчи кюн танг бла къобуб, тынгылы хапар табалсакъ деб, шахаргъа саркъыб кетдиле.

Ары джетгенлери бла атларын таныш адамны арбазында тагъыб, орамгъа чыкъдыла. Бираз къуушууча кѣрюннгенден сѣге, орамлада хазна тюрлениу танымай, вокзалгъа бардыла. Джукъ къыркъыр муратлы болуб, рестораннга атладыла. Станцияда поезд сюеледи. Джумушакъ вагонланы терезелеринде акъ джабыучукъла джууулмагъан мияланы ичинден кирли кѣрюнедиле. Къаты вагонлада уа ала да джокъдула.

— Ма оюн, алан! — деб сескекленди Айдемир, огъаргъы

орамгъа кѣз джетдириб. — Ант этдир, большевикле была болурла?

Бѣрклерине кызыл джурунчукъла кѣнден тигилген, бирер тюрлю кийинген, шокклу талай адам джарашуу кийимли къартыракъ кишини арагъа салыб, энишге сюрюб келедиле. Орамда тюбегенле, ары бурулмай, алларындан дженгил къорар къайгъылы болгъанча, ашыгъыш джебелейдиле. Алай болса да, орамдагъыладан кимле эселе да сордула.

— Наказной атаман Кубанского казачьего войска его превосходительство генерал-лейтенант Бабич, — деб, самаркъаулаб, кѣлтюртюб, джарыкъ айтды шокклуланы бири.

— Джарлы халкъны къанын эмиб туруб, сингирирге бери келгенди. Курортда солургъа! Кровопийца! — деб, дагъыда бири, атаманны артындан тюртюб, дженгил атлатыб, перроннга чыгъарды.

— Что было, то прошло. Пожалейте старика, ребята, — деб ызына бурулур мурат этиб тиледи генерал.

— «Ре-бя-та», — деб, созуб эниклеб самаркъаулады сауутлуладан бири, — кѣзюу джетгенинде, къозу тил бла сѣлешдими? Нашел «ребят» из своей подворотни, мерзавец! Это не твои ребята, а революционные бойцы!

Алда джебелеб атлагъан генерал, поездге кѣз джетдирди да, джумушакъ вагон таба бурулду.

— Къайрыса? Джумушакъ вагонлада джюрюгенинг боллукъду! Энди биз джюрюучю вагоннга миниб да кѣр! — деб, къабыргъасындан сюнгюню учу бла тюртюб, къаты вагоннга сюрдю. Эшигине джетдириб, артындан табанны бериб, вагоннга ашырды. Лалау бла Айдемир, арлакъдан къараб, чотну кѣрюб турдула.

— Алан, хапарла керти кѣреме. Былада джазыкъсынмакълыкъ аз болур, — деб, Лалау терен ахсынды, бетинден къаны къачды.

— Тейри, Лалау, аланы да эндиге дери киши джазыкъсынган болмаз. Дуния кѣзюудю. Энди кѣзюу алагъа айланганды, онглулукъ аланы къолуна тюшгенди. Бираз чымырта ууатырыкъ болурла, тейри. Аны ючюн, алагъа гурушха этиуню билмейме, — деб, чыртда къайгъырмай, сабыр сѣлешди Айдемир. Лалауну джюрегине алай къатылгъан ишни ол къулагъына да алмады. Аны алай сансыз этиб къойгъанын Лалау ушатмады.

— Алай, былай, закон-джорукъ деб, къайдам, дагъыда анга

ушаш бир затлагъа келишдирирге керек тюлмюлле? Ансы тут-хан джеринде сюнгюню ойнатыб тебрерге джараймыды?

— Атлы полицейскийле, патчахха терслик этгенди деб, джаяу адамны артындан сюрюб, атла бла аякъларын теблете, къамчини сюртюб элтгенлерин кърмегенмисе? Ол къаллай джорукъ эди? Алгъыннгыланы законлары да хурджунларында эди, иги джаш.

Узун, мийик терезели юйню аллы майданда митингге джолукъдула. Шахар Советни председателини заместители Леонов, шахарны коменданты Халин, эскадронну командири Марцинкевич, уллу бусакъ терекни тюбюнде атлауушлада сюелиб, кёзюу-кёзюу сёлешедиле. Къралда оноу халкъ комиссарланы Советине тюшгенин, Ленин башчылыкъ этген большевиклени социал-демократ ишчи партиясы къралгъа оноуну къолгъа алгъанын, ишчи халкъ джерге, мюлкге мындан ары не болгъанларын айтадыла. Митингни аягъында ораторла юйге ичкери къайта тебрегенлеринде, Айдемир атлауушланы тюбюнден таууш этди:

— Эй, товарищ-земляк! Ашыгъыш тюл эсегиз, джамгыз сёзюм барды.

Тужуркалы келбетли токъ джаш мурукку болду, ызына бурулуб, атлауушладан Айдемирни аллына тюшюб тебреди. Ышарыб, узалыб, къолун къаты къысды:

— О-о, горячий привет братьям-горцам, потомкам Домала, — деб, Айдемирни имбашындан къагъыб, саламлашды. Биягъында Лалау оруслугъа джерлени юсунден берген сорууну Айдемир тужуркалыгъа сорду.

— Кесигизни джерлемилле?

— Къайдан болады кесибизни джерибиз? Аренд джерлелле!

— Хи-хи-и, — деб созду тужуркалы, — хозяин джерин джал сайын сизге арендге береди, кеси къараб да кърмейди, шахарда джашайды, сиз да анга ача тёлейсиз?.. Ол джерле энди сизникиле боллукъдула. Ишлегиз, джарашдыргъыз, кютюгюз малыгъызны, бир инсаннга капек тёлерге керек тюлсюз. Совет власть сизге береди ол джерлени, мындан ары аланы иелери боллукъла джарлы адамла, ишлеген, урунган адамладыла, мангылай къыйынлары бла кеслерине джашау кечинмек этиб тургъан адамла.

Айдемирни джюреги асыры кѳууаннгандан, санларына тер урду, тѳппе тѳклери бѳркюн кѳлтюргенча болдула. Джангыдан башха тюрлю айтыр да деб, кѳркѳгъанлай, дагъыда:

— Скажи, земляк, эта правда, так? — деб сорду. Тужуркалы, джазыкъсыннганча, башын бир джанына этиб ышарды.

— Конечно! Люди за это кровь проливают. Землю — тем, кто на ней трудится, это закон Советской власти. Элчилени барына айтыгъыз. Алыгъыз джерлени кѳолгъа, бермегиз байлагъа, бийлеге, эски джер иелеге. Бир кишиге бир капек тѳлемегиз алгъан джеригиз ючюн. Комиссияла айланыб, хар кимни джер къагъытын кѳолуна бериб къайтырыкъдыла.

Айдемир, кѳзлерин дженгил-дженгил къагъыб, башын къысха силке тынгылады. Эшитирин эшитиб, Лалауну кѳууандырайым деб, ызына ашыкъды. Эки атлауушдан тюшерге, дагъыда ызына бурулду:

— Земляк, ты большевик? — деб сорду тужуркалыгъа.

— Я коммунист, — деди ол. — Ты трудишься на земле, ты еѳ и хозяин, товарищ, — деб дагъыда кѳошду.

Айдемир атлауушладан тыпырдаб саркъды. Талай таулу-гъа тагъылыб, ушакъгъа кѳошулуб, лахоргъа сингиген нѳгерине эрлай джетди. Тужуркалы джаш да, Айдемирни кѳууанч ашыгъшлыгъына ышара, кенг эшикге ташайыб кетди.

— Эшитдигизми ол большевикни айтханын? — деб, терен солуб, кѳзлери кѳууаныб сорду Айдемир. Тужуркалы бла аны ушагъыны асламын эшитген эдиле.

— Ол большевик тюлед, — деди сюелгенлени бири.

— Кимед да? — деб, ары бурулуб, сейирсиниб сорду Айдемир.

— Коммунистме дегенин эшитмедингми?

— Экиси да бирди, — деди Айдемир.

— Къайдам ,тейри, — деб, башын сабыр булгъады таулу. — Бальшеуюкле болгъанны кюйдюрюб, топулдатыб-дюнгордетиб келелле, дейдиле. Къисаларына огъуна от тыгъыб кѳоялла, дейдиле. Коммунистни уа, товарищ деб, джагъылыб, джууаш сѳлешгенин, огъур хапар айтханын эшитдинг. Ай-я, бир болмазла бальшеуюк бла коммунист.

Джума кюн Кюнтиерни межгит аллына артыкъ да аслам адам джыйылды, дунияда бола тургъан ишледен джангы хапар эшиталсакъ деб, хар ким дыгаласды. Гъайыт намазны къылыб бошагъандыла, ѳзге джамагъат чачылыргъа излемейди.

— Ярабин, джамагъат, аскер басар элни къулагъы сангырау дегенлей, бу къатышхан дунияда тынгылаб туруб, этер керекли зат къалдырмагъаек,— деб, тыхсыйды къалынмыйкъ къарасакъал Заурбек.

— Балшеуюклени аллына чыгъайыкъ,— дейди кертти да джубраннга ушаш токъ кишичик Джарыкъ улу Джубран.

— Алларына чыкъгъан деген затны эки магъанасы барды: гоппан аякъ бла боза алыбмы чыгъарыкъса, беш атылгъан шокк алыбмы чыгъарыкъса? — деб, экили къыйдырады Салатгерий. Аны чалыкъ сорууун огърамайды да, Таусолтан мысты ышармыш этеди:

— Хош келдигиз деб, туз дамынгы тутдурлукъса ансы, саулай Эресейни къазагъын чырыслатыб келген балшеуюклени аллына шокк бла чыгъыб не этер къарыуунг барды?— дейди ол.

— Бармакъгъа джагъыу болалмазлыкъ бир халкъбыз, азны насыбы да аз, кюрешмейик киши бла да,— деб, сабыр сёлеше, оноу джасайды элни акъыл сартын деменгили адамына тергелген Гюрокъа.

— Къайдам, тейри, Гюрокъа, ашыгъыб джарашдыра болурмуса кесинги? Джумдурукъ тюбюнде ёсген балшевикле къралгъа оноу эталмазла. Оноу этиб онгдурмазла ала, тейри, — деб, гитче бетчигини тюк басмагъан кёз тюбю дукъурлары къызартыб, тири джоуулдейди джитибурун джукъа шкырна Батырша.

Межгит аллы аллай ушакълагъа сингиб тургъанлай, Кюнtierчи малчыла Базарчы улу Наиб бла Гемуштай улу Будиян атларын абзыратыб, узакъ джолдан, къошдан саркъыб келди-ле. Межгит аллында тюшдюле.

— Ассалам-алейкум,— деб джамагъатха джылы салам бердиде да, — стансе башы Сёдегей къышлыкъда къошну да, юч джюзге джууукъ къойну да, сексаннга джууукъ тууарны да къоюб, башыбызны къутхарыб келебиз,— деб хапар айтдыла.

— Балшеуюкле келелле,— деди Гемуштай улу Будиян,— биз огъарыдан къараб тургъанлай, станседе клисаны джандырдыла, кюйдюрдюле. Абчарланы, бай къазакъланы юлерин джандыралла дейелле, ингир сайын стансени башы къызыл от болгъанлай, талай кюнню турду. Бизни юсюбюз бла къачыб, кёбле ётдюле. Кимлелле, къайдан келелле, къайры баралла— бир аллах кеси болмаса, киши билмейди. Эресейни мыжыгъы бла къазагъы бир-бири бойнуна бычакъ салгъанды...

— Джарлысы бла байы болурму?— деб, кертти билгенин ишеклича сорду къайсы эсе да.

— Маджа кибики, болгъанны талкъ этиб келелле балшеуукле, джукъну къоярыкъ тюдюле. Қалды бизни да малыбыз, рысхыбыз. Барыб келтиреме дегенге анасыны сютюнден халал болсун. Барыб келтиреме дегенге — беребиз, джангыз къотур капегни да керек тюддю, халалы болсун,— деб къошду Будиян.

— Қъошунга келгенмелле большевикле? — деб арлакъдан къошулду Хамзат.

Гемуштай улу джууаб къайтармай муруккуланды.

— Огъай, келмегенелле,— деди ол бираздан.

— Қъошунгу, малынгы да бошуна атыб келгенсе. Қъошунгу хауле этдирме да, къайт ызынга. Большевикле санга джукъ этерик тюдюле. Ала тиерикле башхалла,— деди Хамзат. Аны сёзлери Будиянны къулагъына чалышдыла, ёзге башхала сан этмедиле. Эшитгенлени асламы да магъана бермеди — патчах бла туююшуб къайтханлы, большевиклени махтагъандан ёзге иши джокъду, ташатын да, турутун да аланы балсыта, тишлери тюшдю, дедиле да къойдула.

Базарчы улу Наиб бла Гемуштай улу Будиянны хапары Кюнтиерни арт кёзюде сескекли джашагъан джамагъатын артыкъ да тентиретди. Станселеде танышлары, шагърейлери болгъан кишиле эртден, ингир къуруму бла алай ары сыбдырылыб, халны кертн билир къайгъыда джюрюдюле. Станселеде къаугъа от къазанлай къайнагъанына, адамланы арасында аяусузлукъ, къатылыкъ уу джыланлай чырмалгъанына ажымсыз болуб къайтдыла.

Большевик отряд ёзенни ёрге айланганды деб, бир кюн Кюнтиерде къуугъун чыкъды. Ким кёрдю, ким айтды — кишини хапары джокъду. Кертимиди, ётюрюкмюдю — билмейдиле. Элни джамагъаты къумурса тебелей къозгъалгъанды. Джюрек-леге къоркъуу киргенди.

Лалау Айдемирге барды.

— Не этебиз, алан?

— Не этерикбиз, къарайыкъ халгъа. Большевикле былай келгенлей джугуб къояллыкъ болмазла. Халны алайгъа танысакъ, джаныбызны бошуна бермезге кюреширбиз,— деб ахсынды Айдемир. Бирси аскерчи нёгерлери да тубедиле. Тутуу, ёлтюрю, кюйдюрю башланса, беклеширбиз, аздан аз, кёбден кёб ёлор, неди мадар, деб келишдиле.

Хамзат, шпан къойчукъларын ышырыб, суу таба айландыр-

ды. Къулагъына джукъ кирмегенча этгенликге, аны джюреги да тынчлыкълы тюрлю: къозгъалгъан дуняда къайсы большевикни, къайсы коммунистни къаллай адам болуб келирин къайдан билсин.

Майна, джылны аллында Советле къураб, Ростовгъа силкиниб келген германлылагъа къаршчы джиберген аскер белек — Нежевясовну отряды — болгъанны къатышдырыб айланнганын кѳресе. Этген хатасын большевиклени, Советлени атындан этеди. Кимни эркинлиги бла, кимлени буйругъу бла джюрюйдю, — билиринг джокъду. Хамзат, шахарлагъа барыб, ишни болумун кѳюрге саулугъуна базмайды. Турады Голлу улу Хамзат, джюннге тюшген тауукъча болуб, Кюнтиерге джерлешиб.

Дугрий таулу кишини антына къалай ийнанмасын, джюрегин басыб, ёгюзлени баш бауундан тартыб, ызына бурулду. Аны алай кѳргенлеринде, арбазланы бѳлегинде да джолоучулукъгъа хазырланыу сабыр болду. Хамзатны сѳзю кѳблени джюрегин басды.

Кюнтиерчиле большевиклени келирин, ахырзаманны сакълагъанча, дунияны дюнгордетиб, топулдатыб келликдиле деб, сакъладыла. Ала уа шыкъыртсыз тюшюб къалдыла. Кюнтиерни саулай джамагъаты таныгъан кѳзлюкю чууутлу Яков, Шаушюгют ёзюнде казенна чегетлени алгъыннгы къарауулу Табугтар улу къызылкѳз Хардау, тукъумуна Рыжиков дей эдиле, дагъыда бир матрос орус джаш. Хардау бла матросну карабин шкоклары, самовзвод наганлары, Яковну уа узун сахтиян палтонуну джаны бла дженнген маузер гѳроху. Ючеулен элге кириб келдиле.

— Сизмисиз балшеуюкле?

— Хоу, ушамайбызмы? — деб кюлдю Яков. Кюнтиерчиле да кюлдюле.

— Ой, сен сау къалгъын, Окъуб! Сен къалай боласа балшеуюк? Ол сары орус джаш болурму балшеуюк? — деб, ийнанмагъанлыкъ этдиле.

— Керти айтама, ючюбюз да большевиклебиз, — деб, ышарыб сѳлешди Яков. — Тюзлюкню, тенгликни излеген адамла бары большевикледиле. Джер иелени джерлерин сыйырады Совет власть джарлылагъа, джерсизлеге, мюлксюзлеге береди... Аны ючюн келедиле большевикле. Бусагъатда сюрюб, урлукъ атарыкъ бар эсегиз, тартынагъыз — эркинлигин, къагъытын тюзетиб берликбиз. Заманны оздурмагъыз. Биченнге чыгъар кѳзюуге къышлыкъланы да кесигизге табыча алыгъыз.

Большевикле Голлу улу Хамзатны табдыла. Арт айлада бир правлен, бир Совет дей туруучуларына тамадагъа аны салдыла. Совет власть ишлеген мухуру болмагъаны себебден, Кюнтиерни эски правленини мухурун, старшина Абукдан сыйырыб, Хамзатха тутдурдула.

Табтутар улу Хардау, деменгили кьагъытла джарашдырыб, отделден аскер комиссиядан келгенди, тау элдеде аскер-революцион отрядла къурай айланады.

— Джамагъат, къралда, тегерекде закон, джорукъ бираз седирегенди. Кёресиз, болгъан хилеудю. Ауушланы тамагъындабыз, адам болгъаныбыз тышына чачылыбды, кьошладалла, малладалла. Аланы барын сакъларгъа, зорлукъдан къорууларгъа аскер къурамасакъ, болмайды, — деб, узун сёзю кысха башлады Хардау. Советни аллына джыйылгъан джамагъатха айланыб:

— Тау артындан, тау аллындан кёб хатачы адам джорюйдю, аяусуз адамладыла, кишиге хатер саллыкъ тюлдюле. «Эй» дегеннге «хейт» деб, ёрге кьобар талай джаш айыргъыз арагъыздан, властан аллай эркинлик алгъанбыз.

— Алан, хар кимни джарлылыгъы, джумушу кысыб турад, бирер мылтыкны тагъыб айланыргъа заман къайда?

— Сауут-саба ким берликди?

— Арпа гырджындан тойдурсун ансы, санга не сауут керекди, сауутунг биргенгеди! Хи-хи-хи!

— Къах-къах-къах!

— Го-го-го!

— Шкоок, патрон да берликди отделде военна комиссия...

— Джал тёлерикмилле?

— Тёлерикдиле. Хар атлыгъа ай сайын онеки тюмен...

— Нелеринден тёлерикдиле? Джыртыкъджамыз балш... — деб, сёзюн бошамай, ауузун кысады биреу.

— Тынч тур, ауузунг къабышсын сени! — деб шыбырдайды къатындагъы.

— Аскерликден хапарлары болгъан джашла бардыла, сюелсинле ала. Джамагъат ючюн кыйналсынла энтда бир, къайгъырмаз.

Алай эте, сёзю тёнгерете келдиле да, джыйырма джашны отрядха санадыла. Тамадагъа Лалауну, анга помощникге Айдемирни салдыла. Отрядны кьагъытчысы да, казначейи да Аубекир болду. Голлу улу Хамзат, джылтыраукъ сыйдам кьа-

гъытны алыб, кыйырына, — штамп кыагылыучу джерге, — ариу хаты бла: «Кюнтиерский аульный Совет. 10 мая, 1918 года. № 1» деб джазды. Кыагытны арасына кечдю да, уллу харифле бла «Пропуск» деб сызды. «Предъявитель сего — начальник местного Военно-Революционного отряда Лалау Амырханов, которому просится оказывать содействие в его работе. О чем и свидетельствую. Председатель Совета» деб, кюл салыб, кыагытчыга узатды. Ол кюл салыб бошагъанлай, алды да «приложением аульной печати, пока за неимением советской, удостоверяется» деб кюшуб, мухурну басыб, дагыда кюл салды.

Кюнтиерде Совет власть кыуралды. Тенглик дуня джаратылыб келеди деб, кюнтиерчи юдегилени асламына кыуанч кирди. Кёб арбазда тойла, кырманлыкъла этилдиле.

Ол кюнден огъуна элни адамларыны бир кыауумуну джюрегинде, бир ишексиз, эртдеден битген хиппиле ашлана башладыла, кырманла чыга тебредиле.

Аталары ёлгенли, Кёгюрчюнгага тамадага кыалгъан хилкёз Бийболат бла алада биразны джалчы болуб ишлеген хурметли субай киши Сагалташ улу Осман бир кюн илинишиб кыалдыла.

— Кыыйнымы ашадынг эсе, аллахны аллына баргъан кюнюнде даучу болуб, он бармагым он киши болуб кюелсинле, — деб Осман, мазаллы, зыбыр, берч кюлларыны аязларын айландырыб, Бийболатны кёз аллына тутду. Кыулакъ юзюлюр болса, чыбчыкъ аягындан дегенлей, дауургъа чурум табылды. — Меничаланы джекдигиз сиз, инш-аллах, узаймай бурнугъуздан чыгар эсе уа ашагъаныгъыз.

Бийболатны бурун тешиклери керилдиле, эндиге дери кыйсыкъ сёзню кёлтюре юренмеген киши кесин кыабында тыялмады.

— Джектирме кесинги! — деди ол Османнга. — Кесингча бир адамга «сен мени джекдинг» деб сёлеширге адамлыгынга ийлыкъмаймыса? Мал, кюш тутарга хыйсабынг джокъ эсе, эрине эсенг, бичен ишлерге кыаруунг джетмей эсе, агъаха, темирге усталыгынг джокъ эсе, элге, джамагъатха оноу этерге кыуллукъга илинирге башынг джокъ эсе — кимге айыб саласа? Сен хайыуан эсенг, ким да сени джекмей не этерикди? Джекген огъай, боюнсхада ёлтюрюб да кюяр.

— Сенича джерим, рысхым, мюлкюм болса уа... — деб, Ос-

ман аны ыйлыкъ ауур сёзлерине джууаб къайтара башлагъан-
лай, къуру да гёджебсиниб быргъаргъа юренген Бийболат,
дагыда баш болду да, сёзюн ауузундан алды:

— Эт рысхы. Ким этме дейди? Къура сен да джер. Мен туу-
гъунчу аллах джерими манга юлюшге сакълаб тургъанын са-
нга ким айтды? Мен да тырнакълай, затымы бирин бирине
джалгъашдырыб, сатыб алгъанма джерни. Сатыб джер алма
деб, ким тыяды сенден? Нек джекдиресе кесинги? Сен джек ме-
ни. Биреу этгенни мен къалай эталмайма деб, джюрегинге
эришмеклик къондура бил. Нек салдыраса башынга башбау?
Къарачайда эм ачы бийинге дери бары, ата-балаларындан бе-
ри къадалыб, кюрешиб табхандыла бюгюн сен бла сеничала
зарланган рысхыны, байлыкъны!

Османнга да ётдю. Джангы заманны тюрлендириу тыл-
пыуу кишиге кюч берди, алгъаракъ кюнледе айталмаз сёзле-
рин ауузуна таукел салды:

— Заманед сени алай джекиртген, — деди ол Бийболат-
ха. — Сени заманынг эди да, ауузунгу толтуруб сёлеширге
юретген эди. Анангдан джигит туугъан эсенг, мындан ары сё-
леширсе алай! Анангдан эркек туугъан эсенг, джегерсе энтда!
Кёрмезмеми мындан ары да джегиуонгю!

Бийболат а къызгъаны бла, дженгил сериун болалмай,
Османны сёзюне да аз къулакъ сала, сёзюн бошамай тохта-
мады:

— Аллах кёкден узатыб, кишиге да джукъ бермегенди...
Къайсы бир дуняда да, къайсы бир къралда да хайуанны
джекген адетди! — деб, азарлашыр къан алыб, быргъады Бий-
болат.

— Ашыкъма! — деб созаракъ этиб, кёзлери теренден таб-
сыз къараб, узун акъ сакъалы къалтырай сёлешди Осман, —
керти хайыуан бла керти адам айырылыр заман узаймай ке-
лир эсе уа, аллах айтыб...

Къабакъ эшиклени тышында аланы гырхы ушакъларын
джатмада чарт-гурт эшитиб сюелген къарт Кёгюрчюн улу Тей-
рикъул ачыулу Бийболатны аллына чыкъды да кёлюн джаб-
сырды.

— Ариу сёзде ауруу джокъ, бу къатышхан дуняда къоз-
гъаб нек айланаса, сёзню ариуун айт да къойсанг а? — деб
юретди, алай а Бийболатны Османнга неден къабыннганын
билгенинде, ол да кёбдю.

— Зукку пристопха уа аллах чамланнгаед, пасыкъгъа, ол башлагъанды къулланы бошатыу къайгъыны, — деб, терен ахсыныб, эски патауасын чалышдырды къарт. — Зукку «ма бы- лача, сизни кибик аякълары, къоллары, башлары, акъыллары болгъан адамдалла, башларына бош этерге керекди дегенди да къулланы кѣргюзгенди, кяфыр. Атам харибни Борсукъбай деб къулу баред, аны азатларгъа дегенлеринде, атам хариб бек таш чартлатханед. «Алты бузоулу ийнеке сатыб алгъанма мен аны, итден туугъанны» деб тохтагъанды. Аллайла дагъыда болурелле, Зукку, акъыллы адам, итден туугъан джулуу деб бир адет чыгъаргъанды, къулла, багъаларын тѣлегинчи, иелерине джалчылыкъ этсинле деб. Тамада къарнашым да, мен да гит- чечик болуб, билеме къошда биягъы Борсукъбайгъа «Отун келтир, Борсукъбай!» деб, хыны-хуну этиучюбюзню. Ол а акъылсыз адам тюлед, зауаллы, сабыр адамед. «Къара-къара былагъа, аталарыны къулуча кѣрюб тура кѣреме алкъын. Ча- быгъыз, иги джашчыкъласыз сиз, тиши кичиген кючюклесиз сиз, кесигиз алыгъыз да келигиз, мен къошну джыя тура- йым», — деб, бизни ашырыб къоюучанед. Энди балшеуюкле да Зуккуну джолу бламы атлайла, джарлыланы, джалчыланы бо- шатайыкъ, тюбдегилени баш этейик, дебми кюрешелле?

Бийболат джууаб къайтармады, бурун тюбюнден нелени эсе да мурулдай, арбазгъа сугъулуб кетди.

III

1918 джылны джазы эртде келди. Эскича мартны джыйыр- масында Батал, къышдан аяб, сакълаб къалдыргъан кѣк биче- нин джайгъанында, малла турсунмай, гяхиникге бурулуб кет- диле. Батал «земля тому, кто её пользуется» деб чуутлу Окъуб- дан эшитген сѣзлерин арт кѣзюуде тил учунда къайтара да ай- та, къуранны суурасынча, азбар этгенди. Кеси да къышлагъан джерини огъары къулакъ башын къолгъа джыяргъа, алайда ёмюрлюкге джарашыб, къош салыргъа мурат джасагъанды. Ол сагъышлары башындан хазна кетмейдиле, джюреги асыры къууаннгандан, большевиклеге той этиб тебрерлей болгъанды. Кертиди, къазакъ станселеде джюрюген аман хапарла джюре- гин кѣб затха бѣлдюредиле, большевиклеге ышанмагъанлыкъ къондуруб къойгъанлары да болады.

Россияны теренинден джанлаб, тѣбен къыйырына учхара

джерине Север Кавказгъа сугъулгъан генералла, офицерле, теренхурджунла, кечеги бѣрюню азауундан тюшген мыллыкны джыйылаб, кюнню джангы джылтырагъаны бла ёзен башына къалкъыб тебреген чыгыр къушлача, бир-бирин табыб, тиллешиб, алайсыз да къаугъалы Кавказны тынгысыз миллет «стауатларыны къургъакъ мешхутуна», къабыныргъа хазыр «болджар къауданына» джалынсыз ёртенни джибердиле...

Север Кавказда да граждан къазауат тереннге кирди...

Къобан ары джаны, Къобан бойну, Къобан бери джаны, Гум бойну станселеден Шкуро джыйгъан къазакъ аскерле июнь айда Нарсанагъа чабыуул этдиле...

* * *

Кюнтиерни джангы тамадасы Голлу улу Хамзат, ыйыкъ чакълыны Советде кѣрюнмей, къайда эсе да айланды да, байрым кюн джамагъат намаздан чыгъаргъа, биргесине да Табтурар улу Хардауну, чуутлу Яковну, асхакъ Оксманны алыб, межгит аллына келди.

— Джамагъат, къартынг, джашынг да Советни аллына джыйылыгъыз, сѣзюбюз барды, — деди ол.

— Былайда быргъа да къой! Не башхасы боллукъ болур!?

— Огъай, огъай, джангы властны джангы джоругъуна юренигиз! Тамбласында къабырлада джыйылайыкъ да дерсе сен, — деб, ышармай тюртдю Хамзат.

Бираздан элни адамы ол айтхан джерге джыйылды. Яков, орусча, къарачайча да къатышдырыб, талай сѣлешди, къралда болумдан танг кесек хапар айтды. Тынгылагъанла ангылаялмагъан да кѣб сѣз келтирди.

— Джашау башха тюрлю боллукъду. Джашау эскилей турлукъду, былайлай къаллыкъды деб эсигизге келмесин. Эскиге джангылмагъыз. Къатышхан кѣзюудю, кѣбле сизге кѣб тюрлю айтырла, хар айтханны сѣзюне ийнаныб, эскиге тартыб, ары джангылыб, джазыкъ-хариб болмагъыз. Совет власть, джангы власть сизнича джарлы халкъгъа, джарлы, инджиулю адамлагъа игилик излейди. Джарлы болмай, сизни негиз барды? Джаныгъызгъа тиймесин алай айтханым, ёзге сизде эркин табылгъан джангыз битди... Мал кесегигизни кечиндирирге джери-

гиз джокъ, малсыз башха кечинмек этерге мадарыгъыз джокъ! Совет власть, Ленини власти сизни ол джарсыуугъузу би-леди. Ма бюгюн да джерлени юлеширге камисле сайларыкъ-сыз, аны ючюн келгенбиз,— деди Яков, сёзюн бошай. Джы-йылгъан джамагъатда адамланы кимини разылыкъдан джю-реги кёлтюрюлюб, кимини да ачыуу джюрегин кемириб, бир-ден айтхан ауазы бла майданны гууулдатды.

— Окъуб, о наджас, ауузунга бал-джау!

— Эй, Мусос, дуняда алкъын тюзлюк бар кёреме!

— «Джокъду», дейенг да? Бизге аллахны джюреги эзилмейди сора, байны джюреги къайгъырмайд деб, нек гурушха боласа, тобукълан да аллахха тарал, дейенг да мындан алда Бийболат бла атышханында, Осман?

— Эй-къурманынг болайым, джашасын минг джылланы ле-ниске бласт, оллахий!

— Огъай, совет бласт, — деб тюзетеди Османны айтханын къайсы эсе да, джашыракълан бири.

— Экиси да бир адам тюмюлле?

— Хамзат, о Хамзат! Окъуб, алан, ийманынг хакъына, со-вет бласт кимди? Қыаллай адамды?

Яков кюлдю. Қишичикге бурулуб:

— Ол бир адам тюлдю. Биз кесибибиз совет власть, — деб, къолу бла джамагъатны кёргюзтдю, — мен, ол бирси, бири, сен...

— Элге, джамагъатха, къралгъа оноу этгеннге айталла Совет власть деб, джамагъат кеси айырыб джиберген адамла-ны джыйылыб, кенгеш этиуюне айталла алай. «Совет» деген сёз «кенгеш» деген сёздю, — деди Хамзат да аны ызындан. — Кенгеш хукумат деген магъанады.

Дагъыда не джангылыкъ айтылырын сакълаб, джамагъат даурун сериуюн этди. Сёзню Хардау алыб, орус тилни да ке-рек болмагъан джеринде джырта, иги кесек сёлешди, Гауана-лары бла Кёгюрчюпланы ненча десятиналары болгъанын эсе салыб, джерни джамагъатха джан башындан юлешиннигин да айтыб. Адамла да ауузларын ачыб тынгылашдыла. Кёгюр-чюн улу, Гауана улу таба киши кёз бермеди, баш тёбеннге къарашдыла.

Джюреклери къууанч тыбырлы болуб тургъанлай да, аны тышына ачыкъларгъа таулу намыс, хатер этиу къудрет берме-диле. Адамланы алай тынгылашханындан Гауана улу кёл табды.

— Джерлерибизни сыйыра эсегиз, мал кютерик тюлбюз. Къралны аскерине ат ёсдюрюб, солдатына кийимге джюп ёсдюрюб, бурнубузгъа буз тыгъылыб кюрешебиз... — дей башлагъанлай, кетген айда къуралгъан отрядны казначеи-къагъытчысы, Кёгюрчюнлада конторщик бола туруучу Къантай улу Аубекир, аны кука къоркъута билиу дыгаласын кёлтюралмай:

— Кюте эсегиз, кимге бересиз хайырын? Кесигиз урасыз! Джер а сизден сора да адамлагъа керекди. Юйдегили болуб, аталарындан айырылыргъа, стауат-арбаз къуаргъа бирер тилкем джер табалмай, ма бу элде къыркъдан аслам адам джашайды,—деб, джамагъат тынгылауну сыбыртхы бла чакъдырыб уятханча этди.

— Керти айтады, тейри. Аллахны юлешинмеген джерин быланы тюбюне салыб, эндиге дери къалай да тёзюб тургъанбыз?! — деди къайсы эсе да, терен джукъудан уянганча.

— Ой кюнюм! Эслемей тургъан болурбузму?

— Тейри, джер тутхан, ырысхы джюрютген кишилеге къатыла башласагъыз, белибаулары къаты тартарсыз, оллахий! Алаймыд, Дугрий?

— Манга уа не? Оймакъ бла бир къаным, чыбчыкъ кибики бир къарным, кёбмю керекди?! Сеничалагъа келгенди къоянланы къоюгур джылы! Белинги къаты гарта башласанг, къышхыр машоклай, оюлуб къаллыкъ сенсе,—деди биягъы Дугрий, кёлтюртюб, къычырыб.

— Эндиге дери кемиргенлерни озуб боллукъду. Сыйырылсынла джерле илеринден!

— О къой, муну! Итни аманы тонгузну арыгъына къаныгъыр деб, илеринден де тур! Майна, стансе джерле, казенна джерле джаталла туурангда, юлеш аланы! Эндиге дери арендге алыб, аланы джетдириб тургъанбыз, мындан ары да джете-рикдиле!

— Эй, сылыкъ, сырынга тартмаймы къаллыгъенг? Былайда элге, адамланы рысхысына оноу этме да, юйюнге оноу эт! Ит юрсе, бёрюню къарны бурур, дегенлей, кесин адам къуранына къошуб, кесин бир акъыллы этиб, бу сёлешиб башласа, къарным ауруйду!

— Хо, тейри, тишге илиннген къышхырча...

— Джыйырма десетина сабан ызы болмагъан къазакъ джокъду, дагъыда аны азсыныб, джер даулайла, оттибийле!

— Сыйырылсынла джерле...

— Сен айтмасанг да сыйырлыкды балшеуюк! Сыйырыр ючюн келед. Санга джукъ таттырырмы ансы?! — деди терен-хурджунладан бири.

Джерле сыйырылсынла деб, джыйылгъан джамагъатны арасында бу дардагъанны Аубекир башлагъанча кёрдю да, Кёгюрчюн улу Бийболат, анга къараб, шугут джыланлай шууулдады:

— Къантай улу! Эй, Къантай улучукъ! Къантулукъ, сени кёзюнгю уруб чыгъаргъанлыкъгъа, орнуна дагъыда кёз битиб келир, тейри, — деб, джашны анасын тойдургъанча, ичинден да-гъыда неле эсе да мурулдады. Аубекир джунчуду, къатында сюелген тенглерине — Лалау бла Айдемирге кыскыныкы къа-рады, асыры ачыудан бир чёрчек сёз быргъаб джиберирге баш-лаб, дагъыда джюрегин басды.

— Мубарек, сен манга талай заманны джал тёлеген бай кишисе деб тюл, тамадалыкъ хатеринги этиб, тыйыншлы, джууабынгы къайтармай къояма,—деди ол.

Джыйылыуда комиссия къураылмадыла: джамагъат сёзню тёнгерете айлангъан кёзюуде, алашаларын терлетиб, тар орам-ны мюйюшюнден бурулуб, юч сауутлу адам келиб, Советни ар-базына тюгел джетмей тохтадыла. Бирини сыртында карабини, бирини узун солдат шкогу, бирини джанында гёроху, джукъа кийиннген адамла. Экиси атла бла алайда мычыдыла; гёрох-лу, атын нёгерлерине бериб, тири атлаб, бери айланды. Ючю-сю да таулула тюл.

Аланы кёргенлей, Оксман бла Яков къайгъылы болдула, бир-бирине неле эсе да айтдыла, ары сагъайыб къарадыла. Хардау бла Голлу улу Хамзат да сескеклендиле. Гёрохлу, эрлай джетиб, Оксманны бир джанына буруб, шыбырдады. Яков да къулакъ салды. Ючюсю да бир-бирине къарашдыла, Оксман, асхакъ аягъына сынчыкълай, эрнин къаба, биразны сюелди. Яков бла Хардау акырын сёлешдиле. Сора Хардау, столну къатына атлады да, джыйылгъанлагъа айланыб:

— Джамагъат, Шкуро деб бир абчар, къан ичген патчахны абчары, тегерекде контрреволюцион къазакъ станселеден къа-закъ аскер къураб, Нарсанада Совет властны чачаргъа деб чабханды. Бизге, таулулагъа, джер береме, джер юлешеме деб келген Совет властны къурутургъа мураты барды. Эркишиле туугъан кюнде туугъанла, Шкурону кысдаргъа къобугъуз!— деб къычырды. Джыйылыуну андан ары ишин джамагъатны кесине къюуб, Яков, Оксман, Хардау, къуугъунга келген ючеулен да, энишге айланыб, мукъут болуб кетдиле.

Кюнтиерни аскер-революцион отрядына да кѡаугѡа кирди. Голлу улу Хамзат, Лалауну, Аубекирни, аскерчиледен дагѡы-да юч-тѣрт джашны чакѡырыб, Советге кириб кетди.

Керти да Кюнтиерни джамагѡатыны асламыны ангылашы алай эди, тѣгерекде кѡулакѡ эшитир, кѣз кѣрюр, аякѡ джетер джерледе эслегенлери алай эди да, Россияны кѡзагѡы бла мыжыгѡыны арасында барады кѡаугѡа дегеннге болмаса, кѡралны джарлысы бла байыны арасында кечмеусюзлюк кѡазаут башланнганды дегеннге тюшюналмай эди.

Джангы Советге тамаданы башын ауур сагѡышла кѡысдыла. Шахардагѡы Совет властны кѡурутургѡа деб чабхан кѡазакѡ аскерле онглаясала, Кюнтиерде аллай властны аямазларын ачыкѡ ангылай эди. «Мен кѡоркѡгѡан джанындан джанлы чабады» деб, эртдеги кѡойчу айтханлай, бюгюн бир сагѡатха мени башым чайкѡалгѡан чакѡлы инджиулери болмай, Кюнтиерге джылла бла старшиналыкѡ этиб, ненча адам ѣтгенди»,—деб Хамзат, артыкѡ джюгюне джарсый, джашлагѡа бурулду.

— Джашла, кѡалайды мурат? Не этесиз, кѡалай этесиз?—деди ол.

Джашла отрядны командирине—Лалаугѡа аралдыла. Ол да, мангылай кенгин чѡйюрюб, кѡаш-башын тѡйюб, тиш арасында чѣб чайнагѡанча, эринлерин кѡысыб, мыйыкѡларын ууакѡ кѡымылдата, тынгылады. Аны ойлашыуу кѣбге созулгѡанча кѣрду да, Кѡантай улу Аубекир:

— Қимни кѡалай этерин билмейме, ѣзге былайдан чыкѡгѡанлай, атымы джерлеб, мылтыгѡымы бойнума атыб, Хардауну ызындан кетерикме,—деб, кѣлюндегин ышырды.

— Большевиклеге кѡошулургѡамы?—деб ауур сорду Лалау.

— Ёнге уа! Мени джерли, мюлкло этейим, адам тизгинине кѡошайым деб келген большевиклеге кѡаршчы турургѡа телимеми?

Лалау, сагѡышлы болуб, баш тѣбенине кѡараб, дагѡыда тынгылады. Сора, нѣгерлеринден эсе, Голлу улу Хамзатха джоралаб:

: — Кетеме деген бла ѣлеме дегенни киши тыялмагѡанды, барама дегенни тыялмазбыз, ѣзге мени кѣлюме келген бла, экисине да кѡатышмасакѡ иги болурму? Отрядны кѡуралгѡаны кѡошланы, малчыланы хатадан кѡорууларгѡады, ауушланы сакѡларгѡады. Биз ол джанына кѡайгырсакѡ, иги болур-

му? Орус бир-бири бла кюрешеди, биз арагъа сугъулмасакъ, иги болур. Балыкъ башында Къанджал къаядан Лабаны ары джаны Таджал къаягъы дери къошларыбыз чачылыбдыла, кими орусну, кими къазакъны арасындады. Бюгюн былайда большевиклеге къошулуб, къазакъла бла кюрешсек, Къобан ары джанында къошлагъа не кюн келтирле къазакъла? Анда не бола тургъанындан хапарыбыз бармыды? — деди. Карпатлада биринчи атакагъа кирген кюнюнде, австрияк кавалерист уруб, башын тюшюрюб кетер джеринде, ызындан келген къазакъ джаш къутхаргъаны эсине тюшдю, «держись, ты рацен!» деген къычыргъы къулагъына эшитилди. Къошулууну, къошулмауну юсюнден дагъыда кёб зат айтыргъа деб тургъанын унутду. — Аны юсуне, къазакъ джашла бла бир туздамны эзиб, биргелей атакагъа барыб тургъанбыз, бюгюн алагъа къаршычы къалай къобайыкъ? Аскерчи тенгин ышаннга салыргъа кимин хыйсабындан келелир?

Аны ол сёзлерин эшитгенлей, Хамзатны джюреги чанчды. «биз муну отрядха тамадагъа салгъанлыкъгъа, бу джангы власта къуллукъ этер адам тюлдю, ант этдир» деб кёлюне келди. Дагъыда бираз ойлашды да, «кёлюме алай эрши иннет чалышырлай, Лалау не айтды? Таулуланы бири этген зат башхаларына да, саулай халкъгъа да джагъыла келгенди, бу джарлы, джазыкъ халкъны историясы анга ажимсыз шагъатды. Бир къыйры большевиклеге къошулуб, къазакълагъа къаршычы кюрешсе, бирси къыйрын къазакъ эзерине не сёз барды. Тюз айта огъуна болур Лалау» деб ишекли болду. Айдемир да алайгъа дженгигенча кёрюндю.

— Ашыкъмайыкъ, — деди ол, — былайгъа келиб, ат ёшюн уруш этген болса — кёрюрбюз. Бусагъатда уа халгъа къарайыкъ бёлек кюнню.

Лалау бла джашланы асламы, анга разы болгъанча, баш силкенгеринде, келгенге сойдуруб къоймазла деб, Хамзат да джюрек басды.

Къантай улу Аубекир, Шаман улу Бекмырза, Батча улу джандыракёз хуртда Мусос, Хапа улу Мухтар, орусча «дбруу» дегени да билмеген баштёбен Татай улу Ахмат, бышлакъ заводланы къарауулу болуучу Къочхар улу Баракъ, ит къуйругъуна илинген мант башы кибик, тагъылыр джер излеб джюрген Шахым улу Мекер-Къасхалта, Шкурону шахардан къоратыргъа большевиклеге болушургъа деб, Кюнтиерден экинди аллы бла энишге къуюлуб кетдиле. Джолда бара, суусаб

ичерге деб, Гола улу Рамазанны кьошуна кьайтхан эдиле, ол да төрт ийнегин, онджети кьоюн, кьош хуртдагын хоншуларына атыб, алагъа кьошулуб кетген эди.

Кьошла джайлыклагъа кечгендиле, отрядны элде этер заты джокьду, джангы властны аскер кючюне кьошулургъа тартмагъандан ары, кёз туурадан алай ары ауушла таба кьорасын дедиле да, Лалауну отрядыны кьалгъан атлыларын да ауушла ауузуна джууукъгъа ашырдыла.

Къантай улу Аубекирни кьаууму бёлек кюнден: «Шкурону шахардан чортлатдыкъ, шахарны орамларында ура-а-аа деб, пулеметладан, шкокладан беклеб, кьазауат этдик, орусла ишчиле бла биргелей кюрешдик», — деб, Хапа улу Мухтарны ёлюгюн да ат арбагъа салыб кьайтдыла.

IV

Кьошла тау джайлыклагъа чыкьгъанлы, ючюнчю ыйыгъы тауусулады. Тийреде хоншуланы, джууукъланы бёлегини малчыкъларын да кьошуб, богъурдакьгъа киргенча, тар ёзенни башына ёрлеб, ауушну тюбюнде кюнбет тар стауатда Батал да кьош салгъанды. Кьой сюрюу бла кьысыр малчыкъларын чыгъаргъанды, юч ай чакълыны былайда кечинирге муратлыды. Кьаугъа, дауур да ол заманнга не бошалыр, не сериуон болур, отну шынкъартындан артхаракъ турайыкъ деб, джайлыкъланы эм огъарысына джанлагъанды. Кьошда, кеси бла ючюнчю джашчыгъы Ануардан ёзге хоншуларындан юч адам бардыла. Бирсикюн а Лалау бла Айдемир, бёлек атлы нёгерлери бла келиб, кьошда кече кьалыб, бирси кьошлагъа айлана кетгендиле.

Июнну аягъы сюрем исси джай кюнлени биринде, Батал бла нёгерлери, кьозуланы айырыб, юзгереде кьойдула да, сюрюуню Ануарны аллына этиб, кюнбетни ёрге кютерге ашырдыла.

Кьойла тоюб, иссилеб джатхан заманда Ануарны кёзю бугъойлада бир кьуджур ишге илинди: джерли атларыны башларындан тартыб, онюч адам элли ат чакълы джылкълыны, бузланы арасы бла сюрюб, ауушла таба таяндырыб бара! Кюртле бузлудула, тюблери, кьыйырлары эриб, джумушагъандыла. Къаяланы эринлерине дери келиб, алайдан дордан чыгъыб салыннгандыла. Адамла сескекли джылкълыны кьамчи

къагъыб сюредице, алай а атла сокъмакъ салыб тизилалмайдыла. Джол ышан, сокъмакъ ышан джокъду. Атла, тикде тёрт бюклениб, **тырнакълаб** атлайдыла.

«Тобасто, ол адамла джылкъыгъа аллай халеклик нек салалла? Кимлелле? Алай нек этедиле?» деб, тилсиз хайыуанлагъа зарауатлыкъ джетдиргенлеге джаш джюреги от чагъа, джылкъы джитиден ташайгъынчы, атлыланы ызларындан кёз алмай къарады.

— Кёзлеринг къайры битиб къалгъалла, итни баласы? — деб, орусча айтылгъан сёзлени Ануар джукъу арасындача эшитиб, илгениб, ызына бурулду. Къазакълача кийинген, школары, гёрохлары болгъан бешеулен арт джанындан кенделен къысыла келе эдиле. Къатына джетдиле да, «Здорово, орел!» — деб саламлашды бири.

— Сюр къойланы,— деди ол, Ануаргъа башдан аякъ сымарлаб къараб.

— Нек?— деб, буюгъуб, джунчуб, къоркъуб сорду джашчыкъ.

— Алайдан аугъанлай, къазакъ аскер барды, анга азыкъгъа,— деди сауутлу киши. Ануар биягъында джылкъы ётген бугъойла арасы къанлы сокъмакъгъа къарады, джюрегин сууукъ кючледи.

— Сюрюгюз кесигиз, мени уа къоюгъуз,— деб тиледи сюрюучю. Арт джыллада станселеге джууукъда малчы бола тургъанды да, орус тилде кереклисин ангылатырча сёлешалады. Шкоклуланы бири гёрохуна узалды. Бири да, анга тёзмей, Ануарны джауорун къалагъына шкокну артын эслеяракъ джетдирди. Чабырларын кийдиртди, кийимлерин къолуна алдыртды. Сыртындан тюртюб, сюрюуюн аллына чыгъарды. Бирси тёртеулен къойланы ышырдыла. Ануар, алгъа сескекли бара, кийимлерин къаблады. Джаш адамны джаны тамагъына тыгъылгъанды, сытхан бла джукъ этапырча таныса, дженгил огъуна оюлукъ эди, ёзге сюргенлени къанын къолай кёрмедиде да, кесин къысды.

Ауушну тюбюнден айландыла, Ануар алда, шкоклу къазакъла ызындан, бирсиле да ызлары бла сюрюуюн ышырыб. Къарлагъа джетгенлей, сюрюу чулгъаныб тохтады. Артдагъы тёрт къазакъ къойланы джылкъы сокъмакъгъа тюзетирге кёб кюрешдиле. Сюрюу, чулгъаныб, къыппача айланыб тургъан болмаса, ала айтханны этерге унамады. Сора артдагъы къазакъланы бири, къойланы халисин сюрюучю джаш биледи, кеси ётдюрсюн деб, хыныланды.

Етдюр кьойланы, алай тюл эсе, бусагъатдан уруб кьоя-рыкъма!—деб, кьатында кьазакъ, шкогуну сампалын чыкьыр-датыб, Ануарны артыкъ да кьоркьутду.

Джоппу джыйылгъан кьой джуммакьны арасында быс-дырыкъланыб сюелген кьынгырмюйюз эркечле кьойчуно ауа-зын биле эдиле. Ануар алагъа кьарады, кёзлерине ургъан джыламукъла тубан басдырдыла, кир кьолу бла кёзлерин сюртдю, тамагъы тыгъылыб, ауазы тюрлениб:

— Цах-цах-цах!—деб эркечлени чакьырды. Ала кьулакь-ларын артха бла алгъа атдыла, узун мюйюзлерин сыртлары-на джетдире, Ануар таба бурулдула. Сора кьойланы юслери бла секириб, алгъа чыкъдыла. Джылкы сокъмакьгъа тюзел-диле, ызларындан кьойланы тиздиле. Атасы Батал бла Маму-шур эркечлени быллай кюннге деб юретмеген эдиле: худжусуна айланнган сюрюу, чулгъаннгандан седиреб, джол кёл алды.

Ауушну башына чыгъаргъа, тёбенден адам кьозгъалгъаны болса атаргъа деб, таш джанлада бетджаннга джатыб сакъла-гъан талай аскерчи кьобду. Араларында таулуланы тилин ангылагъан да биреулен табылды. Кьуугъун кёрмегенлерине, тынгылы болдула, ауушну тюбюнде. Ануардан сыйыргъан джабышмакъ таякьны да иесине кьайтардыла.

— Кимникилелле?—деди тилни билген кьарамыйыкъ джаш, кёзлери бла сюрюуюн кёргюзтюб.

— Эл малды, мен джалчыма,—деб башына себебге бираз кьыйдырыргъа кюрешиб, кьоркьуб, тауушу кючден чыгъа айт-ды сюрюую. Аскерчиле, неге эсе да оноу этгенча, джоппу джыйылыб, акъырын сёлешдиле. Ануарны джюреги чанчды.

— Мени ийигиз,—деб, джылары тыгъылыб, эринчиклери кьалтырай тиледи ол, тилни билгеннге джагъылыб.

— Сени иерле, кьалырла, быланы эркинлигиндеди,—деди кьарамыйыкъ, нёгерлерине башы бла силкиб.

Бёлек адам джылкыны кьалгъан хуртдагъын ёзенни тары-на саркъытыб кетди. Кьалгъанлары Ануаргъа айландыла.

— Арлакъ бар да олтур,—дедиле. Кеслери да тютюн кьа-бындыра, сауутларын ташлагъа жыгьырдата, чёкдюле. Сюрюую, бугъойгъа джууукъгъа ашырыб, кьагъыб кьоярла-рын таныды. «Къачайым, кьутулалсам а» деб, кёлюне келгени бла, таягъын сермеб алыб, бугъой таба башын атды. Юч-терт чынгагъаны бла сотур кьаячыкьны тюбюне ташайды. Олса-гъатдан ызындан атылгъан окъла кьаячыкьны башын букъу-латыб чакъдырдыла. Ануар, тёнгерей, сюркеле барыб, бир

джапы буз, бир джапы кая кыбыргыа болган кырыккы ичине ташайыб кетди. Тюшгени бла, эс джыйыб, тынгылады— башындан таууш эшитмеди. Биразны, санларын тюзете, олтурду. Башында кюн джылы эди, кырыккы ичинде салкында уа сууккысуратады. Огырыдан салынган бузланы, кая джанлары эриб, кыбыргыадан айырылыб, жыгырдаб, оюлуб кетерге хазырдыла. Бир билеги каягыа, экинчиси бузгыа тие, кыш таба ышан алыб кырыккы ичин тырнакыла тебреди.

Бираздан эниш сюремге айланды. Кая тауусулган джер сай болур деб умутчуду. Кём-кём бузлу кыбыргыага тирелди. Алайгыа дерн да кём джумушун этиб келген джабышмакы таягы болушду. Ануар, аны учу бла бузну чучхуб, аякларын илиндириб, ёрлей башлай да ычкыныб тюше да, дагыда илие, тобукыларын, кыолларын сыдыртыб, кыарыусуз болуб, аманны кеминде башына ёрледи. Тёгерекке кыарады, кюнбетледен мутхуз джалан каяла бла чегет бауурлада хубарланган бузла болмаса, джукыгыа кёзю илинмеди. Ызындан кыууган бармыды деб, сескеклиди. Аллай зат кёмегенинде, джюрегин бираз басды. Сыйдан кюрте чыкыганында, таягына таяныб учхалаб, кыуш тюгюнлей угулуб тюшдю. Тохтаб солур кыайгы этмей, сыдырылган кыан джугу тобукылары джылтыргыан кёчегинден кыызара, сыта-сыта, джыламукыларын дженглери бла сюрте, стауат таба атылды...

Ол джетгинчи кыошлагыа кыуугун джайылган эди. Джылкы бла кыой сюрюуню ауушдан ташайганларын башха сюрюучюле эслеген эдиле. Кыыйынлыкыга джолукмай, малчыла алайтын мал сюрмезлерин кыошчула кншиге сормагыанлай да билген эдиле. Биринден бирине кыуугун эте, Лалауну отрядына хапар берген эдиле.

Саут атылган таууш таулада узак барады. Кыарланы кыыйырына тюшерге, Ануар кыарлы джылтыраукы тебелени ары джанында шок атылган тунакы тауушла эшитди.

Ашхам болуб, Лалауну отряды сюрюуню тогыуз-он малындан башхасын стауатха сюрюб кыайтарды. Джылкыны уа кыазакыла узайтхан эдиле.

— Кыазакыларынгы этген игилигин кёрдюнг болур? Атангы тогыуз-он кыоюн джасакыга сюрюб кетдиле да? Сормай-ормай! Кыарнашчыгынын кая джагыу этиб кыоймагыанларына да спасибо де!— деди Айдемир, стауатда атындан тюше.

Езенле башы, ауушла тюбю стауатлада да малчылагыа тынчылык джашау туумады, кыатышхан дуния гырхы кыанатын

ары да джетдирди. Ауушла тубюнде ууакъ гырымырладан эсе, таула этегиндеги станселе тегерегинде къаугъаланы даууру онглу чыгъа, табсыз дюнгордете башлады. Лалауу отрядын элге чакъырдыла. Къошла къуру да гюрюлдеб турууучу бугъойланы ауузундан энишгереклеге, адам аягъы аслам кымылдагъан джайлыкълагъа тигеледиле.

Ол джылны джайында гитче къарачай халкъны джазыуу эки джол айырылгъаннга джетиб тирелди. Малчы джамагъатны хилеу джазыууна тырмы тартыргъа дагъыда бир адам табылды. Дуния къазауатны джылларында тюрк фронтда къулукъ этген къарачай офицер, Керманшахны къатында баргъан урушлада табхан джарасындап къолу сакъат болуб, элине келген чолакъ Мырзакъул Ачахмат улу таулу халкъны историясыны джюгенине узалды. Бир фронтда бир корпусну составында бир таулада бир кёзюуде уруш этген экеулен—Андрей Шкуро бла Мырзакъул, къанлы сокъмакыны ал атламларында огъуна бир-бирин табдыла да Совет властны аллына къурулгъан баррикадаланы бир джанына сюелдиле. Баратовну корпусу баррикадаланы бирси джанына уа кёблени джоралады. Аланы арасында Семён Буденный, Иван Кочубей, дагъыда башхала бар эдиле...

Къош тамада Батал джайлыкълардан стансеге джаш адамладан кишини иерге базмады. Къайгылы заманда бошуна кыйналыб, джумушну тындырмай къайтмасынла деди да, къошда биргесине тургъан кюеюн-Келемет улу Шамилни къурады.

— Эринме да, стансеге тюш, сатаргъа агъач алыб кетген арбалагъа туз салыб ашыр. Малла къамырсагъалла. Аптиекден да къурт дарман ала кел. Лалау не бола айланады, элге къайтыб, андан да хапар билirse, — деди.

Заман кюн ортадан джанлаб, Шамил, атын джерлеб, джолгъа чыкъды. Агъач элтген арбала ол кюн эртденбла кетгендиле, базардан ызларына тамбла кюнортадан сора айланлыкъдыла, Шамил стансеге ол кёзюуге джетсе да боллукъду, ол себебден ашыкъмайды. Дыгъленли-сыртда, джолдан бираз арлакъ джанлаб, къарасуу башы къулакъны кюн бетинде орналгъан джангыз кошуха экиндини аллы бла джетди. Кеч эте, андан ары джолоучу болургъа кёлю тартмай, кече алайда къалыргъа тохтады. Учхара кийимли къошчу джаш гоппан бла сусаб узатды. Джайлыкъланы тау кюнюню чомарт таякъларыны тубюн-

де уууртлары ачы кызаргъан кышчу джашны къара сакъалы, мыйыгъы асыры бек джетгенча кёрдю. Атын арлакъда кишенлеб, сюрюучюле малны стауатха джыйгъынчы, бош заманын сууаблы ашырыргъа деб, джашны сакъалын джюльюрге къуралды.

— Сакъалынгы да къарт бабасча джетдиргенсе, оллахий.

— Қъарт бабасны къаллай сакъалы болгъанын кёрмегенме, тейри, — деб, джарсыгъанча айтды джаш.

Джашны башын, сакъалын да джюлюдю, къара силти сапын бла джуудурду, къара мыйыкълы, кызыл уууртлу, акъ бетли чырайлы джаш этди.

— Тейри, иги джаш, сени былай кёрген кызы джюрек ауруулу боллукъду. Сау-эсен чыкълсын джангы тюк, — деб, накъырдасындан сора алгъышлады. Кышчу джаш, джылтырауукъ башын эски кёлегини этеги бла къадалыб сюртдю да:

— Оллахий, той-оюн, кызы чыкългъан, къатын алгъан деб бир хапарланы келтирелле элге туюб къайтханла. Атам иймейди ансы, элге барыб, ол къатын алгъан, эрге баргъан деген затланы кесим кёзюм бла бир кёрлюгем, — деди кёлю-джюрги бла. — Сабийлигимден бери кышдама, элни орамлары къалай эселе да, унутханма.

Шамилни алгъы бурун кюльорю келди, алай а эрлай кесин эскерди; джюреги кыйналды, не санына, сюегине, не акъылына, башына джукъ кереклиси болмагъан джашны кеси кюндекюню — джашаууну узунуна — кютюб келген хайыуанларына ушаб къалгъанын кёрюб, джазыкълсынды.

— Эй, джалгъан дуня, ит дуня, — деб, акъырын ахсынды.

Экинчи кюн эртден азыкъдан ётюб, таула арасыны теренинде олтургъан шахарны огъары джанындан кирди. Башларында каскалары болгъан шкоклу талай адам «Стой!» деб аллындан кычырдыла. Шамилни саууту-сабасы болмагъанын кёргенлеринде, ёрге кыобуб, аллына таукел келдиле.

— Джолоучу кыагъытларынгы кёргозт, — дедиле ала орусча. Шамил кыагъытларын бсчхасыны теренинден кыотарыб тутурду. Окъуб, ызына кыайтардыла да, кыайры бараса деб сордула. Шамил болушлусун айтды. Бар алай эсе, дедиле да джолун бошатдыла.

— А что такой? — деб сорду Шамил, башындан каскасын тешиб, ичинден терин сюрте, арлакъ айырылыб тебреген сары кийимли солдатха.

— Майна, кёремисе, Акълагъа таяныб баргъан ол атлыла-

ны? Шкуро Къобан бойну станселеден контрреволюцион канюкланы джыйыб, шахаргъа чабханды. Ызына ыхдыргъанбыз, энди къачыб барадыла, — деб, шахарны аллы акъ зыгъыр ташлы мийик дуппурлада ёрге таяныб баргъан атлыланы кёргюздю.

Шамил, шахарда терен къаугъа болгъанын сезиб, ишин дженил огъуна тындырыб, къорар къайгъыгъа кирди.

Хоншу къошланы арбачылары агъачларын сатаргъа, базаргъа чыкъды. Эки къабчыкъ туз алыб, бирини арбасына салды. Баталны къошуна ата кетерсиз деб аманат этди. Аптиекден да къурт дарманла алыб, ийис этдире, артвагъына джыйды. Бирси артвагъын, сабийлеге деб, ууакъ-тюрек затладан толтурду.

Кюнтиерге айланыб шахардан чыгъаргъа, джюксюз арбалагъа джолукъду. Базаргъа деб маркъа къозула, бышлакъ, джау келтирген къошчула, сатыуларын этиб, къайтхандыла. Къыйыр юйно хуна джанында, орундуқъланы джолгъа чыгъарыб, сакълаб сюелген кишиге тюбедиле. Шахарда джашагъан къарачай байланы бири, большевикле тынгысызмы этгендиле да, элге къорар муратлы болуб, джылтырауукъ къулакълы орундуқъларын къоратыргъа улоу табалмай, джолоучулагъа джалынады.

— Джашла, менден да игилик бла къайтсын, быланы арбагъа ата барыгъыз, — деб тиледи киши. Джашла къуйрукъ булгъадыла.

— Оллахий, мен ары барлыкъ тюлме, — деди бири.

— Джолда джюк алырым барды, — деди экинчиси.

— Мен энтда стансеге къайтырыкъма, — деди дагъыда бири. Алай этиб, бирер сылтау табыб, бюгюн аягъы тайгъан тюненеги байны джылтырауукъ юч орундугъун алмай оздула. Бай киши ызларындан къараб къалды.

— Эй, сизге игилик этгенни, сизге игилик излегенни ийман-ны-дини да джокъду, тейри, — деб, эшитдирирча, ызларындан айтды. Артдагъы джаш, аны ол сёзлерин эшитди шойду, ызына бурулмай, аны таба къарамагъанлай:

— Бизге этген игилигинги кесингде къой, — деб, эртдеги дертин къайтаргъан адамча, разы болуб, джолтун озуб баргъан атлы Шамилге эшитдире, акъырын мурулдады.

— «Къайыкъ да минер кемеге, кеме да минер къайыкъгъа» деб, ма быллай бир ючюн айтылгъан болур, — деди Шамил кесине. Тюнене ол былагъа турсунуб сёлеширге эрине эди, бюгюн а башын бир джанына салыб тилегенин кёресе. Дуния кёзюудю, анга ышанган суугъа таянганчады».

Юйге джетгинчи огъуна, Советни арбазына джыйылгъан джамагъатха тюбеди. Шамил арт кёзюледе аллай джыйылыу-ланы бардырыучу Голлу улу Хамзатны кёрмеди. Кызыл джабыулу стол да джокъ. Кёк джабыулу столну джанында алгъыннгы старшина Абук, доверна Шаухал, Ачахмат улу чолакъ Мырзакъул, аны биргесине да маузерли эки оруслу олтурадыла. Советни арбазына кирмей, эки ариу ат джегилген омакъ фаэтон арлакъда сюеледи. Ачахмат улу къобду, старшинагъа:

— Джамагъат джыйылыб бошадымы? — деб сорду. Абук «хо» деди. Ачахмат улу къатында олтургъан полковник Закаловну къулагъына джууукълашыб, не эсе да айтды. Закалов, «хы» деб, эркинлик бергенча, башын дженгил-дженгил силкди. Мырзакъул джамагъатха айланды.

— Джамагъат, — деди ол, — да эште болурсуз хапарланы — большевикле келелле. Ала басыб, Эресейни башын аулаб бошасала, джашауну къурутурукъдула. Кишини аярыкъ тюлдюле, не къартха, не джашха, не сабийге, не тиширугъа хатер саллыкъ тюлдюле. Аланы алларына сюелирге кёб адам къобханды, Эресейни онглу адамы бары, баш тутхан. акъылы болгъан адамы бары, сауут алыб, большевиклени аллына чыкъгъанды. Россияны къазагъы бары большевиклеге къаршчы къазауатны башлагъанды. Ма тегерекде станселеден хапарлыла биле болурсуз, къаллай кюреш барады бусагъатда алада. Биз да ёмюрюбюз къазакъла бла хоншу болуб, шагърей, таныш тутуб, тенглик джюрютюб джашагъанбыз. Ала болганча биз да болургъа керекбиз. Биз да алагъа къошулайыкъ. Бирси элледен кёб джаш къошулгъанды къазакъ аскерлеге, сиз да чыгъыгъыз... Аны айтыргъа келгенбиз. Негерим полковник Закалов да къазакъладан келечиди.

Къарачай бий Ачахмат улу къарачай халкъны иннетин ёмюрюнде ангылагъан болмаз эди, ол кюн да андан чыртда кенгде болгъанын танытды. Аууз тылпыуун чыгъаргъанлай, къарачай джамагъатны ызындан тизиб къоярча кёрюб, сёзюн да сыйдамлаб кюрешмей, къысха, чорт урдурду.

Айтырын бошаб, джамагъатны сёзюн эшитирге хазырланды. Джамагъат а, къобуб тебрерге ашыкъмагъанын сездире, тынгылауну басды.

— Э-э, юйюнге эмина къошулсун огъесе! Бир къыйырынг Къабартыда, бирси къыйырынг Лабадан ётюб, къуш тюгонлей чачылыб тургъанлай, къайры къошуллукъса, —деб, анга эшитдирмей, бир-бирине шыбырдашдыла Салатгерий, Гюрокъа,

Мамушур. Къобуб сѣлеширге, эркечлик этерге киши унамады. Чотну табсызгъа таныды да, полковник Закалов сѣз алды.

— Сизни хоншуларыгъыз Боргустан, Бекеш, Баталпашинске, Къарданик, Зеленчук, Преградна, Отрадна, дагъыда башха станселени махтаулу джигит къазакълары, батыр таукел джашны—Андрей Григорьевич Шкурону башчылыгъы бла аскер къураб, Нарсана, Сантук, Иссисуу шахарлагъа чабыулла этедиле. Узаймай, ол джерлени большевикледен тазаларыкъдыла. Гордые орлы Кавказа! Распрямляйте свои могучие крылья и встаньте со своими братьями казаками на защиту свободной России! — деб кычырыб бошады сѣзюн. Мырзакъул кѣчюрдю.

— Насыблары алай болсун, къазакъла бизге не игилик этерле. Майна, Терк Башында чеченлиле бла къазакълыла бир бирин соя айлапнган хапарлары чыгъад. Кесишелле, дейле. Бизге этерлери да алайды къазакъланы, — деб мурулдады биягъы Салатгерий. Сора, сакъалын сылай, Гюргокъа къобду.

— Ачахмат улу, ангылат мынга, — деди Гюргокъа, къазакъ полковникге джоралаб, — биз аны къазакълары джанлы, балшеуюкле джанлы болургъа да мадар табар джамагъат тюлбюз. Биз гитче халкъбыз. Ким онглу болуб келсе, анга баш джарашдыргъандан ары, бизде къарыу джокъду. Быллай къатышхан дунияда сокъмакъ букъдура, сокъмакъ тюзете, кѣб тюрлю адам келир, келген а, манга кѣошул деб, кюрешиб теберер, аланы барына джагъыу болуб барсакъ, небиз къалыр? «Билмейбизден» ары бизде сѣз джокъду. Биз, тар ѳзенледе ташланы джыйыб, тѣбеле этиб, аланы юслерине юйчюклерибизни кѣондуруб, таш тазалагъан джерчиклерибизге урлукъ атыб, андан табханыбыз бла джашау этиб, юйдеги ѳсдюрюб, аман бла джашагъан гитче халкъбыз. Биз къазакълача тюлбюз, джарлыбыз, джазыкълбыз. Саулай Къарачайда излеселе да, джер иеси, бай адам деб, Эрсейникилеге тенгleshдириб, джоюб джиберирге тогъуз-он адам табарыкъдыла балшеуюкле. Биз, джерлерибизни такъырлыгъындан, джюреклерибиз да тар джамагъатбыз. Джерлерибизча тарды джюреклерибиз да. Ёмюрледен бери алайбыз, ата-бабаларыбыздан бери да. Айт да ангылат аны мынга, нѳгеринге. Балшеуюкле уа не? Сенден не джашыруу, аллахдан джашырмагъаныбызны адамдан къалай букъдурайыкъ — балшеуюкле келе эселе уа, тенглик джашаугъа чыгъабыз, бу тар джерледен кенгнге тѳюлебиз деб, сойюнюб тураек... — деб Гюргокъа, андан ары тѳюлюр мурат этиб, тамагъын тазалай башлагъанлай, Ачахмат улуну огърамагъанын

мыйыкларыны дженгил-дженгил кымылдаганындан, кыаш-башларыны туйгенинден сизди да, сёзюн джарым джолда тыйды. Ачахмат улу, кёлюн басыб, ачыуланнганын джамагыатха танытмазгы кюрешиб, кьобду.

— Сиз кыарангысыз, алкын билмейсиз большевиклени адестин, — деб, шатык тюртюб башлады. — Биз окыуганбыз, билебиз аланы кесаматларын. Сизни, бизни да аллах джетдирмесин ол джашауга ансы, быллай джашауну кёргенден эсе, ёмюрюбюз кызауат этгенлей джашагыак дер кюнлеригиз келликдиле. Большевикле сизни аллай кюнлеге джетдирликдиле. Бусагыатда мал джаздырсагыз, джюз кыю болгъан, юч джюзом барды деб, махтаныб, кесин бай кёргюзтюрге кюрешиб тургъансыз. Малыгыз, рысхыгыз болгъанына джюрегигиз кьоркыар кюнлеге джетериксиз. Рысхыгызны джашырыр кюнлеге джетериксиз...

— Кызакыладан огына бусагыатда да джашыра башлаганбыз, — деб, кыайсы эсе да джамагыатны арасындан таууш этди.

Ачахмат улу аны кыулакыгъа алмады, сёзюне кыызгандан эшитмей кыалды деб кыойдула.

— Патчахха юч сомлукъ джасакыны тёлерге эрине эдигиз, юйюнгю ненча терезеси барды, тийген кюнден неллай бир файда аласа деб, анга налог тёлетиб башларла большевикле. Арбазда тауукларыгызгъа дери эсеблерле. Аллах ол кюнлеге кыалдырмасын ансы, бара-баргъан заманлада большевиклени мураты, сеники-меники деб, кыыз, катын, эр, сабий деб айырылмай, бары арада болурча этергеди...

Джамагыат чайкыалды, гюрюлдеди.

— Налогу уа неди?

— Бальшеуюклени джасагы болур, кыайдам. Кыоркыута турад.

— Огыай, керти айтады, тейри. Мен станседе да эшитгенме, тейри, сабийле да обчи боллукъдула, — деб, бир джанындан кыошулду джабрейли джитибурун Батырша.

— Бек ушамаса, кимден туугъанын билаллыкъ тюлсе, — деб накъырдалады кыайсы эсе да бурун тюбюнден.

— Хар кимни атыны, тукъумуну орнуна тамгыасы боллукъду, — деди дагыда биягы Батырша.

— Алан, ыйманынг-хакына, Батырша, сен балшеуюклеле биямукъ кыайнатыучу болубму айланнганса, быланы хапарларын кыайдан билесе быллай бир? — деб, бурун сюеклери

кѡбар ышаны бла сорду Таусолтан. Батырша анга джууаб кѡйтаргынчы, кѡйсы эсе да тюзетди:

— Тамгѡасын тюл, номыры де.

— Хар зат обчи боллукѡду, ха-а-ар зат, — деб созады ол, сора, тауукѡ тырнакѡча, кѡнгыр бармагын мыйыкѡларыны аллында кѡмылдата, кѡшады: — Алай а хар эркишини бир джюлгючге эркилиги боллукѡду..

— Сакѡалы бла... кѡырыгѡа, кхи-кхи-кхи, — деб, кѡарнын-дан тутуб, арлакѡда кишиге эшитдиреме деб кѡоркѡуб, акѡын кюледи Салатгерий. Анга да дагѡыда ючеулен тагѡыладыла. Алайдагѡыла кѡшбаш болуб кюледиле. Ол кѡзюуде стол джанында:

— Большевикле оноуну кѡолгѡа джыйсала, — деб бардырады Ачахмат улу, — патчакны аскеринде кѡуллукѡ этгенлени кѡурутурукѡдула... Динни кѡурутурукѡдула... межгитлени кюйдюрлюкдюле. Орусну мыжыгѡы сизни межгитигизними аярыкѡды, кесини клисаларын кюйдюрюб келеди сора...

— Халкѡны барын гѡуурму этерикдиле? — деб кѡычырыб сорады биреу.

— Огѡай, адамланы барын аллахсызла этерикдиле, — дейди Мырзакѡул. Соргѡан да, джамагѡат да аны кѡалайгѡа ангыларгѡа билмейдиле — орус динине бек деб, эндиге дери эшитген хапарларына кѡре, биреуню дини бла кюрешген — кесини динине буругѡа кѡадала эди, была адамланы аллахсыз кѡалай этерле?

— Алай дегенинг кѡалайды, аллахсыз дегенинг?

— Не башхасы барды? Гѡуурну, аллахсызны да! — деб кѡошулады джамагѡатдан дагѡыда кѡайсы эсе да, Ачахмат улуну сѡзюн ауузундан алады.

Кечеги бѡркча, юйюкген тери кѡалпагын кѡолуна кѡысыб, исси кюнде да тери габрайын юсюнден тешмей, былайгѡа аны кѡаблаб келген Дугрий оба ташлай сюелди.

— Мырзакѡул, буюрсагѡыз, бир айтырым баред, — деди ол, хар кѡуру да сѡлешичюсоча, кѡлтюртюб, джамагѡатны барына ачыкѡ эшитдириб быргѡады. Мырзакѡул, анга кѡараб, энишге ийилиб, старшинагѡа шыбырдады — кѡобханны атын сорду болур. Сора джарыкѡ ышарыб:

— Айт, Дугрий, джаным, айт, — деб, эркинлик берди.

— Да, Мырзакѡул, сен иги, ашхы адам болурса, тюз да сѡлеше болурса, анга душман дау табсын. Бу нѡгеринг да, ким эсе да, онглу адам болур, — деб кенгден башлады Дугрий. —

Шо, сиз, онглу адамла, бизге бир ангылатыгъыз. Биз, къарангы адамла, тюшюналмагъан затла бардыла. Балшеуюклени къырайыкъ-джырайыкъ, аллахсызла бла кюрешейик, халкъгъа къыйынлыкъ келтиргенле бла кюрешейик деб, сёлешелле ма быллай уллу адамла. Уллу адамлагъа кюреширге, къырыргъа-джырыргъа керек эсе да, бизге, джарлы халкъгъа, ол неге керекди? Онглула, инаралла бизге не бердиле, аурууунгас? Бизге джер да, байлыкъ да, эркинлик да, тенглик да берлик болсала, заман табмаймы тургъалла? Балшеуюкле келгинчи, закон аланы къолундаед да, халкъгъа игилик этерге излеселе? Балшеуюкле, аланы совет власты уа, Нарсанадан бурунлары бери джангыз бир къарагъаны бла, джерлеге бош этиб кетдиле да?! Энтда тенгликни юлешиб келелле, дейдиле. Сора алагъа къаршы турургъа бизни не ишибиз барды? Балшеуюклени аллына буруу болуб сюелирлай чурум табмайбыз. Тейри-адамы, ангылаялмай сорабыз бу затны. Ма бу элде джашагъанланы Шаушюгют суудан ары ётерге амалыбыз джокъду. Ёзенни ёрге кирирге эркилигибиз джокъду. Ёзенни энишге атларгъа мадарыбыз джокъду. Бу эки къаяны арасына кириб, габдешге сыртындан тюшген тууарлача турабыз. Межгит орун керек болгъанында, Кёгюрчюнлары бла Гауаналары мингишер десятина джерден межгит орун бири бералмады. Ёлгенибизни салыргъа къабыр орнубуз джокъду. Сора, сау-къаллыкъ Мырзакъул, сен манга бир ангылат: бизге джер берейик, эл, юй, стауат орун берейик деб келген большеуюклени аллына сауут алыб къалай чыгъайыкъ? Не дугъжабыз барды бизге игилик этерге деб келген адамланы аллына сюнгюню джитисин айландырыргъа?

Ачахмат улуну къургъакъ ышармышы бетинден думп болду. Адамла Дугрийни сёзлерин кими джаратыб, кими бийге тыйыншылысыз джууабха санаб, гуугууландыла.

— Джерлени алайыкъ, кенгерейик. Ол заманда барынга да табылыр джер юлүш, — деди Мырзакъул.

— Джерле эндиге дери да тургъалла, бизге табылмагъалла ансы, — деб илинди биягъы Дугрий. — Сен, Мырзакъул, ананг Гошаяхны Индиш-башында бернелик джерлерин кишиге да ычхындырыргъа унамагъанса...

— Да, не этериксе ол джерлени, сени огъуна болсунла, джакъ, — деди джерлени иеси киши, башха джууаб къайтаралмай.

— Хы-ы, табыллыкъ болса, эндиге дери да табылыред! Большеуюкле джууукълашханларында, барынг чомарт бол-

гъансыз. Мырзакъул, керти сёз джанынга тиймесин, сен ангыламагъан адам тюлсе, барыбызны юретир, эл иеси бир адамса, ёзге бизге джер, эркинлик беребиз деб келгенлени аллына сауут алыб чыгъаллыкъ тюлбюз.

Мырзакъул старшинагъа дагъыда неле эсе да сёлешди.

— Дугрий, сен мараучуса, уучуса. Кесинг да элден бир кыырына чыгъыб, джамагъатдан бир джанына джаякълаб джашагъан хапарынг барды. Къаялагъа тырнакълаб айланыргъа да уста болурса. Большевикле келселе, санга къошулуб, къая ранлагъа джанлаб, анда баш кечинмек эталмазлыкъла бар болурла. Ала чыгъарла большевиклени аллына, — деб Ачахмат улу, ачыусуннганын джукълаталмай, джюрексиниб, башха кимлеге эсе да ышанганча айтды. Джамагъат шум болду.

— Да, къалай этейим, сау къаллыкъ, Ачахмат улу? Чыбыгъы узун да мени тюртеди, аягъы кир да манга сюртеди. Оза рысхым джокъ, кёлтюргючюм джокъ, андыз къурушдургъан къотур танача сирелеме, — деб Дугрий энтда гюрюлдеди. Адамла кюлдюле. — Этегим-дженгим, ахлум-тенгим болсун деб, ким да ма былай менича сирелмезючюн айтады. Алай болалсам, бек разьем. Алай болалмагъан, джаны саулай, ёлмегенлей джерге кирибми къалсын? Гыбышы къабырча, бир джанына чыгъыб, кечинир тырнакълау этгеним да аны ючюндю.

Халны джылына башлагъанча таныб, бираз джумушатыр мурат бла, Гюрогъа:

— Бизни сауутубуз-сабабыз джокъ, джумдурукъла бламы уруш этерикбиз? — деб, соргъан маталлы, бегитиб айтды. Мырзакъул, терен солуб, джюрегин басыб, ахсыныб:

— Саут сатылады, табарыкъсыз. Бирер ийнек сатсагъыз, бир адамны сауутландырыб къобарлыкъсыз, — деб оноу джаады.

Биягъы джамагъат тынгылашды. Суугъа кирсенг, чыкъдан ырыслама дегенлей, теренин айтханма, артха турур кюнюм къалмагъанды деб, биягъы Дугрий:

— Мырзакъул, бирер гылджабызны сатыб, сауут алыб, балшеуюклени аллына чыгъарбыз деб, сени алдамайыкъ. Кертими айтама, джамагъат?! — деб, кычырыб, джамагъатха сорду.

— Хо, хо!

— Джаша, керти айтаса, тейри!

— Нени билиб зымпылдайды ол! Балшеуюкле келселе, Дугрийни отундан-огъунданмы къорарыкъды! Джамызын къашый айланад!

— Себелеб бармай эсе, билмегениме, къатын киби ги джыл сайын бир сабий табад, — деб, Дугрийни сопалаб, къатындагъыгъа бурулуб кюлдю кишилени бири.

— «Джарлыны чачханы чыкъмаз да, чанчханы чыгъар» дейди, аллайынды халы, — деди хоншусу джууабха.

— Кёб юдегили киши сабийлеринден хайыр кёрмез деб джазылыбды китабда, — деб, бираз тынгылаб, мушулдаб быргъады «хаджилик». Аны сёзлери бирсилени да къулакъларына чалышдыла шойду, джууукъдагъыда «хаджиликге» огъурамай къарашдыла. Айтылгъанны магъанасы теренмиди деб киши ойлашмады, кёб юдегили джамагъатны адамларына уа сипи чакъдыргъанлай тийген сёзлени киши ушатмады.

— Эй, зауаллы, уллу сёлешме да уллу къаб!

— Насыбынг алай, менден кёб ишлеб болгъанса рысхылы-мюклю! Къолларынгда менден кёб берчинг бар эсе, кёргюзт тюз кишилеге, — деб джюгюрдеди тебген Дугрий.

Кюн батды. Кюнтиер эли большевиклени аллына сауут алыб чыгъар адам къуарача кёрюмеди. Джыйылыуда Лалау, Айдемир, Аубекир, Къасхалта, Кёккёз, Джатто улу Ханат, хуртда Мусос, Бадай улу баштёбен Оллахий (чам аты алайды — оллахий деб сёлеширге ёчдю), дагъыда бёлек джаш бар эдиле, ёзге аланы бири сёзге къатышмады. Алай а «Патчакхны аскеринде къуллукъ этгенлени къурутурукъдула» деген сёзле аскерден келген джашланы къулакъларына, джюреклеклени уулу чыгъанакъ болуб илиндиле.

Ачакхат улу бла нёгерлерине таулу адет бла киши «кел юйге» деб айталмадымы да, фазтон ёзенни ёрге джол тутду.

Большевиклени аллына буруу ишлер муратлы болуб къобхан эки полковник джарлы кишини—уучу Дугрийни сёзюне джууаб къайтаралмадыла: тюзлюкню къудрети уллуду.

Полковник, джамагъатны арасына синге башлагъанында, халны кёрдю. «Большевикле келселе, сизни джазыкъ-хариб этерикдиле» деген бла джамагъатны алагъа къаршы къобаралмазын таныды. Алай а кюрешден тюнгюлюб къалыргъа хыйсабы джокду, мадарын табыб, тохтарыкъ тюлдю.

Башлагъан джолуна ышанмагъанлыкъ къобаргъан ауур сагъышла башын кючлегендиле. Фазтонда биргесине баргъан нёгерине тёгюлюрге да бир тебреди, дагъыда сокъуранды: ол кенг джуртну, уллу халкъны адамыды, менича, такъыр джюрекли джамагъатдан тюлдю, джашаугъа ол салгъан ёлче бла

мени къарамым бирча болалмазла, ол себебден ангыламаз, деди.

«Аллахсыз большевиклеге къаршчы урушха, дин къазауат-ха къобугъуз» деген бла кишини тебдираллыкъ эсек, не биле-йим, ёзге башха сёз бла быланы кымылдатыргъа кыйынды деб, таулу джамагъатны халын ёлчелей, ойлашды полковник. Сора ол оюмуна да толугъа ышаналмады, кесинден сагъыш этди, чынг артда намазгъа къачан ийилгенин эсине тюшюралма-гъан, джаш заманында юреннген «Алхамын», «Къылфыуун» бю-гюн тюзетиб толугъа айталмагъан, аскер къуллукъгъа къатыш-ханлы, ораза иннет бла джангыз кюнюн бёлдюрмеген киши бир джамагъатны дин къазауатха къобарыугъа башчылыкъ этерге сюелгенди деб, учхара ролюна джюреги мискинлениб, ауур са-гъышланыб абчыды.

Алай болса да халкъ дин къазауатха къобар деген умуту джюрегинде джукъланмады, джамагъатны дин къозгъалыууна башчылыкъ этерик наибха кесин, Ачахмат улуну, джоралады. «Шамил да атын джамагъатны дин къазауатха къобаргъан бла айтдыргъанды, джыйырма беш джылны кесин хорлатмай, аны бла баргъанды. Дин ючюн, Къабагъа, хаджиликке барабыз деб, неллай бир адам джарсыу сынагъанды, дагъыда артха турмагъандыла. Тюркге, Стамбулгъа кёчюуну да баш чуруму диннге тазалыкъ, муслиман топракъгъа барыу, «гяуурну зорлу-гъундан» къутулуу деген лозунгла болгъандыла. Дин къазау-атха чакъырыу бу къарангы джамагъатны энтда къобарыу, — деб, керахат оноу джасай, кетди.

Экинчи кюн эртденбла Шамил, кёшха къурала, атына джер салыр кыйгъыгъа кире башларгъа, Кюнтиерни джангыз орамы атлы аскерден толугъа кълды. Гурносбурун, алашаракъ, сарымыйкъ кёккёз офицер маузерины агъач кынын тюзете, кёкюрегинде кёзюлдюреуюклерин бойнундан тешиб, атчысына узата, алгъа чыкъды.

— Сиз къазакъла джанлымысыз, огъесе джаланбыдыр большевикле джанлымысыз? Ачыкъ айтчыгъыз?— деб, сёзю кёнден бекледи. — Контрибуция салыб, ёрге къобмазлыкъ этсекми разысыз? Туземли Кавказ дивизиядан киши бармыды?

Шкуро, Кюнтиерни «бурнун буруб, джауурун унутдурду». Элге мобилизация буйрукъ берди.

— И вы тоже, георгиевские кавалеры, забились в щели и

притихли, — деб, Лалаугъа, Айдемирге, аланы нёгерлерине айыб этиб сёлешди.

Элде тийрелеге, атауул тукъумлагъа юлешиб, большевик-леге къаршчы аскер къуаргъа деб, джашлагъа чёб атыу бия-гъынлай башланды.

V

Большевикле Къарачайда оноуларын бегиталмадыла. Совет власть ары джууукъдагъы шахарладан, тёбеннги станселеден эсе кечирек келди, элдеде тынгылы орналыб, кесини татыуун джамагъатха ашхы танытхынчы, джерге, рысхыгъа тенглик, адамланы барына тенглик деб, урунган джарлы халкъны сыйюндюргени бла ызына учхалаб кетди.

Шкурону шахаргъа биринчи чабыуулун ыхдырыгъа баргъан джашладан талайы: Татау улу Ахмат, Къочхар улу Баракъ, Гола улу Рамазан, Шаман улу Бекмырза, Голлу улу Хамзатны да алыб, Уллу Къарачай, Теберди, Джёгетей джанындан бёлек джаш бла, большевикле таба джанладыла. Къантай улу Аубекир, тенглери—Лалау бла Айдемирни ышандырууларына базынды да, Кюнтиерден кьобмады. Шкурону «бёрючох» сотиясы, элге айланыб, джашланы гёрохну хамхоту бла аскерге къураб къайтхандан сора, Табтутар улу Хардауну да Учкуландамы, Хурзукдамыды да тюрге тегъыб тургъанларындан Кюнтиерге хапар келди.

Шкурону Аргъы Инджикден Кавминвод шахарлагъа дери къазакъ станселеге не болуб джюрюген къазакъ аскер бёлеклери, Къарачайдан да бир атлы полк къуаргъа деб, генерал Покровскийден Ачахмат улу Мырзакъулгъа буйрукъ да, полномоч да келди.

Элдеде хар беш юйден бир адам берирге деб, чёб атыу бла талай адам джыйдыла. Ол чёб байладан да джанламады, санаугъа ала да тюшдюле.

— Большевиклени власти къорагъанлыкъгъа, сокъмагъын къалдырыб кетди, — деб мурулдады Кёгюрчюн улу Бийболат, чёб атаргъа деб санаугъа тергелгенинде.

Дугрий айтханлай, аллах рас этди: аскерге ашырыгъа деб, аладан да бирине чёб чыкыды.

— Бай адамны урушха барыб къачан кёргенсе? — деб, мыйыкъ тюбюнден мыдах ышарды Айдемир, Кёгюрчюнланы

джашха чёб чыкыгъанын кёргенинде. — Башын алыргъа табар бир мадар.

— «Дуния малы келепен ауузну джуудур» — дейди, сатыб алыб, къайсы джарлыны болса да кесини орнуна ашырлыкды, — деди Аубекир да.

Алагъа аскерчилик джалгъа джарашыргъа джарлылыкыгъа асыры да дженгмеген Къасхалта эрлай табылды. Бу затланы къурагъыз де деб, атасы Шахим къууаныб кеси огъуна юретди. Кёгюрчюнлары Къасхалтагъа бир карабин, бир маузер гёрох, башдан-аякъ кийимин, кёзюлдюреуюк алыб бердиле. Иш ат къураугъа джетгенинде, арагъа Шахим кеси тюшдю.

— Огъай, бу окъну, тобну аллына барады, — узакъ джюрюр, аз джюрюр, — не байлыгы да аты, джамчысы, саууту. Саутун, кийимин келишдирдигиз, сау болугъуз. Аты да деменгили болсун. Лаба джаныны атларындан керек тюлдю. Аланы сыртлары дженгил оюлады. Кесинг ариу билесе, Бийболат. Лабаны малыны эти да гёбел болуучусун, мында бир джиликни ашаб тояр орнуна, Лабаны малындан эки джилик ашайса. Огъай, не джарашдыладан, не тырнакъланы бурулладан ат къурагъыз. Кёгюрчюнланы джашлары ючюн барады ансы, муну большевикледен къоруулар мюлкю-рысхысы джокъду, — деб, сёзюне терен магъана бериб, сёдегей кыйдырыб башхартды Шахим.

Ачахмат улу, штабын Акъ къалагъа салыб, Къобан бойну элледен чёб атдырыб джыйдырыу бла полкун толтуралмады. Элинден, юйюнден, джуртундан чыгыб, большевиклеге къаршы урушха барыргъа таулу джашладан кёб адам учунмады. Ким сюеди башын отха тыгъаргъа? Артыкъсыз да ол отну сеннге игилик этебиз деб келген адамла джандырылык болсала.

Мырзакъулну аскер къурау иши къаты мобилизациягъа кечдю. Къарачай а ёмюрюнде да ол ишлени сынамагъанды, кёрмегенди. Джашла элледен къорадыла.

Джашла кёшлагъа жанладыла.

Ачахмат улу да сотня командирлерин, штабистлерин, джыйгъан атлыларындан да кёшуб, ызларындан джиберди.

«Земля тем, кто её обрабатывает» деб, большевикле себиб кетген сёзле уа, джерле тенгликге, джерлеге бошлукъ деген магъана болуб, халкъгъа синггендиле, джамагъатны асламына къанат битдиргендиле. Орус тилни джугъун ангыламагъан адамла огъуна ол сёзлени, къарачайчагъа киши кёчюрмеген-

лей, кѳуранны ал суурасындан иги азбарлагъандыла. Джер ие-ле, шок тауушдан кѳоркѳуб, арба тюбуне бугѳунуб кѳансы-гъан парийлеча болгъандыла. Таулуланы хатерлилиги, бир-биринден тартынуу аланы джерлеринден онглуракъ чимдерге адамлагъа таблыкъ бермейдиле, ѳзге казенна джерлени, тѳбенледе, шахарлада джашагъан помещиклени мындагъы мюлк джерлерин малчыла, сѳйгенлерича юлешиб, кериледиле.

— Ёй, кѳудрети болгъан аллах, берген хурметинги кѳыз-гъанма! Былтыр, бурунгу джыл бу кѳышлыкъланы арендге да аманны кеминде алгъанек, быйыл а, кѳесе, ача тѳлеген джокъ, какъ берген джокъ, кѳышлыкъны джырыб, белги сала-быз, — деб кѳууанады Батал, дорбунлу кѳулакъны суу саркѳ-гъан деппанларына кѳазыкъла уруб, аланы башларына джа-нгы хансдан буштукъла байлаб, кѳошуна биченлик айыра.

— О-о, Батал, аны барын ишлеб бошайлыкъмыса! Биз да тѳбен джаны дорбунлагъа тюшейик, хоншу болайыкъ! Тѳбен джанынга асыры джутланма, огъары джанындан кѳош. Бичен-ни ѳрге сѳйрегенден эсе, энишге тартдыргъанынг тынч бол-лукъду! — деб кѳычырады аргъы бетден Бештамакъ улу Ма-муш, ол да бир кѳош тамада.

Хар ким белги салыб, кѳазыкъ уруб, келишген адамы бла нѳгерлик тутуб, кѳышлыкълагъа ие болуб, чалкѳыны бу сукъ-ланч хансда бир джылтыратайыкъ, керилиуден бир керилейик деб, эл ишге чыгъаргъа хазырланды.

Ала джашаугъа алай сингнгенликге, тѳбенледе тынчлыкъ джокъду: аязла, джелле ол джанындан айланнган кюнледе тоб атылгъан, бир алада уа пулеметдан атхан тауушла эшитиледи-ле...

Штабны тамадасы, джылы адам ортасына келген чырийлы, субай санлы Харун, эскадронну командири Солтанчъкъ, бир-гелеринде да джети атлы бла кѳышлыкъны кѳая-башы кюнбе-тине тизилиб тюшдюле. Бештамакъ улу Мамуш кеси джокъ, кѳош нѳгерлеринден ючеулен — джыйын тамада, дагъыда эки джаш — джашы Мырза бла кѳарнашдан туугъан Агуя — чал-кѳычылагъа кѳош орун джарашдыра тургъанларына келдиле. Харун, кюн иссиде терлеген атындан тюшмегенлей, сууукъ са-ламлашды.

— Биз, юйдегини, юйню да унутуб, аллахсыз большевикле бла кюрешебиз, сиз а, хар ким бирер кѳулакъгъа кириб, гыл-джаланы кѳуйрукъларына илиниб, башыгъызны джанлатыб

джюрюйсюз. Нек кьошулмайсыз? Бу эки джаш нек чыкъмагъалла аскерге? — деб гырхы сорду. Джыйын тамада, баш тѣбенине кѣараб, мушулдаб, джууаб этмей кѣойду. Джашла да сѣз кѣошмадыла. Не этерибизни кесибиб билебиз дегенча, эришлерин кѣысыб, харам тынгылауну басыб тохтадыла.

— Джашла, тебригиз экинг да, биргебизге ала кетерикбиз, — деб буюрду Харун. Агуя джумушакъ джюрекли джашды ансы, Мырза джетген джерде ѳтгюрлюк, чѣрчеклик этиб сирелирге артха турлукъ тюлдю.

— Была экиси да былай огъарлакъда кѣошдандыла. Кѣош тамадалары Махти улу Мамушду, эски бау орунладады кеси да, — деди джыйын тамада, «оноу былада тюлдю, андады, быланы излерик, элтирик болсанг, анга джолугъургъа керексе» дегенча айтды.

— Аскерге барыргъа излемегеннге не дау барды? — деб сорду Мырза Харуннга.

— Быллай кѣыйын кѣзюуледе аллай ишлени оноуу сенича джаш адамлагъа джетмейди, — деб, дюрген джууаб кѣайтарды Харун. — Тез болугъуз! Сизге айтама да, кѣуралыгъыз хайда!

Джашла кѣуралыргъа ашыкъмадыла, мурукку этдиле. Со-ра Солтанчыкъ андан ары кесин тыялмады, юслерине аты бла тебинди. Айтханын сѣз бла этдиралмаса, кѣамчы бла бюгерин танытды.

Атлыла эки джашны джаяулай сюрдюле. Ёрге, кѣошлары таба айландырыб, ызларындан иги ашыкъдырыб ышырдыла.

Чабырлары джылтырыб, аякъларыны баш бармакълары чыгъыб келген Мырза бла Агуяны кѣргенинде, Мамуш, Харунну, Солтанчыкъны да таныб: «Джесирлени сюргенча, быланы нек чартлатыб айланалла?» — деб, джюреги сампал таууш этиб, кѣайгыыланды. Стауатха джууукълашханларында, Харун:

— Былагъа келлик кѣызладан джарлы болмаз. Эркишиле тюлдюле, джаулукъ кѣысыб джюрюрге керегелле, — деб, арлакъдан огъуна самаркъауларгъа кюрешди. Аны сѣзлери Мамаушну кѣулагъына кирмедиле. Харун, джашланы кѣошха джиберди да, Мамушха бурулуб, ат юсюнден узалыб, кѣол тутуб саламлашды.

— Эки джашны дженгил огъуна аскерге кѣура, — деди ол бираздан.

— Не аскерди ол? — деб, ачыуу бурнуна джыйылгъаны

бла, билмегенча этди Мамуш. Харун, тюшмегенлей, атыны айылын тарта тура эди. Мамушну сорууун эшитгенлей, илгенгенча, ызына бурулду да:

— Большевикле бла кѳан кѳазауатха кѳобхан аскерге! — деб кѳыджырады. Ачыуланыб, атыны джюгенин кѳысха тартды.

— Балшеуюкле бла бизни дауубуз джокѳду. Аланы ѳлтюрюрге дертибиз джокѳду. Сау кѳалсынла, биз излегенни бизге бергелле, ма джерлеге ие болуб турабыз, андан ѳзге бизге не керекди? — деб, кѳолу бла кенг кѳышлыкѳны кѳргюзюб, кѳлоу джарыб, сабыр айтды Мамуш.

— Ким кюрешрикди да сора? — деб, тамагѳы кѳысыб, кѳаны тюрлениб, шыбырдагѳанча сорду Харун. Аны кѳаныны тюрленнгенин Мамуш, кѳрсе да, кѳулакѳга алмады.

— Ай сау кѳаллыкѳ, балшеуюклеге дауунг бар эсе, кюреш кесинг. Дауу болмагѳанны аллынга чартлатыб нек айланаса?

Харун, джюгени дюрген тартылыб кѳозгѳалгѳан атны быгѳынларына ѳзенгилени джитиси бла кѳатылды. Сан ѳтмей, джууаш сѳлешген Мамуш таба уулады. Кѳючлю ат, бир тебингени бла, алгѳа секириб, ѳшюнлюк темирини кѳыйыр джитисин илиндириб, кѳош тамаданы джамаулу кѳабдалыны дженгин имбашына кѳаблаб, кесин да урчукѳа айландырыб, бир джанына чортлатыб ѳтдю. Мамушну кѳзлери алас-булас кѳрдюле, кеси да ѳсlemeгенлей, кѳабдалыны сагалын ызына тюзете, ауазы тюрлениб, кѳошдагѳылагѳа:

— Мурджарда шкокну былай чабдыр! — деб эрши кѳычырды. Мырза, джунчубму этди да, мурджар башындагѳы шкокну бурнундан тутуб, бауун джерге салындырыб, кѳошдан дыбырдаб чыгѳыб, стауатда, атыны ауузун тыялмай, тебсете айланган Харунга учду. Аны алай кѳргенлей, Солтанчыкѳ, атына кѳамчи ойнатыб, аман сѳз да айтыб, эрлай арагѳа тюшдю. Мырза, кѳызыб баргѳаны бла узун солдат шкокну учундан тутуб, арты бла Солтанчыкѳны бойнуна арам-кѳарам ѳтмей бекледи. Ол, арлакѳ кете барыб, атындан созулуб акѳды. Кѳошчула, атлыла да орчагѳа чабдыла.

— ѳй, аллах урлукѳ, алынганмы ѳтгенсе?! Биринг дженгиллик этди эсе да, биринг сабырлыкѳ сал! — деб, Мырзаны тутдула, шкогуна кѳадалыб, кѳолундан сыйырдыла. ѳс ташлаб джыгѳылгѳан Солтанчыкѳны да ѳсюне басындыла.

Ол бѳлек минутдан аязыды. ѳрге кѳобду. Билегинден тураргѳа мурат ѳтдиле да, унамады, башын огѳайлаб булгѳады.

— Къююгуз, аланла, хатам джокъду — деди ол, юсюн къагъа, тереннге ташайгъан кёзлери бла уа Мырзаны излей. Мырза да, бети агъарыб, терен солуй, шкогун сыйыргъанладан бир джанына чыгъаракъ болуб, къош таба атлай барады. Алайна Солтанчыкъ самовзвод наганыи хомпурдан эрлай чыгъарды да, къатындагъы нёгерлери эсегинчи, Мырзаны ызындан мараб, сампалны ычхындырды. Чарлагъан гёрохну чаркъ деген тауушуна илгениб, нёгерлери сескекли къараб, чотну сезгинчи, дагъыда бир чакъдырды. Олсагъатдан бир нёгери сермеб гёрохдан тутду...

Эки джашны сюрдюртюб, штабха ашырыб, Солтанчыкъны да, халын таб кёрмей, элге къоратыр къайгъылы бола, Баталны къошуна айланганларында, бойну ауруб, бет-къуту онгуб, башын бир джанына дженгдире баргъан Солтанчыкъ, гёрохун алыб, барабанына къарады — эки патронну да джез пистонлары батыб эдиле.

— Тобасто, ол адамны ууахтысы мени къолумдан болмагъанын кёрдюнгю? — деб сейирсиниб, джюреги хош болмагъанча, мыдах ышарды.

— Былай бла джыйгъан аскерингден не пайда? Быллай аскерчиле, большевикни урур орнуна, таб тышгенлей, кесинги артынгдан беклеб алырла, тейри, — деб, Харун Солтанчыкъны кеси аллына этген ушагъын бёлдюрдю.

Ачахмат улу алай бла, аманны кеминде атлы полк къурады. Аскер бёлегинде демократлыкъ джорукъланы ийисин къакъдырыргъа акъылы джетгенни къой, жангы заманны джашаугъа сингиб келген иннет аязы да ойлашдырмады. Сотнялагъа, эскадронлагъа командирлеге бийлени, байланы джашларын — поручиклени — Қърымшаухалланы Магометгерий бла Сеитбийни, хорунжийни — Қърымшаухалланы Хамзатны, прапорщиклени — Қърымшаухалланы Ислам бла Хаджимырзаны, корнетни — Дудаланы Леуанны, хорунжийлени — Ёзденланы Даутну, Сылпагъарланы Солтанны, дагъыда алачаланы салды. Алай бла, Ачахмат улуну контрреволюцион аскер бёлеги иннетин ачыкъ этди.

Аскерни къурагъанлыкъгъа, иш аны бла тыныб къалмайды, — аны адамына азыкъ, атына аш керекди. Ол ауурлукъ таулу малчыланы рахын мюлклерине тышдю. Уллу Қъарачайны юч ёзенин энишге, Қъобан, Теберди ёзенлени энишге, Қъобан-ары джаны къошладан, Гитче Қъарачайны малчыларындан, азыкъдан-ашдан эсе, джыламукъ, къаргъыш кёб джюкленген

сюрюуле полкнун Къобан бойну стауатына тизилдиле. Аланы ышыргъан бир малчыны — төрт-беш шокклу киши да «атчылары». Къошладан сюрюлюб келген кыысыр тууарланы маджал-мажалы уа ауушла ачылгъаны бла Тау артына джол тюзете башладыла.

Сентябрны аллына полкнун сотнялары, алайдан кёлтюрюлдюле да, шахар төгереги джуртлагъа аудула. Берги-къабакъдан энишге ётюр, Чёртлеуюк-къулакъны аллы тюзде ат отлата, солургъа, шахарда болумдан хапар билирге тохтадыла. Разведка ийдиле.

Экинчи кюнюнде ызларындан сегиз акъ къадыр бла интендантла джетдиле. Запас сотня да биргелерине.

— Неллай бир джашадым эсе да, акъ къадыр, быллай уллу къадыр кёрмегем, — деди Лалау, ангырагъыны эки джаны бла эки цинк ящик джюкленнген мазаллы акъ къадырны төгерегине айланыб къарай. Экеулен эки джанындан кёлтюрюб, патрон ящиклени къадырладан эрлай тюрюрдюле. Къадырла бла интендантланы ызларына ашырыб, аскерчиле патрон юлешуге кечдюле...

Къарачай полк, Шкурону, Покровскийни аскер бёлеклери къатыш Нарсананы, Сантукну, Баталпашинскени, Воровсколескаяны къатында урушлагъа къошулду...

Бирси сотняла Воровсколесская фронтха кетген эдиле, шахарладан огъары сыртлагъа кызылгвардиячы аскерлени ий-мезге деб, къошланы төбен джанларына къарауулгъа Къоба улуну отряды къалгъан эди. Отряд, шахаргъа баргъан къарасууну башы къулакъда, сау бир джылкы кыураб, атларын отлата, къошлагъа джайыла да азыкълыхъ мал келтире, соя да сохта, джёрме этиб къаба, бёлек кюнню турду. Хар эртден сайын юч атлы Шкадайха дуппургъа къарауулукъгъа кетеди. Джити дуппурну башында кызылгъан окопха экеулен кириб, биреулен да тюрюнде къулакъда атланы отлата, сутканы къарауул боладыла.

Ол кюн ингирала къарауулукъгъа барыргъа Лалаугъа, Айдемирге, Аубекирге кёзюу джетген эди.

Лалау, экисине айтды да, атын джерлерге джанлады.

Гассы улу Адраны алтын ат кереги бар эди. Бу муну омакълыхъгъамы, хой-хой-хой, джашда уа хыйсаб бар эсе, къарачы, деб айтдыргъамы, огъесе башха ат кереги болмагъанлыкъданмы салыб айланады деб, Адраны кёргени сайын Лалауну кёлуне келиучен эди. Бу джол да, атына озуб бара, Адра ал-

тын ат керегини ёшюнлюгю бла кѳууушханыны джылтырауукъ тиллерин чепкенини этеги бла сюрте тургъанын кѳрдю.

— Башха ат керегинг болмаймы джюрютесе муну, Адра?

— Къыйынлыкъны джолуна миннген кюнде эм маджал затын къаблаб чыгъуу тауулада адетди. Мени да алай этгенлигимди. Ууахды базманына миннгенбиз, ёлемемн, къаламамы. Кесимден къызгъанмайым деб джюрютеме, тейри, Лалау.

— Къой, аман джора этме. Ёзген бизге къарабмы турад!

— Аны уа билиринг джокъду.

Отряд къыш къошлада орналыб эди. Огъары джаны сыртланы юсю бла таула таба джол ётеди. Къошла орналгъан кюнбет чатны тѳбен джаны дуппурну тюбю бла да стауат орунга таба джол къайтады. Лалау бла эки нѳгери алайтын айланыб, уллу джолгъа чыгъаргъа деб, кѳнделен таланы залыкъылды кѳкенлерини тюбю бла сѳдегей къыркъдыла. Солуб тургъан джарау атла, джюгеннге кеслерин ура, тири барадыла.

Къулакъны башына чыгъаргъа, алдагъы Лалауну аты, башын онг джанына атды да, къулакъларын алгъа быргъаб, кишнер оноу этди. Лалау ары зыртлады: огъары джолну къатында джити дуппурчукъну джарымына дери таяныб, эки ат джегилген тачанка сѳеледи, тѳрт адам да тачанкадан «максим» пулеметну тюшюрюб кюрешедиле.

Чубуркъуйрукъ атланы эслегенлей да, Лалауну джюреги чанчды — большевик отрядныкъыла болдула, бир ишексиз, отряд кеси уа къайдады деб, кыскынык этиб, тѳгерекге къарады. Лалауну отряды таба айланыб, тѳбен джаны къулакъгъа ташайыб баргъан аскер бѳлекни арт атлыларыны тизгинин кѳрдю. Аскерчик азмыды, кѳбмюдю, Лалау белгилеялмады, артда келген атлыланы ат юсюне джарашмай, джортдургъанларына, хылымылы секире, ташайыб кетген аскерчилени кѳргенлей, къазакъла ат белинде алай бармайдыла» деб, джюрегине чалышды. Олсагъатлай ызына бурулду. Айдемир бла Аубекир да сездиле чотну, ала да, ат боюнлагъа энишге бюгюлюб, ызларына сыджырадыла.

Биз чабыб джетгинчи, огъары джанындан пулеметну кѳуруб, сермеб башларыкъдыла деб, кѳлюне келгени бла, маузерин чыгъарыб, ёрге айландырыб, талай кере атды Лалау. Отрядха кѳуугъун берди. Ала ызларына къачыб, стауатлагъа тюшерге, кѳуугъунлу отряд да, атлагъа миниб, къулакъ сууучукъдан атлады. Лалау бла эки нѳгери да аны ызындан угулдула.

— Та-та-та-та, та-та-та... — огъары джанындан пулемет солумлаб башлады. Тёбен джанындан келген аскерчик да кѳулакъны башындан кѳарады. Бычакъланы джылтыратыб, джатлау ёрюмню джашланы ызындан айланды. Кѳулакъ суучукъдан атлаб, мантлы, кѳауралы чирик хансны ичи бла кѳачыб баргъанлай, Гассы улу Адраны аты абынды, ал аякъларына джыгъылды, тобукълана, ёрге силкине келди да, хамхотун кѳырдышха урду Дагъыда бир силкиниб, Адраны да юсюнден быргъаб, сол кѳабыргъасына сойланыб тюшдю. Адра, эрлай кѳобуб, бир аягъына сынчыкълай, чабыб джетди. Атыны джюгенинден тартыб кёрдю. Алашасыны тынкайгъанын сездн да ат джери кѳайгъылы болду. Айылларын тешерге чабды. Аланы уа тиллери атны тюбюнде кѳалгъандыла Атны аудурургъа ёшюнюн тиреб кёрдю, тартды аягъындан, кѳуйругъундан да, айылланы бошаталмады. Артдан чабыб келген Лалау джетди.

— Кѳой аны, мин бери ат артыма! — деб кѳычырды арлакъдан огъуна. Адра эшитмедими, аны кѳайгъылы болмады. Лалау озуб кетди. «Эй, ант этдир, кесин ёлтюртеди», — деб, атын кѳысха буруб, ызына кѳайтыб, Адрагъа джортду.

— Джетиб келелле, бери чынга! Ёлтюртесе кесинги! О-о, тыбырынг кѳурурукъ, кѳой ол худжу ат джерни! Бери ат артыма секир!

Адра уа, атны ал айылын ычхындырыб, арт айылгъа джабышханды. Айдемир бла Аубекир да оздула.

— Бычакъ бла тарт да кес, болмай эсе! — деб кѳычырды Айдемир, атын бошлаб баргъанлай. Арлакъгъа озуб, атларын мурукку этдире ала да башладыла, ёзге, ызларына кѳараб, кѳызылгвардиячы аскерни джууукълашыб келгенин кёргенлеринде, алашаланы дагъыда бошладыла. Айтханын этдиралмагъанында, Адраны кѳюуб, Лалау отрядны ызындан угулду. Ала арлакъгъа узайыргъа, Адра ат джерни алды, айылларын чырмаб, сыртына атды, шкогун да онг кѳолуна кѳысыб, атлы нёгерлерини ызындан айланды. Ызына бурулуб, кѳууб келген отрядха кѳарады. Неге эсе да аягъы илиниб джыгъылды. Шкогун да алайда кѳюуб кѳобду. Кѳутулалмазлыгъынмы сездн да, нёгерлерини ызындан бармай, одал чапракъ басхан кѳулакъ ышанчыкъгъа бурулуб, джунчугъандан ууакъ джебелеб джортду. Энишгерек чабыб, кѳаялы кѳулакъдан ёталмай, дагъыда кѳайтды. Кѳуугъан аскерчикни аллы аны тенглигине джетерге, алдагъы атлыладан кеуелен аны таба айланганларын эслеб, кесин кёргөзмезге дыгалас этиб, терен хансха джатды. Джортуб келген атланы ауур аякъ тауушларын эшитиб, башын

келтюрдю. Экеуленни алдагысы сол кюлу бла джюгенин арта тартыб, онг кюлуна карабинин алыб, бери айландыргъанын кюрю. Ат джерин да алыб, секириб ёрге кюбду. Джетерге эки атлам чакълыны кыалыб, сары келекли кёккёз джаш атын тохтатды

— А-ну, бросай седло! Беги назад! Быстро-о! — деб ачы кычырды солдат, карабинин энишге бошлаб. Адраны джаны ичине кирди, джашха кыараб, кёкюреги толу хауа тартды. Ат джерни быргъаб, ызына айланыб джебеледи. — Быстрее, мать твою сто чертей!!!

Адраны алайда кююб, аскерчиле нёгерлеринни ызындан атылдыла.

«Кыалайгъа дери кыачарыкдыла?» — деб, ичинден кыайнай, отрядны артында барады Лалау, «Адрадан бошадыла болур, бир ишексиз. Башха уа кимни кыакдыла экен?» — деген кыайгы башын кыайнатады. Айдемир атлыланы аллына чыкыгъанды, атын бир бошлаб, алгъа силкинеди, бир джюгенин кыыса тартыб, урчук айландырады. Неле эсе да кычырады. Кюлакъдан ётюб, джасауну ёрю сюрем чыгыб, сыйдам сыртны башына таянганларында, Лалау да атын бошлады. Кыачыб баргъан отрядны аллына чыгъар мурат этди.

— Кыайры юйюнге эминагъа бараса?! Кыачмагъыз, кырыдырасыз! Ызыгъызгъа айланыгъыз да беклегиз!.. Кыырым, о Кыырым! Кеси анангы аллык! Тохтат отрядны! Езеннге кыюул-сакъ, башыбыздан кююб, кыырыб кюярыкдыла! Тохта! Кыайры атыб бараса мыллыгынгы! Айдемир! Джиберме кыатынланы! Джиберме-джиберме! — деб аналарын ачы тойдуруб кычырды.

Отряд чулгъана башлады. Джашланы бёлеги, атладан тюшюб, коноводлагъа кююб, заба джанлагъа, таш артларына, эски арба джол ызлагъа бетджан салыб, чакъдыра тебретиле. Пулеметну тюбюнден кютулгъанларында, эс джыйдыла, джан кирди. Отрядны, дуппурда бетджан алыб, кыайырыла башлагъанын эслегенлеринде, революцион аскерчиле да, кюлакъдан ётюб, ёрге таяныб кюрешмей, ызларына бурулдула.

Большевик отрядны джангыз адамы да чарпымады. Кюба улуну сотнясыны стауат орнуна от тыгыб, ызына саркыб кетди.

— Большевикле керти айталла бизге, — деб, атыны башын-дан тартыб, стауат орунга кыайтыб келе, ачууланыб сёлешди

Лалау. — Биз аскер бёлек тюлбюз, бандабыз, шайка. Тёгерекде хата этиб айланыб, башха аскерчиге джолукъгъанлай, къуйрукъну къалач этиб къачхандан ёзге, кюрешир къайгысы болмагъан къоркъакъ шайка.

Адраны ёлюгон узаймай табыла. Бираздан джашла, ауур джаралы Айбаз улуну джамчысына салыб, къалын хансда балас тартханча, сюрреб, эки атны бир-бирине тагъыб, аланы да алгъа ышыра, къулакъны энишге саркъыб келген Къасхалтагъа джолукъдула. Аубекир Айбаз улуну атыны къабыргъаларына, ат джерини кёбчеклерине, ёзенги бауларына къатхан, юслерин чибин басхан къан тамчыланы эследи. Айдемир да джортуб джетди. Герман урушда Карпат таулада юч джылны айланыб, бармагъын кезлик бла къанатхан чакълы бир чарпыу болмай, бир сотняда къуллукъ этиб, юйюне сау-саламат къайтхан аскерчи нёгери Айбаз улу джуртунда ууадык болуб, джамчысына сойланыб, ёлю джукъу этиб, бир ачы хурулдай, бир да эс джыя да, кёзлерин ача, кёкге арала, термилиб джа-тады.

— Къатындаем. Окъ табсызындан тийиб, болгъанын чачыб ётгенди, — деб, салкъынланыб хапар айтды Къасхалта. Айдемир Айбаз улугъа ийилди, эринлерине къоннган чибинлени къолу бла къысдады.

— Хусей, къалайды халынг? Ауур болубму къалдынг?

Джаралы джаш кёзлерин ачды, къургъакъсыгъан эринлерин тили бла акъырын джалады.

— Манга боллукъ болгъанды... Сиз кёб джашагъыз энди... О-ох... Быллай бир термилтмей... Тенгле, разы болугъуз..

— Эй, хомух, джюрегинги аман этме. Аллах болушур, — деди джашланы бири. Хусей ышангысыз ышармыш этди, мыйыкълары къалтырадыла, эринлерин къаты къысды. Джабыкъ кирпичлерини тюбюнден чыкъгъан таза джыламукъла, кёз чунгурларына къайнай келиб, джаягъына тёнгереди. Арыб талчыгъаны бла, тылпыу алыргъа деб, джаралыны къатында олтургъан Къасхалта тауушсуз эркиши джыламукъланы эследи. Сейирсингенча, биразны къарады: уллу эркишини кёзюнден джыламукъ акъгъанын биринчи кёреди. Кесини къолларына да кёз джетдирди — кир къоннган зыбыр къоллары, кёнчегини ал джанлары къан джугъу болгъандыла. Айбаз улуну тюшюрген, кёлтюрген заманда къаннга боялгъанын эслемей къалгъанды.

Къасхалта, къан джугъу къолларын къысыб, къаты джумдурукъла этиб, дагыда тюзетди, тёрт-беш кере алай къысды..

Сора, джумдурукълаб тургъанлай, онг къолуну башлы бармагъын, сампалны тартыб ийгенча, бюгюб, тюзетиб, кёзлерин анга чыракъ ийиб, эринлерин кымылдатыб биразны турду. Аубекир аны алай этгенин сезди, «оллахий, большевиклени ура турады, — деб кёлуне келди.

Кюн батарны аллы бла Айбаз улу ауушду. Тёбенден чалкычы къошладан ёгюз арба келтирдиле да, эки ёлюкню да салыб, кече арасы бла элге ашырдыла.

Танг атханында, отряддан джетеулен табылмады. Къачыб кетиб къалгъан эдиле. Кюндюзюнде кёргенлерине джюреги кыйналгъандан, кечесинде тынгылы къалкъыялмай, тангнга джукъусуз чыкыгъан Лалау, отряддан къачыб кетгенлени халпарын эшитгенинде, артыкъ да мышау болду. Айдемир бла Аубекирни да андан къолайлыкълары джокъ эди. Тенг тенги бла, тегене бауу бла дегенлей, атларын кишенлеб, Лалауну къатына джерлешдиле.

— Не зат ючюн ёлдюле тюнене ол эки адам? Анга джууаб табалмайма, Лалау, — деди Аубекир.

— Къалай не зат ючюн?

— Къайдам, не ючюн? Джамагъат, халкъ ючюмю? Рысхы, мюлк ючюмю? Нек джан бердиле?

— Къуджур сормаймыса, алан?

— Не къуджур барды? Байлыкълары, бийликлери болуб, аладан аны киши сыйырама деб юрешмесе. Аллайлагъа бийлик да, байлыкъ да беребиз деб келген большевиклени аллына сюелиб, кесин ёлтюртген джазыкъ тюлюмю?

— Ёлтюртмесенг а большевиклеринге, мындан алда кетиб, ала бла къазанлашыб къайтхан шойенг да? Джарлылалла, джазыкълалла, аланы ёлтюрмегиз, Ачахмат улуну кесигиз десенг а? — деб, Лалау огъурамагъанча силдеди.

— Итни къуйругъуна мант башы илиннгенча, офицерлени ызларындан тагъылыб айлансакъ, большевик да къалай айыра билсин, айхай.

— Къой, Аубекир, асыры теренден чучхуйса. Джазыудан алкъын киши къутулмагъанды, джазыулары алай болуред, ёлдюле-кетдиле, джатхан джерлери кенг болсун, — деб, Айдемир да сёзню сорукъдурду.

— Аллах чамланнган бир заманнга жаратылгъанбыз, аягъыбыз басар джерни табалмайбыз, — деб ахсынды Лалау. Аубекир сагъышланыб тынгылады.

— Джазыу алай болуред деб къойгъандан тынчы уа

джокъду, хо, тюз айтдынг. Ол сёзлени чыгъаргъан киши сау къалсын, джюрекни басаргъа андан таб лагъым къайда!

— Дуниягъа джаратылгъан джан ёлмезге туумайды. Кёзююу келсе, бир чурум чыгъады, адам ёлед да кетед. Анга тюшюнюб, джюрекни баса билмейбиз. Чарпыугъа ёкюнюб турсанг, аны унутдурур къыйынлыкъ берирме дегенди аллахутагъала деб эште турабыз. Джюрекни уа ойлашдыралмайбыз. Герман урушха биргебизге баргъан ненча джаш ёлдю анда, ала тюнене ёлген экеулен чакълы тентиретмегенелле. Тюненеден бери не олтуруб, не туруб кечиналмай къалдым. Аланы ызындан атланлыкъ тюл эсем, билмейме, былай нек болдум, — деб тёгюлдю эринлери кьургъакъсыгъан, джангыз кюннге бети къаралыб къалгъан Лалау да.

VI

Азташ Сыртына джарашыб, азыкъ ауурлукъларын джайлыкълада малчы кёшлагъа салыб айланнган эки къазакъ сотня бла къарачай полкдан Ахырлы улуну джарым сотнясы Таркъулакъ ауушдан Аргъы-къабакъ таба аууб келген аскерчикни кюнорта заманда огъуна кёрдюле. Къасхалта цейс кёзюлдюреуюкню кёзюнден алмай къарайды, кюн таякъланы тюбюне сауутну темири джылтырагъанын эслейди.

— Кёбюсю джаяуду, большевиклелле. Қарачы сен да, — деб, кёзюлдюреуюкню Лалаугъа тутдурады.

— Юч арба, джыйырмагъа джууукъ атлы, Солдатла да джюзге джууукъ бардыла, — деб санайды Лалау, кёзюлдюреуюкню Аубекирге узата.

— Огъай, атлыла аздыла, тогъуз-он эсе да бардыла, — дейди Аубекир. Къызылгвардиячы отряд къысха ёзенчикни кюнбетин энишге созулду. Къулакъ ичине ташая, дагъыда туурагъа чыгъа, тюбюне тюшдю. Талада тохтаб, табор болуб, танг кесекни олтурду.

Экинди аллы бла кюн тюрлене башлады. Тёбеннгини акъ тубаны, ёзенни ёрге созулуб, Аргъы-къабакъны басыб, огъары деппанлагъа ёрлемей, уюду. Экиндини аллы бла къызылгвардиячы отряд да тубан басхан элге ташайды.

Адам аягъы тынар кёзюуге элден Азташ Сыртына биреулен чыгыб келди — алгъыннгы Туземли Кавказ дивизияны аскерчиси Зураб. Аны Лалау, Аубекир да, алгъыннгы аскерчиледен талайы да таныдыла. Эркелетдиле, ийнакъладыла, тансыкълаб сёлешдиле. «Кийикле» дивизиясыны алгъыннгы сотня

командирлеринден бирине—Муратовгъа элтдиле. Христиан диннге кѣчген ол татар джаш Туземли Кавказ дивизияда аллындан огъуна къуллукъ этгенди, бери да быйыл джаз Бучкиевни помощниги болуб келгенди. Андан бери, кетиб да къалалмай, къысылыр джер да табалмай, тура-туруб, офицер нѣгерлери бла Шкурогъа къошулгъанды. Саулай дивизиягъа айтылгъан алапат алашагъа минеди, бусагъатда да тюбюндеги олду. Муратов къатангы шатык адамды, уллу санлы джаш. Рубкагъа сотняда андан залим джогъду. Огъурсузлугъун кѣргюзтюрге хазна излемесе да, хатерсиз къаты атамды деучендиле. Бусагъатда къазакъ-къарачай къатыш сотняны командириди.

— Элге большевик отряд келиб орналгъанды, этер къарыуугъуз бар эсе, — деди Зураб.

— Қыаллай бир адам барды? Сауут кючлери неди? — деб сорду офицер.

— Тубанда, къарангыда ким аланы санаялгъанды, ѳзге кѣб тюлдюле. Джюзге джууукъ болурла, неда андан бир кесек асламыракъ. Ажымсыз билеме — бир пулемет барды.

Элге чабыуул этерге Муратовну сотнясын джибердиле.

Джашла кечени арасы болуб джуукълашдыла элге. Тубаннга кирдиле. Кечени къарангылыгына ол да къошулуб, адам чыртда джукъ кѣралмазча болду. Атланы башларындан тутуб барыргъа мурат этдиле — къалайгъа атлагъанларын билалмадыла. Атлагъа миниб, джолну алагъа бошладыла — не къарангыда да ат басар джерин таныйды, кѣреди. Наллы атла, ташланы чакъдырыб, дюнгордетиб барадыла. Хар аллай аякъ таууш джашлагъа, тоб атылгъанча, ачы кѣрюнеди. Эниш сюремни келедиле.

— Элге джетер заман болгъанды, къайры барабыз? — деб шыбырдаб сорады Аубекир.

Алайына, тубанны теренинден тарх деб, джангыз шкок атылгъан таууш чыкъды. Атлыла шыкыртсыз болуб тохтадыла.

— Стой, кто идет? — деб къычырды къарангыдан ким эсе да.

— Вы окружены! Сдавайтесь! Большевики, сдавайтесь! — деб, базыкъ ауазы бла къычырды Муратов. Ол джанындан чурукълу адамланы чабхан тауушлары тунакы келди.

— Большевики не сдаются, курва! — деб, аман сѣз да айтыб, хыны хырха ауаз чыкыгъаны бла, пулемет къюуб къойду.

Пулеметчу къарангыда къалайгъа атханын кёрмеди шойду, кишиге хата эталмады.

— Назад, назад! — деб, шыбырдагъанча буйрукъ берди Муратов.

Танг атаргъа сотня ызына Азташ Сыртына таянды.

Экинчи кюнюнде къызылгвардиячы отряд, эртден азыкъ бла элден чыгыб, кюнорта аллына Махаловский хуторгъа къайтыб, алайда бир кесек солуб, Берги-къабакъгъа саркъды. Джайлыкъладагъы аскерле да, большевикледен эсе юч-тёрт къатха аслам болгъанларын сезгенлеринде, эрлай тирилдиле. Джюреклеге батырлыкъ, таукеллик орналды. Дженгил огъуна къуралыб, отрядчыкъны ызындан айландыла.

Экинчи эртденинде башланыб, ингирге дери барды сермешу. Акъла, тёрт кере артыкъ болсала да, къызылгвардиячылары бюгалмадыла. Эки къауумундан да талай адам ёлдю.

Ючюнчю кюнюнде кюнорта сюремге революцион отряд джанындан атыу азыракъ бола башлады. Пулемет къабышды. Патронла тауусулдула. Аскерчиле джанлай башладыла. Тёртбеш адам сыртдан бирси ёзен таба къуюлду, къалгъанлары Берги-къабакъны тёбен джаны бла кюнбетге къачдыла. Атлы аскер, бычакъланы чыгъарыб, ызларындан айланды.

Джесирлени сюрюб, элни арасында суу ызы талагъа келтирдиле. Учхара кийиннген, джаланкёлек джарлы адамла, кёбюсюню аякъ кийимлери да джыртыкъды, джамаулуду. Маджал дигнал кёнчеги болгъан джангыз бир барды. «Ол командирлеринден болур», — деб келди Аубекирни кёлюне.

Атларын джортдуруб, эки офицер нёгери бла Муратов джетди. Джаланбаш узун солдатны къатына джууукълашыб, нени эсе да сорду. Хырха ауазлы солдат хыны джууаб къайтарды. Муратов аны таныды.

— А-а, бирси кече Аргъы-къабакъда аман айтыб кычыргъан сенменг?

Солдат, эринлерин кысыб, Муратовну башындан аягъына дери къараб чыкъды. Кёрюб болмагъан къарамын аны кёзлерине чалышдырды.

— Отвечай, мерзавец! — деб кыджырады Муратов.

— Чего ты привязался, проститутка! Курва ты.. — деб, аманы бла кёшду солдат. Алайна, Муратов, джашха ат ёшюн уруш этдириб, теуан къамчини джалан башына, джукъа кёлекли сыртына сюрюб башлады. Джалан кёолларын башына, бетине джабыу этиб, ачы къамчини худжу учундан кесин сакъ-

ларгъа кюрешген джаш, атны ёшюнюнден кьутулалмай, бирси джесирледен айырылыб, арлакъгъа къачды. Залим ат, урчукъ айланыб келиб, ёшюнню беклеб, биягъыны дагъыда арлакъгъа чортлатды. Аскерчини бетине, кьулакъ жанларына, кьамчи тийген джалан этине кьан ырхымла тюшдюле. Муратов, атыны ауузун тыялмай, ётуб кетди. Джаш, бетинден кьолларын алмагъанлай, ызына джесирле таба джёбеледи. Муратов, шашкасын чыгъарыб, ызындан сюзюлдо. Джетиб, бойну табагъа сермеди. Ары дери барына къараб тургъан Аубекир, ол адамгъа тюшген къыйынлыкъны кёлтюралмай, кёзлерин къаты къысды.

— Чего это, людей среди аула казнить? — деб, кимни эсе да разы болмагъан тауушу чыкъды. Муратовну тыйдыла. Ол, кьан джугъу бычагъын къынына ашыра, сол имбашындан онг быгъынына сёдегей кесилиб, тууралыб джатхан ёлюкге къарады.

Джесирлени тиздиле.

— Большевикле, юч атламны алгъа чыгъыгъыз! — деб, офицер сафны аллына сюелди. Джесирледен талай адам, башларын ёрге таукел тутуб, алгъа атлады.

— Энди бармыды? — деди биягъы офицер. Дагъыда эки-юч адам алгъа чыккы.

— Энди уа?

Киши кымылдамады. Алгъа чыкъгъанладан бири:

— Ёлтюрмезге сёз бериб алгъансыз бизни джесирге, — деди.

— Молча-а-ать, сволочь! — деб кычырды офицер.

— Бизни ёлтюре эсегиз да, быланы ёлтюрмегиз, сёз бергенсиз елтюрмезге, — деб къайырылды алгъа чыкъгъан джесирледен биягъы. Офицер анга джууаб къайтармады, сюелген къа-закъланы къауумуна къарады да:

— Къоратыгъыз быланы, — деб, алдагъы джесирлени кёрюздю. Бирсиледен айырыб, сюрюб тебрегенлеринде, къайырылгъан джесир, гитче къара мыйыкълы субай джаш адам, ызына бурулуб, нёгерлерине:

— Прощайте, товарищи! Не падайте духом! Напрасно мы этим канюкам-бандюгам поверили. Нужно было погибнуть в штыковом бою! Да здравствует Ленин! Да здравствует Советская... — деб, сёзюп тауусхунчу, артындан мангылайындан энишке сакъл тюрюне дери кьамчи джабышды.

Джесирлени кьалгъанларын юлешдиле. Кыркъгъа джууукъ адамны тёбен станселе таба конвой бла сюрдюртюб ашырдыла. Къарачай сотнягъа да онбир джесир бердиле.

— Не этерикбиз быланы? — деб армауланды къайсы эсе да.
— Кертиси бла да, не этерикбиз? — деди Аубекир.
— Сен быланы кьолуна тюшсенг, не этеригелле? — деб, чалдыулаб осал сорду Къасхалта.

— О къой, не этерик эсегиз да, быланы кёз туурасындан ары бир къоратыгъыз, — деб, джесирлени джазыкъсыныб сёлешген да бир чыкъды.

— Барысы ишчи, урунган адамлалла, кёрмеймисе кьолланыны добарлыгъын, гюрбеджи къысхачлача. Былайдан ары ташайт да, бошла да барма къой, — деди Айдемир.

— Бош сёлешесе, — деди офицер Ахырлы улу Дауут, — сюрюгюз Къарачайгъа, анда старшинала оноу этерле.

Кюн кюнортадан джанлай, джесирлени сюрюб, Джаббай, Къасхалта, Добай, Боташ, Махмут атландыла. Бу къаугъаладан бир ыйыкъгъа солуу табарбыз, Уллу Къарачайны эллерин да бир кёрюб къайтырбыз, хазыр сылтау бла биз да кьошулайыкъ, — деди Лалау нёгерлерине — Айдемир бла Аубекирге.

— Оллахий, Джаббай бла Къасхалтагъа ышанмайма, ала ны биргесине тагъылыргъа амырым тартмайды, — деди Аубекир, къуралмады. Айдемир да асыры огърамай кьошулду.

Арыгъан онбир джаяу адамны сауут-сабалы джетеулен, атлыла, ызларындан сюрюб, элден чыгъарыб, букъу арба джолну ёрге айландырдыла. Ёргерекге таяныргъа, ёзенчикни башындан ётюб бара, кьоулакъны аягында эл къабырланы огъары индегини къатында джангы къазылгъан уруланы тышына тёгюлген топрагъын, алайда адам джоппуну эследи.

— Эй-эй, большевиклени алайгъа келтириб туралла, ары къара! — деди Къасхалта, тамагъын къысыб, кёзчюклерин джылтыратыб. Олсагъатлай алай андан шок тауушла эшитилдиде. Талай адам урулагъа джыгъылды.

— Биягъында айырыб кетгенлерин уруб къойдула, алан, бир ишексиз, — деди Айдемир, чюк-чюк-чюк деб, тилин чакъдырыб, башын булгаб, джюреги эзилиб айтды.

— Алайгъа ушайды, хо, — деб ахсынды Лалау да. — Хай-хай-хай, алан, халкъгъа джетген бу кыйынлыкъгъа бир къара, ийманы-хакъына. Бойда атыб урсанг да, бир ишди ансы, сауутсуз, къарыусуз адамны ёлтюрюб къоймакълыкъ... Къаллай джюрек керекди анга?

Махмут, Айдемир, Лалау артдаракъдан алай ушакъ эте баргъан кёзюуде, Къасхалта джесирлени ызындан джууукъ кириб, атын тебиндирди.

— Ма алай керекди сизге! — деди ол, джесирлени чынг ар-

тында баргъан диагональ кёнчеклини джыртыкъ чуругъуну табанын атны налы бла басдыра. — Нёгерлеригиз кетдиле, кёрдюгюзмю, пасыкъла!

Аягъын ат басхан джесир джыйырылды, табанына узалыб да бир ийилди. Къасхалта дагъыда теблетирча кёргенинде, асхаб, ауур сынчыкълаб, нёгерлерини арасына сугъулду. Ала аны ортагъа джибердиле, джашыракъладан бири — кёлек эзиуню джыртыгъындан къолан тельняшкасы кёрюннген джаш — билегинден тутуб болушду. Тёбен индекни къатында нёгерлерине джетгенни кёрюб, джесирле да суу къуйгъанча болдула. Киши джукъ айтмай, джюреклерин сууукъ кючлеб, санлары къыйыла атладыла.

Бир сыртлыкъдан аууб, экинчиге таяныб башладыла.

Кюн да иги энишге саркъды. Ауур булутла таула джанындан джууукълашыб, кёкню кенгине джайылыб, кючлеб келедиле.

Джаяу сюрюлген джесирле атланы аллында баралмайдыла.

— Къайры элтесиз бизни? Къалайгъа дери сюрюб барлыкъсыз? — деб, бетини тер тамчылары къургъакъсыгъан эринлерине дери сиз этиб, аланы сюртерге къарыуу джетмей, тили бла къората, сорду диагональ кёнчекли. Джылы бла барындан ол тамадаракъды, хончаларына чал ургъанды, мыйыкълары бозаргъандыла.

— Къарачайгъа элтирикбиз, — деб, сары мыйыкъларыны тюбюнден джукъа эринлери къутсуз ышармыш этиб, джабсарылды Джаббай. — Уллу Къарачайгъа элтирикбиз. Къоллары устала бар болура сизни арагъызда? Печь ишлей билгенле, агъач, устала, таш устала? Во-от, ала усталыкълары бла ишлерле, кеслерине гырджын, характер этерле. Аллай усталыгъы болмагъан да мал кютер, къой, тууар сюрюулени ызындан джюрюр, малгъа къарар...

Сакъал, мыйыкъ джангы уруб келген джашчыкъ эди джесирлени бири. Тобукъларына джете узун къоллары, узун арыкъ бойну, акъыл-балыкъ болуб бошамагъан ангысыз сабий. Ол ышарды, таза кёлю бла къууанды. Мурукку этди да, Джаббайны джетме къойду. Ышарыб тургъанлай, акъырын узалыб, ёзенгисинден тутду. Джалынчакъ кёзлери бла ёрге къараб:

— Правда, не убьете, дядя? — деб сорду.

— Айтдым да ёлтюрмезибизни? Вайна кончится, пайдешь домой, — деди Джаббай. Аны бедербет ышармышы джашны джюрегине ишеклик илиндирди.

— Правда, меня не убьете? А, дядя? Я у тебя конюхом буду, да? Лошадь твою буду чистить, поить? Я очень люблю коней.

— Джаншама! Атла аллынга! — деб, Джаббай, аягъы бла тюртуб, джашны къолун ёзенгиден ычхындырды. Къасхалта уа узалыб, къамчини тартды. Джашчыкъ, къартджыгъа тюбюнден къутулгъан бёденелей, знишге бюгюлюб, нёгерлерини ышыгъына джумулду.

Экинди аллы бла дуппурну башына таяндыла.

Кёкню Ёксюзле джанын кючлеген булутла табигъатха ингир кюренин тартдыла.

— Кечегиде къачыб кетмесинле, джауарча да кёрюнеди. Былайда дорбуннга джыайыкъ да, тангнга дери сакъларбыз. Эртденбла сюрюрбюз. Къалай кёресиз? — деб, нёгерлерине сорду Джаббай. Ала оноулаша тургъунчу, джесирле, джоппучукъ болуб, къырдышха олтурдула. Дорбунда кече къалыргъа оноу битгенлей, олтуруб тургъан джесирлеге биягъы Къасхалта ат ёшюн ойнатды. Диагональ кёнчеклини билегинден тутуб къобарыргъа болушханны сермеди. Тыш кёлегини джылтыргъан дженгинден къолуну териси сыдырылгъан джарасы кызара тургъан матрос Къасхалтагъа демлешди.

— Чего издеваешься, гадина! — деб, кёзлерин джандырыб, ачууланды.

— На моем месте ты как бы делал?

— На первом же дереве повесил бы такого гада!

— Дурак, за ваше счастье мы жизнь свою не щадили! Мы боролись, чтобы свободу и землю, равноправие дать таким, как ты! — деди аякъ юсуне кючден сюелген диагональ кёнчекли киши да. — А ты лютуешь над нами, изверг!

Алай болса да не Къасхалта, не Джаббай, не Боташ, не Добай ол сёзлени ангыларгъа излемедиле. Джесирлени сюрюб, джолдан чыгъарыб, кёндеден айландырдыла. Айдемир сангырау, сокъур адамча болгъанды, эшитири, кёрюрю да келмей, джукъ айтама десе да, сёзюню ётерине базынмайды. Артдан келеди. Лалау бла Махмут да андан алгъаракъдадыла, ушакъ эте барадыла. Джолдан дорбун таба, къая башы кенг тюзню кыйырындан киргенлеринде, Махмут артха туракълады.

— Лалау, къой, мен бармайма алай ары, — деди ол. Джесирлени кече сакъларгъа къараууллукъдан баш джанлатады деб келди Лалауну кёлюне. Тёрт-беш аскерчи нёгерине ауурлукъну барын кюрегенин ушатмады да:

— Джесирле асламдыла. Джукъу бла ёлюм бирдиле, джашлагъа хата этиб кетмесинле, барайкъ, — деб сабыр айтды.

— Огъай, аны ючюн демейме. Бу дорбун шайтан орунду, худжусуна къаллыкъ. Мен былайын кёрюб болмайма, — деди Махмут, — Ичине оюлукъ худжу джер. Мен былайда шашхынлы болуб, алыныб кетерге аздан къалгъанма. Иш былай болгъанед. Бир джыл бу къышыкъда бир кесек биченчик чалгъанек. Мал къысылыр джери уа джогъед. Кёресе, бусагъатда да джожду. Къачдан сорадан къайтсала, мал джыяр орун джарашдырыгъа керек болду да, атам-хариб, ол къая ранны кыйырында дорбунну тазаларгъа кюреш, аллына хуна ышан тиз, деб джиберди. Табалгъанымча, керек затымы къурадым, кёб затмы керек эди — кюрек, сенек кибик, бир гыда балта алдым да чыкъдым къышылыкъгъа. Ары дери, эс этиб анга ким къарай билгенеди? Табсыз джер: башы мийик къая, тюбю тюбсюз чынгыл, арасында кенг дорбун. Бийнёгер бегингенча, бир къадама ран. Дорбуннга тюшер джолу уа тар — къаядан юзюлген мазаллы ташны арты бла кючден ёталаса. Аллахды билген, алайгъа биринчи урунган мен болмазем — бурунгу дунялада ол бек джерге адамла тыгъыла-сугъула тургъан болурелле деб кёлюме келеди. Дорбунну ышанларын алайгъа таныдым. Кюреше кетдим да джолун бираз кенгертдим. Эчкиле, къойла тизилиб ётерлай этдим. Ол огъай, юренсе, тууар да ётаз кетерча болдуму дедим. Экинчи кюнюнде дорбунну ичин тазалай башладым. Къалын, къара зыбыр топрагъы барды. Ба-ар, къаза келгенлей, адам баш сюекге ушаш бир къуджур зат чыкъды. Аллай зат чыгъарыкъды деб кимни эсинде баред — джумушакъ топракъгъа кюрекни терен джибериб кёлтюргенлей, бир акъ тегерек зат чыкъды да, кюрекни топракъ бла силкеним бла къаядан тёнгереб кетди. Адам баш сюек! Алай ыргъагъаным бла, огъарыдан, дорбундан, къараб турдум. Баш сюек къая тюбю чынгылда муртху терек чырпыгъа тийди, андан да ташлагъа тие, чортлай барыб тохтады. Тоба-асто, деб сейирсиндим. Дагъыда къаза келдим. Дагъыда чыкъдыла сюекле. Андан ары не этерге билмей, биразны армау болдум. Алай болса да, ишни башлагъандан ары битдирирге керек эди, дагъыда къаза, тюзете келдим. Дагъыда чыкъды адам баш сюек! Анасы бергенни тегерик, бу не шиякыды, къачан эсе да бир къалабалалада былайда улуу палахла болгъандыла. Былайда чарпыгъанланы халын тартмагъаек деб, джюрегим къоркъуу алыб,

ол баш сюекни да къаядан ашырдым. Башха сюеклени да ызындан тюртдюм.

Къаяны эрни бла, аманны кеминде, хуна киби́к джалгъадым. Къоркъуни́ган эди джюрегим, орнунда тю́л эди. Стауатлыкны онгсунмай, огърамай, джюрегими сууу́къ кемиргени тохтамай тургъанлай, алайда талай кюнню кюрешдим. Арт кюнледе бир не́гер да къошулду. Ёзенде къайын кёкенледен чыбы́къ кесиб чыгъарыб, эчкилени аллын бегитирге эши́к джарашдырды́къ. Дорбунну бир къыйырында къош хуна ишледик, башын бичен бла джабды́къ. Мындан, башындан, гебенледен, кютеле этиб, сыртыбыз бла кёлтюрюб, бичен тюшюрюб, къошну къая джанына мурджар те́шедик, аллына от орун айырды́къ. Дорбун тюбюн тютюнлетиб да бир кёрдюк. Къая раннга къууат салды́къ. Андан сора не́герим кетди. Мен а малчыланы келирлерин сакълаб, алайда къалдым. Малчыкъла экинчи ингирине къачдан сорадан къайтдыла. Стауатха джарашыб, кечени ашырды́къ. Малчы джаш, малланы манга тууарды да, кийим джаматыргъа деб, элге саркъыб кетди. Ингиринде малчыкъланы джыйдым да, четен эши́кни агъач къылыч бла бегитиб, къая джанында сенегауузгъа таяндым. Арыгъан эдим да, солургъа деб таяндым. Экинди бла ашхам арасы заман эди. Кёзюм къалкъыугъа кете башлагъаны бла, къулагъыма аякъ таууш-лача бир шыкы́рт келди. Эслеб къарасам — юсюнде къара джамчысы бла, бир мазаллы эрши адам, юсюме ёрге сюелиб, кёзлери да манга битиб тура. Аны алай кёргенлей, секириб къобдум да, аллымда не затла эселе да бир затланы да ууата, атылыб барыб, къошха кириб, башыма башха себеб табалмай, бауурну мурджаргъа басдым. Джукъ кёрмезге деб, кёзлерими къаты къысдым. Эштиб турама — ол адам ызымдан кирди. «Эй, алан, къонакъ сюймеген къонакъбайча, былай нек этесе?» — деди. Аягъымдан да аягъы бла бир тюртдю дейме, тейри — унутаракъ болганма. Ол адамны дорбуннга къайдан, къалай тюшгенин кёрмегенме, билалмайма. Шайтанмыды, джинмиди, бир джаханим зат болгъанын сезгенме да, къоркъгъандан, кымсыз болуб, солуууму кючден алыб, ауузумдан сёзюмю чыгъармай джатама. Бауурну мурджаргъа беклеб джатама. Кёргенмисе, къоян бала джукъдан къоркъса, бауурундан джатыб, джер бла тенг болуб къалады — мен алай болганма. Сёлешсем, не алындырыб, не къаргъаб кетерикди — алай айтылуучанды да джамагъатда. Майна, Голаланы тукъуну: «Кёб да болмагъыз, тюб да болмагъыз!» — деб Чачлы къаргъагъанды да, не палах да ол тукъумгъа илинеди. Юйрерге

унамагъанын да кѣресе. Сора, ол адам, сюеле турду да, къошдан кетди — аякъ тауушларыны узая баргъанындан билдим кетгенин. Къоркъгъанымы уа къой да къой, джаным къолумда болса, ийиб къоярчама. Сау тургъанымы ол адам сезмесин деб, солуууму да акырын алама. Бираздан хар зат шош болду деб, джюрегими баса башларгъа, эчкилени баудан чыкъгъанларын эшитдим. Ол хадауусланы уа, ычхынганлай къошну башы биченнге джабышмай тохтауларымы барды. Келиб, къошну тѣгерегинден басыныб, кемириб башлалла. Гъырт-гъырт деген джаякъ тауушларын эштиб турама. Тюб джанын кемириб бошай, ѳргеден ѳрге илине келди. Ёрледиле къошну башына. Арабланы арасы бла къошну ичине «доп» деб тюшю, «мя-я-а-а» деб, макъыра туруб, эшикке тюзелиб, дагъыда тышына къорай турдула. Илине кел да, дагъыда доп де да къошну ичине тюш, алай эте танг кесекни джубандыла. Ол биягъындагъы къара адамдан къоркъуб къалгъаным бла, эчкилеге да къараргъа, кымылдаргъа къоркъама. Сора эчкиле юркдюле, аман-халек юркдюле, шайтан джел къобханча къатышды болгъан бары. Бѳрюлени хырылдагъан, талакъ ургъан тауушлары къулагъыма келди. Бѳрюле, эчкилени дорбундан айырыб, ѳрге къуууб, рандан чыгъарыб кетдиле. Къая башында да тыпар-тупур, доп-дуп, макъыргъан-къычыргъан тауушларын, къалджа болуб айланнган сыйытларын эштеме. Ы-ы-ых, эчкиледен бошадым болур деб, джюрегим джарсыгъанлыгъыма, кымылдар къарыуум къалмагъанды. Ол тауушла да тохтадыла. Дагъыда бир кесек тынгыладым. Дорбунда энди менден ѳзге джан къалды болмаз, кѳзлерими бир ачайым дедим да, бауурумдан къабланнганымча, кѳзлерими ачдым. Танг атыб, джарыб тура! Тобасто, олсатгъа былай болуб къалай къалды!? Тирилдим ѳрге. Къоркъа-къоркъа къошдан чыкъдым. Къарадым да, хар зат кѳюме къуджур кѳрюннгенден ары, дорбунда хазна тюрленнген джукъ таныялмадым. Малчыкъла орунда тураелле. Дорбундан чыгъардым да къая башы сыртха ашырдым. Отласынла дедим да. Кесим да ызларындан таяндым. Бир заманда къарасам, сыртны юсю чыммакъ-акъ, бир ариу гокка хансладан джасалыб, малла да алагъа джабышыб отлай! Алай джугтланыб отлайла, алай джабышхалла — хамхотларын ѳрге алмайла. Кѳлюм-джюрегим анга хош болуб, сюрююме къараб олтурама къатларында. Бѳлек заман ортадан ѳтгенден сора, арлакъда хоншу къошладан бир атлы келди. «Джюр, алан, сюрююнг да былай таб джарашыб отлагъаны бла, къошха кел. Тиширыула ала-

мат либижа этгендиле, сыйлайыкъ, бизни туздамдан да бир бисмилла этиб къайт», — деб къадалды. Тюнене ингирден бери тиш айландырмагъанма да, ауузланыргъа огъайым а джокъду. Бардым къошчуну биргесине. Таулу намыслылыкъны, тау адеблиликни учу-къыйырымы барды, тегерегеме айландыла, сыйлалла. «Муну да азыгъынга» делле да башлыкъ чунгурума семиз къысхаилик салдыла. Бюсюреу этиб, алгъышны къутуртуб къайтдым. Аллай алапат алгъыш айта билеме деб, ары дери джети джукълаб эсимде джокъ эди. Алгъышха усталыгъымы да махталла ала да. Қъайтдым сюрюуге. Малла биягъынлай, ол чыммакъ гокга хансха батыб отлайла. Мен да, къатларында олтуруб, джырны къутуртама. Ба-ар, атына миниб, атам-хариб келди да къалды. «Эй, хадауус, не этесе былайда? Кёз байлангынчы, малланы аллын тыйыб, стауатха джыймай нек тураса?» — деди. «Кёрмеймисе, чыммакъ бу алапат гокга хансха джабышыб отлагъанларын, къобарыб кетерге кёзюм къыймагъанды», — дедим. Хоншу къошлагъа къонакъгъа баргъан хапарымы да айтдым. Атам-хариб манга джити-джити къарады, бир къуджур сёзле да айтды. «Джюр, кеч болуб келеди, сюрюую стауатха ышырайыкъ», — деди. «Быллай отлаудан малланы нек айырады?» — деб кёлуме да бир келди, андан ары уа не айтханын, не этгенин да ангылаялмадым. Артдан билдим, ол заманда шашыб, тюрлениб айланганма. Атам-хариб эрлай таныгъанды, джазыкъ. Мен а тюрлениб болгъанма. Акъ гокка хансла да бош — къачдан сорада сыртлада не гокка хансла битеригелле! Хоншу къошла да бош — къачдан сорада бу джерледе къабарты къошланы джугъу да къымылдамайды. Башлыкъда азыгъым да бош — атылыб къалгъан сюекни сюйреб айланганма. Шашыб, тюрлениб айланганма. Андан сора къаты ауруб джатдым, ёледи-кетеди деб, адамларым юсюме джыйылыб, не къыйынлыкъ кёрмедим, мен джазыкъ. Андан бери бу дорбунну къатына басмагъанма. Кенгтин озама. Шыбыла оту аны урсун, шайтандан, джинледен толу бир джерди, шайтан стауатды, — деди шайтаннга, джиннге ийнанган дин ахлу малчы джаш, — дорбунну башына дери барайым, ичине уа тюшерик тюлме.

Махмут, дорбуннга джууукълашмай, атындан тюшюб, кенгде тохтады. Аны къуджурлугъуна мыйыкъ тюбюнден ууакъ ышара, Лалау бла Айдемир джесирле къауумуну ызындан ашыкъдыла.

— Не бола тургъанларына къараб къайтайыкъ, — деди Айдемир.

...Джесирлени Махмут шайтан стауатды деген дорбунну кыясыны эрнине келтириб тохтатдыла. Матрос кёлекли джаш, джарым атламын алгъа тебиниб, кыяны башындан кыарады. Терен ёзенин солуб ургъан тылпыуу анга чынгыл кыяны тюбюнден шуулдаб кыакъгъанча кёрюндю, мийикликден джюреги кыоркъуб, кёзлерин кыысыб, эрлай ызына турду.

— Быланы кыолуна тюшсенг, сюрюб айланлыкъ тюлелле, Патрон да кыоратырыкъ тюлелле, сюнгюге чанчыб, ёрге кёлтюрюб кыоярыкъ элле, — деб, кыалтакъланыб, кыыджыраб сёлешди Къасхалта. — Байлайыкъ бир-бирлерине. Ансы, раннга сингиб кетсе, джылкысындан таймы тутарыкъса? Байлайыкъ, анасын... — деб, атыны нохтасын тешиб тебреди. Джаббайны кёлюндеги да ол болур эди, не алапат мадар табдынг дегенча, кыанджыгъасындан ол да кишенни тешиди. Къасхалта, джаулу кыайишни алыб, кыая эрининден юч-тёрт атламын артахаракъ джанлаб тизилген джесирлеге джууукълашды. Джаббай да, кыара кыамасын чыгъарыб, ызындан атлады. Атланы огъарыда кыантаргъан Боташ бла Добай, бири наганын, бири шоккну алыб, хазырландыла.

— Быланы кыайры сюрюб барлыкъбыз? Байлайыкъ да, бирин тюртсек, бары саркъыб кетерикди. Не да кыагъайыкъ да кыояйыкъ. Айыбынг мени, ёмюрде аланы сюеклерин излеб киши табалмаса бу джаханим джерледе, — деб, Къасхалта адамланы джанын алыргъа деген сёзюн, ингир шхууургъа токълу кесейик дегенча, сансыз этиб быргъады. Аны айтханындан джукъму ангылады да, джесирлени бири:

— Ёлтюрмегиз... Мен бусурманма, — деб, кыарачайча тили чалыб, ауазы кыалтыраб тиледи. Аллай сёз эшитирге акъылында болмаз эди, Къасхалта илгенди, кёзлерин джандырыб кыарады. Джесирлени кыолларын байлай башлагъанын бир такъи-кыагъа тохтатды.

— Не бусурманса сен? — деб, джунчугъанча сорду.

— Татарлыма.. Къазан шахарданма..

— Юйюнге ёлюгеми келиб айланаса андан бери? Кыолунга шокк алыб, аллахсыз балшеуюкlege кыошулуб? Турсанг а элингде, джуртунгда, — деб ачыуланыб, Къасхалта джашны кыолларын кыаты тартыб байлады Нохтала, кишенле бла байлай, кыыйырда сюелген матросха джетди. Алайына матрос, сермеб Къасхалтаны чепкенини этегинден тутуб:

— Да здравствует революция! Да здравствует Великий

Ленин! Прощайте, товарищи! — деб, джаннаты биргесине суйреб, кая эрин таба мыллыгын атды.

— О-о-о-уу-оуу, — деб, Къасхалта, шашхынлыча, ачы кычырыб, джерге джатыб, мешхутну кыйырында ёсген кяра тамырланы тырнаклады. Олсагъатдан Джаббай, керилиб, кяма бла сермеди, Къасхалтаны чепкен этегин юздюрюб тюшюрдю. Матрос, мор чепкен джурунну кюлуна кысыб, «Да «здравствует революция!» сёзлерин джел бёлдюрдю эте, мийнк каяадан чынгылгъа кююлуб кетди. Олсагъатлай, Къасхалта, бетинден кяаны кычыб, учхум кибиб агъарыб, Джаббай да кёзлери чартлаб чыгъадыла дерча болуб, ызларына кыачдыла. Къасхалта, тёрт аякъланыб, сюркелиб, артхаракъ кутулду да, агъач кынындан маузерин кяалтырагъан кюлу бла чыгъарды...

— Да здравствует революция! — деб кычырды дагъыда бир джесир.

— Защитим грудью... — В грудь стреляй, подлюка!

— Ой, мамо-о-оч... Ы-ых!

— Поплатитесь, сволочи! Подождите!

Биринчи шок, гёрох тауушланы эшитгенлей, Айдемир бла Лалау атланы бошладыла. Къабхакъчыкыны башындан кярагъанларында, каяаны эринде джесирледен киши кяалмагъан эди...

Тауланы тюрсюз тамагъы энтда талай джанны тылкъ демей джутду. Тауланы тоймазлыкъ хатхусу, илинмек аджал кюратды деб, айыб кяалай салалгъын. Была уа? Таулагъа азатлыкъ, таулугъа дуня эркинлик берейик деген ашхы иннет бла келгенле быллай табсыз джерде быллай кютсуз кюнде нек джан бердиле? Кёксюл тауланы урунган джамагъатына джоралаб этген джырларыны макъамын кеслери толу эшитгинчи, дуниядан кюратыб джиберирге джазыулары кяалай унады?

— Сёзюм ауур тиймесин, ёзге кюлайлы иш болмады бусагъатда этгенигиз, — деди Лалау. Къасхалта, атыны джюгенинден тартыб, анга бурулду да быргъады:

— Ол кюлан кёлеклини айтханын эшитмегенсе — аллыма тюрбеген биринчи терекге огъуна асарем сизни дегенед. Бу кызауатды!

— Кюлгъа тюшген джесирни кыагъыб кюяргъа кызауатда да джокъду эркинлик. Саутсуз адамны уруб кюяргъа асыры кёб джигитлик керек болмайды, — деб кюшулду Айдемир.

— Сюрюб, Къарачайгъа элтгенликге, табынгы мараб айлан-

ныкъ эдиле. Энди быладан хата джугъады деб къоркъмагъыз, — деб, Къасхалта мысты ышармыш этди. Айдемир бусатда аны бла сёз къозгъауну арты иги бла бошалмазын таныды. Лалаугъа келди да, ызына айландырды.

— Энди мында биз этер зат джокъду. Джюр, Кюнтиерге саркъайыкъ. Такъма быланы биргезиге, не ол адамгъа, не кесиме бир хата саллыкъма. Джинлерим къобхалла, кесиме базмайма, дженгил къорайыкъ, — деб шыбырдаб тиледи.

— Хо, тейри. Болур болду, бояу сингди. Тьюу-медет, ёмюрде унумулмазлыкъ бир осал иш болду бюгюн былайда, — деди Лалау, терен ахсыныб, ёзенгиге аягъын илиндире.

Ол кюн алайда Айдемирни джюрегине ачы дерт орналды: болмагъан, джаныуар джюрекли ол адам — Къасхалта, бюгюн болшевиклеге этгенин тамбла кимге этерге да не аз да артха турмазын ачыкъ ангылады да, къанына мурдарлыкъ сингнген джаннатха биягъында ёлгенлени халын джоралады. «Сени кёзююнг да бир тюшер эсе уа», — деб тиш къысды Айдемир.

* * *

Къасхалта юч нёгери бла кече сыртда къалды. Юч нёгери да эртденбла Уллу Къарачайгъа джол кёл алгъанларында, Къасхалта Баталны, Мамушурну, атасы Шахмыны бичени къошларына атланды. Гитче ёзенни аягъында Къынгыр талада терек баччалагъа келди. Кёгет джыя барайым деб, ары бурулду да атыны джюгенин ат джер къашха къантарыб, бош артмакъларын ала тургъанлай, сыртлыкъны башы бла джортуб, ётуб кетген къазакъ аскерчилени кёрдю. Ала муну эслемеди-леми, былай бери бурулмадыла.

Къасхалта, уллу кертме терекге ёрлеб, джумушакъ бишген мазаллы кертмелени артмагъына къуб башлады. Бир артмагъына аслам тюшуб, дженгерге къалгъанында, ёрге тартды. Кёнденлен бутакъгъа таб джарашдырыб, бирси джанына джыяргъа деб, артмакъны кёлтюрге бурулгъанлай, хуна джанында къумурсалада джылтырагъан затчыкъгъа кёзю илинди. Ары къарады. Къолунда шкогу бла джаланкёлек бир адам, къумурсалагъа бугъунуб, энишге чёгелеб, къабхакъ башытын узаыб баргъан къазакъладан кёз алмай къараб тура эди. Сырты да Къасхалтагъа айланыб.

«Тюненеги болшевикледенди, бир ишексиз. Къутулуб кетгенди. Бугуб турады», — деб, Къасхалтаны кёлюне келгени

бла, кертмелени унутуб, маузерине джабышды. Гёрохну быргысын бутакыгъа салыб, солдатны сырт кенгин мараб,сампалны басды...

Къазакъла, гёрох тауушну эшитгенлеринде, тохтай, артха туракълай да бир тебретиле, бирден сора атылмагъанында, кетдиле.

Солдат, бауурланыб, къумурсала арасына ташайыб, бир-эки кере эсе да ынгычхаб, тауушсуз болду.

Къасхалта, кертмеледен тюгел толмагъан арткакъларын терек тюбюнде къоюб, гёрохун огъары аягына миндиргенлей, акъырын атлаб ёлюкню къатына келди. Шокну алды, къочхарын ачыб, къарады — ичинде джангыз патрону да джокъ. Ёлюкню хурджунларында, сумкасында да патрон табмады. «Ахыр патронуна дери атыб тургъанды» деб келди Къасхалтаны кёлюне.

Солдатны юсюнден кёчегин, кёлегин да эрлай сыдырыб, алыб, чырмаб кертмелени башы бла арткакълагъа сукъду.

Батал экинди намазындан къобхан кёзюуде барды Къасхалта къошха. Юлешинмеген къууанч тюшгенча, кёлю джарыкъ болуб, ауазы кёлтюрюлюб, кенгден огъуна ышара, кюле келди..

— Эй, бир къырыу этдик балшеуюклени! Ёмюрде бери басмазлыкъ этгенбиз. Элте барыб, къаядан да талайын къуйгъанбыз. Къачыб къутулгъанларын да къазакъла тюненеден бери излейле. Мен да ма бюгюн бирин уруб келеме. Ма кийимлери да. Кёремисиз, туура былайындан ургъанем. Ма кёлегини тешикчиги да, — деб, Къасхалта, арткакъланы джерге тюшюргюнчю, солдат кийимлени чыгъарыб, къан джугъу кёлекни тешикчигин къошчулагъа кёргюздю. — Сизге кертме дегенни да келтиргенме. Ашачыгъыз.

Къошчула, джунчугъанча этиб, артхаракъ туракълагъанларында, кийимлени атасына — Шахымгъа узатды. Ызына бурулду да, алапат бишген суулу джумушакъ кертмелени арткакъдан алыб, къошчулагъа бирерлеб тутдуруб барды. Мамушургъа берди, Баталгъа берди, Алхаз бла Ануаргъа да, бузоучу джашчыкълагъа да берди. Батал, тёртгюл кертмени къолуна алгъаны бла, бармакъ учларында айландырыб, тегерегине къараб, къатында ташха салды.

Аны алай этгенин кёргюнчю да, Мамушур, саргъылдым кийиз бёркюн алыб, джерге салыб, аны юсюне да кертмени къондурду. Алхаз да къабаргъа ашыкъмады. Гитче къарнашы Ануаргъа къарады: джашчыкъ, аууз суулары келиб, тюкюрю-

гюн джута, бир кертмеге, бир да кишилеге кёз джетдире, биразны турду. Қъасхалта, юлешиб чыкыгъанында, экинчи къат юлеширге кирди да, кертмелеге кишини аууз айландырмагъанын эслеб, арсар болду. Сора Ануарны сабий тили хакыкът кертиликни силдеди:

— Была къан джугъу болурла? Адам къан джугъу болурла? — деб, Қъасхалтагъа джакъсыз кёзлерин ийиб сорду Ануар.

— Не? Не дейсе? — деб джунчуду Қъасхалта. — Не джугъу санайса? Не дейсе? Ма, кёремисе? — деб, ауузун кериб, тил учунда эриб баргъан джумушакъ мазаллы кертмени къабыб, эринлеринден сууун тёге, чайнаб башлады. Алай а къошчуланы джангыз бири кертмеледен ауузуна салмады.

Батал, къайтарыб, Қъасхалтагъа тынгылы хапар сорду.

— Кёрмекликге ашхылыкъ бла джетейик, ёзге ол гюнахсыз адамланы тюзлюгю сизни ычхындырмаз, — деб терен ёкюндю ол, — Стауатда итле талашсала, онглу ит, хорлагъан ит, бойсунуб, къансыб, тохтаб къалгъан итни кесиб къоймайды. Сиз а, бойсунуб, джаныбыз сизни къолугъуздады деб, кеслерин сизге берген адамланы союб келесиз. Берген джанын сыйыргъа аллахны иши эди, сизни ишигиз тюл эди. Аллах да кечмез аны. Ол адамланы тюзлюгю уруп сизни. Абынмай, сокъуранмай къалмазсыз.

VII

Сентябрны арасы сюремде шахардан сюрюб чыгъаргъан бла къалмай, къазакъ аскер бёлеклени кюн батхан таба, акъ джалкъалы сыртланы арты къазакъ станселеге айландырыб сюрдюле къызылгвардиячыла. Қъачыб баргъан къазакъ аскер бёлеклени бири, къайдан келди эсе да, Баталны къошуна тюшюб къалды. Командирлери кёксюлкёз, бурну артына чюйюрюлген алашаракъ адам, маузерини агъач къынын эки бутуну арасы бла ийиб, ташха джерлешди. Бары арыб, джунчуб келген адамла, эринлери къургъакъсыб, юслери, аякъ кийимлери тозураб келген джолоучула.

— Азыкъ бар эсе, аскерчилеге ашатыгъыз, — деди командир.

Уллу джыккырда къайнагъан айран, чоюнлада джангы уюгъан айран бар эди. Ингирден къалгъан да талай нардуу табылды. Шапа, джыккырда айранны челекке къантарыб, алыб чыкыды. Қъасхалта да, джангы уюгъан айран бла эки чоюнну

кёлтюрюб, хуна кьошдан чыгъарды. Шапа нардуулагъа къай-тыргъа, аскерчиле къараб чыдаялмадыла. Олтуруб тургъан адамла эрлай кюбуб, котелокларын, суулукъларын алыб, кир кюллары бла айраннга уруб чыгъарыб, тогъуб, ичиб башладыла. Командир секириб кюбду, маузерин чыгъарыб, айранны къатына келиб:

— ...вашу мать, как голодные шакалы, чего грызетесь! —деб кыйджырады. Аскерчилени айран челекледен тыйды. Кеси юсюне сюелиб, суулукълагъа, котелоклагъа бирем-бирем къуйдуруб ичирди. Айранны джугъун да кюймай джаладыла. Суулукъларына кююб, артдагъа къалдыргъанла да болдула. Баш этиб тургъан сютю да чыгъартды командир. Аны да ташайтдыла.

— Башха хазыр затыгъыз джокъмуду? — деб сорду ол. Бышлакъ тилкемле бар эдиле. Аланы да буштукъладыла, бир-бирлери хурджунларына, арткакъарына сукъдула.

— Ачдан ёле кёрейем, джан-джанларын ашауларына къарачы, — деди шапа, джазыкъсыннганча къараб.

— Мал кесейик, эт биширейик, — деди Къасхалта, командирге махтаныб.

— Аны сакълар заманыбызмы барды! Большевикле джетиб келедиле. Ма ол тёбен джаны бла, ёзен бла ёрге ётгендиле. Былайгъа келгенлей, сизни да кюрутурукъдула. Къая джанында къагъыб кетерикдиле, кюшугъузгъа да от тыгъыб. Къачыгъыз андан эсе, — деди командир, аскерчилени джолгъа кюбара.— Биз ашыгъабыз, сакълар заманыбыз джокъду.

Къазакъ отряд, къая тюбюн ёрю сюрем кенделен тутуб, сырта таяныргъа деб, джолуна тизилди. Ёзенчикни бирси джанына атлаб, дуппургъа сёдегей чыгъыб бара, командир, эсине не эсе да тюшюб, артха туракълады да, дорбун тюбюнде кюшчулагъа:

— Эй, гололобые! Тёбентин баргъан ол къачхынчы кюудретни кёрмеймисиз? Тизилигиз ызыбыздан! — деб кыйджырады. Кюшчуланы къайгъы къабындырды. Артыкъсыз да Къасхалтагъа кыскынык кирди.

— Къачханны сюрме, сюргенден къачма дей шойла да, большевикледен биз эндиге дери кёрген кыйынлыкъ джокъду. Къайры кёлтюрюллукъбюз? Кёчер, къачар къарыуубузму барды бизни? — деб, Мамушур тыхсыды.

— Эндиге дери кёрмеген эсенг, мындан ары кёрюрсе. Джа-шынг Айдемир къазакълагъа кюшулуб, балшеуукле бла кю-

решеди. Балшеуюкге азмыды ол? Бир патронун сенденми кызыгъанлыкды? — деб Къасхалта, атасы Шахымны, Баталны айтырын да сакъламай, бедербетленди. Сауутларын алыргъа ранга ёрлеб кетди.

Мычымай, алашасын джерлеб, Къасхалта къошдан къорады.

Кишиле оноулашдыла. Алайда къалыб кетерге базынмадыла да, малны да, къошну да дорбундан кёлтюрюб, ингирге аргъы ёзенден атлаб Шахархан кышлыккъгъа къораргъа келишиб, джолгъа чыкъдыла.

Кёгюрчюнланы хуторну юсю бла ётерге керек болдула.

Батал бла Мамушур, экиси да атлада, хуторгъа алгъа тюшдюле. Джолну къабукълары джангы джонулгъан ёзен бусакъ арабла бла кёнденен джабылыб тургъанына келдиле. Кишиле, атларындан тюшюб, кылычланы ачыб да киралмай, стауат аллына сюелдиле. Башы тогъай ишленген узун подвалны кенг эшигини артындан темир кылыч салыныб, уллу кирит тагъылгъанды. Подвалны аллында аныча узун, мийик эшилген четенден ишлениб, тегереги сюртюлюб акъланган, башы къа-миш бла джабылгъан юй барды. Арлакъда да узун джатма бла кърым тауукълары къонуучу кенг къашбакъ кёрюнедиле. Бу стауат Кёгюрчюнланы мюлк джерлерини киндигиди. Иелери былайгъа теренден орналыб, стауатны джылдан джылгъа кенгертиб, хутор къураб барадыла. Къая тюбю таланы тёбен джанын хуна бла бегитиб, тюзюне терек орнатхандыла.

Эки атлы келиб тюшгенлеринде, арбазда мазаллы самыр эрингенча юрду.

— Эй, Бийболат! — деб таууш этди Батал. Талчыккъган беллин тюзете, къарт Тейрикзул, ызындан да химилкёз Бийболат чыкъдыла. Саламлашхандан сора, Батал:

— Къылычланы ачыгъыз да, ары бир джиберигиз. Шахарханнга атларыкъ эдик. Балшеуюкле джетиб келелле, аладан къачыб, тентиреб айланабыз. Джол бла тёбентин ётерге ашыгъабыз, — деб тиледи. Бийболат мушулдады. Тынгылады. Баталны бетине да къарамагъанлай, бир джанына бурулуб:

— Хар къачхынчыгъа эшик ачхандан ёзге ишибизми барды, — деб, келечилени тюнгюлтюб, ызына къайтыб кетди. Къылычланы ачыб, малны алайтын джиберирге унамады.

Къошчула малны мукъут этиб, чырыслатыб, тёбентин сюрдюле да, ингир алагъа Шахархан тар ёзенини башы дорбунлагъа таяндыла. Ала Кёгюрчюнланы стауатха огъарыдан къа-

раучу болдула: кызылгвардиячы аскер ары кыюлуб, байлагъа кыалай кыатылырын кёрлюкдюле.

Бираздан Кёгюрчюнлада кыуугун кыабынды — тёбенден чаба-джорта келген бир атлы стауатха киргенлей, адамла джортушдула. Хар затларын хазыр этибми тура эдиле — дженгил огъуна юч ат арба чыкдыла. Кёгюрчюнлары стауатдан кёлтюрюлдюле. Арбазда кыалгъан джаланбаш джангыз киши, тез узайыб баргъан арбаланы ызындан биразны кыарады да, аккырын аунай, подвалгъа ташайыб кетди. «Джумушда тургъан тюрк джесирни кыюуб кетдиле», — деди сыртдан халны кёрген Батал.

Экиндини аллы бла — атлысы, джаяуу да бар — кызылгвардиячы отряд Кёгюрчюнланы стауатха кыуюлду. Аскерчилени бир кыаууму суу ызы талада тизилген бал четенлеге сингди, белек адам да кырым тауукъланы арбаз таба чартлатды. Заман кёб узаймай, ингир кыуруму бла хилеу юйлени кыамиш башларына шынкъарт кюнду. Тюбю сары кыалын тютюн ёзен ауузу кенг таланы чууакъ кёгюне толкыунла бурулуб чыккыды.

— Ох, ананг бергенни тегерик! Иймеенг да! Рысхынг кюл тёбесиболдуму! Иймеенг да, химилкёз кыантулукъ? Сен этмеген аманлыкъ кыалмай джыйгъан харам рысхынг кыуш тютюнлей кетдими! Энди чанч богъуна кыаура! Ох-ох-ох, ананг бергенни кыан-ирин бла тегерик! — деб, джашыракъ малчыла, джаннган шынкъартны кыалджа тютюнуне огъары сыртдан кыараб, Кёгюрчюнланы табаладыла.

Ыйыкъ чакылыдан Батал бла кыош нёгерлери ызларына кыайтдыла. Кызылгвардиячы аскерчиле, кыошда кыалгъан бир джюгенни кыоратхан эдиле ансы, башха джукъгъа кыол тиймеген эди. Большевик отрядла ызларына — шахарлагъа сидирегенлери бла, кыазакъ аскер белекле огъары элlege, тау этеклери джерлеге биягъынлай сугъулдула.

Ол кюнледе сауутлу провокаторла тегерекде джангыз орус элчикни — Махаловскийни кюйдюрдюле. Джамагъатын кау-куу этиб чачдыла, кыачыб кыутулалмагъан талай кыарыусузну да сагаллаб кетдиле. Иесиз кыалгъан арбазланы рысхысын тонаб, кыурутдула...

Малчы кыошланы тамагъына келиб тыгъылгъанды деб, хуторчукъгъа алгъаракъладан да тиш кыысханла бар эдиле. Малчыла, тукен, ёзге кереклери болуб, ары тышоучен эдиле. Тёбенлеге атланнганла алайтын озучан эдиле.

Алай джюрюгенлеге уа хуторчу джашла камсыклыкъ этиу-

чен эдиле. Атлыны, арбалыны ызындан таш ата эдиле, таб тюш-селе, кьол джетдиргенлери болуучан эди. Хыликке, самаркѡау этгенлерин а сормай кьой. Ойнаргѡа чыкѡган сабий орамда неге булджуна, неге джубана айланады деб, юй тамадала аны ызындан камраууллукѡ джарашдырыб джюрюялмагѡанлары себебли, камсыклыкѡ тохтамай эди. Уллуларындан кѡл табыб этедиле ансы, бизни сабийле кьонакѡгѡа илиниб джюрюмейдиле да деб, таулу малчыланы джюреклери кьыйнала эдиле. Хыршыланууну бир чуруму болуб чыгѡа эди сабий камсыклыкѡ.

1918 джылны джайында хутордан Шкуро силкиндириб кьобаргѡан джарым сотня кюз артында Баталпашинскени кьатында баргѡан кьагѡышуулада, фронтда участогун, позицияларын атыб, кьызылгвардиячыланы джанына кѡчюб кьалгѡан эди. Янышевскийни пролетар аскер отряды киргенинде, хуторну джамагѡаты анга кьучакѡ кериб чыкѡган эди. Кьууанч бла тюбегени кибик, ашхы кьонакѡбайлыкѡ да этген эди. Дженгилде кьайтыгѡыз деб, тилекчиликде ашыргѡан эди. Революцион аскерчилени джанындан да хуторну джангыз бир тиллисине чѡбню кьарасы тенгли бир кьыйсыкѡ зат этилмеген эди.

Хуторну душманлары ол затладан толу хапар табханлай тургѡан эдиле. Шкуро кьызыллагѡа кьошулгѡан джарым сотнягѡа узалыб джеталмады, тылда кьалгѡан джакѡсыз хуторгѡа уа таулуладан бѡлек ангысыз адамны удуду. Контрреволюционерле элге чабарыкѡдыла, хуторну кьюдюрлюкѡюле деген кьуугѡун шыкѡырт эртденден огѡуна эчлиге джайылды. Джангур кьоркѡуун джел этер дегенлей, адамланы джюреклерин огѡары аягѡына миндирди. Элни башы сыртлада джоппу атлыла кѡрюндюле. Хуторну тѡбен джаны сюремден да бѡлек атлы, туурагѡа чыгѡыб, огѡаргѡыла шкок атыб берген белгиге джууаб кьайтарыб, эрлай ташайды.

Аланы эслегенлей, кьайгѡылы джамагѡатны кьуугѡун кьобарды. Джангыз атла джегилген арбала, топал алашалагѡа джайдакѡ илиннген кьартла, сабийлерини кьолларындан тутуб джѡбелеген кенгчепкен тиширыула, элчикден кьачыб, букѡулу сѡдегей джолну энишге айланыргѡа, элни эки джанындан атлыла кьуулдула.

Эм алгѡа элчикни арасы сюремде сюелген кьанга клисачыкѡ тютюнледи. Анга джууукѡдагѡы саламбаш юйно да узаймай кьара тютюню чыкѡды. Бир кесекден хуторну юйлери, чачылгѡан отну кѡсеу башларыча, джер-джерде тютюнледиле.

Къасхалта, чабыб къабакъ эшиклери ачыкъ арбазгъа киргенинде, бири джегилиб, бирини да постромкалары баркагъа илинмей сюелген эки арыкъ алаша бла арбаны кёрдю. Джукъ умут этиб, джатмала таба кёз джетдирди. Бурууну бирси джанына атлады, сойланыб джатхан чалбаш адамны эследи. Джуугъуракъ келди — башындан окъ тийиб, къулакъ джаны чачылыб, къарт киши ёлюб эди. Ингичке къан ызчыкъ къартдан эки атлам чакълыны энишге саркъгъанды. Къасхалта, ёлюкню юсюне алай ктысха чыгъыб къалгъанына арсарланыб къарайды. Нелени эсе да ийисгей, хюрюлдей, бир къолан тонгуз, джатманы артындан чыгъыб, ёлюкню юсюне келди. Иесини къанын да ийисгеди. «Бусагъатдан джалаб теберик болур» деб кёлюне келгени бла, гёрохун эрлай чыгъарыб, тонгузгъа буруб басды. Хайыуан, кычырыкъдан сасытыб, джатмагъа ташайыб джыгъылды.

Къасхалта арбагъа бурулду. Аны джыртыкълы эски кюбюрюне талай чын сауут, эки-юч эсе да джастыкъ, тёшек, джыйымдыкъ оюулу джурунладан тигилген джууургъан, дагъыда аллай юй хабчюкле джюклениб эдиле.

Къасхалта, кёзге илинир башха джукъ табмай, атла бла арбаны къолдан ычхындырмаз мадарны къайгъысына кирди. Миннген атын да арбада алашаланы къатына такъды. Хоншу юйню тоноуун сермерге деб, бирси арбазгъа угулду. Саламбаш алаша юйчюкге кирди. Мюйюшде, тобукъланыб, суратха табынган къарт къатын бла аны этегине кысылыб джылагъан сарычач кызычыкъны кёрдю. Юйню ичи уа — кзуру. Мысты кюбуста ийисни джаратмай, бурнун чюйюрдю. Аны кёргенлей, кызычыкъ, ауузчугъун эки къолу бла джабыб, джыларын бегитиб, зуккучукъ этиб, кымсыз болду. Къарт къатын а табынууун бёлмеди. Къасхалта, эшиклени джаба, ызына чыкъды. Орам буруу чалманы ары джанындан ат белинден узалыб, сернек тартыб салам шорбатны къабындыргъан Джаббай джыгырасын кёрдю.

— Джюр, Мекер, ол къошунбаш юйге, — деб хырылдады Джаббай.

Экиси да орамны бирси джанында къошунбаш юйню кенг арбазына атылдыла. Юйню чардагъына басхыч салыныб эди, алгъы бурун ары ёрледиле. Джаббай, гёрохун къолуна алыб, басхычха кишдикча тырнакълаб кетди. Къасхалта, ары чыгъаргъа бла юйге кирирге аккыллы болуб, тюбюнде сабыр этди.

— Эй, Мекер, бери чыкъ, юйюнг ктурумагъан! — деб, бедербет кёзлери гызмар ышарыб, джашыртынча, тауушун буууб

чакъырды. Къасхалта басхычха эрлай ёрледн. Къарангыракъ чардакъда джукъ эслемеди. Джаббай, аны къолу бла чакъыра, арлакъгъа сингди. Къасхалта да ызындан атлады. Печь оджакъны чыначыкъ мюйюшюню артындан тиширыу габашны учу кёзюне нлиндн.

Къача, бугъуна айланган кёзююнде джукъгъамы илиндирген эди да, учхара чепгенини тюймелери юзюлюб, бир аягъыны габашы джокъ, субай тиширыу оджакъ джанындан ёрге ашыгъыш къобду. Тарбууунга тюшгенинде да, тартынуу шартын атмады: ёлюм къоркъуу чырайлы бетинден къанын къачыргъанлыкъгъа, кесин эсгерди, сол къолу бла узалыб, джукъа джаулукъчугъун башына жарышдырды, тозурагъан чачыны учу бла кёкюрегин джабыб, юсюнден къолу бла басды. Тюб эринин къабыб, терен солуй, башын эркишиледен буруб, сюелиб тохтады...

Къасхалта Джаббайгъа кёз къысды.

Ала узала башлагъанлай огъуна, тиширыу иннетлерин ангылады. Сермеб, билегин ычхындырды, эрлай энишге ийилиб, къолларын бутларыны эки джаны бла джибериб, тобукъ тюбюнде бармакъларын чалышдырыб, къаты къысды. Ол халда чёгелеб къалды. Къасхалта, къысха узалыб, билегинден тартды. Къызын къолларын ычхындыралмады. Джюрексиниб, дагъыда тартды. Къарыу эталмады. Къыз, сюркелиб баргъан болмаса, чалышхан къолун тюзетирге унамады.

— Тутчу ол къолундан, — деб хырылдады Къасхалта. Джаббай сермеди. Экиси эки джанына тартдыла — тиширыуну къолларын айыралмадыла. Чепкенини дженглерин джыртдыла, сыйдам джумушакъ билеклени, хатерсиз джаныуар кюч чырмалгъанлай, къан ырхымлы кюлтюмле къаралтдыла.

Тиширыуну бармакъларын ычхындыралмадыла.

Аны къоллары къарышыб къалгъан эдиле...

— Будьте вы прокляты! — деб джангыз юч сёзю акъырын айтханы бла, ауузундан джангыз тилек сёз чыгъармай, кёзюнден джыламукъ тамчы агъызмай, ёлюб кетди.

Къасхалта, иесиз къалгъан юйлени тоноундан къабхын арбасын толтуруб, арбазлары кёсеу башлай тютюнлей тургъан элчикден ёрге айланганында, кесин бермей, сыйын сакълаб, ёлюб кетген тиширыу кёзюне джангыдан кёрюндю. Бир тиширыугъа аллай хасебсиз гыртчылыкъ, ол къадар къудрет табылгъанына мардасыз уллу сейирсинди. «Большевик къыз болуред... Кёзюнде огъу болса, къагъыб къоярыгъед... Бизни насыбыбыз — къолуна сауут тюшмегени, ансы экибизни да къабла-

рыгъед... хач-хай-хай, большевикни кызы алай болгъан, эркишиси кыалайды? Кызакъла быланы бюгаллыкъ тюлдюле, ант этдир. Барыбыз да бюгаллыкъ тюлбюз...»—деб, кыара сагъыш джукъа башына сингди. Джан кыоркыууну сууукъ илинмеги огъурсуз Кыасхалтаны джукъдан артха туракыламаучу чърчек джюегини кыайгъы салды. «Большевикле кыралда оноуну кыолгъа джыйсала, мен джарлыны, битни эзгенча, эзерле», — деб, «батырлыгъын» аякъ тюбуне быргъарыкъ болду.

Кечени бир ауугъунда Кюнтиерде Шахымны арбазыны алында ат арба тохтады. Кыасхалта, миннген атын арбазгъа кийирди да, илкиче такъды. Кыабхын атлары бла арбасын арбазгъа сыйындыраллыкъ тюл эди, келтирген тоноун, хоншула кърмесинле деб, тийрени сагъайтмай, джалын ийисли гезениге шыкыртсыз ташыды.

* * *

...Кюзню экинчи джарымындан огъуна Кыабартыгъа джуукъ кыошланы малына саламелик кирди. Тууарлагъа кыаныгъыучу ол ауруу, тийгенден сора эки ыйыкъ чакълыдан ары оздурмай, малны кыоратады. Тууарны эти кыаралады, джауусемизи эрийди, сюегине териси джагъылыб кыалады. Хайыуан, джараусузгъа чыгыб, джутулуб кетеди. Саламелик тийгенин аллындан сезгенле, рахын малларын кесиб, кыакъларгъа кюрешедиле. Алай а туз табылмайды, ол хадауус да кыуругъанды. Ол себебден тузлаб, кыакълаб да онгмайдыла. Кыуджур ауруу таулу кишини джашау тутуругъуну — малыны аягъындан алгъанды. Таулу малчы тууар малын саламеликден кыутхары мадар табалмайды.

Кыасхалта экинчи кюнюнде огъуна кыабхын атлары бла арбасын ауушдурду. Атасы, анасы замансыз кыартайгъан Махмут деген джангыз джаш, кечеси-кюню демей кюрешиб, кюнден кыурагъан эки ууаныгына мардасыз кыайгъылы болду, саламелик кюйдюрюб кыояды деб, бек кыоркыду. Ол кюнледе шайтан алджатды да, Кыасхалтагъа джолукъду. Сёз ауушдуруургъа джетди. Махмут тюз кишиге Мамушурну чакъырды. Сынчы Мамушур эки саудюгерге да танг кесек кыарады, тынгылады, айтыр сёзюн ёлчеледи. Сора Кыасхалта атларына арбазгъа киргени бла, кёз алыб, Махмутха бурулду.

— Кыой, иги джаш. Ол эки ат бла арба сени кибик бир джарлыны рысхысылла. Мекер аланы кыайдан келтиргенин

кесинг ариу билесе. Алма. Ауушдурма. Аллах санга буюргъан эсе, ёгюзлеринге джукъ да болмаз. Асыры бек къоркъма. Аны харам рысхысы уа, анга джарашханча, санга джарашмаз. Сен алай эте келген кишини юзюгюнден тюлсе. Алма атланы. Артдан къайгъысы да чыкъмасын, — деди, башы бла Къасхалтаны арбазы таба кёргюзтуб.

Алай а Махмут кызгъан эди. Кесин тыялмады. Эки ёгюзюн, мазаллы чархлы къарачай арбасын бериб, Къасхалтаны къабхын атлары бла арбасын алды.

VIII

Покровский бла Шкуро Ачахмат улуну атлы полкун — аскерчилик ишге джюреклери тартмагъан адамланы зор бла джыйыб, тюкюрюк бла джабышдыргъанча, хилеу джалгъанган аскер бёлекни Инджик аягында, Эрсакон бойнунда, Невинканы къатында, Нарсана тёгерегинде джайдан бери хазна тохтамай баргъан фронтларыны онгу, солу, арты, аллы белгиленмеген урушлагъа быргъай турдула. «Зорда марда джокъду», разылыкъларын киши сормай, таулу джашланы гылдыуай берчлеген къолларына сыйдам агъачлы шоккланы тутдургъан дыла.

«Джугъутур бекге кирди, табсанг къойма» деб, кеси кесине кёл этиб, кёз туурагъа базынмай, къошха, сыртха, къулакъгъа джанлайды ызын аджашдыргъан джаш.

Алай а излеб келедиле. Табадыла. Алгъын аскерчи деб элген эдиле, энди казенна сауутну джетеклеб кетген дезертир деб суредиле.

Кече къарангыда, кёз марай туруб джанлагъан джерине кюндюз джарыкъда къайтарадыла. Северкавказ Совет республиканы Къызыл Аскерини бёлеклери бла сермешилеге къоймай элтедиле.

— Э-эх, Куба-а-ань, ты наша ро-о-динаа...—деб, станселенден ыйлыкъ бла, зорлукъ бла, облава бла сюрюлген къазакъ джашла таралтадыла.

— Лаилаха-иллаллах демеген... — деб, ала бла бир байракъны тюбюнде уруш этген таулу джашла созадыла. Акъ аскерчилени иннет къарнашлыкълары аны бла тауусулады.

Станселеге, хуторлагъа къатышсала уа, чалдыу къыйдырып джарыкъджюрек гынтдылы да табылады.

Карачай маладой
Озера купался...

— деб, бёрклю башын башлыкъ чырмалгъан бойнун да эки джанына атыб, учхара куплетлени чыккырдатады. Кеси аскерде болгъанлыкъгъа, эси джарлы элиндеди. «Ары ычхынма къой ансы, аскеринги джолу, джюрюшю да душман юлюшю болсунла», — дейди таулу джаш ичинден. Андан къораргъа мадар излейди. Не ёлюкню, не джаралыны ашырыргъа, биреуню-экеуню орнуна, бешеу-алтау къуралады...

* * *

Шкурону къазакъ сотнялары Воровсколескаягъа джерлешгенлеринде, Ачахмат улуну атлыларына станседе орун табылмады. Полк, Къалаууз сууну сай ёзенини къаты, джукъа ханслы барлакъ кюнбетини башында басылмай къалгъан зынтхы бедженлени арасына сингди. Большевик аскер узакъда тюлдю деген къоркъуудан, от тамызалгъан болалмады. Къантай улу Аубекир, талай бедженни бир джерге ташыб, ышыкъ къурады. Атын кюлтелеге тюзетди. Тыбырны таб къурашдыргъанча кёрюб, джюреги ышарылыб, эки нёгерин чаккырды. Айдемир бла Лалау къолларын ышый келдиле.

— Энтда бир къыш тюшдю, урушну уа тауусулур къаны джокъду, — деб, мыдах эснеди Аубекир.

— Сен а къоз сындыра тураенг. Сен къаугъагъа къатыша башлагъанлы, хазнамыды, беш-алты ай болады. Биз, Айдемир бла мен, ууахты бла аякълашыб, къазанлашыб джюрюгенли, бешинчи джылны башы чыккыды.

— Тюзлюгюнге ыйнанмагъан джерингде джангыз атламынг да талчытады, тейри.

Аубекирни сёзю джашланы къулагъына илинди. Аланы да иннетлерине чалышхан затнымы быргъады да, тынгылашдыла.

— Тюзлюгюнге ыйнаныр, ышаныр джер къайдады? — деб осмакълады Лалау.

— Ажымсыз билалсам а, айхай. Къолума сауут алыб, бусатгъатда былайда нек джатханымы, не ючюн джатханымы билалмайма. Ачахмат улуну джерлери бардыла. Чынлары бардыла. Бийлиги барды — бийди. Ол ол затларын къорууларгъа, сакъларгъа деб урушха чыккыды. Сен бла мен а? Бастабыз болмагъан джерге къалакъ ура айланабыз деб кёлуме келеди.

Лалау огъурамагъанча мушулдады.

— Сёз урумунга кёре, бастабыз большевикле таба джанында болурму?

— Алай огъуна эсе да, ким биледи, — деб, экили джууаб къайтарды Аубекир. Лалау, мурулдаб, джамчы тюбюнде тёнгшюдү.

— «Аягъынг киргинчи—таягъынг» деб, майна, къачда Гум бойнунда талай хуторну къабындырдыла. Лоу-къабакъда межгитни къабындырдыла. Аллында стансени — Эрескелейскени кёсеу баш болуб джатханын эсleding болур. Ол да большевиклени ишиди. Быланы бири оу да, бири шау, — деб мускамланыб айтды ол.

— Большевикле бары алайдыламы дейсе...

— Аны ариулугъун этмейме. Большевиклени арасында да болурла чынгкылбашла. Ёзге большевиклени джамагъатны асламына — джарлысына, джазыгъына джашау ачаргъа кюрешгенлерин кёргенсе кесинг. Кесек заманнга джерлеге хозайын этиб кёйдүла, бираз чыдасала, андан да уллу ашхылыкъ келтирлик эдиле.

Лалау андан тереннге кирмеди.

— Хо, ёчешмейим. Сен билген джашса. Ары къайракъ, бери билеу болуб джюрюйсе. Бу джай, Шкуро Нарсанагъа чабханында, большевиклеге кёшулуб, къазакъла бла сермешгенг. Бюгюн а, Шкурогъа кёшулуб, большевиклени сопалайса. Къайнайса, къалайгъа да къабыргъангы джарашдыра билесе. Тамбла, тенглеринги атыб, большевиклеге кёшулуб къалыргъа таблыгъынг келиширикди. Узакъ тюлдюле. Биз алкъын аллай тириликлеге юреналмагъанбыз, — деб, селекелеб силдеди Лалау.

— Тейри, Лалау, бусагъатда этиб айланнган ишлерибизге сокъурандырыр кюнле келиб къалыргъа болурла.

— Къоркъа эсенг, кесинги эртде-кечден джарашдыр.

— Алан, сен, бир кызсанг, адам сёзге тынгыламайса.

Танг атыб, кюн иги кыздыра башлагъан заманда полкну кызыл аскерчи ёлеклерини позицияларына атакагъа быргъаргъа деб, Ачахмат улугъа буйрукъ келди.

— Джашла, аллах джол берсин, атакагъа киребиз! — деди ол, къагъытны акъ чепкенини тышы бла джиберилген сумкасына салыб. Атыны айылларын тартды, атчысы Бештауну джууукъгъа чакъырды. Башы кюмюшден этилген кюл суратлы байракъны ёрге тутурду.

— Ма ол кюмюш кюл сурат Батал пачаны байрагыны кюмюшюдү. Суратны кюл аязында кюарасауут бла: «Джюрек хомух, кюл батыр, аллах анга болушур», — деб джазылгъанды. Джашла, аллах бизге болушсун, атакагъа ур! — деб, аскерчилери, аны сакъламай алгъа угулурларына кюарагъанча, бычакъны чыгъара муруккуланды. Алай а атлыланы кюбюсю, тиллешгенча, тегерекге кюарай, алашаларыны кюатында тесукъа эе сюелген болмаса, ат джерге кеслерин быргъамадыла. Тогъуз-он джаш, атлагъа миниб, атакагъа хазырланды, кюалгъанлары уа командирни сёзюн эшитмегенча этдиле.

— Аллахсыз большевиклеге кюаршчы атакагъа ур-а-а-а! — деб, кюаны тюрлениб дагъыда кычырды ол.

Кюзакъ аскерле арымы джууукълашхандыла да, кызылла джанындан пулемет атылгъан тауушла кызыу чыгъадыла.

— Дин кюзауатха кюобханла, атакагъа ур-р-я-я-я! — деб, джюрексинди командир дагъыда.

Киши атылыб тебремеди. Ачахмат улу халны кёрдю: атакагъа киррге кишини разылыгъы джокъду.

Бети кюаралыб, эринлери агъарыб, мыйыкълары кюалтыраб:

— Чыны ючюн, джерлери ючюн кюрешед Ачахмат улу деб тынгылай эсегиз, джангыласыз? Швейцарияда банкга салгъан алтыным, кесиме огъай, туудукъларыма да джетерикди! Сизни ючюн, бу насыбсыз таулу халкъ ючюн кюрешеме, кесим ючюн кюрешмейме! Джангылыб айланган жарлы миллет! Сизни арагъызда эркиши бармыды?! Аман мыжыкълыладан кюрккуб, кюартчыгъадан кюачхан тауукълача, кюалайгъа кюачарыгъызгъа кюараб турасыз! Большевикле салгъан джашауну кюргенден эсе... Сиз кюалай болсагъыз да... Сиз не болсагъыз да... Большевикле келтирген тюрме джашауну кюргенден эсе, ёлюб кетгеним ашхыды! Ёлюб кюорагъаным ашхыды! Башына бёрк кийген инсан бар эсе, ызымдан келир! — деб, бычагъын чыгъарыб, атыны кюуйругъун, акъ чепкенини этеклерин джел тарай, атакагъа кеси джангыз сюзюлдү. Алай а Ачахмат улу, ызындан тизилген джети-сегиз нёгери бла, таланы букюлатыб, талайны барды да, ол джанындан атлыланы джоплусун эслегенинде, маузерден кюя, ызына бурулду: командирни джаны да джангыз экен!

Атаканы башлагъан джерине кюайтханында, аскерини хазнасын табмады, коноводладан бёлеги атланы тутуб сакълай эдиле ансы, джашла, чачылыб кетиб кюалгъан эдиле. Джети джюзге джууукъ атлыдан эки джюз чакълысын да джыялмады.

Лалау бла Айдемир Кюнтиерге аууб кетдиле. Аубекир а, кызыллагъа кюшулургъа деб, ары ётюб баргъанлай, постладан атыб, атын ёлтюрдюле. Кесин джесирге алдыла. «Покровскийни аскерине зорлукъ бла келтиргендиле, большевикле джанына уа кеси разылыгъым бла кёчгенме, мен джарлы адамма, Совет властха къаршчылыгъым джокъду», — деди Аубекир сорууда.

— Атынгы ургъаныкъда, къачалмай тюшгенсе кюлгъа, — дедиле кызылгвардиячыла.

— Сора кесим джангыз сизни постлагъа келиб нек айланыхъ эдим, сизге кюшулургъа атланмагъан адам болсам? Кетерге излесем, атым ёлгенликге, кютулаллыкъ эдим, киши мени сюрмегенди, — деди.

Татай улу Ахмат, Гола улу Рамазан, дагъыда алача къарачай, черкес, абаз джашладанмы хапар табхан эдиле, Къантай улу Аубекирни, сёзюне аллындан асыры терен да ийнанмай туруб, джарлы юдегиден чыкыгъанын ачыкылагъан эдиле. Белгилегенден сора, джангы властны органларында ишлерге салдыла.

IX

Джайында кызыласкерчилеге кюшулуб кетген джашладан Гола улу, Къочхар улу, Шаман улу ызларына къайтдыла. Ала Татай улу Ахмат бла Голлу улу Хамзатны, Къантай улу Аубекирни, дагъыда бёлек джашны кызылла къатыш къайры эсе да ётюб кетген хапарларын келтирдиле. Урушла Север Кавказы тау этеклеринден узайыб, энишге кюрагъанлыкыгъа, джашлагъа, джамагъатха тынчлыкъ келмеди. Деникин салгъан тамадала таулу джамагъатны ёмюрюнде эшитмеген реквизиция, мобилизация, облава деген кюджур сёзлеге юретдиле, магъаналарын иш бла ангылатдыла.

Кюнтиерден Айдемир бла Лалауну, дагъыда бёлек джашны, разы болмай, кюшлагъа джанлаб, кеслерин табдырмай джюрюрге дыгалас этгенликге, кюймай келтириб, фронтха ашырдыла. Къасхалта уа кеси разылыгы бла кетди. Кетгенликге, анда халны бал татдырмазча кёрдю шойду, кёб мычымай къайтды.

Къасхалтаны Махаловский хуторну чачхан заманда сыйыргъаң ат арбасына ауушдуруб алгъан ёгюзлери ёлмедиле. Бир кюн аланы да джегиб, отунга барыргъа чыкыгъанлай, Кюнтиерни джангыз кынгыр орамында Махмутну атасына

джолукъду. Ёгюзлени алгъынныгъы неси, Къасхалтаны къайры эсе да атланнганын эслеб, туберге иш этиб чыкъгъан эди.

Акъсакъл къарт арбаны аллына сюелди, ёгюзлени тохтатды. Тансыкълагъанча, кёзлерине, хамхотларына къарады, бирини къулагъына да тийди. Аны не мураты болгъанын ангылаялмай, бурун тешиклери эртдеден огъуна кериле башлагъан Къасхалта да, арбадан тюшмей, къартны сёз айтырын сакълады.

— Ол аман джашны, кишиге соргъаны-оргъаны болмагъанлай, ёгюзле бла арбаны эки къабхын атха ауушдургъанына разы тюлме. Ёгюзлени берлик тюлме. Джумушунгу тындырыб бошай эсенг, ёгюзлени кесибизге къайтар. Атларынгы, арбангы да къолунга сау-эсен табдырыбыз, — деди киши.

— Тейри, мубарек, былтыр а джашым тууар терилеге эки ат бла арба алды деб, къууанаенг. Энди уа сёлешириксе! Къора ёгюзлени аллындан, барма къой! — деб къыджыраб, ёгюзге узун чыбыкъны джетдирди. Ёгюзле, ёшюн уруш этиб, къартны джолдан тюртюб, алгъа тири атладыла.

Акъсакъл муккур къартны химил кёзлерине джыламукъла урдула. Узайыб баргъан арба бла аны юсюндегини, хар къуру маузерин джанындан тюшюрмей джюрюучю Къасхалтаны ызындан къараб, ичинден аман сагъат джоралай къалды.

...Къарачай джашладан къуралгъан аскер бёлек, Деникинни аскерлери къатыш, тёбенлеге бара барды. Бир кюн атлыла — Лалау бла Айдемир, нёгерлеринден да талай джаш — бир шахарчыкъда кюйген кирпичден ишленнген мазаллы юнню аллында тохтадыла. Мекамны къызыл кирпич къабыргъаларына уллу акъ харифле бла джазылгъан лозунглары окъургъа киришдиле.

— Мир хижинам, война дворцам! — деб эджикледди Айдемир. Аны магъанасын къалай ангыларгъа боллукъду деб, джашлагъа сорду.

— Мир десе, дуня дейди, дворец деб къалагъа айтады. Хижина неди? — деди аланы бири.

— Керти да, хижина неди?

— Чалман юйге айтады, — деб ышарды дагъыда бири.

— Дунягъа чалман юйлени джаяйкъ, къалаланы кюй-дюрейик, дегенлигиди, — деб кюлдюле.

— Ким джазгъанды ол сёзлени?

— Большевикле джазгъалла. Былтыр къачда Кёгюрчюнланы, Гяуурланы, Бёденеланы, Лоуланы юйлерин кюйдюрюб кетгенлерин кёрдюгюз.

— Огъай, алай тюлдю магъанасы, чалман юйледе джашагъанлагъа рахатлыкъ, мамырлыкъ келсин, омакъ юйледе джашагъанлагъа уа вайна ачылсын деген магъанады, — деб, тю-зюча келишдиреди бирн.

Ол лозунгну айырыб бошагъаннга тергейдиле да башхасына кёчедиле.

— «Власть Советам! Землю крестьянам!» — деб окъуйду къара таныгъанланы бирн. Ал сёзлени магъанасына уллу къулакъ урмайдыла. Артдагъы сёзлени уа кёбюсю ангылайдыла.

— Қъарачы, алан, — дейди Айдемир Лалаугъа, — алай айталла большевикле. Деникин а не дейди? «Земля хазяйынлагъа — джер нелеге къалсын, оноуну биягъы онглулагъа, чынланы биягъы чынлылагъа берейик дейди.

* * *

Деникинни аскерине зорлукъ бла сюрюлген джашла, элчи джамагъат бичен ишлени бошар, чалкъы къояр заманнга юйлерине тюшдюле.

Ол ыйыкъда Ачахмат улу бла атчысы Бештау да Қъарачайгъа къайтдыла. Қъарачай «аскерни» «тамадасы» бий киши, кюйген балаганны кёсеуюча, джангыз болуб, джууугъу уллусандыкъ Бештаудан ёзге, ызындан тагъылыргъа адам табалмай къайтды. Заманны къудрети аны, тюнене тюкюрюгюн джамагъат «дарманнга-дарыгъа» джюрютген кишини, историяны стауат мешхутуна быргъады.

Эки атлы да, ёзен бутакълада, къулакъ ышыкълада орналгъан, эски стауатларын кюз аллындан огъуна чыйыртхан къошлагъа къайтыб, адам кёзге артыкъ тюртюлюрге излемей, джолну къысхасы бла къырккъыб, кенг ёзенни огъары къышлыгъында Баталны къошуна таяндыла.

Экиси да джолгъа джасаныб чыкъгъандыла, Ачахмат улуну кёкюреги крестледен толуду, имбашларында тухтуй чынлары джылтырайдыла, кийимлери токъ санларын къысхандыла, халы парадха къуралгъанчады. Мазаллы, тенгизчиле кёзюлдюреуюгю бойнундан кёкюрегине салыныбды, джансюегинде мау-зери дженгибди. Хамхоту энишге айланыб, сыртында карабини тагъылгъанды. Кюмюш инкрустация салыннган уллу бычагъы, къамасы белинде. Миннген атыны, адеж атыны да артмакълары тыкдыла.

Нёгерини сауут-сабасы да, артмакълары да андан кем тюл-дюле. Бир артмагъындан а Ачахмат улуну «аскерини» байра-гъыны кюмюш къол сураты кёрюнеди.

Арыб келген джолоучула кьошха тынгылы джарашдыла. Бий кишиле, ол кюн огъуна, кьошчу джашланы бирин атлы этиб, эки артмагына эчки гыбытланы сугъуб, кьолуна да патчах суратлы кьагъытладан бир джоппуну тутдуруб, тегейлиледен панаж келтирирге ашырдыла.

Аракъы джумушха кетген джаш экинчи эртденине кюн аллына кьошха кьайтды. Тегей аракъыдан толгъан гыбытла мийик къаяны тюбю къургъакъ дорбунда хуна кьошну джумушакъ мурджарында тѣнгередиле. Къой сыгынны, къайын отунну джалынындан кьозлагъан ъмюрлюк къасмагъы къаралтхан ол дорбун гыбытны бучхагъындан айранны сыйдамланыб чыкыгъанын кѣб кере кѣргенди, ъзге джерк бояулу эчки гыбытны бучхагъындан аракъы чыкыгъан керахатлыкъны биринчи кере кѣреди. Бучхакълары ърге чончайыб, мурджарда былкылдай джатхан панаж гыбытла кьонакъланы аууз сууларын джортдурдула.

Шапа джаш ингирде кесилген иркни кечеден кьалгъан этин ашлаулагъа къалаб келтирди. Панаж гыбытланы къатына, кьонакъла къатыш Мамушур, Шахым, Атасау, Батал, хапар сорургъа деб, тѣбенниг кьошладан чыкыгъан Сокка улуу Мазан, Кечкьобар улу Мазаллы, Тогъузакъ улу кынгырбурун Матчи джерлешдиле.

Джерк терекни тоблугъундан джонулгъан, тегей аракъыдан толгъан чѣмюч аякъ тѣгерекге кѣзюу айлана кетди. Кьонакъланы, кьонакъбайланы да джюреклері кенгере, ауузлары бошлана тебретиле. Ачахмат улу, чолакъ кьолун кѣлтюре да сакъалын, мыйыгъын юренчек сылай сѣлешеди:

— Къарачай дин къазауатха кьобар деб ышанаем — хомух болду, кишилик эталмады. Аскерчи таулу джашла кеслери тенгли бир мыжыкълыгъа артмакъ болалмалла. Чачылыб кетдиле. Биз, бир къауум джаш, къарыуубуздан келген кибик кюрешдик — кюч эталмадыкъ. Аллыгъызда рысхы кьоарыкъ тюлдюле, — деб большевиклеге айтыучусун биягъынлай силдеб тебрети.

— Оллахий, ол затлагъа эртде-кечден юрене барабыз. Былтырдан бери къазакъладан да сакъалаймайбыз рысхыбызны, — деди Тогъузакъ улу. Тартхан панажы джюрегине аслан кюч, улуу таукеллик кьондургъан Матчи аны бла сорукумады.

— Келме кьоюгъуз-келме большевиклени, — деди. — Тыйыб кюрешмегиз. Бизни ючюн кюрешмегиз. Ала берлик насыбны да бир кѣрейик, — деб мушуддаб илиндирди. Мамушурну айтыры да ол магъанадамы эди да, Матчини сѣзюне разылыгъын танытханча, башын силкди. Полковник гырхыланды.

— Къойдукъ, иги джаш, къойдукъ, тыймайбыз. Тьяллыкъ да тюлбюз. Къургъакъ нарат чегетлеге, къургъакъ болджар саламгъа джел кюн ёртен айланганча келеди большевик аскер. Ашыкъма, джетерикди. Алай а артда тилинги къабмагъаенг ансы, — деб хыны джууаб къайтарды. Аны алай бла къаушат-дым болур дегенча, сансыз этиб, бирсилеге къарады. — Биз Тау артына кетebиз, ауушлагъа кирит урулуб, къадама болуб, бегиб къалгъынчы, ауаргъа керекбиз. Суюген келсин биргебизге. Мен Тюркге ётерикме, биргеме келгенлеге ата-аналыкъ этерме. Башха болушлукъ бералмасам да, юй, арбаз къоллу этерме, юйдегилендирirme. Барынгы аллында сёз береме алай этериме. Анга хыйсабым джетерикди...

Малчыла тынгылашдыла. Бу джарлы халкъны историясында аллай кюнлери эндиге дери да болгъандыла. Ачахмат улуча онглулары, ол, «муслиман» топракъгъа атланыб, ызларындан къайда онгсузну, къайда джазыкъны тизиб, аланы да джол «азыгъы» эте айланган къыйынлы кюнлени сынагъанды таулу джамагъат. Ол кюнледе къан кекиргени унутулмагъанды.

Оъай, джеринден айырылгъан джети джыл джылар, джуртундан айырылгъан ёмюрю джылар, хакъикъат къыйын тарихи берген дерсни унутмаз эсе уа бу джамагъат!

Тартыб джылынганлары да къайры кетди — малчыла аяздыла, огъурамай мушулдашдыла. Бийле бла къуралыб теберге ашыкъгъан адам кёрюнмеди.

— Эндиге дери этилиб келген ата-аналыкъ къайгъырыуну да сынагъанбыз, — деб, акъырын мурулдады Мамушур.

«Былырдан бери патроннга, окъгъа деген сылтаула бла сиз Тау артына аудургъан рысхы талайынга джетерикди» деб, ары джораланыб, Теберди ёзенни ёрге атланыучу ууанык сюрюуленни кёзюне кёргюзюб, ичинден табалады Батал.

Полковник кесини сокъмагъын къатларгъа киши излемегенин таныды. Акъ чепкенини этек кенги бла эниште салынган маузерин онг къолу бла джансюегине тюрте, тебсиге, хантха бюсюреу этди. Мурджар агъачдан ауур къобду.

— Сау-эсен къалыгъыз, джамагъат, — деди ол. Къошдан стауат кенгине чыкъдыла. Полковник, ёмюрлюкге эсинде къалдырыргъа излегенча, ёзенни сукъланч, тамаша айбатлыгъына къараб кёб сирелди. Чапрагъы къызыл-ала оюула бла джасала башлагъан къачхы чегетни арасында кукаланыб сюелген токъмакъ къаядан кёз айырмай, биразны турду.

— Бештау, карабиними былай бир узат, шо,—деб тиледи.—

Ол кыаячыккыны ышаннга салыб, кыара атыб кыояйым, артда эсеме тышюре, кёзюме кёргюзе турурма.

Обойманы салды, чёгеледи. Токымак-кыаячыккыны бери айланнган сыйдам бетин ышаннга салыб марады. Хатасыз сабийни джумушак джаякчыккыларына зыбыр кыол аязланы аяусуз джетдиргенча, кыаяны бетин беш кере букчулатды.

«Хейт, кяфыр, джамагыатха кыоймаз ючюн, кыаяны ёлтюрюб кеталса да, аярыккы тылдю», — деб, джюреги кыайнаб, ичинден ачууланды Мамушур. Бештау да, арткакыдан чончайган кюмюш кыол сурат байраккыны агыачындан джыртды да, бусхулуна чырмаб, арткаккыны теренине ташайтды. Ичилмей кыалган панаж гыбытны да ызындан ашырды.

— Сау-эсен кыалыгыыз, — дедиле бийле, атлагыа миниб.

— Ашхы джолгыа, — деди кыош тамада Батал, адетдеча, «кыууанч бла кыайтыгыыз» дерге башлаб, дагыда сокыураныб, джуккы айтмай кыойду.

— Джолугыуз мамукыдан, — деди Матчи селекелеб.

Х

Кюнтиерде бир кесекге тунакы, шош кёзюу айланды. Харким, андан ары не болурун сакылаб, кыымтымлагыа кыулаккы тигиб, арбазны бегин, кыошну узагыын сайлаб, кыоркыуу джыйылган джубуран табунлай, кыысылыб тохтады.

Алай а, элде джашау шош кёрюннгенликке, джер-джерден кыаугыалы хапарла келедиле. Ушакылада кёб айтылычу сёзле «уруб кетдиле», «ёлдю» «тоналды», «урланды» дегенле болгандыла. Бир-бири бла уруш этген аскерлени арасында бирине да кыошулмаган, кыайдан болганларын киши тызеталмаган ачы бандала да джюрюйдюле. Кызылладанбыз деб, джамагыатха, кыошлагыа, малчылагыа этген хаталарыны тергеуу джоккыду.

— Кыайры кызылладан болады ол? — деб, аллайланы таныган да биреу чыгыады кюнтиерчилени ныгыш ушагында. — Ийманы алай болсун! Пиянча Гришкады ол, Сантукда харчёвнадан харчёвнагыа кире, эсириб, кёзлерин кёбдюрюб айланыучанед, танийма пиянча Егорну. Насыбы алай, бола туград ол большевикледен! Алай айтады ансы, хо!

— Большевикле кыошдан мал алсала, аскерге бу адамдан быллай бир мал алдыккы деб, кыагыт бериб, арtdан излеб табылырча этедиле. Была уа, стауатны, кыошну да кыум бла ур-

гъанча, сибириб, дагъыда кёзюнге-башынга джетдириб кетелле... — деб тарыгъады дагъыда бири.

— Ай-юйюнге, мындан алда аллай бир къауум, большевик отрядданбыз деб, поизни аллын тыйыб, ичине киргелле, хар кимни тонагъалла, ол огъай, тишируланы къулакъларындан сырбаларын джыртыб алгъалла. Андан чыгъа баргъалла да, Къызыл Аскерге къошулургъа келе тургъан малкъар джашланы Джаналгъы башында кесиб, кийимлерин алыб кетгелле. Энди уа, таулулача кийиниб, джыгъар-джугъур деб, бир къуджур тил бла сёлешиб, айыбы артдан таулулагъа кюрелиб къапырлай, аманлыкъ этиб, кюйдюрелле, болгъанны дардагъан этелле.

Къартла ныгъышха джыйылмагъанлы танг кесек болады. Ол себебден талай заманны джыйгъан джангылыкъларын бюгюн арагъа атаргъа ашыгъадыла.

— Таулу джашла да бошлангалла, тейри. Кёб хылымылы зат этелле, тейри,— дейди къартланы бири. — Къаитбий улу тели Добай мындан алда Бийчесында, гёрох окъну кючюн сынайма деб, биреую, артындан атыб, къаблаб къойгъанды.

— Эш-теш-та?

— Тейри.

— Тобасто, ол телиликге къара.

— Аллах терсейтген бир юйдеги кёрейем, алан, ол юйдеги,— деб, мушулдаб, ахсыныб къошады бири да.

— Шидакъ улу Боблачны ёлгенинден да тынгылы хапар эшиталмадым, — деб, сейирсингенча айтады къарт.

— Джигит джаш эд, гюнахы къурурукъ...

— Эй-къой, джигитлиги къурусун огъесе! Чиббе-чий тели эди, тейри-адамы! Тели болмаса, алай этемид — Ашамланы джашланы кырыб бошады. Кеси да ызларындан кетди, джаханим орну бола.

Къартланы ушакълары кеслерине джарашыуду. Ала кёбню кёргендиле, ёзге узакъны кёрмегендиле. Махаметланы Махий, Уллу тюзден энишге ётмегенлей, джюз джыл джашагъанды дегенлей, аланы асламыны эм узакъ джолу эл бла къошланы арасыды.

— Балшеуюкле оноуну алсала, Кябагъа барыргъа къоярыкъмылла, ким биледи?

— Динни суймейле дейле, джиберлик болмазла, тейри.

— Кябагъа бар да къайт деб, тюбюнгю-башынгы джарашдырыб, Мыкалай да ашырмаучан шойет да?

Алай эте келедиле да, хаджилени санаугъа джетедиле.

Къартла бла къалмай, къатынла да бардырадыла ушакъларын. Бу кюнледе артыкъ да бек. Къазакъла къатыш урушда айланган джашлагъа джангы власть къатыллыкъды, деген къымтымла къулакълагъа чалышсала, элде аналаны джюреклерни тунакы къайгы кемиреди. Алай а Кюнтиерге къызыласкерчиле алкъын келмегендиле, абчарланы ётюрюклерине ийнануу а кишиге огъур бермегенди. Къасхалтаны зулмулукъ халпарлары элге джайылгъандыла. Ол, джашлагъа къошулуб, орамгъа чыкъса, анала ушатмайдыла.

Сабийге тиш чыкъгъанын эм алгъа анасы эслейди, аякъланган баласын насыбха джолукъдуругъа да эм алгъа ол ашыгъады. Келини бла гъырмыр чыгъарыб да эм алгъа ол башлайды.

Зурум бла Дауум тар арбазда олтуруучандыла. Къолларында джюн устуккуну титгенча, элни къыз тёлөсюн, ата-баларындан огъуна башлаб тинтедиле. Келинликле сайлайдыла. Хар бири кесине джууукъланы махтайды, кенгиреклени сопалайды — ол къуру таулу тишируну адетимиди!

Гинара, кюнтиерчи джашланы огъай, аланы аналарыны кёзлерине да къызланы барындан иги илингенди. Ашхы къыз болгъанды Гинара.

Джарлы кеси киндигин кеси кесер дегенлей, къурашдыралгъан затчыгъын бир-бирине джарашдырыб, джалгъашдырыб, кеси кесин сюйрей, тиреле келген бир къыз юйдеги эди ол туугъан юйдеги. Атасы «атаны бир сёзю ананы он сёзюнден эсе тыйгъычлыды, къыз сабийге сабийликден огъуна къаты юрете тур!» — деген эсгертиуню бир заманда да унутмаучан эди.

— Тейри, къызчыкъ, тойгъа къарагъан кёзлеринги джерде излетирме. Тойну къайгысын къоюб, кесинге хота тигерге юренсенг а, — деб аз айтмагъанды къызларына, къобуз таууш эшитилген джанына арбаздан къарагъанларын ушатмай, атасы. Джангыз адам, къыз сабийлени биреуню босагъасындан къаратмай, джалан этлерин сабийликден кишиге кёргюзтмей ёсдюрюрге аяусуз кюрешгенден, иште кюйюб, эки ыйыкъ чакъланы тешекде джатыб, тынгысыз дуниядан тынгылы къабыргъа кетиб къалды.

Юйню аркъауу къырылганлай, стауатны къууаты тайды. Юйдегини анасы, кесин кючден сюркеялгъан къарангы тишируу, Къайынлыны къатында къошларында мал кюталмады.

Ата къорагъандан сора, юй, арбаз да киштик джылынмазлай болуб, элни къыйыры сюремде чалман юйге джарашхан эди-

ле ала. Аталарыны төрт тамада эгечи бар эди. Ала да юйдегилерини кьайгысына болуб, ёксюзлеге уллу болушур себеб табалмай эдиле. Ариу кылык, намыс, адеб, — ол эди юйдегини байлыгы. Ол затларына уллу багъа бериб сёлешедиле хоншу кьатынла эте тургъан лахорларында.

— Ит темир ашайды десе, ийнанырчады, джангыз ётюрюк сёзю джокьду. Саналмагъан сары алтыннга ийиб кьойсанг, бир бюртюгюне кьолу тиймез. Гудучулук, тилчилик джокьду ол кьыз сабийде. Кьолчугъуну усталыгы да аман тюлдю, бичер, тигер затына биреуге джалыныб барлык тюлдю. Бир насыблыны юйюне тюшерге тыйыншлыед. Не этсин, джазык, таянчагы-дагъаны, кётюргючю джокьду, — деб эзилиб сёлешеди Зурум. Дауум да ахсынады

— Ах, сени джауунгу да эшигинден эркиши бёрк чыкьмасын, джауунгу да босагъасындан эркиши аяк атламасын! Джазыкды, жарлыды аллай юйдеги, садакъа дурусду анга,—деб кьошады ол. Алай а Гинараны асыры кьуугъа, асыры ингичгеге санайды, джаны да ичинде не бла кечинеди дейди. Зурум а кесини кьыз джылларын, джангы келин болуб, отоуда джашагъан аз кёзююн эсине тюшюреди.

— Оу, а кьыз, белине ышым бау джетмеген кьыз кьызмыды! Келин адам кюнде бир кере ашаса, болмаймыд? Кьыз, келин да, арбачы атлача, хаман джармалаб турургъамы керекдиле? Ёлейим андан эсе, — деб, кыйынырак кьайын ана болурун танытады.

Кьатынла лахоргъа сннгигендиле. Урчукъла джююлдеб айланадыла. Шынтагы кьатланады. Билезик тауусулады. Дагъыда джангысы башланады. Кьатынла кимни эсе да сопалайдыла.

— Ышымлары бир джанына чыгыб, шалбарлары бирси джанына дженгиб, тонларыны аллы кысха, арты узун болуб джюрючюлерин билмейди, быланы тукьумда ауузларын ачыб, хурулдаб джукълагъан, силегейлери джастыкьга агъыб джукълаучула джокьдула, ауузларын кьаты кысыб джукълайла, деб махдаб джулдузлагъа тагыб джюрюйдю, — дейди Дауум. Экиси да кюледиле. Сёзюге Зурум да юлюшюн кьошады:

— Ма былай-ма былай бурнун кьазыб, ол кьолу бла гырджын сындырыб кьояргъа кьулагъына алмайды, — деб, бармагъын бурун тешигине сугъуб, бир кьат төгерек айландырыб, нёгерин кёргюзтуб, жарык кюлюб айтады ол.

Тышында дуня къайнагъанлыкъгъа, Кюнтиерде джашау кесини сокъмагъын элтеди.

Лалау Гинарадан башха къыз сайларгъа унамады. Лалау Гинараны джаратды. Ол джаш ол къызны керти да сюйдю. Тукъумунда кереклиси джокъду, ёзге джарлыды, джакъсызды, къолу учхарады деб, Зурум бла Батал бираз майрышдыла. Алай а Лалауну бюгалмадыла.

Лалаугъа Гинараны тиледиле. Келечи, тилин чайнай, кенгден стымлай, талайны чюйюртдю да, Батал бла Зурум салгъан борчну Гинараны анасына тизди.

Башсыз къатын оноуун эталмады. Къайын къызларына, кюеулеге теджеди оноуну. Ала да ашыкъмадыла, сёзню арагъа атыб, оноуун этиб, Баталлагъа джууаб къайтармай создула. Гинараны анасына ачыу тийди. Гурушха этиб барды алагъа:

— Ий, этегимде, дженгимде келтирген сабийим джокъ, аллах берген балала сизни тукъумдандыла. Ишеклилигигиз болмаз? Не этейим, кючюмден, къолумдан келген бла, быланы кёлтюрюрге кюрешдим. Эндиге дери ауурлугъуму джетдирмезге кюрешдим. Быллай бир къоркъмагъыз, энтда джетдирмез эсек а. Ол къызны оноуун этигиз. Аны бла сиз да, мен да къутулайек,— деди.

Лалаугъа барыргъа Гинараны огъайы джокъду. Ёзге, тукъумуна чарларыкъдыла дейди ансы, андан эсе Айдемирни джаратады. Алай а Гинара бирине да таралмайды, атасы кетгенли, кёб мугурлукъ сынагъанды, зынгырдауукъ муратла джюрегине къонаргъа унамайдыла.

— Ашыкъмагъыз, — деди Гинараны оноуун этген кюн кюелени бири, — Гинара багъасы чыкъмаз зат тюлдю. Къатышхан дуня былайлай барыб турмаз. «Къобхан суу чёксе, эски джогъасына сыйыныр дегенлей, дуня да тюзелир. Ол заманда этерсиз.

— Джаш джигит, тири джашды. Дуня ышаннгылы болса, берсегиз да джарайед. Бусагъатда уа сабыр этигиз. Гинараны излей эсе, сакъласын. Къайгырмаз сакълагъанлыкъгъа. Огъай десе да, кесини ишиди, кесине таб кёрмеген ишин киши да этмейди. Къызны джазыкъсыныб аллыкъ тюлдю, кесине таб кёрсе, аллыкъды. Бирсюкюн Пашинскеден чыкъгъанла бек зыбыр хапарла келтиргелле, — деди экинчи кюеу, сёзлерине экили магъана бериб. Тынгылагъанланы къулакълары артыкъ да ёрге турдула.

— Бусагъат дуняда ашхы хапар чыгъамыд, — деб, ахсынды аланы бири.

— Большевикле ревкомла деб бир оноу кѳурайла. Деникин-ни, Покровскийни аскерлерине кѳошулгѳанланы табыб беригиз дегелле. Бир ыйыкѳны ичинде сауут-сабаны келтириб, Совет властха беригиз дегелле, — деди биѳгы кюѳу.

— Кимге айтхалла? Кѳазакѳлагѳамы?

— Кѳазагѳына, кѳарачайына, черкесине да. Элледен адам-ланы джыйыб, Пашинскеде джыйылыуда айтыб, барына эшит-диргелле. Сизден кѳыз тилеген Лалау да кѳошулгѳанды Шкурону аскерине. Сийрат кѳпюрнѳю юсѳндеди, джазыкѳ. Хапарла-ны эшитсе, кѳыз тилеген кѳайгѳыны тохтатырыкѳ болур.

Ушакѳ сериуленди. Ушакѳчыла тынгылашдыла. Сора Гина-раны ата эгечлеринден бири:

— Тохтатхан огѳуна этсин. Кѳзлерини кѳызарыб тургѳанын кѳремисе, табсыз аурууу бар хапары чыгѳады. Кереги джокѳду. Гинарагѳа да аллах буюргѳан табылыр, — деб, политика ха-парланы юзѳб, оноуну да ахырын битдирди.

Кѳолу бла тутханча ышаннган кѳыздан огѳай деген джуу-аб келгенинде, Зурумну джѳюреги мардасыз кѳючлѳ кѳыйналды. «Кѳызны джѳюз тилейди, бир алады» деб, кесин басаргѳа кѳю-решди, ѳзге от алыб, от бериб, агѳач аякѳла бла ѳнкѳюч азыкѳ-лыкѳ джѳюрѳютѳб джашагѳан татлы адамла кѳызны бизден кѳызгѳанырча, алагѳа не аманлыкѳ этген болур эдик деб излеб, аллай зат табалмагѳанында, уллу кѳлкѳалды болду. Эм ахы-рында уа ачыуланды. «Башына табмазын аягѳына табханын-да, уллу кѳллѳюлк этеди, гырт алай! Оу акѳылынга голня, Ба-ракѳай--кѳызы! «Джарлыны рысхысы аллына келсе, бурну кѳа-нар» деб быллай бирге айта болурла. «Кѳызы болгѳан — эрге-ашыкѳ, ѳлѳюсѳ болгѳан — джерге ашыкѳ», аны кѳалай ангыла-майды, а кѳыз?», — деб, ичинден кѳюе, кѳатын бла ичинден дау-лаша кѳалды.

Алай болса да, Кѳюнтиерни джашауунда узаймай чыкѳгѳан ишле келинлик сайлауну артха быргѳадыла.

XI

1920 джылны джазында Онунчу бла Онбиринчи Кѳызыл Аскерлени бѳлеклери Кѳарачайгѳа хоншу станселеге, шахарла-гѳа келди. Совет властны органларын джангыдан орнатыб башладыла.

Арт эки-юч джылда, кѳралда джашау уллу чайкѳалгѳан-

лыкъгъа, Баталны джашлары илине келгенлери бла, юйдеги аякъ тирегенди. Аны къошу Кюнтиерде деменгиле къошланы бирине саналады. Джер иелени къоратыб, джерлеге Баталчаланы бошлаб кетген Совет властах Батал къурман-садагъа болгъанлай джашайды.

Байлыкъгъа джол ачылгъанды деб, суйюнюб джашарыкъ эди, алай а большевикле рысхыны суймейдиле, рысхы этгенни къоярыкъ тюлдюле деб сёз чыкъгъанды да, ол хапар башындан кетерге унамайды. Кюнден аякъ тирегенди, большевикле рысхыдан чортлатсала, игиликлеринден не къалды деб, тынгысызды.

Батал бир кюн джолда багъылгъан атла джегилген фаэтонга тубеди. Фаэтонда, къара-къолан итчигин да биргесине алыб, ушагъулу кийинген токъ адам, арбачысы да аскер кийимли сарымыйкъ солдат, барадыла. Дагъыда эки атлы биргелерине. Барыны сауутлары-сабалары джарашыбды. Муркусуз озуб кетдиле.

Батал, джол къоюб, алгъа джибериб, артларындан къараб къалды. Ашыкъмай баргъан Баталны дагъыда юч таулу атлы джетди. Саламлашыб, дуня хапар соруша келдиле да, фаэтон бла бир омакъ адам озду, деди Батал.

— Шахарны коменданты генерал Петренко олду, — деди джолоучу джашланы бири. — Большевикледен къачыб барады.

— Къайдам, Эресейден къачыб къутулурму?

— АллаЙла джол табыб къалыргъа да болурла.

— Не дейле большевикле? Джамагъат тентиреб, джол тюзеталмай айланады, не эшитесиз? Сытыгъыз хапар, — деб тиледи Батал.

— Петренкоу барыуундан оюм эт, мубарек, — деди джашланы бири. — Кюн уута чыкъгъанча, итчигини бойнун сылай баргъанын кёресе, большевикле шибижи джакъсала, башха тюрю кымылдаред. Ала уа не айталла — къачмасынла адамла, къачханла да ызларына къайтсынла, дейдиле.

Батал, асыры тынгылы болуб къалмаса да, джюрегин бираз басды.

1919 джылны ал айларында Къабарты, Къумукъ джанына кетген Голлу улу Хамзат, джыл бла джарым чакълыны тышында айланыб, ауруу да бираз дженгиб, джаз башында Кюнтиерге къайтды. Кёзюнюн мараб келгенча, таб тюшюб къалды — ол кюнледе Кюнтиерде джангы къуралгъан ревкомгъа тамадагъа салдыла. Узаймай, Къантай улу Аубекирни тауушу да чыкъды. Онбиринчи Къызыл Аскерни бёлеклеринде, гитче-

рек командирлени бири болуб, уруш этиб айланганма, бу джаз урушлада джаралы болганма, бусагъатда Владикавказда лазаретде джатама, кѣб турмай чыгъарыкъма деб, кимледен эсе да юйге билдирген эди.

Башына картуз кийиб, Кюнтиерге ары дери таулу джаз кирмегенди. Къантай улу Аубекир, башында тери картузу, юсюнде аскер кийимлери, белинде аламат къубас белибауу, къубас хомпурлу самовзвод наган гѣроху, чурукъларын джылтыратыб, сол аягъындан сынчыкълай, ингирала Кюнтиерге чыкъды. «Мында аскер къуаргъа, властны орнатыргъа деб, къарачай тамадала Алийланы Умар, Токъланы Наны чакъырыб келтиргелле ансы, алкъын къайтырыкъ тюлем. Мюйюшге джыйылган гыбылача, Тау артына сыбдырылган буржуйланы къырыб, артларына чыкыгъынчы, уруш этеригем», — деб, гѣджебсиниб сѣлешди Аубекир хошкелдиге келгенлеге.

Элге джарашханлай огъуна, Кюнтиерде милиция отряд къураугъа кырды.

Къарачайгъа джангы тамадала, джангы джол устала табылдыла. Алийланы Умар, Токъланы Наны, Гюрджюланы Къурман, Голаланы Хамзат, Къочхарланы Асланбек, Хасанланы Алий, Хубийланы Иммолат, Къууатланы Рамазан, Халилланы Сеит, дагъыда башхала оноугъа чыкъдыла. Джангы джашау ышыргъан тюрлениулени иги ангылаялмай, чалыкъларгъа бла келиширге билалмай, армауланых, ыргый санлары къалтырай, эки джол айырылганда сирелиб тохтагъан къарангы таулу халкъны андан ары дуниялыкъ джазыууна сокъмакъ тюзете башладыла.

Эзге джашау дженгилде тюзелалмады. Джангы джашау табанлаб чортлагъан кишиле, сауутланых, бандала къураб, кюрешни тохтатмадыла, джангы джашаугъа татыу бердирирге къоймадыла.

Джангы власть аланы изледи...

...Къайгылыкъда, къайгыда талай ай ътдю. Таулу малчыланы джашауунда эм кызыу кѣзюу — эл ишге чыгъар заман джетди.

Лалау бла эки гитче къарнашы Батал былтыр чалган къышлыкъны ишлерге къураладыла. Лалау, чалкъычы кереклерин джарашдыргъа деб, гюрбеджиге кирди. Тирмен, тюкен, гюрбеджи таулу элде хапар гюрбесидиле. Эшитгенин айтыргъа да, джангысын эшитирге да адам ары барады.

— Оллахий, арба джау алыргъа Пашинскеге тюшгенем да,

хапарла кьутурталла, — деди Салатгерий, — Покровскийни, Шкурону аскерлеринде джюрюген кьазакъланы Чыка джыяды. Пашинскеде сабрайна этиб, таулада, чегетледе хаталы адамла джюрюйле, адамлада сауут-саба алктын кёбдю, ала сауутну хатагъа деб туталла. Табыгъыз, беригиз аллайланы, Чыкагъа билдиригиз, дегелле. Элни, стансени джамагъатындан, джангы власть ышанган адамладан самобронла къурайла, белагвар-дейсаланы тутаргъа атрадла къурайла.

Салатгерийни хапары Лалауну джюрегине джалан этге суукъ суу къуюлгъанлай этди. Гюрбеджиде эшитген хапарын айтханында, Айдемир да терен сагъышланыб, танг кесекни сюелди. Сора ахсыныб, алай а иги умутлуча сёлешди:

— Буюрулгъанны кёрюрбюз. Башха не этер мадарыбыз барды? Айырлыкъ болурла. Терс, тюз деб сюзерик болурла, ансы тутуб, эрлай эзиб барлыкъ болмазла. Аубекирни, Хамзатны сёз урумун да алайгъа таныйма, — деди ол ахырында.

— Оллахий, ышаныргъа кыйынды. Къаугъагъа, бизнича, къатыша айланганланы асламыны ызы Уллу Къарачай джанында чыгъады. Алай ары джанлармек?

Айдемир, мангылай терисин, илипинлеча, джыйырыб, дагъы-да талайны ойлашды.

— Джукъгъа барлыгъым да джокъду. Джарлы, джазыкъ юдегини адамыма, патчахны аскерине баргъаным да — башыма джашау кечинмек этер дыгаласдан атланганем. Шкуро уа сюнгюю учу бла сюрюб элтгенди... Тейри, Лалау, бойнум къылдан ингичге, терслигим бар эсе, сюзюгюз, терслигиме джолукъдуругъуз, разыма этгенигизге! дерикме большевиклеге, Айтханларын толтурлукъма. Унасала, бусагъатда да самобронлагъа джаздырыргъа барама, — деди ол.

— Оллахий, Лалау, — деди дагъыда Айдемир, — арт кёзюу-леде кёб сагъыш этгенме. Кёб затха ойлашханма. Кёб затха да сокъранама. Къул сабийни бий этейим, джарлы кишини бай этейим деб келген большевикни, джаным къурман болсун деб, къучакълар орнуна, аллына къаршчы туруб, къайда къургъакъ бийни, къайда харам байны къуйругъуна мант башынлай тагъылыб, къаллай бир заманны сюркелиб айландым. Оллахий, джюрегим анга кюйгенден, ах десем, тылпыуум къырдыш кёбарады.

— Сюйюбмю айланганса! — деб, сормай, бегитиб айтды Лалау.

— Огъай, аны уа айтма. Джюреги тутмагъан джолгъа бармазгъа Аубекир табды да мадар?

— Аубекир присяга бермегенед, — деди Лалау.

— Присягадан бизни да бошатханелле.

Лалау тенгинден тюнголдю. Джюрегинде, мыйысында кёб заманны бегиген, сабийлик джылларындан бери къанына, джанына сингиб, тылпы алдырыб турган бир ышангылы зырзыр кбылы, бир такыкыагъа садакча тартылыб, юзюлюб, седиреб кетгенча болду. Къаны санларындан тышына, экинчи ызына къайтмазлай, саркыб, таркыйыб барганча кёрюндю. Ауузу къургъакъсыды, санларына сууукъ урду, джюрегин ауурлукъ басды. Алай болса да бир кесекден кесин эсгерди да, «тобасто, Айдемир алай айтханлыкъгъа, былай нек тентиредим?» — деб, кесине айыб этиб, эрлай джыйылды.

— Ахыр джууабынг олмуду? — деб сорду.

— Башха, таб акъыл биле эсенг, айт, — деб тиледи Айдемир.

Лалау аллай акъыл табалмагъан эди. Тенги бла тенг атларгъа уа хыйсабы джетишалмады.

Ревкомда олтурган Голлу улу Хамзат бла Аубекир орамда тохтаб, терен ушакъгъа сингнген джашланы эследиле. Терезеден артхаракъ кетиб, талайны сынаб къарадыла.

— Энчи ушакъгъа сингнгелле, алан. Кимни джыртаргъа оноу джасайла экен? — деб, осмакылагъанча сорду Аубекир. Джашлада аллай иннет барды деб акъылына келмеген Хамзат Аубекирни кьутсуз сорууун огъурамады. Езге, тегереклерине сесекли къарай, энчи ушакъгъа сингиб, кёб сюелгенлерин кеси да ушаталмайды.

— Сен сынаб къара: энчи ушакъгъа сингнген экеулен ёмюрде да иги затны сёлешмейди. Экеуленни энчи ушагъы кир иннетни ушагъыды. Аланы кеслерине иги эсе да, джамагъатха, адамлагъа, къралгъа игини сёлеширге аллах буюрмагъанды, — деб, теренден келтирди Хамзат. — Мен санга алай айтайым, экеуленни энчи ушагъын файгъамбарладан бери да эрши кёрюб келгелле. Ма, Тюркде, эки адамын энчи ушакъгъа сингнгенлерин сезселе, экисини да башларын кесиб къоялла, Аубекир.

Голлу улуну энчи ушакъгъа алай терен магъана бергенине ичинден кюлюрю келиб, Хамзатны патауасына да чола тынгылай, кёзюн терезеден алмай талайны олтурду. Сора эсине не эсе да тюшюб, эрлай кьобду. Гитче мияла кёзлю хилеу терезени ачыб:

— Эй, аланла, былай бурулчугъуз! — деб, Аубекир Айдемир бла Лалауну чакъырды. Джашла, ичгери кириб, саламлаш-

дыла. Аубекир, къаш-башын тешмей, кесин къая этди. Джашла сескеклендиле.

— Экинг да, эки-юч кюнден ары оздурмай, шахаргъа энигиз. Шкурода бирегизге джюрюгенлени да адежлеб барыгъыз, — деб мыйкычкыларын къымылдатыб, ауазында темир таууш зынгырматыб силдеди. — Гарнизонну тамадасына барлыкъсыз. Сизиничаланы чотха тюшюреди.

Джашла тынгылашдыла, къайгъы элингден огъуна башландымы дегенча, бир-бирине къарадыла.

— Не къайгъы барды? — деб, джууаб изледи Лалау.

— Къайгъы салыб айлансагъыз, къайгъы болмай къаламыд? Бусагъатда къайгъы болмагъан джер да, къайгъысы болмагъан кюн да джокъду, — деди Аубекир.

— Бизни чотха, эсебге тюшюрге неге керекди?

— Сизничаланы асыры багъалатхандан, кез туурасында тутмаса, тынгылы болалмайды, — деб, эринлерин къыйсыкъ ышартыб, самаркъаулады Аубекир. — Ёзенле, чегетле огъай, кёкенли къулакълагъа дери бары бандаладан толуду. Сизничалалла бандалада джюрюгенле. Ол себебден, джангы власть сизге ышанмайды.

— Сизге ышаныб, санга ышаныб, бизге нек ышанмайды? Артыкъ мюйюзюбюзю барды? — деб дургенирек сорду Лалау. Аубекирни къаш-башлары артыкъ да туюлдуле, кёзлери джумулдула. Ол джууаб къайтаргъынчы, Лалау дагъыда илиндирди:

— Шкурону, Покровскийни аскеринде бизни къатыш сен да айланнганенг. Санга ышаныб, бизге ышанмагъанлыкъ нек этеди Совет власть? Кадет аскерге къууаныб бармагъаныбызны кёргененг.

— Баргъан эсем да, джесир большевиклени къаяладан къуя айланмагъанма. Айтдырмай къоймай эсенг, большевиклеге сизни чакълы бир хата салмагъанланы да наганны мушкасына къондуруб джюрюген джашма. Джангы властны манга ышанмазгъа джолу джокъду, меничала ючюн къурагъанды. Бизничала къурагъалла аны, — деб, ачыусунуб, ауазы тюрлениб айтды Аубекир. Буршу къызыл быстыр джайылгъан эски столну джызылдауукъ яцигин тартды да, тереннге узалыб, къагъытланы чыгъарды. Излеб, араларындан бирин табды. Къагъытны башындан талайын ичинден окъуб, арасы сюремге джетди. — Тынгыла, окъуюм, эшитиб къал: «Совещание постановило: предложить всем горским аулам горного района выдать всех белогвардейцев, укрывающихся в аулах с целью

контрреволюционной агитации и подготовки антисоветских выступлений, в недельный срок со дня опубликования настоящего постановления в печати; всех же добровольно явившихся офицеров и солдат белой армии направлять в город для регистрации у местного начальника гарнизона» — деб, кескин окзуб, кёзлери джарыб, джашлагъа къууанчлы къарады. Столгъа бармакъ джигин къагъа, чертиб айтды:

— Кесигиз барсагъыз — бардыгъыз, алай тюлмюdü — сюрдюрюб элтирикбиз.

Джангы власть мазаллы кюч берген Аубекирни ёлчемсиз гырхы сёзлери Лалаугъа мардасыз кючлю ётдюле. Кенг джерде болса, джагъасындан алыб, къагъышыб башлар эди деген халгъа джетди.

— Эй-а. Бир да мазанкой болуб айлана кёреме! Ётлю джашла джуртда алкъын тауусулмагъалла. Бу джаз сенича бир джигитни къагъыб кетгендиле. Сен да аны халын тартыб къалма, — деб, къайнагъан джюрегини ачыуун къантарды Лалау.

Аубекир, аман къан алыб, марлагъанча, эки джанына ауур къарай къобду. Тюрленнгенин сёзди да, столну бирси джанында олтургъан Голлу улу узалыб Аубекирни къолундан тутду, энишге басыб, джашны орнуна чёкдюрюдү.

— Сабырлыкъ салыгъыз. Сабырлыкъ, — деди ол, къалын кирпичлерини тюбюнде акъыллы кёзлерин джумаракъ этиб. Джюреги кючлю къозгъалгъан Лалау, эринлерин къысыб, терезеге бурулду. Айдемир терен ахсынды, халны джумушатыргъа ашыкъды.

— Неди амал, барырбыз, Уллу къралны, бери дери, барына салыннган джорукъгъа биз да сыйынырбыз. Мындан ары джангылмагъыз деб къоярыкъ эсе уа, — деб, умутчуланыб айтды Айдемир. Лалау сёз къошмады. Арбазгъа чыкъганларында:

— Аман тюшню игиге джорала, Айдемир. Мен а кеси разылыгъым бла бу сукъланч, бу ариу дуниядан кетиб къалаллыкъ тюлме, — деб, ёзенни башы таза, чууакъ кёкге термилгенча къарады.

Лалау, экинчи эртденбласында танг къуруму бла, атын джерлеб, зарауатлыкъ кюнде себебге джоралаб джашыргъан карабини бла маузерин джамчы тюбюнден тагъыб, адам аягъы къозгъалгъынчы, Кюнтиерден чыгъыб, Уллу Қъарачайгъа джол алды. Қъасхалта бла юч-тёрт джаш, талай ыйыкъ болады — элден аякъ кёлтюргендиле. Ала да огъары элледедиле деген къымтымла джюрюйдюле.

Къызны адамлары унамагъанлыкъгъа, Лалау Гинарадан алкъын умут юзмегенди. Кёб кере эсине тюшеди, табалмагъанына анча кере да джюреги къыйналады. Алай а ол да къыз тюлюмю, хакъикъат къаст этиб ызындан тюшсем, айтханыма бюгерме. Кеси хо болса, джууукълары иш тюлдю деб, кёлюн басады. Бюгюн а ол муратын артха кёчюргенди.

Айдемир а, джарлы юйдегини адамы болгъанына, Кюнтиер ревкомдан джолоучу къагъытын алыб, шахаргъа саркъыб кетди. Сабийликден бирге ёсген, бир къазандан кёб кере туздам ашагъан эки тенгни джоллары айырылдыла: Лалау таула таба кетген кюн Айдемир бирси джанына — шахар таба атланды.

XII

Таулула, джангы джашау келгенине сейирсиниб, тамбласы уа не келтирир деб, ашхылыкъла сакълаб, заманны къудретине къууаннганлыкъгъа, чалбаш Кавказны рахатлыкъ къюсеген хауасыны тагъаланнганы дженгилде тохтамады. Ауушланы, дуня арасы таулары стратегия магъанасы джашау базманлагъа эртделедеча тюшюб къалды.

Тау артында Гюрджюстанда гюрджю меньшевиклени власты орналыбды. Запад Европадагъы капиталист къралланы эмиссары Гаскель анда душман сетни, гыбы ауун эшгенча, чалышдырыб кюрешеди. Генерал Деникинни аскерлерини Къызыл Аскерден къачыб къутулалгъан чачыкълары Кърымгъа къуюлгъандыла. 1919-чу джылны аягъында, 1920-чыны аллында Север Кавказдан жанлаялгъан акъ аскер бёлеклени сидиреген бусаклары да ары ётгендиле. Аланы кёблерине Клухор аууш, Къарачайны башха ауушлары аджалдан къутултхан джолла болгъандыла.

Къабчыкъгъа къуюлгъанча, джарым айрымканга джыйылыб, гюрбени башын джабханча, Перекопну, Сивашны бегитиб, Кърымдан Эресейге чабыуулну кенгертир муратлы болуб орналгъан акъ аскерлеге тамада командалыкъгъа генерал Врангель тюшгенди.

Ингилиз да анга болушлукъгъа, Деникин джалаб тюгел тауусалмай кетген кредитледен 11 миллион стерлинг фунт ачха бергенди. Франция да, шкоқдан, тобдан башлаб, танкагъа, самолетха, аскерни кнер кийимине дери, керекли затын бери ашырыб кюрешеди. Къобан ёзенде къаугъа чыгъа айланнган кёзюуде Кърымда Врангельни аскерини саны 80 мингден атлагъанды. Аланы кёбюсю Россиягъа, Север Кавказгъа чабыуул этиб, терен

синге, кире баргъанлары бла, ала умут этгеннге кёре, тегереклеринден джыйыла, къошула келлик солдат, къазакъ массалагъа команданы басыб, алгъа сюрюб тебергерге хазыр офицер кадрладыла — офицерле, унтер-офицерле.

Врангелни Къара, Азов тенгизледе аскер флоту да барды.

Граждан урушдан туюл артылыб бошайлмагъан Джуртубузпу хоншу буржуй Польша бла чоту да къолай тюлдю — арада фронт ачылгъанды, уруш барады. Къызыл Аскерни деменгили бёлеклери ол фронтха ашырылгъандыла, анда сермешедиле.

Августда Врангелни акъ аскерлерини аслам кючу генерал Къасболат Улагай тамадалыкъ этген десант, Кърымдан ётюб, Север Кавказгъа, Къобан бойнуна чабыуул этгендиле. Россиядан Кавказгъа келген темир джолну кесиб, Тимашевская станцияны кючлеб, Екатеринодаргъа къоркъуу салгъандыла.

Къызыл Аскерни онглу кючлери Польша бла урушха, Улагайгъа къаршы фронтха кетгенлери бла, Баталпашинск отделде, Къобан ары джаны джерледе айланган акъ гвардиячы бандала баш кёлтюргендиле, къызылланы джанында къарыу седирегенча сезгенлеринде, артыкъ да къозгъалгъандыла. Ала бары, генерал Врангелни буйругъу бла, къазакъ генерал Хвостиковну командасына джыйылыб, бир джумдурукъ болуб, «Россияны юг джанын тирилтиу» деген бир аскер къурагъандыла. Антантаны къраллары алагъа да биягъынлай болушлукъ джибередиле. Хвостиковну аскер бёлеклери Къобан ары джаны станселени кючлеб алгъандыла. Тау артына Къара тенгизге ауаргъа, запад къралланы агентурасы бла, Кърымда акъ аскер къауумла бла байламлылыкъ джолларын къолгъа деменгили джыйыб турургъа муратлыдыла. Ол джолла уа Къарачай таулары ауушлары бла аугъан джолладыла. Ол ауушлары, аланы аллында джашагъан, ауушлары тамагъы ёзенлени киритлеб тургъан джамагъатны терсейтиб, барын болмай эсе да, онглу къауумун кеслери джанлы этмей, джюрюшлери болмазы акъ генераллагъа да ачыкъды. Ол себеден провокаторла, шпионла, ангысыз адамлары къозгъаб, къаугъала чыгъара юреннгенле таулу къарачай джамагъатха сингендиле. Ала таша ишлерин тохтаусуз бардыдыла.

1920 джылны джайында Къобан ары джаны станселеде Совет властха къаршы къозгъалыула болдула.

Баталпашинске отдельде джангы властны органларына, джамагъатха да къаугъа, къайгъы салыб джюрюген акъ аскерчиле бла аланы джакълаучулары ууатыргъа, джангы джорукъгъа

къаршчы чыкыгъанланы джолларын кесерге борч Тогузунчу Кызыл Аскерни Реввоенсоветине тюшдю. Тамам къатылмай, ишни тынмазча кѣрген, болумну алайгъа таныгъан особоуполномоченный Черемухин бла Баталпашинск ревкомну тамадасы А. Метелев, Совет власть сѣзден ишге кѣчеде деб, 1920 джыл 9 августда буйрукъ басмаладыла.

Черемухин бла Метелевни отряды — атлысы, джаяуу, арбачысы да бютеулей джюзге джууукъ адам, эртденбла шахардан чыгыб, уллу Кырачайны эллерине джол салгъан эди. Таулу джашладан аскер джыйыб Кырданикде да, башха элледен да кеслерин бегитиб тургъан акъ къазакъ бандаланы ууатыр мурат бла атланган эди.

Къобанны бойнун ърге атланыргъа базмадыла. Джѣгетей ѣзентин айланыб, джѣгетейчи Кыракет улу Хаджайны да джол устагъа тутуб, Гошайх-сырты бла Марагъа адула. Ёзенни энишге Ташкѣпюрге тюшдюле. Алайда Гюрджю улу Кыурман бла Гѣрюк улу Алисолтанны да биргелерине кышуб; Кыобан ѣзенни ърге кирдиле. Отряд августну 26-да ингирала Учкуланнга джыйылды.

Арт эки-юч джылда кыайгыдан артылмагъан джамагъат, тизилиб элге кирген аскерчикни кѣргенинде, энди уа не кыаугъа башланды деб, сескеклendi.

Лалау, Кынтиерден келгенлей, Кыасхалтаны Кыантбий улу Джаттай бла Лайпан улу Джонгурчханы кыауумуна тагылыб айланганын кѣргенди. Кеси уа, кишиге кышулургъа да излемей, джууукъларында кыонакъдады. Джангыз атына кыараб джатады.

Эл ишге чыкыгъан заманды. Джамагъатны эркечи тау кышылыкъларда, тѣбен кышылыкъларда бичендеди. Кѣбле да малдадыла, кыошчудула. Алай а чалкыгъа-биченнге, малгъа-кыошха да чыгълмай, тентирей айланган да танг кесек адам барды. Тѣбен элледен кыачхынчы джамагъат да кыошулгъанды.

Отрядны келгенини экинчи кюнюнде юч элни да табылгъан джамагъатын Учкулан ревкомну аллына джыйдырдыла.

Джетген чачыны хончаларына чал ургъан, узунджаякъ, айрысакълал Черемухин, тюненеги алашасын ауушдуруб, акътуякъ аджир-биченнге мингенди. Акъ хазырлары бла кызыл схарла чебгенли, бухар кыазакъ бѣрклу Осташенкону тубюнде да ингичке ариу тору алаша барды.

Къартла, сабийле тѣшелиб олтургъандыла. Джашыракъла да, джоппу-джоппу болуб, артдаракъдан сюеледиле. Таулу джамагъатда къартланы джумушу элдеди. Кишиден болушлукъ табалмагъанла, кѣбюсуне кеси къарыуларына таяныб къалгъанла, амалсызла ише сюеледиле, мал къыйырына, къошлагъа чыгъадыла, элден узакълагъа кетедиле. Неда, джамагъат джашаудан терен зат аңгылаагъанла, элни джумушуна къошулургъа адамлыкъ, акъыл шартлары джетишалмагъанла мугур арбазларындан чыкъмайдыла ансы, къартланы къалгъаны, маджал кийимлерин къаблаб, сакъалны, башны таза джюлютюб, гулоч таягъын къолуна алыб, джамагъат джумушха кѣлтюрюледи. Дууагъа, джаназыгъа къошулуу, байрым кюн сайын межгитде байрам намазгъа сюелиу алагъа джумушдула. Бюгюнча быллай эл джыйылыула да аласыз ѳтмейдиле.

Черемухин, Осташенко, Метелев, Гюрджю улу, Хубий улу, Гѳрюк улу алгъа, къызыл джабыулу столну къатына ѳтдюле. Сѳз башланды. Особоуполномоченный, тамагъын ариулаб, сахтиян картузун тешиб, чачын аязгъа тарата, кесин тюзетиб джарашдыра, сѳзню узакъдан алды:

— Товарищи горцы! Славные, гордые сыны горного края! Вот уже почти три года как мировая контрреволюция под руководством Антанты, помещичье-кадетская контрреволюционная российская белогвардейщина при помощи той же Антанты борются, дабы задушить социалистическую революцию русского пролетариата, — деб башлады Черемухин. — Алай болса да бютеу дунягъа джайылыб баргъан революцияны аллын тыяр кюч эндиги дуняда джокъду! Бизни махтаулу Къызыл Аскер дуния контрреволюцияны сылыкъ эгетлерин: Юденични, Колчакны, Деникинни, дагъыда алача ачы душманланы уруб къаушатханды. Барон Врангелни, генерал Хвостиковну, белополякланы авантюралары да узаймай аланы халын тартарыкъдыла! Совет власть урунган, ишлеген халкъны, берч къоллу инсанланы властыды! Миллионла бла урунган кишиле къолгъа сауут алгъандыла. Ишчи халкъны эм ашхы уланларыны, аждагъанланы исси джюрек къанын бериб алгъан азатлыгъын къорууларгъа, джакъларгъа деб сауутлангандыла ишчиле бла эллиле. Къанлы сермешюде алгъан эркинлигин пролетариат къолундан ычхындырлыкъды деб мурат этген бар эсе, аллай тели акъылын башындан тез къоратсын! Хорланмазлыкъ Совет власть, большевиклени-ленинчилени власти Къара тенгизден Акъ тенгизге дери, Балтика тенгизден Байкал кѣлге дери ѳмюрлюкlege бегиб бошагъанды. Ёмюрледе хорланмазлыкъ Совет

власть андан ары да деуча атлаб барады! — деб кычырды оратор.

Къатындагыла харс урдула, джашыракъладан да бѣлек адам, сабий джыйыны уа саулай да алагъа къошулуб, харсны къутуртдула.

— Алгъын заманлада унугъуб, тюгениб джашагъан гитче миллетлени къутхарлыкъ да Совет власты, ишчиле бла эллилени власты, махтаулу сыйлы Ленинни партиясы орнатхан власть! Къанлы патчахлыкъ сизни, аз къарачай халкъны, дуниядан бир джанына айырыб, джерсиз, кюнсюз этиб, джаныгъыз саулай къабыргъа къуйгъанча, бу тар, терен, ташлы-къаялы ёзенлеге джыйыб, аман бла джашатханды. Сиз къаягъа байланыб кемирилген Прометейни юзюгюнден болурсуз ансы, бу такъыр джерледе джашау этиб, сабий ёсдюрюб да къалай кечиннгенсиз?! Советская власть дает вам, маленькому карачевскому народу не только свободу и свет новой счастливой жизни, но и дает безвозмездно земли, отнятые у кровопийц-княжков-помещиков и кулацкого казачества! Пусть отныне вольные, гордые сыны гор, разорвавшие путы старой проклятой жизни, не пожалеют сил, дабы укрепить в своих ущельях новую власть, власть Советов! — деб, андан ары сѣзюн джыйышдыра муруккуланды. — Кызыл Аскер хорлаб, урунганланы къралы кюнден-кюннге бегиб, кючейиб келгенлей да, мында контрреволюцион бандала кюрешни тохтатмайдыла. Алагъа болушхан элле, станселе бардыла. Контрреволюцион бандаланы уяларын чачыб, къоратыб, экинчи ёрге къобмазлыкъ этерге керекбиз. Сиз джарлы джашагъан, джазыкъ малчыласыз. Сиз кѣб инджилгенсиз, кѣбле сизни унукъдуруб, къаныгъызны эмиб тургъандыла. Совет власть сизни инджиуюгюзню толу ангылайды, биледи. Уулу гыбыланы уяларын къурутсакъ, аланы джерлерин сизге берликбиз. Биз сизге ол игиликни этерге деб чыкъгъанбыз. Энди сиз да джангы власты келечилерине разылыгъыгъызны танытыгъыз. Бизге болушлукъгъа аскер къурагъыз. Совет власты отделде органлары, Кызыл Аскерни бѣлеклери тѣртджюз аскерчиге джETER чакълы сауут-саба джибергенди сизге. Джангы власть сизни ашхы, ариу кѣргенликден этгенди алай. Джигитле, хайдагъыз, къобугъуз! Таулу джашланы джигитлигин, батырлыгъын контрреволюцион бандалагъа къаршчы кюрешде энтда бир кере кѣргюзтюгюз! — деб чакъырды особополномоченный.

Гюрджю улу тылмачлыкъ этди. Черемухинни сѣзюн кѣчюрюб ангылатды. Джашла, алгъа чыгыб, кеслерин аскерге

джаздырыб башларыкъ болурла деб сакълады Черемухин. Ёзге киши атламады. Акъ, къара, саргъылдым, мор кийиз бёркле, чегет талада одал чапракъланы аяз къозгъагъанча, кюн тюбюнде акъырын къымылдаб, бир солгъа, бир онгнга джанбаш бола турдула. «Удивительно, как подсолнухи», — деб, ичинден кюлюмсюреди особууполномоченный.

Метелев бла Осташенко да бир-бирине къарашдыла. Дагъыда биразны сюелдиле. Сора, оноу соргъанча, Гюрджю улугъа бурулдула. Ол да аланы не излегенлерин сезди.

— Ангылагъалла. Алай а бираз ойлашмай, оноулашмай, джууаб бералмазла, — деди ол.

— Как это так? Неужели об этом надо еще задумываться? — деб чамланыр къан алды татыусуз дженгил адам Черемухин, сора джамагъатха эрлай бурулду да: — Контрреволюцион уяланы къурутургъа бизге болушлукъ керекди! Къарачай джамагъат бюгюн бизге 400 аскерчи къурасын!.. Кёчюрюб айт кеслерича, — деб кёлтюртдю Черемухин. Джамагъат дагъыда сангырау тынгылашын бузмады. Ол кюн алай бла ётдю.

Ёкинчи кюн да огъурлу болмады. Акъ-къалачы къачхынчылагъа Сараякъ улу Туугъан бла Лайпан улу Къазий-хаджиге тегей шагърейлери келген эдиле. Ала Къобан-ары джанында Хвостиковну аскерлерини джюрюгенинден, Тау артындан да тынгылы хапарла эшитилмегенинден сездирген эдиле. Эки тегейлини элде болгъаны ол кюн эртденбла Черемухиннге джетди.

— Провокаторы! Белогвардейские провокаторы и разведчики! Приехали спровоцировать население! — деб, уполномоченный, кишилеге соруу соруб бошагъандан сора, кючлю ачыуланды. Эки тегейлини да ол кюн огъуна атдыла. Ол хапар алайсыз да сесекли джамагъатны артыкъсыз да сагъайтды. Джыйылуугъа да асламына къартла бла хар неге да сейирсиниучю сабий къудрет келдиле. Черемухин биягъы тилегин айтды.

— Джашла, чыгъыгъыз аскерге. Совет Республиканы Къызыл Аскерини тизгинлерине къошулуугъуз, — деб тиледи Метелев да. Джамагъат биягъынлай тынгылашды.

Бай юйдегини юзюгюнден чыкъгъанлыкъгъа, джарлыгъа тергелген болумсуз кишичик Бёдене улу Къулчора къобду:

— Ийманы-хакъына, аланла, кимлени эсе да къоратыб, джерин бизге берликме дей эсе, артха нек туракълайсыз? — деб, джамагъатха айланыб, сёзге къошула башлады. Къатын-

да олтурган киши, ол тукъумлу Тилибек, Къулчораны эски чепкенини этегинден тартыб:

— Олтур! Къарачайгъа оноу этме да, юйюнге оноу эте бил!—деб хынылаб, чёкдюрюб къойду. Черемухин, политработник Остащенко, Метелев, Гюрджю улу да чотну эследиле. Особоуполномоченный къаш-башын тюйдю, болгъанны бузуб, ишни аллын тыйгъанла къартладыла, джашла аланы сёзлеринден чыгъалмайдыла деб, эси ол затха кетиб, ичинден къайнады. Майданны къоланлагъан салпы кийиз бёрклеге дагъыда бир кере джити къараб чыкъды.

Сора, ачыуланыб, кесин тыялмай, хыны сёлешиб джиберди. Остащенко джумушатыргъа кюрешди, алай а иги ангылаталмады.

Майдан биразны шум болуб турду. Сора эски чепкенли акъсакъал киши, джабышмакъ гулочун ёрге тутуб, айтыры болгъанын билдирди. Тамадала сёз къошхунчу, акъырын къобду, эки къолун таягъыны гулочуна бир-бири юсюне къаблады, аллынаракъ бюгюлду.

— Иммолат, азыгъы аз алгъа къабар деб, алгъа джаншаб башлагъаныма айыб этмегиз,—деб, алдагъылада ол таныгъан джангыз Хубий улу Иммолат эди да, анга айланыб, къалтырауукъ хырха ауазы бла сёлешди киши.—Терен акъылы болгъан адам тюлме, алай а, бары тынгылашханларында, джер басханны ат биледи дегенлей, эшитгенимден кёлюме келгенни, джюрегими джарсытханны айтмай тёзалмай къобханма. Мыкалайны... Мыкалай патчахны тахтадан быргъалла деб эшиттенинде, бизнича джарлы халкъгъа эркинлик-кенглик чыгъаргъа мы башлады, кюн тууаргъа мы тебреди деб къууанганек. Патчах кетди, Керенске деб биреу келди. Эчки бер да эчки ал, макъыргъаны башхасы дегенлей, Керенскеде да джукъ тюрлениб кёрмедик, этген муратларыбыз толду деб танымадыкъ. Не да болсун, алгъын бочхабызгъа салыргъа табылмаучу кърал ачханы, къабчыкъла бла джюрютюрча, эркин этди. Андан да биз-гене магъана? Бир къозугъа эки къабчыкъ ачха келейёд, ала да бир пашот тобха кюнден джетеелле. Бальшеуюкле Керенскени тахтасындан агъыздыла, къралда оноуну къолгъа алдыла деб эшитгенинде, саулай эл джыйылыб, той этгенек. Къурманлыкъла этгенек. Уря деб къычыргъанек! Энди бу киши, нёгеринг, аладан эсе, бизге бюгюн былай нек къыджырайды? Осал сёзле нек сёлешеди? Къартланы акъ сакъалларына дурус болмагъан затланы? Биз къонакъгъа джюрек ачыкълыгъыбызны

теджеген халкъбыз. Аууз къабыныбыздан юлюш этерге кю-
решген халкъбыз. Бу бизге душман адамча сѣлешиб нек теб-
реди? — деб, бошаб, сѣз башлагъанына сокъураныб, президи-
умгъа сескекли къарай, орнуна чѣкдю.

Ол кѣзюуде уа чынг арт къауумлада, хуна джанында кѣз
туурадан жанлаяракъ сюелген биреулен, чубур къырккъылгъан
ингичке саргылдым мыйыкъчыкълары, ёреракъ бухар бѣркю,
темир бетли джангы чепкени, сыртына атылгъан схарла мор
башлыгъы, кюмюш белибауу, джылтырауукъ чурукълары сан-
ларына таб джарашхан биреулен, талай джашны арасына ки-
риб, актырын ушакъ этеди. Ол бу джуртладан тюлдю, Къобан-
ары джанында онглу кюш джюрютген кишини джашы, алгъын-
нгы офицер Бабулады дейдиле, Хвостиковну адъютанты, ёзге
джыйылгъанланы кѣбюсю аны танымайды. Юч ёзенде къачхын-
чыны, кѣчгончюню учу-къыйыры джокъду, къайсы бирин таны-
гъын.

— Эшитемисиз айтханын? Ангылай болурсуз къартлары-
гъызны эшекге, итге тенглешдириб сѣлешгенин? «Аягъынг кир-
гинчи—таягъынг» деб, бегиб, олтуруб бошагъынчы, алай сѣлеш-
генле, кѣбчекге чѣгюб джарашсала, сыртыгъыздан къатлаб
къайиш къобарырла, тейри... Тюнене джангы элчи хоншуларын
тансыкълаб, къонакъгъа келген эки тегей къартны къакъдырыб
къойгъанды. Алай болса да, насыбха, кѣб заманнга стауат са-
лаллыкъ тюлдюле. Кѣб аякъ уралмазла. Къобан-ары джанын-
дан генерал Хвостиков къазакъ аскери бла къобханды. Кърым-
дан да офицер аскерле тыйгъычсыз келелле. Ростовну алгъал-
ла. Армавирге джууукълашхан хапарлары тюнене Пашинскеге,

Нарсанагъа да келгенди. Тау артындан Гюрджю бла ингилизле
тюртгерге хазырланалла. Бек ышаннгылы адамладан хапар ал-
гъанбыз... Биз, таулула, къарыусуз, къарангы халкъбыз. Къу-
лакъ салыб, тынгылаб, тюненеден бери муну былайда къусдур
тургъаныбызчады не джигитлигибиз да. Россия дунияда эм ул-
лу къралланы бириди, бизден аскер джыймаса, аскери дже-
тишмеймиди дейсиз? Озуб джетерикди. Джашла, алдатыб,
барабыз деселе да, кеслеринден бошатырыкъдыла. Кесигиз къа-
раб тургъанлай, тенглеригизни союб, къолугъузгъа тутдурмаса-
ла, кѣрюрсюз. Быланы арасында бизни керти адамыбыз барды,
бюгече ол айтыб келгенди: «Джашланы элтиб, къайры элтирик-
биз? Небизге керекдиле ала? Бурунгу джыл къарачайлыла
большевик джесирлени, ала келиб, къаядан къуюб къыргъан-

ча, элледен чыгъаргъанлай, биз да быланы Къобаннга къуярыкъбыз. Элтиб, къайры элтирикбиз, элтир джерибиз къалмагъанды. Алай а къаядан къуулгъан большевиклени къанын къайтармай амал джокъду», — дегенди бирлери. Ма ол айтханды, къызылтёббе бухары болгъан. Ол эм ачы большевиклеринденди, не этериклерин а биледи, тейри, — деб, мор башлыкълы адам Осташенкону кёргюздю.

Мор башлыкълыны «инарал, абчар, Эресей» демей, «генерал, офицер, Россия» деб сёлешгени Лалауну къулагъына артыкъ да чалышды, керти сагъайтды. «Бу бюгюн былайгъа бошуна келген адам тюлдю. Бу, бир ишексиз, ол джанындан разведкагъа келгенди. Хвостиковдан, Кърымшаухал улудан ётген адамды, тейри. Джангызмыды экен, огъесе нёгерлери бармылла?»

Лалау, ол адамны керти ким болгъанын билирге излеб, ажымсыз таныгъан ким болур деб, тегерекдегилени сымарлай башлады. Алай а ол сагъатда андан алгъаракъ олтургъанланы арасында ууакъ дауур къызгалды. Къымсызлыкъ бузулду. Лалауну эси ары бёлюндю. Бираздан ызына айланыб къарагъанында, мор башлыкълыны алгъын орнундан кечюб, дагъыда бёлек адамны сёзге тыйыб сюелгенин эследи. «Къайгъы излеген адамды, ким эсе да», — деди Лалау дагъыда кеси кесине. Алай а бирси джанындан эшитилген къымтым сёзлеге эси бёлюндю.

— Мынга кесича джууаб къайтарыргъа, ётю болгъан киши джокъмуду? — деген тунакы къарт таууш сескекли джамагъатны арасындан чола кёлтюрюлдю. Эшитгенлени кёбюсю аны сёзлерин къулакъламадыла, киши да джууаб этмедиди.

— Чыгъыгъыз, джашла, къралны оноуу бла келиб сёлешген адамны айтханын этигиз, — деди акъсакълланы бири да.

Артдаракъда сюелген бёлек джаш, бир-бирин ышыра, алгъа чыкъдыла.

— Разыбыз, барайыкъ бёлек джаш, — деди аланы бири. — Иммолат, нёгерлеринге айт, барайыкъ биз. Айт, Нануу, нёгерлеринге.

Осташенко полевой сумкасыны юсуне салыб сызгъан спиксока Лалау да барды. Ол танымагъан, биягъындагъы мор башлыкълы джаш, къулагъына джууукъ келиб:

— Нек барасыз? Джангыласыз, ай-юйюнге ашхылыкъ. Хвостиковну Къобан-ары джанындан аскерлеринден бир полк Тебердиден Эпчик бла Учкуланнга айланганды... — дейди.

— Бюгече Дуутха кыуолгъанды дейле, — деб, аны сёзюн бёлюб кыошады кыатындагы дагыда биреу.

— Ким кёрдю? Ким айтады?

— Аны несин излейсе? Ол хапарланы келтирген, кёзлери бла кёрген адамла да бардыла.

— Тау артындан, Гюрджюден да аскер аууб келеди. Бюгюн джылкычыла хапар чабдыргъалла.

Лалауну джазылгъанын эшитиб, Кыасхалта да, сымарлаб, шыкыртсыз джетди.

— Джанынга тиймесин, ёзге акылынгдан тайыб айланаса. Нек кыошуласа большевик аскерге? Неле бола тургъанларын билемисе? Кыобан-ары джанын, Армавирни-затны да кызакъ аскерле кючлегелле, — деб, тегерегине сескекли кыарай мылтады ол. Тау ёзенни тыкъ эллери джамагыатында кызыу джюрюген огъурсуз хапарла отрядны тамадаларын да кыайгъылы этдиле.

Тынгысыз кечени кыаугъалы тангы атды. Кыурман байрамны кюню чыкыды. Джамагыат межгитлеге гыайт намазгъа тизилди. Адамла сагыайбыдыла. Адамла ашыгышдыла.

Черемухин, элде юч кюню туруб, излеген тёртджюз аскерчини орнуна, тёрт джыйырмагъа джууукъ адамны кыурады. Отрядны элде андан ары тутаргъа кыоркыду. Джашлагъа сауут берирге да ышанмай, кыартла гыайт намаздан кыайтхынчы, саф этиб, ызларындан да кесини отрядын салыб, ёзенни энишге айланды. Джамау кыабдаллы, джамау кёнчекли, учхара чепкенли, чарыкылы, чабырлы, ышымлы, кийиз бёрклю джашла тар ёзен джолну энишге тизилдиле.

Черемухинни учхара атламлары джамагыатда акъла джилтинлетген кёсеге кыургъакъ салам болуб себилдиле. Кыайдан чыкыды, ким джайды — намаздан кыобхан адамла, эрши хапарла эшите, межгитледен чачылдыла.

— Джашланы сояргъа алыб кетдиле.

— Кыартджуртдан оздургъанлай, кыырлыкыдыла.

— Заложникле этиб кетгелле!

— Тейри, ол джашланы джангыз бирин мындан ары сау кёрсегиз, мыйыкыларымы джулкыдурама!

— Эй-аллах, сен джазыкъсын!

— Эй-кыудрети уллу аллах, шейитлени джатар джерин кенг эт.

— Ой хомухла, кёзлеригизни джандырыб тургъанлай, тенг джашларыгызны сойдуруб кыояргъаы башладыгыз?!

Андан сора сагъат чакълы заман да озгъунчу, Учкулан аягъында Ныхыт тарда пулемет атылды...

— Къуугъун! Джамагъат! Къуугъун!

— Қъарачайгъа къан джаугъанды, къобугъуз!

— Джашланы сояргъа алыб кетдиле, джамагъат!

— Къобугъуз къазауатха! Джашланы къырдырмайыкъ! Елюу эсе, биргелей ёлейик!

...Черемухинни отряды, Қъартджуртдан озуб, Уллу-тюзде солургъа тохтагъанлай, Учкулан джанындан пулеметну къысха атылгъан тауушун эшитди. Джашла, аскерчиле да сескеклендиле, дагъыда атылырын сакълагъанча, тынгыладыла. Экинчи таууш чыкъмады.

Лалау бла Остащенко, бир джерде, къатхан хансха олтуруб, бирсиле да кими ташха, кими тѣбеге таяныб, ушакъ эте, чам айта солургъан кѣзюуде огъарыдан шок атылгъан, ат аякъ гюрюлдеген, дюнгордеген тауушла эшитилдиле. Қычырыкъ-сыйыт джууукълашыб келгени танылды. Черемухинни бети тюрленди, атыны джюгенинден тартыб, Остащенкогъа атлады.

— Қъарачайдан итлик чыкъды! Ызыбыздан сюрюб келедиле. Артыбыздан сермерге башладыла! — деди ол, ауазы тюрлениб. Аны къоркъакъ сѣзлери аскерчилени джунчутдула. Остащенко секириб къобду. Қызыл аскерчиле, джашла да таракъча суюлдиле.

— Не может быть! Это какая-то банда просочилась из Грузии через перевал! Подождите, я сейчас выясню!—деб, къызыл схарла чепкенини этеклерин къагъыб, башында бѣркюн тюзете, ёрге джаяулай айланды. Атыны джюгенин Лалаугъа узатды.

— Огъай, мен да сени бла барайым, — деди Лалау. Экиси да къызыу атлаб, ёргерекге таяндыла. Алайна, таланы башындан, ташланы, кѣкенлени арасындан пулемет, шок от ачылыб къалды.

Отрядха паника кирди. Атлары болгъанла, алагъа илиниб, атсызла да джаяулай, ёзенни энишге къачыб башладыла. Ызына айланыб, къайырылыр къайгъылы киши болалмады.

Лалау, палахны къайдан, къалай чыкъгъанын акъылына алгъынчы, бет аллы бла, къулакъ джаны бла озгъан окъланы джююулдеген тауушларын эшитди, чепкенини этеклерини эки джерин окъла тешгенин кѣрдю. Чаба, джорта, дагъыда тохтай да, къызыласкерчилени ызындан ата, дагъыда сызыла келген

атлыланы арасында онг кьолунда кольт пистолети бла саргьыл-дыммыйкь джашны — маузери бла Къасхалтаны эследи. Джунчугъандан, не айтыргъа табалмады. Осташенкону да бети агъарды, болушлукъ излегенча, Лалаугъа къарады. Къасхалта, былагъа бурулмай, мукъут болуб ётюб кетди. Аны ызындан Лайпан улу Джонгурчха чыкьды. Атындан ашыгъыш тюшдю, джюгенни биреуге узатды, карабинин джерледи, киштикча, чынгаб, уллу ташны артына букьду. Шкокну бурнун Осташенкогъа айландырыб, кьолларын кёлтюртдю. Сора, таш артындан кьобуб, Осташенкону сыртындан тюртуб, энишгерекге беш-алты атламгъа тюшюрдю. Олсагъатлай, артындан уруб, къаблаб кьойду. Аны алай кёргенлей, Лалауну аман тюшю тюн болду, сёзу ауузуна келди.

— Не этесе, тыбырынг кьурурукъ?! — деб Джонгурчхагъа ачы кьычырды. Алай а Джонгурчха аны кьайгъылы болмады, чыгыр кьуш кьозуну тюбге басханча, Осташенкону юсуне джабышды, кьызыл схарла чепкенни ёлюкден ёрлай сыдырды. Бюклеб, кьолтугъуна уруб, атына чабды. Лалау, аман да айтыб, ызындан тюкюрдю.

— Дин кьазауат! Дин кьазауат! — деб, атлыла ёзенни энишге кьуюлдула.

— Ой ананг кьатынынг, дин кьазауатынг-башынг да от тёбеси болгъун! Ёмюрге унутулмазлыкь кьыйынлыкь салдыгъыз эсе халкьгъа! Ёмюрге кечилмезлик палах этдигиз! Къан джаудурдугъуз! Ах, анагъыз бергенни къан-ирин болуб тегерикле уа! — деб, джюреги тамагъына тыгъылыб кьычырды. Къара сакъалы джетген кьыйсыкькёз джаш, джюгени аягъына тюшген тору атны туталмай, аны таба ышыра келгенин кёрдю. Лалау сагъат чакълыны андан алгъа Осташенкону тюбюнде ойнаб атлагъан торуну таныды.

— Эй, алан, ашаучунгу кёкге аралтыб, нек симпаяса? Мин бу атха, кьошул кьазауатха! — деб, назмуланнган хыны таууш Лалауну чыкьырдатды. Лалау, алгъа чабыб, атны тутду. Сескекли алаша, кьулакъларын алгъа бла артха быргъай, сирелди.

— Мин! Мин да кьуу! — деген таууш Карпатлада вахмистрини буйругъунлай чакъдырылды. «Отряддан адам кьутулуб кетиб, тёбенледе кьуугъун этсе, халкьда къан ырхыланы барыры ол замандады. Отряд, джер джутуб кьойгъанча, тас болуб кьалса, Къобан ёзенде бюгюн джаугъан къан джууулуб

кетмезмед?» — деген учхара, чубур акъыл башына чалышды. «Эшта-эшта, таулу кишини этген аманлыгъы ёмюрде да джабылбы къалмагъанды», — деди дагъыда кеси кесине:

Атны айылларын тартыб бегитди да минди. Къызгъан тору алаша, Лалаугъа сормай, атлыланы ызындан ууланды. Чаб-хан залим атны сингир кючю джашны джюрегин къанлы къанатха къондурду.

Атны бошламай, бираз баргъанлай, арба джолдан тогъуз-он атлам чакълыны джанлаб ёлюб джатхан солдатны кенгирекден эследи. Джюгенин къысха тартыб, атны тохтатды. Тюшюб, солдатны шкогун алды, патронташын тешди. Кесини белине ырыслаб къысды.

— Гюрджю улу-зат бардыла! Эслегиз аланы, уруб къоймагъыз!

— Эм алгъа аланы уругъа керегед! Шипионла болуб келгелле ала!

— Командирлери да, ала да алгъа кетгелле!

— Джибермегиз, а марджала! Эуа, марджа, эуа!

Къыйынлыкъ иеси паника отрядны аскерчилерине эс ташлатды. Ала, къачыб къутулур дыгаласдан ары, башха тирилик эталмадыла. Индиш ёзенни ёрге айланыргъа, отрядха артыкъ да халеклик джетди. Аскерчиле чегетге сингдиле, ёзенлени джолларына, чегет сокъмакълагъа аладан эсе сюрюб келгенле уста эдиле.

Черемухин, Метелев, дагъыда бёлек атлы—атлары маджал къауум, Индишни ёрге, андан да Эгиз дуппурланы къаты бла Гошаях-сыртын энишге, Пашинскеге къутулдула.

Отрядны хазнасы кълмай кырылды. Джаралыланы да, уруб баргъан болмаса, киши къобармады.

Кюз кюнню узагъына пулемет, шок, гёрох атылгъандан, адамланы джанауал кычыргъындан дюнгюрдеб тургъан Къобан ёзен, къанлы учадан тюшген азыгъын тергерге сингнгенча, тауушсуз болду, шум болду. Тюбюнде, ёзенни теренинде Къобанны тунакы шууулдагъанындан ёзге джукъ эшитилмеди. Ол огъай, къанатлыла да тамакъларын къысдыла.

Лалау, тору атны башындан тартыб, джюреги къысыб, чегет къыйыртын энишге акъырын тигелеб келгенлей, улуу дюккюнню къатында неге эсе да кюрешген Къасхалтаны кёрдю. Эслеб къарады—Къасхалтаны ёлюкню ич кийимлерин сидирете тургъанын сизди. «Уруш урушду, урушха, къазауатха чыкъгъан адам ёлтюрюрге деб чыгады. Ол ёмюрледен бери

адетди. Алай а ёлген солдатны кийимин тонаб, кымыжа этгенден эрши кёрюнген зат болурму? Андан джийиргенмей кылай болады?» — деб кёлюне келиб, ары бурулду. Чыммакь этли ёлюкню кьатында кьан джугъу кёлекни чулгъаб олтургъан Къасхалтаны юсюне келди. «Мындан акъ эти болгъанны ёмюрюме кёмегенме», — деб, ичинден сейирсинди ёлюкге.

— Не этгенлигинди бу? — деб сорду Къасхалтагъа. Ол а джумушун бёлмеди.

— Джетгенимде, джаны сауед. «Межгит», «Межгит» деди да, — деб, Къасхалта, ышарыб, хапар сопалаб башлады.

— Аскерични кийими кебиниди, билемисе? Ёлюкню кебинин тонайса.

Къасхалта, джин кьакъгъанча, тюрленди.

— Алан, Лалау, кьойчу керексиз патауангы! Ичинден джанын алыргъа тартынмай, юсюнден кийимин тешерге тагъалангандан не ангылайса? Къуджур адам кёреме сен! Не уа быланы тоноуун алгъан джангыз менмени? — деб, эринлерин суююмсюз кыйрышдырды Къасхалта...

...Къарачайда кьанлы ёртен кьабынды.

Къобан-ары джаны кьазакъ станселеден Ташкёпюрге дери, андан да кюн чыкыгъанда Балыкыгъа дери, «кюн батханда Таджалдан кюн чыкыгъанда Къанджалгъа» дери, таула хамхотуна тирелиб, ёзенлени богъурдакъларын буууб, фронт ачылды.

XIII

Къарачайгъа эрши хапар джайылды. «Черемухинни отрядын кыргъанлары ючюн, къарачайлыгъа кечмеклик боллукъ тюлдю», деген осал хапар ёзенлеге, элlege, малчы, чалкычы кьошлагъа джангыз кюннге шыбыла ургъанлай джетди.

Уллу Къарачайда уллу къуугъун кьабынды.

Къарачайда къарангылыкъ хорлады. Халны ангылагъанла азлыкъ этдиле, болгъанларыны да сёзю джамагъатха терен ётмеди. Бурун тюблеринден арлакъ джерде джукъну кёре билмеген кысахкыыл адамла, суу башында кёмюк кирик, бир кесекге огъарыгъа кьалкыдыла.

Къарачайгъа кыйынлыкъ келди.

Ёзенде мыллык тыоше, эм алгъа чыгыр къушла джыйылайдыла. Аргъы ёзенден, берги ёзенден, тау тюбюнден, кая ки-

ришледен кюн аллы бла учуб джетиб, алгъы бурун ала джырытыб тебрειдиле. Аллайын, тогъуз-он айны андан алгъа, тауулагъа «от тѣбеси болугъуз» деб, къачыб кетген офицерле, генералла, Къарачайда къан ийисни кенген джыйылаб, Тау артындан, Кърымдан угулуб джетдиле. Генерал-майор Кълыч-Гирей, полковник Кърымшаухал улу, дагъыда башхала Къарачайда контрреволюцион къозгъалыугъа башчылыкъ этдиле. Фронтну штабы къуралды. Аскерлеге баш командачы Солтан Кълыч-Гирей кеси болду, штабха тамадагъа полковник Плотников, аскер бѣлеклеге командирликге полковникле Кърымшаухал улу, Крымшаухалов-Соколов, Ануфриев, Черный, Новосильцев тагъылдыла. Генерал Кълыч-Гирей, аскер къурауну кереклисине деб, генерал Врангелден 300 миллион сом ачха, сауут-саба келтирди. Генерал Солтан Кълыч-Гирей, къарачай халкъгъа джоралаб, узункъуйрукъ къагъыт джазыб, элдеде окъутургъа деб джиберди. «Волею всемогущего аллаха, я, генерал-майор Султан Кълыч-Гирей, прибыл в Карачай для спасения горцев от грозящей им беды и принял на себя главное командование Карачаем.

Я узнал, что Большой Карачай поднялся против большевиков, отрицающих бога, обижающих людей. Я знаю, что в ответ на призыв большевиков к советскому строительству карачаевский народ Большого Карачая ответил истреблением их безбожного отряда. Большевики, конечно, этого карачаевскому народу не простят.

Борьба за веру освящена аллахом, где его святая воля, там победа, слава, благополучие.

...Я послал свои приказания собираться всем под мое начальство для святой борьбы с богоотступниками, отрицающими веру и шарият».

Уллу къралны джангы джашау тизимине сокъмагъын иги тюзеталмай, сокъур лобан джерни тюртгенча, аджаша, абына-сюрюне айланнган къарангы джамагъатны, большевикле диннге къатыладыла деб, башын тубан этиб, алай бла терсейтирге боллукъ эди. Кълыч-Гирей алайын марай билди. Аны сѣзюне ийилген джамагъатха артдан келирге боллукъ зарауатлыкъны къотур капекге да тергемеди. Кесини итлик иннетине бечеуге малчы джамагъатны къарангылыгъын джекди. Джангы властны ачы душманы генерал, Совет власть диннге къатылады дегенден ѳзге, сѣгюм табыб айталмады. Башха сѣз айтса да, кишини ыйнандыралмазын билди.

Қызғалығу эрлай тунчукдуруб қояр ючюн, онглу аскер кюч джиберирге Қызыл Аскерни тамадалары таб кәрмедиле. Сауут кюч бла тебергенден эсе, мадар табылғанына кәре, ариулық бла джукълату тюзге саналды. Алай болса да, кзуру политика ишге ышаныб қоймай, керек болуб қалса уа дегенликден, Қобан-ары джанындан Тогъузунчу Қызыл Аскерни 14-чю дивизиясы, Қобанны ёрге Луневни 12-чи атлы дивизиясы, Фавицкийни 102-чи джаяу бригадасы, Нарсана джанындан да А. Беленьковични аскер бәлеклери Қарачай таба атланырға хазырландыла.

* * *

Қарачайға аяусузлық этилликди деген провокацион халпар джайылғанында, кимле эселе да джиберген атлыла қая башладан, мийик сыртладан ёзенлеге, қошлагға кзуугъун кычырыучу болдула.

— Қырдырмағыз! Тау джайлыклагға жанлагыз!

— Қобан бойнуна саркығыз!

— Қошланы ёрге қобарығыз! Тау джайлыклагға, тау кышлыклагға қорағыз!

— Эшитген эшитмегенге айт! Қобан ёзеннге саркығыз! Қорағыз отну аллындан!

Черемухинни отряды бла қауғаадан сора, Лалауну, Қобан улуну отрядында бәлек джашха тамадаға санаб, Бырмамытны сакъларға ашырдыла. Қасхалта, Қобан ёзенни энишге барлыклагға қошула да бир тебреди, дағыда Лалауға тартды — Бырмамытха экиси да бирге кетдиле. Бырмамыт тюбуне барыб, Ючкёкен ёзенде кыш қош стауатлада орналғанларында, Лалау қошчулары қайығылы болду.

Қасхалта ол кюна оғуна джолға чыкды. Экинчи кюнюнде Баталны қошуна келди. Батал бла қошчула, кзуугъуну эшитиб, санлары кыйылыб, не биченнге, не малға узалалмай, кәлтюрюлюб да тебреялмай, армау болуб турғанларына барды.

— Неге мурукку этеси? Саулай халқдан сизми акыыллысыз? Кәчюб, кетиб барған ненча қошха тюбедим тюненели. Аланы маллары-рысхылары, биченлери сизникилеча тюлмюле? — деб, тамадалаға джылы да саламлашмай, илиниб, кыджыраб башлады Қасхалта.

Абчыр кәзюуюмю сюрген эди, ол кюн алайға Нарсана ревкомда таулула бәлюмюню тамадасы Токъ улу Наны бир

нѣгери бла келиб кьалды. Кьош хапчюклени уллу чархлы арбагъа джюклеб кюрешген малчыла, джумушларын тохтатыб, кьонакълагъа бурулдула. Алхаз, алгъа атлаб, алашаларын тутду, атладан тюшюрдю. Наны саламлашды. Маузер гѣрохлу Къасхалтаны кѣрдю, ѣзге аллай адамды деб кѣлюне келмеди. Наны, саламлашыб бошагъандан сора, бѣркюн алыб, джангы джюлюннген башындан терин уллу кьолджаулугъу бла сюртдю. Башына аяз кьакъдырыргъа деб, бѣркюн арбаны четенине илиндириб, джолгъа кьурала айланнган малчылагъа джазыкъсыныб кьарады.

— Джангылыргъа башладыгъыз, оллахий. Кьобмагъыз орнугъуздан. Инджилликсиз, тейри-адамы. Сокъранныкъсыз, артдан ачы сокъранныкъсыз, — деди ол. Наны алай сѣлеше башлагъанлай огъуна, Къасхалта, теуан кьамчисини учун онг кьолуну аязына кысыб, мыйыкъларын кымылдата, кишдикча, джумушакъ атлай, джууукълашды. Кьош тамадала, Наныгъа джууаб къайтармай, оноу сорушханча, бир-бирине, джюкленнген арбагъа кьарашдыла. Аланы экили, аккыллы бола башлагъанларын Къасхалта сезди.

— Бастанг болмагъан джерге къалагъынгы урма, мубарек, — деб, Наныгъа хыны айтды. Наны аны таба кѣз джетдирди, ѣзге джашны сѣзюн кьулакъламады, ишленмеген адам, сеннге не сѣз джетеди дегенча этди.

— Сизге игиликге айтама, — деди ол Баталгъа бла Шыхымгъа, — Совет власть бизни кибикле ючюн джаратылгъанды. Къачмагъыз андан. Тентиремегиз!

Наныны тилеги кьошчуланы джумушата тебреди. Алай а Къасхалта кьошулду.

— Сизни большевиклеге пленнге берирге этеди бу былай! — деб кыджырады. Алай айтханы бла, арам-къарам этмей, Наныны джалан башына теуан кьамчини тартыб джиберди. Дагъыда сермерге керилгенлей, атасы Шыхым, билегине илиниб, джашын кьош таба тюртдю. Баталны тили тутулуб, ауузун сѣзю келмей кьалды. Наныны бети агъарды, кѣзлери кызардыла. Джалан башыны кьамчи тийген джерине кьан ырхымлы сыз тюшдю. Наны кьолу бла алайын сылады, кьан чыкъдымы дегенча, бармакъларына кьарады.

— Ёлюрюнге кьутур, иги улан. Чѣрчеклигинг сени узакъгъа элтмезге болур, — деди Наны, къайнагъан, ачы къыйналгъан джюрегин басаргъа кюрешиб. Кьошчулагъа сѣзюн андан ары зыраф этмеди. Нѣгери, кеси да башха кьошлагъа атландыла.

Батал, асыры джунчугъандан, ол огъурлу адамны кёзюне къараялмады, суусаб иче бар деген чакълы бир ушагъыулу сёз айталмады. Къош хапчюкню арбагъа, атлагъа джюклеб, капнагъа тюшмей къалгъан лыппырланы, джыйылмай саргъалгъан дырынланы арасы бла малны сюрюб, чалыннганы бла чалынмагъанындан чапчакъланнган, къоланланнган къышлыкълыкъланы юсю бла таула таба джол салдыла къошчула.

Къышлыкъланы, джайлыкъланы юслери бла, къутам-къутам сюрюуле болуб, тууарла, къойла, джылкыла тизилгендиле. Кюёулук ёлюб, отоуда къалгъан таулу кызлай, ишленмей къалгъан таза биченликлеге, халеклик джетген биченлеге къараб, малчыла терен ахсынадыла. Джюреклери джылайдыла.

Малны ышырыб, мийиклеге таянсала, ызларындан къуугъан киши бармыды деб, энишгелеге къарайдыла. Ала къайгъылы киши джокъду, аланы киши да ызламайды. «Кеси кёлеккебизден юркдюк болурбузму?» — дейдиле, ёзге барадыла малчыла, малны ышырыб.

Къайры баргъанларын, къалайда тохтарларын кеслери да билмейдиле.

Бырмамытдан тюшдюле. Баталны къошчулары, аргъы Бырмамытдан ётюб, Къандагъайлыны башында стауат салдыла. Тёгерекде джайлыкълагъа кёб къош тюшдю.

Къайгъылы, тынгысыз кюнле ётюб тебредиле.

Умутчудула малчыла: къаугъа узаймай джукъланыр, иш бир джанына болур, дженгилде ызыбызгъа къайтырбыз деб, бир-бирине кёл этедиле.

Заман барады. Къаугъа тохтамайды. Къазауат, уруш этген да киши кёрюнмейди. Аскерле сермешдиле, къагъышдыла деген хапар да джюрюмейди. Ёзенлени джамагъатын тунчукъдургъан сангырау джашау-кечинну дыгалас басханды.

Насыбха, кюнле ариудула. Къургъакъды. Къаудан, отлау игидиле, малгъа джетишедиле.

Бёлек замандан малчыланы азыгъы тауусулду. Не тёбенледен, не огъарыдан келтирирча мадар джокъду. Тёбенлеге атланыргъа къоркъадыла, базмайдыла. Огъарыдан а къайдан келтирликдиле—эллени кеслерини да азыкълары джетишмейди.

Къошчула ингир сайын мал кеседиле. Эт ашайдыла. Ызындан айран ичедиле.

Ай ётдю.

Кечеле узуннга айлана келедиле. Минги тауну кечеги суукъ тылпыуу ышыкъсыз стауатда джатхан маллагъа татый башлагъанды. Малла, кюндюз къауданнга джубаныб къайтханлары бла, асыры джунчумай кечинедиле.

Қойланы кыркъар кёзюу джетди. Қыркъалмадыла. Ызы-бызгъа, къошлагъа къайтсакъ, эски стауатлагъа джарашсакъ, кыркъарбыз дедиле да, умутчу болуб, кёзюуню оздурдула. Не этсин джазыкъ таулу? Эки аягъы бир уюкъгъа сугъулгъанды.

Не этсин таулу? Джашаудан умутчуду — сакълайды. Сакълагъан ышаныб сакълайды, ышанмагъан сакъламайды. Қъачны теренинде, тау тюбюнде тау джайлыкъда гёзет эте, теке къалкыуу эте, тюшюнде гырджын кёре кечинеди. Қыш стауатына джарашыр заманы эртде джетгенди. Стауатын кюсейди. Кечеле кюнден кюннге узун, къаудан кюнден кюннге аз, ийнеклени сютлери андан да аз болуб барадыла. Джайгъы хурмет таркъаяды. Насыбха, кюнле ариудула. Малчыла кюннге ышандыла. Қойланы, токълуланы да кыркъдыла. Қойну, токълуну да кымыжа этиб, къауданы ууатылгъан джайлыкълагъа тёкдюле.

«О джазыкъсыныучу, сен сакъла» деб, кёзлерин кёкге аралтады малчы.

Бир кюн ингирде, шыкъыртсыз булутла тауланы солумлаб, кёкге акъырын тешелдиле. Гылыкъушну ары дери тунакы чыгыучу гюрбе тауушу узакъдан да зынгырдаб эшитилди.

Ашхамда къар джаууб башлады...

Эй, салды да, эй бекледи да аяусуз—танг атаргъа, тобукъгъа джете къар тюшдю. Ма энди келди джазыкъ малчы халкъгъа «къоянланы керти да къонгур джылы»: тегерек агъаргъаны бла, кюню къаралыб къалды. Стауат джокъ, къонуш джокъ. Мал—кымыжа, къарыусуз.

Тууар ёкюреди, къой макъырады. Ачдан. Сууукъдан.

— А марджа, джашла, бел къатдыргъыз! Чегетден чырпы кесерге къадалыгъыз, — деб, Батал къошчуланы чегетлени джалан булчугъун бутатыргъа къурады, алай а ёзенден кёлтюрюб чыгаргъан чырпысы бла къайсы малыны джанын къалдырсын?

Алай бла болмады.

— Агъач кюрекле этейик да, къарны кюрёб, къауданны ачайыкъ.

Тюшюб кетиб, нарат томраула аудуруб, агъач кюрекле этдиле.

Къарны къырыб, кюреб, тюбюнден къауданын ачаргъа кюрешедиле. Эй, джарлы малла, эй, джазыкъ малла! Малчы къарны кюрек бла бир джанына быргъагъынчы тѣзалмайдыла: бир-бирин тюртюб, тебериб, онглу онгсузну чортлатыб, къаудан кесекге, туз орунга басынганча, мыллык атадыла. Къоруулаб кючюнгден келмейди.

Алай бла да иш болмады. Къарны ач, юсю джаланнгач, сау ыйыкъны, талай кюнню не солууу, не тынгылы джукъусу болмагъан малчы киши таджалмыды? Кюрек бла ненча малгъа къаудан ачыб джетдиралсын?

— Тау кышлыкълагъа, Къобан бойну ышыкълагъа баш аталсакъ, себеб табалмазмек?

Башха кечинмек къалмады. Малчыла, мал азыб, кѣлтюремге тюшюб къалгъынчы, тау кышлыкълагъа къорайыкъ, дедиле.

Танг атханы бла джолгъа чыкъдыла. Сокъмакъ ачаргъа деб, джылкычыкъланы алгъа сюрдюле, ызларындан тууарланы тиздиле, чынг артдан да къойланы ышырдыла.

Тууарла ёкюредиле, таула таба барыргъа унамайдыла, тѣбен кышлыкълада юреннген стауатларына тартадыла. Джан къалдыруу инстинкт аркъанлагъанды аланы: саулукъ ийнекле огъуна, бузоуларын сюрюуде къоуб, ызларына айланыб къачадыла.

Батал бла къошчула, малны аяусуз сюрюб, мукъут этиб элтдиле да, тау кышлыкъланы бирини башына джетиб, кече алайда къая ышыкъда къалдыла.

Эртденбласында Батал кышлыкъда къош тутхан Шаман улугъа барды.

— Тоба-асто, адам болгъан джерде адаммы ёледи? — деб, сейирсиннгенча айтды Шаман улу, деппанны аргъы бети таба кѣргюздю да:

— Алайда алтмыш лыппыр барды, кюзюнде джыялмай къалгъанбыз. Малны кырмагъыз да, аланы ашатыгъыз. Там-бла гебенлеге къарарбыз.

Джыйылмай, лыппырлада къалгъан къара биченни тууарлагъа бла къойлагъа чачдыла. Атла туякълары бла къазыб да ачаллыкъдыла, мадар эталлыкъдыла дедиле да, аланы тѣздюрдюле. Мулхаргъа джубанырла дедиле. Малла мулхар къоймадыла, къараууз биченни къараб-къарагъынчы джутдула.

Ингир болду. Тууарла бла атланы алайда къойдула, къойланы уа, энишгерек тюшюрюб, къая тюбюне ышыкъгъа тыйды-

ла. Джаугъаны да, ууакъ къоша келген болмаса, ачылмагъанды. Мылы къарда малчыла, малла да джибигендиле. Къарны джерге тюшгени эримегенликге, малны юсуне акъгъаны джу-тулады. Малчыла, къойланы къая ышыкъгъа тыйгъанлары бла, къыйыргъа джанлаб, от тамызгъандыла.

Ашхамдан огъуна булутла седирей тебретиле да, адам джатар заманга кёк чууакъ болду. Джулдузла джылтырадыла. Кече аязыды. Уллу къар тюшгенден сора, ингири аязыса, болуучусу белгиледи — чыккырматыб, сууукъ келди. Емюрюн мал къыйырында ашыргъан малчы кишиге—Баталгъа къайгы кирди.

— Турчу, къойлагъа къараб кел. Не бола туралла, — деди Батал джашына. Алхаз от джылыудан эриниб къобду, таягъын сюйрей, къая тюбуне къойла таба джанлады. Барса уа — къырккылгъан къымыжа къой сюрюу, сууукъдан къурушургъа джетиб, кечинмек излеб, дорбун ышанны ышыгъына басыныб, къарыулу къарыусузун, къою токълусун теблей, тунчукъдура тура. Алхаз, хахайны басыб, ызына чабды. Батал, Мамушур, Шахым, къошчу джашла, чыракъла, кёсеу башла джылтыратыб, къойлагъа атылдыла.

Къычырыб, юркютюб, сюрюб кюрешедиле — къойланы дорбун ышанны ышыгъындан тебдиралмайдыла. Сюрююню аллы къымылдаргъа унамайды, артындагъыла аллындагъылары юслерине ёрлейдиле. Теблейдиле, тюбдегилени тунчукъдурадыла. Сюрюу, джюн устуккулай, чулгъаныб, чырмалыб турады. Болмагъанында, шок атыб юркютдюле да, сюрююню къаяны бирси къыйырына тыйдыла. Малчыла ол кече алтмыш джети токълуну харам ёлюб табдыла. Джыйырмагъа джууукъну да, боюнарын тартыб, халал этдиле. Джангыз кечеге стауатны токълу байлыгъыны джарымындан айырылдыла.

* * *

Лалау штабха барды. Штаб Къобан ёзенде Сууаб къошла-да эди. Лалау, келиб талада атындан тюшгенлей огъуна, дауурну юсуне чыгыб къалды. Шокклу, гёрохлу адамла, Токъ улу Наныны арагъа алыб, кими сора, кими керексиз аууз джетдире сюледиле. Наны сабырды, тюзлюгуне джюреги, джаны бла толугъанмакълыкъ анга кюч бергенди. Хар сёзюнде таукеллик кёрюнеди. Тёгерегинде адамланы барындан

онглу болгъаны, джуртунда дуня халны аланы барындан да огъарлакъдан кёре билгени кёзлерини акъыллы къарамында танылады. Этген ишини тюзлюгюне базыннгандан, джюрегине къоркъуу келтирмейди. Болуму уа къоркъуулуду — сауутну хамхотун анга айландырыб, сампалны ычындырыб къояргъа артларына турмазлыкъ телиле бардыла.

— Биз, къарачайлыла, небиз? Аллах айыб этмесин ансы, бир онглу тишируу такъгъан хота бла бирбиз. Башлыкъ чунгурума сыйыныр чакълы бирбиз. Эресейни къазагъы артмакъ болалмагъан Совет власта сиз не эталлыкъсыз? Ух деб солугъан тылпыуларыны аллына сюелаллыкъ тюрсюз. Шоккну, тобну къой, хиптьюу деб тюрюрселе, тюрюрюкде батдырыб, тунчукдуруб къоярыкъдыла.

Адамынгы барын, малынгы, ол огъай, итинги, битинги къошуб тергесенг да, хар биринге мингишер солдат джетерикди. Алагъа не къаруу эталлыкъсыз? Гаккыны къаягъа ургъандан чырт башхасы джокъду ма бу сиз этиб айланнган ишни, — деб, Наны, ашыкъмай, сабыр сёлешди.

— Къоркъмай эселе, былай бери кымылдамай нек туралла сора? — деб гёджебсинди къайсы эсе да.

— Къызыл Аскерле сизге чабар къайгъылы тюрдюле. Джангылычыгъызыны ариулукъ бла ангылармегиз деб сакълайла. Ансы джангыз кюннге таш юсюнде таш къалдырмай ууатырыкъдыла...

— Къайдам, тейри.

— Алайд, тейри!.. Совет власть бизнича джарлы, джакъсыз халкъла ючюн джаратылгъанын кесигиз ангылармегиз деб къарайла. Джарашуулукъ бла келиширмегиз деб сакълайла. Ма, мен аладан къагъыт алыб келгенме. Джарашыгъыз деб тилейле, кесигизге халеклик джетдиртмегиз дейле.

— Ке-ет, сен къул, сен а нени билесе, не джарашуулукъну айтаса? — деб кычырды Гола улу зымпыкъ Магомет.

Адамла дауур болдула. Аны сылыкъ сёзлери акъыллы, хурметли, сабыр Наныгъа да ётдюле.

— Кимге сёлешесе алай? Гола кимди, Токъ кимди? Андан сени не хапарынг барды, зауаллы? Билмегенлей, керексизге нек джаншайса?.. Сизге игилик этеме деб, кёкюрегими шоккга айландырыб джюрюген, мен сизден да телеме, тейри, — деб, джюреги ачы къыйналыб, салпыланыб айтды джунчугъан Наны. Алай а эрлай сокъуранды, ауазы тюрлениб, ахсыныб, къошду: — Алай а сеничала ючюн джюрюмейме. Сеничаланы тели-

ликлери амалтын, джазыкълыхъ, хариблик чегерге башлагъан джарлы халкъ ючюн айланама.

— Бу шпион болуб джюрюйдю. Бу кире тос, чыгъа душманды, сатыб къоярыкъды, — деди аскерчилени дагъыда бири. Лауану къатында сюелген джаш нёгерине бурулду:

— Алан, муну акъырын къагъыб къояргъа керек эди, — деб мурулдады. Ёзге нёгери анга тынгыламады, адамланы тюрте, алгъаракъ чыкъды.

— Наны! О Наны! — деди ол, базыкъ ауазлы, къара сакъллы узун адам. — Ийманлы болгъун, джюрегинги къыйнама! Бусагъатда бу адам айтхан осал сёзню Қъарачайны акъыллы адамлары ёмюрде да арагъа ачыкъ чыгъармагъалла. Чайкъалгъан башла айтыучандыла аллай сыныкълыкъ сёзлени. Сен ангылагъан адамса, Наны, къой, къайда эсе да бир тууарчы джаш учхара сёз айтды деб, болма мыдах. Джаныбыз санга къурман-садагъа болсун, ишинги джюрют. Эресейни барындан акъыллы, барындан кючлю биз тюлбюз, бютеу Эресей сыйынган джорукъгъа биз да келиширбиз. Джарашулукъну тындыр, аурунгтас. Джукълат бу къыйынлыкъны, къаугъаны, къолунгдан келе эсе...

— Тюз айтады! Туююшмей болмайма деген, мындан къорасын да къагъышсын! Кёрюр къарыуун! Бизни уа мындан ары къатышдырмасын.

Къуджур кийимли, къуджур тюрлю сауутлу «аскерчилеге» Токъ улуну сёзю джакъгъаны ачыкъ таныла башлагъанында, Қъарачайны ёмюрюнден тунчукъгъан историясына «джюрек къайгъыруну» тёкген миллетчи киши да табылды. Бозурагъан мыйыкъларын ариу джарашдырыб къыркъгъан, иги кийимли таб киши сёзге чыкъды.

— Джашла! Оллахий, бу кишини сёзюнде терслик барды деб айталмайма. Тюзлюкню сёлешеди. Алай а бизни ёмюрде да миллет атыбыз айтылмагъанды. Энди аллай таблыкъ тюшерге башлагъанды. Келген аскерни аллын тыймасагъыз да, джангыз кюннге аллына бир сюелигиз! Чегет болуб, аллында бир къаралыгъыз! Джангыз кюннге! Қъарачай аскерди деб, миллет атыбызны бир айтдыргъыз! — деб, дагъыда кесин сёзге къурай тебрерге, бирси джанындан къошулдула:

— Джашагъан къралынга терслик этиб атынгы айтдыруу къолай иш болмаз, тейри, — деди ардагъыладан бири.

— Хо, тейри! Джылар джаш анасыны богъагъы бла ойнар дегенлей, — деб, дагъыда бири кычырды.

— Эртде биреу атын айтдыралмагъанында, барыб, къара суугъа пох этгенди...

Миллетчини сѣзюн тунчукъдурдула да, Наныны миссиясын тамамларгъа бурулдула.

— Бизден къайтмаса да, аллахдан къайтсын санга игилик. Джарашдыр Совет власть бла бизни, — деген тилек тауушла джер-джерден чыкъдыла.

Наныны миссиясына ышанмагъанла уа илиндиле.

Излей кетдиле да, бир джаш адамчыкны алыб келдиле.

— Орус тилни кесгин билген бир адам къошайыкъ биргесине, — деб оноулашдыла ала джашыртн. — Ким барды аллай адам?

— Орус тилге суу-устады, — дедиле джашха. Наныгъа контрольгъа—ючюнчю нѣгерге Аджи улу Сарыны къошуб, Къынгыр кѣпюрге (Красногоркагъа) ашырдыла.

Ючюнчю кюнюне Токъ улу Наны джарашулуку къагъытны келтирди...

Приказ

по войскам Пятигорского боевого участка № 18 от 1 ноября 1920 г. гор. Пятигорск.

...Объявляю приказ Терской группы № 04 от 30 октября с. г.

В результате переговоров с карачаевцами Реввоенсоветом достигнуты следующие условия соглашения:

1. Карачаевцы... немедленно прекращают военные действия. Не подчинившиеся объявляются вне закона.

2. Все вооруженные силы распускаются.

4. Ушедшие из Карачая инициаторы восстания Крымшамхалов и Султан Клыч-Гирей со штабом объявляются вне закона и при появлении на территории Карачая выдаются Советской власти

9. Всем представителям Советской власти в Карачае гарантируется круговой порукой безопасность...

11. Советская власть прощает карачаевцам прошлое...

Подписали: Комгруппы Терской и член РВС

Начштабгруппы Левандовский.
Терещенко.

Къошла, къар тышгенден сора да, тау кышлыкылада талай кюнню кечиндиле. Тамблагъа уа не мадар къурайыкъ деб, Батал тарбууунга тыйылган кюн ёзенни аргы туурасындан эки атлы кёрюндю. Алайда тохтаб, атладан тышмегенлей:

— Уруш тохтаганды! Джарашурукъ болганды! Токъланы Наны большевикле бла Къарачайны джарашдырганды! Малны кырмагъыз! Бичен ишлеген джеригизге, стауатларыгызгъа кыйтыгъыз! — деб, тамакъларын бошлаб, джюреклер келтюрюлюб, аямай кычырдыла. Къарачайны «телеграфы» ёзенлеге къууанч хапарны тёнгеретди: атлыла, туура-туурадан кычырыб, суююмчу измегенлей суююндюрюб, Къарачайны ышартдыла, джарытдыла.

— Къырмагъыз малны! Кыйтыгъыз стауатлагъа!

— Бичен ишлеген джерлеригизге!

— Эшитген эшитмегеннге айт! Джарашурукъ болганды!

— Токъланы Наны джарашдырганды!

— Токъ улу... Наны!.. Наны!.. Наны!.. — деб, каяладан ёзенлеге, ёзенледен сыртлагъа, сыртладан таулагъа къууанч эхо табигъат кючу кёнгүраулай эшитилди

Къошчула олсагъатлай огъуна ызларына къуралдыла. Кече, кюн деб къарау къалмады. Мал сюрюуле къарлы сыртланы энишге тизилдиле.

— Тобасто, кырыб кетерикдиле, деелле да, ала уа къошуну эшигин да ачмагъалла, — деб, стауатларындан тансыкъларын алалмай къарайдыла кыйтыб келген малчыла. — Тьюумедет, не джангылыу этгенек, нек кюзгъалгъанек, нек келтюрюлгенек стауатдан? — деб, джелкелерин къашыйдыла.

* * *

...Джарашурукъну тюз толганына къараргъа деб, Тогузунчу Кызыл Аскерни реввоенсоветинден Иван Шевцов, Баталпашинский ревкомну тамадасыны заместители Асланбек Калмыков, 12-чи дивизияны разведкасындан да Новиков Къарачайгъа бардыла.

— Къуб-къуру ючеулен? Кызыласкерчиле уа кыйдалла? — деб, сейирсиниб сордула Къарачайдан хошкелдиге джиберилген делегатла.

— Къарачай, кяугъаны тохтатыб, джарашурукъгъа къол салганды сора, аскерчиле неге керекдиле? — деб сорду Шевцов да.

Къонакъланы ышанмакълыгы таулуланы келечилерин уллу къууандырды. Джюреклерин толтургъан разылыкъ бѣлеги-ни кѣзлерине джыламукъла къакъдырды. Таулула табигъат сабийледиле, джумушакъгъа да алай илешедиле.

— Ай, сау къалыгъыз! Большое вам спасибо!

— Берекет берсин. Кѣб джашагъыз!

— Мен, алгъа чабайым да, элlege хапар этейим!

Шевцов бла нѣгерлери, Къарачайны келечилери Къарт-джуртха джетерге, къонакълагъа хошкелди айтыб, саулай юч ѳзенни джамагъаты чыкъды.

Иван Борисович бла Асланбек Калмыков, тау элlege сыйлы къонакъла болуб, бѣлек кюнню джюрюдюле. Кѣб юйге кириб, туздам къабдыла. Эки ай чакълыны баргъан къаугъада урунган къарангы халкъны терслиги болмагъанын кеслери ачыкъ кѣрдюле. Элlege джыйылыула этдиле, тар ѳзенни тышындагъы дуниядан хапарла айтдыла. Эм уллу учундургъаны уа Совет власть къарачайлыланы джангылычын кечгенди дегени болду.

— Ол огъай, Совет власть, уллу вождь Ленин Къарачайгъа автономия береди, — деди Иван Борисович докладларыны биринде.

— Абтаномна неди?

— Алай дегени неди? Не затха айтады аны?

— Ол джыланбаш темир мешналагъа ушагъан затхамы айтады? — деб, терен ѳзеннге ѳмюрюнде болмагъанча терен тюшген къарны черкес чарыкълары бла сокъмакълаб, бир-бирини ауузуна къараб, бир-бирине сорадыла таулула.

— Эй, сизни огъесе эчкиле ашасынла! Мешнагъа джугъу да ушамайды, хы--хы-хы! Кеси кесине оноу этген деген магъанада айтылгъан петербург сѣзю ол, — деб ангылатады дуниядан хапары болгъан биреулен.

— Уря-я-я, джашасын, тейри-адамы, ѳмюрлени! — дейди джамагъат, Шевцов Совет власть кечмеклик салгъанын айтыб сѣлешгенинде.

— Совет власть сизни инджилиб джашагъаныгъызны биледи. Къызыл Аскер джунчуугъузу ангылайды. Владимир Ильич Ленин, Совет власть сизге болушлукъгъа юч вагон къумач, эки цистерна петеген джибергендиле. Бешисин да келтириб, Нарсана станцияда салгъанма. Хапарны анда къарачайлылагъа айтханма. Камисле къураб, келген хазнаны джамагъатха юлеширге керексиз, — деб кѣчюреди Хубийланы Иммолат Шевцовну сѣзлерин.

— Минг берекет санга болсун!
— Хакыкът да тюзлюк орусдады!
— Мыжыкъны стансасындамы къойгъанды къумачны? Ары бир сор.

— Ий, къарнашым, бу джашха бир игилик этигиз, — деб кычырады къарт тишируу, къакъгъан аяздан бойнун шинелини джагъасына букъдуруб сёлешген Шевцовха къараб туруб.

Шевцовну къатындагъыла, сыйлы кишиле бир-бири бла сёлешди. Разы болгъанча, башларын силкдиле. Сора Иммолат:

— Джамагъат, Къызыл Аскерни тамадаларындан бири болуб, Совет властны атындан келиб, бизге былай ариу сёлешгени ючюн, джангылгъан, абзырагъан халкъны инджиуун тюз ангылай билгени ючюн, Къызыл Аскерни келечисине, Къызыл Аскерни кесине да Къарачайны атындан саугъа этсек, къалай кёресиз?

Юсюнде ат кереги бла сары атны, джюгенинден тартыб, Шевцовну аллына келтирди. Иван Борисович ышарды.

— Быллай алапат саугъа ючюн, сау болугъуз, — деди ол. — Таулулада ат берну сыйлы саугъаланы бириди, билеме. Алай а мен кавалерист тюлме. Ат керекли болурча, мюлк да джюрютмегенме. Мындан ары да джюрютюрюк болмам. Ол себебден, тилейме, муну менден къарачай халкъгъа саугъагъа санагъыз да ызына алыгъыз. Совет властха халал джумушун къызгъан-мазлыкъ адамгъа беригиз, — деди да, атны джюгенин Иммолатха узатды.

Экинчи кюнюнде Къарачайны съезди джыйылды. Къарачайны автономиясыны оноуну сюзген бла бирге, къызыл аскерчилеге болушлукъгъа деб, минг бёрк, минг тон, минг къой, юч джюз тууар берирге бегим этди.

Эки ай чакълыгъа созулгъанлыкъгъа, ачыуу кёб джылланы унутулмазлыкъ куджур кюзгъалыу джарашуулукъ бла джукъланды.

Узаймай, Алий улу Умарны башчылыгъы бла, Къарачайда Совет властны деменгиле органы — РКП(б)-ны оргбюросу бла Къарачай округну ревкому къуралдыла.

XIV.

Лалау, джангы властан, джарашуулукъдан да уллу умутчу болуб, керти рахатлыкъ джашау тууаргъа башлагъанды деб, джюреги керпеслениб, Кюнтиерге къайтды. Умутчу бол-

гъанлыкъгъа уа, элине кюндюз сугъулуб келирге базынмай, къоратыр джолун тергеб, адам аягъы тынаргъа арбазына тюшерлей атлады.

— Ий-аллах, бу къайгъы къачан бошаллыкъды? Аллыгъызгъа къарай, кёз джаууму тауусдум, — деб тыхсыды биягъы Зурум, джашына шхуур сала.

— Бошалды, анам, бошалды. Джарашыулукъ болду, къазуат тохтады. Энди не къалды? Джашынг да къолунга сау-эсен джыйылды, — деб кюлюмсюреди Лалау, къакъ этни чайнай.

— Къарачайлыла бир бек къутургъалла. Тынчлыкъ келди деб, джюрегим ышанмайды, ийнаныргъа унамайды, къайгъы ысыб турады.

Лалау сёзню юлю ушакъгъа бурду:

— Къошчуладан не хапарынг барды, анам?

— Бюрсюкюн атанг келиб кетгенед. Къошда да берекет къалмагъанды. Бичен джокъду, джазгъа къалай чыгъарларын билмейле. Къауданнга тыйгъалла. Акъ-дорбунладалла.

— Алайын табалгъан эсе, игиед. Ышыкъ, джылы джерди. Бузлаб келген чабырларыбызны тешиб салсакъ, от болмагъанлай да, эртденблагъа эриб чыгъыучанелле. Кюн бетлери къуру да ачыкълай туруучалла, мал къауданда кечинир. Башха ма-тар табалмасанг — неди амал.

— Алхаз бла Ануар, Шахым къатыш, андалла, Мамушур бла атанг да арыкъ малла бла эски стауатда.

Лалау, Черемухинни ёлген аскерчилерини тоноуун джыйыб, шинеллени атха джюклеб кетген Къасхалтаны, Къайынлыда къарауулну къаядан атхан Шахымны кёзюне кёргюзтдю да, джыйырылды.

— Андан бир айырылалмады. Бузулгъан юйдеги кёрейем Шахымны юйдегиси, — деди Лалау.

— Мекер анда большевиклени ёлтюргенди, табханлай тутарыкъбыз дегенди Аубекир деб хапар джюрюйдю, — деди Зурум. Лалау сескекленди.

— Аубекир бла Айдемир элдемилле? Не этелле? — деб, ашыкъгъанча сорду.

— Алий улу Умар къулулукъчула эте айланады, дейле. Округга чакъыргъанды, дейле—ким биледи! Айланалла элде. Шкоклу, гёрохлу болуб джюрюйле.

Лалау, элге чыкъмай, бёлек кюнню юйде джашады. Къайда джюрюйдю, къайда айланды эсе да, игиликге, аманлыкъгъа джолугъа, тюртюле келди эсе да, джюрегинден Гинараны къора-

талмагъан бир палахха къалгъанды да, арбазгъа чыкъса, юйге кирсе да, эки кёзю алай андады. Балтасы бир кере ташха тийгенди, тилетгенинде — бермегендиле. Алай а Лалау алкъын тюнгюлмегенди, насыбны энтда бир кере сынаргъа муратлыды. Дуния рахатлыгъын сакълайды.

Бир кюн округдан Хубий улу Иммолат келгенди, эл джыйлыу болады, деди да джамагъатны чакъырдыла. Лалау Иммолатны Черемухинни заманындан бери танийды.

Къарачай округну продкомиссары Хубий улу Иммолат, джыйлыуда сёз алыб, Къарачайгъа автономия берилиб бошаб, халкъ джашаууну оноун кеси этерин, округ къуралгъанын, алгъын арендге алыныб тургъан джерлени энди ишчи джамагъатха берилгенин айтды.

— Уря-я-я! Джашасын Ленин! Джашасын Совет власть! Ёмюрю унугъуб, инджилиб келген къарачай халкъны джарыкъ джашаугъа, азатлыкъгъа чыгъаргъан Совет власть, Эресей джашасынла! Таулуланы Автоном Республикасы джашасын! — деб, боюн тамырлары кёбгюнчю кычырды Аубекир.

— Уря-я-я-а! Джашасын власть! Советске власть джаша-а-а-сын! Ленин ёмюрлюкге джашасын!

— Да здравствует горский свободолобивый народ и его молодой революционный вождь Алиев Умар! — деб быргъады Хасан улу алаша Алий да орусча. Анга да ураны басдыла.

— Джамагъат, — деди Иммолат, дауур бираз сёнгнгенинде, — бусагъатда Эресейде кыйынлыкъ уллуду. Талай джылны къазауат тохтаусуз баргъанды. Къралны болгъаны оюлгъанды, чачылгъанды, сабан сюрген, мал кютген адамы аз болгъанды. Заводлада, фабриклеле ишчилеге, революцияны этген пролетариатха, уллу шахарланы джамагъатына ачлыкъ джетгенди. Къралны тыш душманладан къоруулагъан Кызыл Аскерге да азыкъ эркин табылмайды. Башха джерледе адамла къабар туздамларын бир-бирине юлюш этелле, ачлыкъ кыйынлыкъдан къутхарыргъа кюрешелле. Мюрзеую болгъан береди. Бермей да амал джокъду, азыкъны тенг юлешмей амал джокъду. Бир къралда бирге джашагъан джамагъатны адети алайды. Биз халкъда мюрзеу болмагъанлыкъгъа, мал барды, биз мал берирге керекбиз. Къралны элчи джамагъатына продразверстка салыннганды. Алайсыз джетмейди. Къарачай округга да барды развёрстка, — деб, Иммолат ых демей тынгылагъан джамагъатха къарады. — Джюз минг пуд эт берирге керекбиз.

Джамагъатда «о-хо!» деген таууш аяз толкунлай ётдю.

— Кёбмюдю ол? Қыаллай бирди? — деб сордула. Иммолат соруугъа тергем джууаб кыайтармады.

— Алгъын арендге алыучу джерлеригизни Совет власть сизге джангыз капек тёлетмегенлей бердимиз? — деб сорду ол да.

— Бергенди! Сау кыалсын, бюсюреу-сыпас минг кере!

— Эки-юч джылны ол джерлени хайырландырыб турасыз да? Мындан ары да хайырландырылыксыз, ала сизникилелле.

— Сау болугъуз, оллахий-билляхий!

— Продразвертскагъа берлик малыгъыз алгъын арендге тёлегенигиз чакълы джокъду! — деди Иммолат.

Алай а «садакъачыны кыабчыгъында джаны» дегенлей, таулуну да ичегиси малына джалгъашыбды, анга кыатылгъан — ачыкъ джараны кыозгъайды.

— Бу джунчуулу джыл нени берликбиз? Малны асламы джазгъа кыырылыб чыгъарыкыды.

— Огъай, алай боллукъ тюдю. Кыысха заманны ичинде бериб тындырмай мадар джокъду, — деди Иммолат.

— Сени **тынгылы** оноу джасаб кыобарынгы сакълаб турмайды, алан, ачлыкъ зарауатлыкъ! Адамла ачдан кёбюб, ёлюб баралла! — деб, тёзалмай кыошулду Аубекир.

— Ба-ар, алай! «Кир, шобра, джерге» дегенден не барды? Кыышны кыямытында кётюрем малны сюрюб ким айлан-ныкыды?

— Кётюремсизи табылыр! Сюрюр адам да табылыр! — деди Аубекир.

— Хо, сен сау болсанг, не да табылырча кёрюнеди, — деди артыракъдан кыайсы эсе да.

— Кыралны ичинде джашаб, аны буйругъун тындырмасанг, джарамаз. Кыралдан чыгъыб кеталлыкъ киши джокъсуз, сёзю терсине тёнгеретмегиз да, айтылгъанны толтурур джанындан сёлешигиз, — деб кыатылды Иммолат.

— Тюз айтады, — деди Салатгерий, — Кыралда джашаб, аны оноун толтурмай болмайды. Кетген кыачда талай ангысыз, талай хайуан — керти айтама, тейри, — аллахны буюргъаны бла орналгъан властны джоругъуна сыйынмагъанлыкъ этиб, саулай Кыарачайны не кыйынлыкъгъа джетдирдиле — кёрдюк барыбыз. Бюгюн да кыан кекирте туралла аланы аккылсыз ишлери! Кыралны айтханын этмегенни айыбына тюбет. Кыралны айтханын этейик, ансы сиз бизден уяла, биз да

сизден кьоркѡа, сиз да тамадаладан кьоркѡа—неге керекди ол зат? Тѣлейик не дей эсе да.

— Кертиди, болушайкѡ кѡралны ач джамагѡатына!

Джыйылууда адамлары аслам джунчумазлыкѡ юдегиледен, кѡшларын инджитмезликледен айырыб, мал элтирге джашла белгиледиле. Алагѡ сауут джорютюрге эркинлик кѡагѡытла бердиле, округдан уполномоченныйле кѡошуб, джолгѡа кѡурадыла.

Джамагѡат ревкомну аллындан сидирей тебрегенинде, Лалау, эски тенглерине бетлешир мурат бла, артхаракѡ туракѡлады. Аубекирге джууукѡлашды.

— Ха-а, белогвардеец, келибми айланаса? Сау кел, алан. Джангы ай бла кѣрюн, — деб, ауазын тюрлендириб, самаркѡаулаб, хошкелди айтды Аубекир. Лалау, болумсуз ышарыб, алгѡа атлады да, саламлашыргѡа кѡолун узатды. Аубекир кѣрмегенча этди. — Индиш-Аягѡында танг кесек кѡалджа этген хапарынг чыгѡады.

Лалау джунчуду, армауланды, узатхан кѡолун энишге джиберди, кѡаны тюрленди. Ёзге:

— Кѡайдам, оллахий, Аубекир. Джукѡгѡа кѡошулур кѡайгѡым джогѡед, ырхы кѡобду, джел кѡобду, биргелерине сюйрелле да кетдиле, — деб джабсарылды ол.

— Хы, айтыркѡса, — деб селекеледи Аубекир, — Сохандан, сармакѡдан таза болгѡанынгы эшитгенбиз. «Джукѡларын ычхындырмагѡыз!» — деб, Мекерни ызындан угулуб баргѡан башха болуред. Джукѡгѡа кѡошулургѡа излемегенни атламы алай тюлдю. Майна, Айдемир элинден кѡымылдамады, джукѡгѡа да кѡатышмады. Арбазындан чыкѡгѡан итни бѣрю джыртады, билемисе аны?

Итге джеришдиргени Лалауну балсытмады.

— Аубекир, итге тенглешидриб да сѣлешме энди. Сен алай сѣлеширлай, кишиге кѡыйынлыкѡ салгѡанма деб билмейме, — деб, тюрсюню соругѡуб, джюреги уа демлеширге хазырланыб айтды.

— Кѡасхалта джыгырангы уа джыйганелле, сени кѡалай ычхындырыб кѡойгѡалла? Сокѡмагѡынга тюшалмай кѡалгѡалла, бир ишексиз.

Аубекирни кетген джай айтхан кѡаты сѣзлерин унуталмай, кѡаугѡалагѡа кѡатышдыргѡан да ала болгѡаннга тергеб тургѡан Лалаугѡа алгѡыннгы нѣгерини бюгюн гырхы сѣлешгени артыкѡ да ауур тийди.

— Сокѡмагѡымы аджашдырыб джорюмегенме, — деб

къайырылды ол. — Таб, эндиге дери алай джюрюген эсем да, энди аллынга келдим. Хурджунунгда терен законунг болуб сёлешесе алай гыртчы, ансы мен билмеген Аубекирмисе? Къантай улу Аубекир! Адам болуб айлана кёреме. Сокъмагъымы биреулеге ызлатмай, этеринги кесинг этиб кыймаймыса? Аякъ алышынгы кёрюрек, — деб, андан ары тёзюмю джетмей, хынысындан сермеди. Аубекир Лалауну тебиую кыйын болгъанын биледи, джебегине джетдирсенг, къаушатыб къояргъа чыртда артына турмазлыгъын биледи. Алай а закон кюч кесини джанындады да, асыры юркмейди.

— Къантай улу болсам да, фронта сенича кёб контрреволюционер каниюкланы эзгенме... Сеничаланы къоратмай, джамгъатга тынчлыкъ келлик тюлдю, — ол хакъды, — деб теренден быргъады Аубекир. Кеси да ревком таба бурулду.

— Иш алайгъа джетсе, ким кимни къоратырын аллах биледи, — деб, кёзюнде огъу болса, ызындан джиберирге джетиб, мылтады Лалау да.

Таулары тар джолунда джолукъмазлай душманла болуб айырылдыла. Лалау, алайдан юйге къайтханы бла, анасына тынгылы хапар айтыб да джарытмай, атын джерлеб, сауутун-сабасын джамчы тюбюне уруб, къошха таяныб кетди.

Ары барса — Къасхалта анда тура.

— Тобасто, къайдан чыкъдынг, Мекер? — деб, сейирсинди Лалау. Къасхалта тюзюн айтмады.

— Алаң, Хурзукдан тутуб ашырдыла, Ташкёпюрде соруу этдиле. Байны, бийни джашы тюлме, кишиге хатам болмагъанды, Шкурону аскерин Нарсанадан чыгъаргъан заманда большевикле къатыш уруш этгенме. Артда Деникиннге баргъаным а — байла джалгъа тутуб ашыргъанелле деб, хапарымы айтханымда, башыма бош этдиле, — деб, кесине джарашдырган джомагъын сопалады. Лалау асыры ийнанмады, ёзге бусагъат дуняда болмазлыкъ зат джокъду деб кёйдю.

Экиси да, къартланы элге бошатыб, къошда малгъа къараргъа джарашдыла.

Къая тюбю ышыкъда тынчлыкъгъа джарашыр муратлы болгъанлыкъгъа, халилери келишмезлик экеуню аралары уюмады. Лалауну джашауда кёргени, сынагъаны, билгени кёб, Къасхалтаны иннетинде къарасы кёб — сенгилчек дуняда бирбирине ышаныу джалгъанмады. Къасхалта, Лалаугъа сездирмезге кюрешсе да, къая ышыгъы къонушха къалай келиб къонганы, бюгюн мурджарда тёнгшюгенликге, тамбласында бычакъ тюбюне тюшюб къалыргъа боллугъу, нёгери билсе, кесин

тазалар ючюн огъуна къагъыб къояр деб къоркъгъаны джюрегин кемиредиле. Лалауну орнунда болса, кеси алай этерге арта турлукъ тюлдю. Къара иннетли ол адам, къошчу негерин да кесича кёрюб, ышанмагъанлыкъдан Лалаудан арта джатады, алгъа къобады. Джангыз кюнню да къошда къалыргъа излемей, къаудан къойну узун кюнбетлени тар къулакъларына ташайтыб кетиученди. Туурагъа кёрюнмей, ингирге дери кечиниученди. Кёз байлана, сюрюнуо ышырыб къайтса да, арлакъда тохтаб, стауат тегерегин джаныуарча джыйылыб, не барны, не джокъну сымарлаб, кечигиб келиученди. Къошда да не тюрлю да тыш шыкырт къулагъына чалышханлай, сескекли болуб, къобуб къалыучанды. Кечеси, кюню наган гёрохундан айырылмайды.

Лалау а, къанлы Шахымны суймегенича, джашы Къасхалтаны да кёрюб болмайды—сылтауу аз тюлдю. «Джылан дугъу-маны суймей эди, ол да, анга ачыугъа, стауат босагъасында бите эди» дегенлей, быладан артылыр кюн туумай къалды» деб, аны къатыш ашыргъан кюнлерин тюме азабха терегенча, башха этер мадары болмагъанына ёкюне кечинеди. Тууар мал къауумун, гебен тюбге элтиб, биченден талай кюлтени алларына атыб, къош туурада олтуруучанды.

* * *

Къасхалтаны тутмакъдан къачыб кетген хапары Кюнтиерге ташатын келди. Къолгъа тюшгенлей, тутуб ашырыгъыз деб, округ чекадан буйрукъ тюшдю.

Продразверстканы дженгил огъуна тындырыргъа деб, джыйылыуда бегимле этилгенликге, округ борчун къысха баджаджаралмады. Кёбюсюне къауданда кечинген арыкъ малны къышхыда тау къышлыкълардан Нарсанагъа, Сантукга, Джёгетей-Аягъына, Удобнагъа сюрмеклик тынч джумуш болмады. Аны юсюне, Къобан-ары джанындан, узакъ къышлыкълардан сюрюлген малны бандала джибермей, кеслери къоратыб тебретиле.

Борчну толтуруу кюрешде къыш кетди. Джаз келди. Къурт да, къумурсха да дунягъа тёгюлдю. Малны къышдан чарпымай чыкыгъаны гяхиникге тиш илиндире башлады.

Кюнтиерде самооборончуланы тамадасы Айдемир бир кюн Шахымгъа орамда тюбоб къалды.

— Тюбейим эте турама, таблыгъым тюшмейд да къалады,— деди Айдемир.—Ол аман джашны джанлаб айланган хапары чыгъады. Қыоркъмасын, келсин. Бу къыйын, къайгъылы дуняда аныча джигит, таукел джашла бизге да керекдиле. Отрядыма къошуб къояйым.

Шахымны мангылайына терен джыйрыкъла сызылдыла, умутчу кёзлери теренден джылтырадыла, бети жарыды.

— Эй, аллах ёмюрюнгю узакъ этсин! Аубекир неле эсе да айтыб чиркитгенди да, суу-салам болду кеси да, адам къатына басалмайды,— деб, Шахым, башын бир джанына салыб, джашы Мекерни дискинлеб, хапарын джармалаб башлады.

— Аубекир нени биледи! Бу къаугъалы, къайгъылы дуняда аз адам аз джерде джангылмагъанды. Власть барын кечгенди, къаугъаны джукълатханды. Келсин Мекер, терсейиб айланмасын. Кесибизге къошуб къояйым, — деб, Айдемир кишини ыйнандырды. Шахым ююнчю кюнюню эртденине хаталы джашын Кюнтиерге келтирди. Мекер, эл ревкомгъа самооборончулары командирина — Айдемирге салыб барыргъа базмагъанлыкъ этиб, юйде биразны мычыды. Ёзге атасы ышандырды. Алай болса да Қыасхалта, ары атланыргъа тебрегенинде, савовзвод наганны ичине джети патронну тыгъыб, гёрохун хурджуннга джиберди.

Айдемир, Шахымгъа тюбед айырылгъандан сора, Қыасхалтаны тузакъгъа тюшюрюню планын джарашдыргъан эди. Хазырланыб сакълай эди.

Мекер, схарла чепкенини тюбюнде, кёчегини онг хурджунуну бираз дженгигенин эслетмей, ревкомну арбазына киргенлей, Айдемир терезеден кёрдю.

— Хы-хы, айтаем да, — деб мурулдады ревкомда олтургъан эки самооборон джашха—Манаф бла Ошдургъа, — гёроху хурджунундады. Сакъ болугъуз, къоркъгъан этмегиз. Мен аллына чыгъайым.

Айдемир бла Мекер, саламлашыб, къол тутушдула.

— Бир абынган минг сюрюнюр деб, нек къачыб айланаса? Кеси кесинги кёлеккенгден юркерча хомух болмаучан шойенг да? Барыбызгъа амнистия берилгенди, къалай эшитмегенсе? Манга келиб къалсанг эди уа эртдерекден да?

— Да, къайдам, оллахий, эсгериб алай да эталмагъанма. Амнистияны уа эшитгенем.

— Бу къаугъалы дунияны кёресе. Кёзлери джанган джашла бизге де керекдиле. Кесибизге, отрядха къошуб къояйым,—

деди Айдемир, Мекерни бетине къараб. Сора джашны экили болгъанча, иши алай дженгил тюзелиб къалгъанына ышанмагъанча таныды да, андан ары сагъыш этдирирге къоймай, ашыгъыш кьошду: — Джюр ичгери. Къагъытларынгы джарашдырыб берейим.

Айдемир аллында, Мекер да ызындан артха туракълаяракъ этгенча атлай, ревкомгъа кирдиле. Манаф бла Ошдур, адетдеча, кирген къонакыгъа ёрге къобдула да орун къойдула. Мекер, саламлашыб, Манафны къолун тутду. Алайна, Манаф, къолун ычхындырмай, сермеб бууунундан бууду. Олсагъатлай Ошдур да Мекерни сол къолун артына басды. Къасхалтаны сагъайتماз ючюн, бирси комнатха джанлагъан Аубекир, тёрт джашны джагъалашы, хырылдашы башланганлай, чартлаб чыгыб, эрлай джетиб, нёгерлерине болушду. Мекерни, къолларын сыртына байлаб, мюйюшге чёкдюрдюле.

— Хой-хой-хой, алан, сеничаланы былай тутуб къойгъан огъай, излеб табмакылыкъ да тынч тюлдю! Эки ай — сени излеб айланганлы. Сеничаланы кёбюсюн джыйгъанек. Чибин, учуб барыб, аугъа кеси тюшюб къалгъанча, келиб, къолубузгъа кесинг тюшюб къалгъанынга не айтаса? Кёремисе, бизни ишибиз, Совет властны иши ма аллай бир онгунады, — деб, Аубекир, терен солуб, керпесленди. Ачюдан бети кёгериб, кёзлери, къан чабханча, кызарыб, хырылдаб солуй, джерде олтургъан Мекер эрши аман сёз айтыб джууаб къайтарды.

Шахым улу Мекерни тутуб барадыла деген хапар элге терк джайылды. Джамагъат тышына тёгюлдю, орамны эки джаны арбазлада къара чегетлей сюелди. Къасхалтаны къолларын джумушакъ ингичке джиб бла артына байлаб, Манаф да джибни кыйырындан тутуб, Аубекир, Ошдур, Айдемир, дагыда ючеулен тегерегинден алыб, Кюнтиерни тар орамын энишге элтедиле. Шахымны арбазына джууукълашыргъа, Къасхалтаны анасы, акъ ургъан чачын, къара джаулугъуну тюбюнден тозууратыб, джылаб, кычырыкъ этиб, джашы таба джебеледи.

— О-о, джанынга къурман болайым, джашчыкы!.. Сени былай байлагъанланы аналары да мени халымы тартсынла, бала! Оу анам, мен хариб, мен джазыкъ, джангыз баламы къабыбмы къойдум?! Адамла, о адамла, айыб этмегиз, тилейме!.. О бала, анангы джаны санга къурман-садагъа болсун! Менден ичген сютюнг халалынг болсун!.. Джарлы джан, къайры алыб баралла, эки къолунгу артына байлаб? О-ды-ды-ды, мен хариб...

Джазыкъсынмакълыгы болгъан бир адам джокъмуд бу джамагъатда? Уллу аллах муну манга джангыз бюртюк этгенед... О-о, не кычырыкъ, не сыйыт этейим, джангыз баланы алыб баралла мурдарла?! — деб, сарын тартыб, чепкенини узун этеклерине абына, къолларын узатыб силкинди.

— Кет! Кет, эгечим, келме! Кет, джууукълашма бери! — деб кыджырады Аубекир. Къасхалтаны анасын адамла артха тартдыла. Джашы джууукълашыргъа, ычхыныб, дагыда алгъа силкинди. Адамланы арасында кимни эсе да излегенча, эки джанына къарай, джунчуб атлагъан Къасхалта да бузулду. Анасыны дыгаласын кѳргенликге, аны таба къарамады. Эринлери къалтырадыла, кѳзлеринден джыламукъла тѳнгередиле. Эр-ни кыйсайыб, бурун суулары джыламукъларына къошулуб, зуккочукъ этиб джылады. Анасы чабды. Аубекир ызына тюртдю.

— Келме, дедим да, къатын, санга! Артха тур дейме да!

— Менлей джер тартсын сени ананг да! Къарабет мурдар!

— Тауланы теренинде болуб, эшитмей къалгъанса ансы, сени мурдар джашынг кѳб ананы ма былай сенича сарнатханды! Дуня кѳзюудю! — деди Аубекир. Мекерни джылагъанын ушатмай, джамагъатдан къайсы эсе да:

— Эй, хомух, къатынмыса сен! Бир кюн туугъан, бир кюн ѳледи, джылама! — деб сѳз къошду.

Мекерни анасы джашына джууукъгъа ычхынды. Къучакъларгъа ышанлаб, къолларын джайыб чабды. Сора джашы, анга бурулду да, джыламукълары кирли бетинде джылтырай:

— Кет, келме! Сенсе мени бу кюннге джетдирген! Басма къатыма! — деб, гюрюлдеб джылай, анасына хыны этди. Аны эшитгенлей, адамла гууулдаб ахсындыла. — Сизсиз мени бу кыйынлыкъгъа къалдыргъанла! Къайдады атам а? Бѳрю кючюгюн юретгенча, биргесине джюрютюб, уругъа, хатагъа юретген олду! Сизни амалтын къалдым бу кюннге! Иги тоноу этиб келсем, ышарыб, кюлюб... ы-ы-ы... бетигиз джарыб тюбейегиз. Аз келтирсем... ы-ы-ы... салкъын болайегиз! Сизни кѳлюгюзге джетеме дей да, сизни кѳууандырама дей да, мен да хайда тона да, урла да кел, — ма не палахха къалдым! Заманында тыйсагъыз, былай боллукъ тюлем! Энди неге улуйса? Кет, басма къатыма! — деб, къоллары бошлукъ табмагъанлыкъдан, анасын аягъы бла сермеди. Анасыны кѳлюне чабды, адамла тутуб, ызына къоратдыла. Артхаракъда, баш тѳбенине къараб, хоншу кишилени арасында сюелген Шахымны ѳследи да, Мекер, тамагъы кысыб, ауазы артыкъ тюрлениб:

— Атам, ой атам! Ур да кьой мени! Ур да кьой былайда! Мени ары джетдиргенлей ёлтюрлюкдюле! Термилтиб... Термилтиб, инджитиб ёлтюрлюкдюле. Ур! Ур да кьой!.. Нек тынгылайса, кьан джауарыкь тыбырынга! Ур да кьой, ёлюгом элиме кьалыр! — деб, джылаб, ашыгыб, басындырыб ачы кьычырды. Джамагыат тентиреди. Аубекир, неле эсе да айтыб, Кьасхалтаны тыяргьа умут этди, ёзге ол сёзге тынгыламады.— Ай-анасыш... дуния уа! Эки кюнню мындан алгьа бюгюн акьылым болгьайед. Кёблеге джерк чайнатырем!.. Атам, бери бурул! Ур да кьой мени! Термилтме... Джамагыат, ётю болгьан бир адам нечик джокьду арагьызда?!

Шахым, кьалын боз кьашларыны тюбюнден кёзлерини суурукь ауур кьарамын джашына акьырын уулады. Сол имбашын алгьаракь этиб, адамладан кесине джол айырыргьа ышанлаб, сол кьолун кьабдалыны терен хурджунуна акьырын джиберди. Кьатында сюелген Таусолтан сезди, эрлай узалыб, Шахымны бууунундан шыкьыртсыз кьадалды. Хурджунуна кьолун сукьду, бояуу кетген солдат гёрохун чыгьарыб, кесини кьойнуна джашырды.

— Тобастоприлла, шашыбмы айланаса? Атасы джашын ёлтюрген атха джарлы элибизни кьалдырыб, эшигибизни джабаенг. Аны джазыуу анда эсе, тыяр кьарыуунг джокьду, — деб, айыб этди Таусолтан. Шахым тынгылады. Кёзлерин чыракь ийиб, джашыны ызындан кьараб, бармагы бла мыйыгьын кьашый, биразны мычыды.

— Юсюне эски кийимлерин кьаблатыгьыз, — деди ол кьатындагылагьа. Мекерни эски кийимлерин ызындан чабдырдыла. Элден энишге чыгьарыб, тохтатдыла. Кьолларын бошламагьанлай, маджал кийимлерин юсюнден сыдырыб, эскилерин кьаблатдыла. Ёлтюргенлерини кийимлерин тонаучу Кьасхалтаны, джаны сау тургьанлай да, атасыны сёзю бла, кесини тоноуу этилди. Кьоллары байланган, садакьачыча кийинген Мекерни атха миндирдиле, атны кьарын тюбю бла аякьларын байладыла. Атыны джюгенин Аубекир алды, ызындан да беш атлы тебреди...

XV.

Ол ыйыкьда Шахым кьошха таянды. Кьасхалтаны кьалай кетгенин кьошчулагьа толу суратлаб айтды. Лалау Мекерни суймей эди, кьыйсыкь иннетли ол огьурсуз адам эртде-кеч болса да табсыз ууахдыгьа джолугьурукьду деучен эди. Хапарын

эшитгенинде да, джазыкъсыныб асыры эримеди. Ёзге кесине да ол хал джетиб къалыр деген къоркъуу джюрегине илинди.

Лалау элине кюндюз тюшерге базынмазлай джашаугъа къалды.

Таулу малчылагъа салыннган эт продразверстка толмады. Джаз чыгыб, гяхиник къозлаб, чырпы чакъгъанында, таула тюбю узакъ къошладан, Къобан-ары джанындан мал келтириу артыкъ да къыйыннга айланды. Къарачай, къазакъ бандала алайладан мал сюрюллюк джолланы кишенледиле, хазна мал джибермедиле. Округда продразверстканы ауурлугъу джууукъ-дагъы къошлагъа тешелди.

Къралда уа къыйынлыкъ уллуду. Уллу къралны джамагъатына ачлыкъ къыйынлыкъ джетгенди. Поволжбени, Москваны, Петроградны ишчи джамагъаты, ачлыкъ зарауатлыкъ та-тыгъандан, ишине иги тирилалмайды. Нарсананы, Сантукну, Иссисууну орамларында ачлыкъдан кёбген адамла джолугъа-дыла, акъырын бара тургъанлай, джыгъылыб ёлюб къалгъан-лары болады.

Дженге келген ауруууна кесин хорлатыргъа излемей, Кюнтиер ревкомну тамадасы Голлу улу Хамзат да элчилеге кёл теги:

— Джамагъат, — дейди ол, — Эресейге уллу ачлыкъ джетгенди. Бизнича джазыучулары къол усталыгъыбыз капек джарымгъа тийишмей къалгъанды. Сизсиз, мангылай къыйыны бла урунуб джашагъанла, бизни кибиклени да кечиндирликле, джашатырыкъла, асырарыкъла. Джигит болугъуз, ишлегиз, урунугъуз, башыгъызы бегитигиз, къолугъузну учхара этмегиз. Къадалыгъыз, а марджа, сиз башыгъызы алдамагъыз.

Политика келиб эллерине, арбазларына киргенликге, ачыкъ къарачай джамагъат анга заман излегенча магъана бералмайды. Кюнтиерчилени хар бири Хамзатны сёзлерин да хар ким кесине табыча ангылайды. Джашаууну эки джол айырылгъанына джетиб тохтагъан рахын Хамзат да арт джыллада джурту, къралы алгъан джортхучлу джюрюшден артхаракъ созула келеди. Бир-бирледе къалай атлагъанын кеси да иги ангылай-майды. Алай а джамагъат, ол айтычу затланы асламыны толуб баргъанын кёргенли, сёзюне артыкъ ийнанычу болгъанды.

— Алан, Хамзат, къазакъла кеслерин керти да хорлатыб къойдуламы?—деб сорадыла, бош кёзюуде, бир-бири къатына джыйыла, джыйын болуучу кюнтиерчиле. Хамзат башын булгъайды, элчилерини ангысызлыгъына джюреги теренден джар-сыйды, кёлю-джюреги бла джазыкъсынады.

— Эй, джазыкъла, — деб хырылдаб ахсынады Хамзат, — ненча кере айтдым аны сизге? Қылай тюшюналмайсыз, эй джазыкъ джамагъат? Ма бу сыртланы, ёзенлени мындан ары созулгъанларын кёресиз да? — деб, къолу бла ёзенле башы кенг узакъ сыртланы кёргюзтеди. — Аланы джангыз адам чалыб къояллыкъ эсе, Эресейни ишчи халкъын къазагъы хорларыкъды. Алай тюл эсе, анга киши да джукъ эталлыкъ тюлдю. Сёзсюз да, къазакъла тирилле, бирем башха тергесенг, ала онглайла. Алай а Эресейни къара халкъы къобханды, анга чырт киши къарыу эталлыкъ тюлдю — аны бир ангылагъыз! Ёмюрлюкге ангылаб къоюгъуз. Аланы кёблюгюню юсюне да аламат программалары барды, мамырлыкъ джашау этерикбиз деб, аллында огъуна джарашдырыб тургъан оюмлулары барды. Халкъны барына тенглик излейле, рысхы бары арагъа тюшсюн дейле, бизде чалкъычы джыйындача, азыкъ-аш арагъа салынсын, хар ким да дюрюню къарыууна кёре тартсын, чалыкъламасын, хазайын болуб, кенгден къарамасын, дюрюге джегилсин, дейле.

— Алан, Хамзат, бу джорукъ бегиди дейсе, не? — деб, иги тюшюнмегенча этиб, чалдыулаб сорадыла кюнтнерчиле.

— Анга чырта ажымыгъыз болмасын, — деб бегитеди Хамзат. — «Аллахсыз къралны адамыны, аскерини къолуна сауут тюшсе, дуняны къолгъа джыяр. Қыйынлыкъ анга не къадар кёб тюше барса, ол кърал ол къадар чыдамлы, тёзюмлю бола, кюее, бегий барыр» деб къуранны онбиринчи тапсиринде джазылыб турады. Бу аллай кърал болгъанды, мындан ары дуняда мынга артмакъ болур кюч джокъду, — деб, теологияны теренинден кёлтюрюб, сиз ангыларыкъ тил бу эсе дегенча, келтиреди Хамзат.

Элчиле сейирсинедиле, къралны аллай къудретликге ёрлегенинден эсе, Хамзатны, къуранны онбиринчи тафсирине джетеб, андан хапар айтханына бек тамаша боладыла. Хыйсабы алайгъа джетешген адамгъа алкъын джолукъмагъанчадыла.

Джазны табигъат къууаты мелхум тёгюлген кюнлени биринде Хамзат, ингирде келиб джатханы бла, эртденблагъа аурууу дженгиб, орундан къобалмай къалды.

— Хамзат къыйын болгъанды.

— Голлу улу тюрленгенди, — деген кымтым тийреге, Кюнтиерге эрлай джетди. Айдемир бла Аубекир, самооборончуладан да биргелерине бёлек джаш алыб, мал джыяргъа кетген эдиле, эки-юч кюнден алгъа элге къайтырыкъ тюл эдиле.

Хамзат ревкомда ишлерин кишиге да аманат эталмады. Аурууу кюнортадан атларгъа артыкъ да ауургъа кетди, джан къоркъуугъа джетдирди. Адамлары тегерегинден басындыла. Тар юйню ичи тыкъ-тыкълама болду. Алайсыз да солууун иги алалмай къыйналгъан Хамзатха хауа джетишмей башлады. Ауур солуйду, ауур ынгычхайды, бир алада эс джыйыб, кезлерин ачады, адамланы танийды, къыйналыб селешеди. Дагъыда тюрлениб къалады.

— Хамзат, о Хамзат, ийман чакъырт, аны ючюн артыкъ къоркъуу къошуллуугъу джокъду, аллах сакъласын джанынгы, ийман чакъырт,—деб, орундугъуну къыйырына олтургъан къарнашы акъырын тилейди. Аны айтханынмы эшитеди да, Хамзатны эрши хурулдауу къысха тохтайды, къаты джукъудан ким эсе да тюртюб уятханча, кезлерин илгениб ачады, эс джыйады.

— Хамзат, ийман чакъырт. аурууунгтас...—деб тилейди къарнашы.

— Што-што? —деб хырылдаб сорады Хамзат. Аны ол сёзлерин эшитгенлей, тиширула ах деб ахсынадыла, къушмуш этедиле. «Гяур болуб кетеди» деб акъырын айтылгъан къайгырыу сёзле эшитиледиле. Хамзатны эси орнуна келеди, кезлери бираз джарыйдыла, къургъакъ эринлерин тили бла джалайды. Не зат эсе да эсине тюшеди, Хамзат, мангылайын къыйын чюйюрюб, сагъшланады.—Эй джарлы халкъ,—дейди ол кесгин, ачыкъ,—адам сукъланыр заты болмагъан... тоюнда-оюунда, ёлгенинде-бушуунда... башха адам сукъланыр адети болмагъан... къалай джазыкъ халкъек... Аллына келген насыбын къолуна, къойнуна джыяргъа хыйсабы, ангысы джетмеген халкъ. Джылауу кёб, джылар адамы уа болмагъан джамагъат,—деб, узакъ селешгени гатыб, дагъыда тюрленеди. Сандыракъ этгени бла эсгериб селешгенин киши ангылаялмайды. Уллу санлы ол ауур адам эрши хурулдаб тебрейди. Сакълагъанланы бири, Хамзат ийман чакъыртмагъанлай джан бериб къояды деб къоркъгъанча, «бисмилля... ашхадуа...» —деб тебрейди.

* * *

Мекерни алдаб чакъырыб, ревкомгъа джыйыб, тутуб ашыргъан адам самооборончуланы тамадасы Айдемир болгъанды деб, огъурсуз къаты киши Шахым талай джылдан бери къош негерине—джумушакъджюрек Мамушургъа илинди. Джашына тюшген къыйынлыкъны ол айтыб этдирген кибиб кёрдю. Ма-

мушур, чагтым малын айырыб, Батал бла Шахым тутхан стауатдан кѳорамаса болмады. Джети-сегиз джылны узагъына, бир-бири халисин сыйдамлаб, кѳабыргъаларын бир-бирине келишдириб, стауатны биргелей чыйыртыб, кечинмек этиб келген кишилени андан ары атлам ызлары бир сокъмактгъа сыйынмадыла.

Мамушур кѳорагъанлыкъгъа, кѳош седиреб кетмеди. Шахымдан айырылыб кѳалыргъа Баталны хауасы джетмеди, кѳыйынлыкъ кюнюнде тюртдю деб айтдыралмады. Кѳош тамаданы джюреги асыры огърамаса да, стауат биргелей кѳалды.

Лалау, дунияны кѳозгъалыуу бираз сѳнгнгюнчю деб, ашхы заманланы сакълаб, кѳая тѳбю дорбун кѳошха бегиб, малчы болду. Кѳантай улу Аубекир, Кюнтиерни тѳгерегиндегиледе огъай, Нарсана, Джѳегетей джанында кѳошлада да джамагъатны ийиреди, мал джыйыуну эм кѳаты бардыргъан олду деб, Лалау хапарла эшите турду. Округда продкомиссар джиберген джашла, бир кюн келиб, Баталны малындан да юч уллу тууар сюрген эдиле. Андан бери кѳошну киши джокъламагъанына, «продразверстка толду болур, юч тууар бла кѳутулдукъ болурбуз» деб, тынгылыдыла Лалау да, атасы да.

Кѳош тамадагъа Лалау кѳалгъан кюнлени биринде эки атлы келдиле — бирини шкогу барды, бири сауутсузду. Малла аргъы бетде джайылыбдыла.

— Продразверстка толмагъанды. Алгъын джол сизден азыб кетгелле. Энтда эки ууанык атмасагъыз болмайды, — деди атлыланы бири.

— Малны кѳайда болгъанын билгенсиз. Джутуб бошагъаныгъыз сайын, джортуб чыгъыб, кѳабдырчыгъыз энтда дебми турлукъсуз? Тойгъан джерге тогъуз кѳат, — деб, сѳзню аллын пакъырда этгенча башлаб, артын дюргенине бошады Лалау.

— Кесиме джукъ тилемейме, оллахий, — деди атлы киши.

— Кесинге тилемей эсенг, башхала ючюн кесинги киршеме, — деди Лалау. Аны чюйре джууабы кишиге ѳтдю.

— Тейри, не бек чочусанг да, эки тууар сюрмей боллукъ тѳлбюз, — деб, кѳонакъ аргъы бетде джангы кырдыкда солумлаб отлагъан маллагъа кѳарады.

— Бир джукъ элтсенг, айыбынгы алайым, — деб, терсине урдурду кѳошчу джаш.

— Ала сизни малламылла? — деб, атына миниб, джюгенни тарта, Алхазгъа сорду киши — Лалаудан тюз джууаб табмазча кѳрдю болур. — Кѳрал излейди, айтханын этдирмей кѳоя-

рыкъ тюлдю, аны нечик ангыламайса? — деб, Лалаугъа айыб этди.

— Юлюшюбюзню бергенбиз. Энди къатылмагъыз маллагъа. Ариулукъ бла айтама, — деди Лалау, стауатдан сюрюу таба бурулгъан эки атлыгъа. Киши да, чѳрчек болур эди, джагъылыб кюрешмеди.

— Чаб, карабинни былай тюшюр, — деди да, Лалау Алхазны къая раннга ашырды. Атлыла, сюрюуге джетиб, эки малны айыра башладыла. Алхаз шокну да, маузер гѳрохну да алыб тюшдю. Лалау гѳрохун алды, карабинни Алхазны къолунда къойду.

— Джюр-чю, — деди ол къарнашына. Ёргерек атладыла да, къаядан тюшгѳн ташны артына къысылдыла.

— Уруб, къан салырса! Мараб атма, башлары бла джюз-джюр! — деб, къарнашына юретиб, кеси гѳрохдан бир кере атды. Алхаз карабинден джюгюрдетди.

— Кетигиз! Ачытдырмагъыз кесигизни! — деб къычырды Лалау атлылагъа. Ала джунчудула, сюрюуден айыргъан эки тууарларын ызына бошладыла. Къайтыб араны айыра айланмай, энишге саркъыб кетди.

Экинчи эртденинде, танг белги берирге, Батал, башы тюнлеб, алашасыны бурун сюеклерин тургъузургъа джетдириб, къошха чыкъды. Аtdан тюшгюнчю огъуна сынгсыб тебреди.

— Не палах этгенсе? Башыбызгъа бу къара къайгъыны нек салдынг? Аубекирни, «бандит, кадет деб, малны джибермей, аллын тыйыб тургъан банданы тамадасы» деб, санга айтмагъан заты къалмады! Битни-сиркени эзгенча эзейим мен аны деб, ауузу от джанады. «Кесинг тюз баргъандан эсе, джамагъат бла терс бар» дейди. Нек илиндирдинг, эшигибизни нек джабдынг, халкъ болгъанча болурек? — деб, джылары тыгъылыб, соруб джабышды. Лалау болумну айтды.

— Барма къойсанг а, джаханим орну болгъаед, ол эки малдан кѳруу биз къалгъаек! Тѳюу-медет, тѳюу-медет! Аны бюгече манга сѳлешгенин эшитмез ючюн... Ай субхан аллах, халал рысхынг, мюлкюнг ючюн, джетдирген къыйынлыкъларын кѳремесе?.. Кетигиз, экигиз да къошдан къорагъыз. Бусагъатдан джетерикди, Мекерни халып тартдырлыкъдыла. Бу къозгъалгъан кѳзюулеринде, ары бир джанлай туругъуз. Ахуялну аллындан джанлагъыз. Тѳюу-медет, тѳюу-медет! — деб Батал стауатда ары-бери джюрюдю. Кѳургъакъсыгъан эринлери къалтырадыла.

— Атам, аллай бир нек абзырадын? Джазыуубуз аны кьолундамыды? — деб, кёл этерге кюрешди Лалау.

— Красна Армияны тюремесинде адам ёлтюрюучю болуб тургъанды дейле. Бу хатерсиз дуняда чырт аю саллыкъ тюлдю. Башхаланы кьоркьутур ючюн огьуна ачытырыкъды. Кьош-лада банда кьураб айланган бандит Лалауду деб, бек тебгенди, — деб, кьая тюбюнде биреуле эшитирле дегенча, шыбырдаб айтды Батал.

Кьарнашла стауат ауушдурургъа киришдиле. Лалау атын джерледи, Баталны кьошчу алашасын да Алхазгъа джерлетди. Атланы туякъларына, налларына, ат кереклерини джарашханына кьарады, джамчыланы кьанджыгъалагъа кьысды. Артмакълагъа патрон запасын кьуйду, джанына беш обойма салды, маузер патронларын хурджунга джыйды. Алхазны да шок кьоллу этди. Азыкъ кьурашдыралгъанларын артмакълагъа салыб, кюн ёгрек таяныргъа стаутдан аякъ кёлтюрдюле. Белгисиз кьайгъы джюрегин асыры кемиргенден, олтуруб тынгы табалмагъан Батал, наллы атлары ташланы чакъдыра, кьулакъ суу шоркъачыкъланы джаны бла ашыгъыш таяныб баргъан джашларыны ызындан кьараб кьалды.

* * *

Продотрядны атлыларына сауут бла чабхан бандитлик ишлери ючюн, Лалау бла кьарнашын кьошладан кьоратыргъа округ чекадан эркинлик алыр мурат бла Аубекир ары кьуралгынчы, берги-къабакъны тегерегиндеги кьошчула, подразверсткага берликлеринден тышында да, Къызыл Аскерге малла хазырлагъандыла, ол малны Пашинскеге сюрюгюз деб, тёбенден буйрукъ келди. Аубекир ары кьуралмаса болмады.

Кюнтиерде милиция кьуулукъ этерге борчлуладан бешуеленни да биргелерине алыб, Айдемир бла Аубекир сюрюулге кетдиле. Ёзенни чыгъа бардыла. Биргелей тизилиб айланмайыкъ, юлешинейик, кьошлагъа чачылайыкъ, ишни дженгил тындырыргъа алай таб боллукъду дедиле да, юч кьауумгъа бёлюндюле. Тамбла эртден азыкъ заманнга малны ёзеннге — Джеркли-талагъа джетдирирге деб оноулашдыла.

Аубекир бла Дыбырт улу Тохдарчыкъ, ёзенни онг джаны сыртлада, чалмандан джангы чыгыб, джайлыкълагъа кёлтюрюлорге хазырланган кьошлагъа кетдиле.

Терен кѳулакъ кюн бетинде алаша кѳксюлдум кѳаяны ышыгына кѳарылгѳач уяча джабышхан хуна кѳошха заман тѳюш кѳѳюуден атлагѳандан сора келиб тѳюшдюле. Кѳошчу киши Эсекку, Аубекир бла нѳегерин кѳошха чакѳырыб, кѳынгыр мурджар агѳачха олтуртду. Джерк гоппаннга кѳуюб, кѳайнагѳан айран суусаб тутдурду. Суусаб да, ач да болуб келген джашла джутланыб тогѳудула. Кѳошчу киши, хамеши кѳошуб, аякѳны джангыдан кѳалын айрандан толтуруб, Аубекирге узатды. Уфчуплаб, ашлаугѳа салыб, тѳегерек нартѳох гырджынла келтирди.

— Джашла, айыб этмегиз да, бу сууукъ азыкѳгѳа джубана туругѳуз. Маркѳа кѳозула бардыла, бирин сѳрюуден тутуб келейим. Элде эркин тѳюлдюле, кѳозу эт кѳабдырайым, — деб ышарды.

Маркѳа кѳозу кѳабаргѳа кѳайсы таулу огѳай дегенди!

— Эй-а, кѳл гырджынлагѳа джубаннгандан эсе, кѳозу этге тиш билей турсакъ иги кѳрейем, — деб накѳырда этди Аубекир.

Кѳошчу киши Эсекку маркѳа кѳозу тутаргѳа деб, сѳрюуге муштукѳул болду. Аубекир бла Тохдарчѳкъ, атланы илкичге илиндириб, мурджаргѳа джарашдыла. Узун джай кюнню асламын ат белинде кѳоратхандыла, атлада кѳызыу джѳрюш санларын талчытханды. Тохдарчѳкъ джыджым баулу шкогун мурджар башында кемикли кѳаягѳа сѳueb, кѳабдалын тешди. Аубекир да, белибауун алыб, гѳрох хомпуру бла, мурджар башына салды. Чепкегин тешиб, бюклеб, джастыкъ орнуна джарашдырды.

— Джауарыкъ болур деб турайем, эртденинден кѳыздыргѳанына. Насыбха джаумады, — деди Тохдарчѳкъ.

— Джаумасын дейди да, джолоучуну тилеги аны ючюн кѳабыл болмайд, дейле.

— Ат юсюнде кѳѳюм кѳалкѳыугѳа бара келгенме. Бусагѳат джукѳларыкѳма, — деди Тохдарчѳкъ, мурджаргѳа табыракъ джараша.

— Атланы айылларын бошларгѳа керегед. Сыртлары кебген болур. Эртденли аууз кирлерин да алмагѳалла, джазыкѳла, — деб Аубекир, неге эсе да оѳум эте, биразны тынгылады. — Тынчай, мен атланы кишенлеб келейим. Отласынла.

Чыныкѳгѳан кѳангич санларыны тирилизине кѳууаннганча, мурджардан секириб кѳобду. Джалан кѳелеклеѳ, джалан башлай, белибауун да кѳысмагѳанлай, кѳошдан чыкѳды. Эки атны

да, джерлерин алмай, башларындан тартыб, къая башы талагъа элтди. Ауузлукъларын алды, айылларын бошлады. Атла, джюген тогъайларын зынгырдатыб, отларгъа къызыу киришдиле. Аубекир тегерекге сукъланыб къарады. «Джерибизни тамаша табигъат ариулугъундан ким тояр! Бу сейирлик джерлени джамагъатына рахатлыкъ джашау орналыб бошаса, джандет дегенлери бу болур! Келир рахатлыкъ да, келир! Биз ашыкъгъанлыкъгъа, заман ашыкъмайды, хадауус. Халкъ керти мамырлыкъгъа, тынчлыкъгъа бир чыгълса, андан ёзге керек затыбыз джогъед. Эй, дуня, дуня, нени сынатмадың, нени чекдирмединг? Алай а разыма. Ненге да разыма! Тюзелиб келгенинг бла, тюзюнлей бир баралсанг, бизден насыблы ким болуред?» — деб, кёб ашхы умут туудургъан джангы джашаууна къууана, огъары кенг токълал сыртлагъа къараб, къучагъын кенг джайыб керилди. Кырдыкдан учуб, джырлай-джырлай кёкге кёлтюрюлюб, ызына акъырын тюшген чыпчыкъны ызындан къараб талайны турду. «Тойгъанчыгъын сингириб тюшеди» деб, кёзю бла къанатлыны эркетлиб ышарды.

Къошха къайта да бир тебреди. Алай а атланы джерлерин алыб, сыртларын солутсам, деб кёлюне келди да, тохтады. Атланы джерлерин алды. Таза къырдышда олтурургъа кёзю къарады. Кийиз джауурлукъну тышын айландырыб, тюбуне джайды. Анга олтуруб, чурукъларын тешди, терлеген аякъларындан чулгъауларын седиретиб, кебсинле деб, чурукъларыны юсюне титиб джайды. Ат джерни арлакъ тюртюб, джумушакъ кёпчекке башын джарашдырыб, кёкге къараб таянды...

Къулакъда ит юрген тауушла джукъу арасындача эшитилдиле. Къая тюбюнден ташлы джолтун къысха чыгъыб келген талай атны нал тауушлары Аубекирни татлы джукъудан илгендириб уятдыла. «Аман тюш кёрдюм», — деб, джюреги сансыз ачыб, къулакъ ийиб тынгылады. Кертиди, атлыла таяныб келедиле, ауур нал тауушла — юсюндеги атлы ашыкъдырмагъан атны нал тауушу алай ауур эшитилмейди.

Аубекир, чулгъауларын чырмаб, чурукъларын тюгел къаблагъынчы, сентмент къаяны тюбюнден Лалау, Алхаз, Къасхалтаны джыгырасы Джаббай чыгъыб къалдыла. Аубекир белибауу бла гёрохун Алхазны къолунда кёрдю. «Ы-хы-ык, болур болду» деб, джюреги чанчды.

— Эй-а, къолуна тюшгенлей, мени эзерик джаш былайда турад да!.. Къымылдама орнунгдан! Уруб къоярыкъма, къахмеден туугъан! — деб, Лалау, маузерни буруб, ачы къыджырады.

Аубекир къоркъду. Билмей тургъанлай тюшюб къалгъан

джанауал палах санларын кыйды, эс ташлатды. Аубекир не ёрге кьобалмады, не сёлешалмады. — Байлагъыз эрлай, — деб, атындан тюше, буюрду Лалау. Алхаз нохтаны тешди, джумушакъ къара къайишни тартыб, созуб, деменгилилизин сынаб кёрдю.

Лалау къайишни алды, къарнашын да ызындан чакъырыб, Аубекирге барды. Джаббай да, гёрохун чыгъарыб, юслерине ёрге турду. Къарнашла, Аубекирни эки кьолундан эрлай алыб, бауурундан джерге салдыла. Къолларын сыртында байладыла, эки аягъын да, тобукъларындан артына бюгюб, кьолларына къаты тартдырыб кысдыла. Минут чакълы заманга ишни тындырыб, Аубекирни бауурундан джерге томалтдыла. Аны эси энди къайтды, акъылы кечигиб орнуна келди. «Ах, анасыны уа, джаным саулай, мынга кесими байлатыб къалай къалдым? Ах, анасы бергенни тегерик а! Макъа джыланны кёрсе, къалтыраб, кьурушуб къалгъанча? Къалай хомух болдум мен джазыкъ!»—деб ёкюндю Аубекир, кесине кечмеклик бералмай башлады.

— Большевиклени тюремелеринде адам сояргъа юрениб къайтхан джигитсе. Салгъан тузагъынга мен да, Мекерча, тюшюб къаллыкъды деб умутчу болурент? Ким кимни тузагъына тюшдю?

Аубекирни къаты кысылгъан кьоллары, инчиклеринден буулгъан джалан аякълары, къан джюрюмей, къаралыб, кёбюб башладыла. Бауурундан къабланыб талайны джатханына, бетине, бойнуна, къулакъларына къаралдым эрши къан джайылды.

— Лалау, — деди ол, андан ары чыдаялмай, — джаныуарлыкъ этме, санларымы ары бошла.

Лалау къулакъгъа алмады, биягъында Аубекир кюте чыкъгъан атланы джерлей, джарашдыра турду.

— Лалау, экибиз бир къазандан биргелей кёб кере туздм ашагъанбыз. Аскерчи тенглебиз, билесе. Манга бу кыйынлыкъны салма, ары бошла. Елтюрюр къан алгъан эсенг а, термилтме да, ур да къой. Лалау... тенглик хатерибизни эт, инджитме быллай бир. Манга бу кыйынлыкъны салыр кибик, санга не хатам тийгенеди? — деб, джаягъын къырдышха салыб, башын кёлтюралмай, тёбенден тиледи Аубекир. Ауазы джер тюбюнден чыкъгъанча эшитилди. Лалау джаныуар болду, джашны сёзюю дагъыда къулакъламады.

— Большевиклеге къаршчы тургъалла деб, сен кягъыб келгелле да ма алай термилгелле, — деди Лалау.

— Бош хапарлалла ала. Урушда, кѳазауатда эки-юч душманны урмагъанма десем, алдарма... Ёзге сенден кѳб адамны ѳлтюрмегенме. Уллу къралны джангы джашау тизимине кесими джарашдыргъа кюрешгеним ючюн эте эсенг, манга чекдирген кыйынлыгъынг санга джутулуб кълалмаз...

— Къышдан бери бу джарлы халкъны рысхысын суу элтгенлей сюрдюнг да! Кимни тамагъындан кѳуяса аны?

Аубекирге сѳлеширге кыйын тюшдѳ, ёзге джууаб кълаетарды:

— Аны нечик ангыламайса? Къралны халкъы ачдан кырылады.

— Бу халкъ ёмюрю инджилиб, кыйналыб джашайды. Сен джакъллагъанланы кълайсы бири рысхысындан юлюш узатханды былагъа?

— Дунияда кѳб айлансанг да, не тоблукъса, джазыкъ, — деб ынгычхаб айтды Аубекир. — Юсюнгде кийиминг, ол огъай, джанынгда сауутунг да аладанды. Дунияда ийнеден бош не зат барды, аны этиб чыгъарыргъа саулай Къарачайда хыйсаб джокъду, — деди да, андан ары сѳлеширге тылпыуу джетмей, гохтады.

— Къралны адамына аллах чамланыб, бир-бири бла кюрешиб, ачлыкъгъа кълды эсе, мындагъыла да аланы халын тартсынла, ачдан кырылсынламы дегенлигингди? Ит иннети болгъан адамса, тейри, — деб, атны Аубекирге джууукъгъа тартды. Аубекир сѳзюн ётдюрюден тюнгюлдѳ. Сѳзюн бошуна, зыраф къратханына сокъуранды.

— Тохта-тохта, бандюга! Бюгюн сен онглу болдунг менден. Хомухлугъум этди алай! Совет властдан онглу болалмазса, тохта, бандюга! Къан кекиртир, ашыкъма! Башха бандитлик, контралыкъ ишлеринг огъай, кѳуру мени ючюн джетдирир сени джеринге! Ах, сволочь! Ах, анасыны уа, кълалай хомух болдум, пох болдум... Кълалай бошуна хариб болуб кълалдым...

Байланыб, бууунлары, инчиклери эрши къралыб, бауурундан джерде джатхан Аубекирни кѳлтюрѳб ат джер кѳпчекге бауурундан салдыла. Аякълары бла кѳоллары сыртында ёрге чѳргелиб, башы бир джанына, бутлары да ат джерни бирси джанына дженгдиле...

Лалау бла эки нѳгери кюнню кызыл таякълары ёзен башы киришледен ташайыргъа, эс ташлаб, табсыз хырылдаб, джанауалгъа джетген Аубекирни, 1914 джылны джайында Ша-

хым чегет къарауулну атхан чынгыл къаяны башы къабхакъ-гъа келтириб, атдан созуб тюшюрдюле.

— Патрон зыраф этмегиз да, тюртюгюз ары, — деди Лалау Джаббай бла Алхазгъа. Эки нёгерини Аубекирге не этерлерин алайгъа дери билмей келген Алхаз, алайда чотну сезди да, санлары къалтыраб, джюреги тамагъына тыгъылыб, кёзлери ар-мау болуб, къабхакъдан ызына турду.

Аубекир къан сарктыб, кёбюб къаралгъан бетинде ташайыр-гъа джетген кёзлерин ауур ачды. Башын акъырын буруб, къабхакъны тигине къарады. Ууахты базманына миннгенин ангылады шойду, тили сёлешалмай, тамагъы былкъылдаб, ёкюнюб ахсинды. Кюч этиб, эринлерин къаты къысды, къан къуюлгъанча къызаргъан кёзлерин кенг ачды, ачы дертин къарамына джыйыб, Лалаугъа къатыб тохтады. Лалау аны къарамына чыдаалмады.

— Тюрт ары! Не... къарайса! — деб, аман сёз айтыб, Джаббайны къыджырады. Джаббай экили болду, мурукку этди. Сора Лалау, дженгил атлаб, Аубекирни тюртюб, къабхакъчыкъдан тёнгеретиб джиберди. Байланыб тургъан Аубекир, къая эрини тик къабыргъада эки кере айланыб тёнгереди. Ючюнчю кере айланырында ауузу хыртды ташха тюртюлдю, эсгериб, ташны джитисин тишлери бла къабды, ауур ынгычхады...

Лалау ызына бурулду. Бетинден къуту кетиб, арлакъда сюелген Алхазны эследи да, къаш-башын тюйдю. Джети джылны андан алгъа быллай джылы кюнлени биринде Шахым бу къаядан къарауулну быргъаб джибергенинде кесине джетген халны къарнашы Алхазда таныды. «Эй субхан-аллах, дунияны бу итлигине къарачы. Адам джюрекни джаныуар къабха джыйгъанына къара-чы», — деди кеси кесине.

Уяда не кёрсе, учханда аны этер дегенлей, Лалау джашлыгъында кёргенин артдаракъдан къайтарды.

Къайышлыны адам кирмез чынгылы энтда бир къыйынлыны тылкъ демей джутду.

Лалауну эшиги ай джарыкъгъа джабылды. Къралына, джуртуна халал къууллукъ этген джашны ёлтюрдю. Дунияда бир кърал да, не палахны кечсе да, не аманлыкъгъа тёзсе да, адамын ёлтюргенни кечмейди.

Лалауну тыбыры тартылды. Джуртуна керти да ачы душман болду...

Джашла айтылгъан заманнга Джеркли-талагъа келмеген-леринде, Айдемирге къайгъы кирди.

— Была нек мычыдыла? Чарпымагъаелле? Хаталы адамла-гъа джолукъмагъаелле? — деб къайгъырды. Джашланы экиси сескекленди.

— Алан, Айдемир, тюнене Лалау бла къарнашчыгъына тю-бегенек. Биз танымагъан бир къарачайчы нёгерлери да баред,— деди аланы бири, бир айгъа милицияда къуллукъ этерге борчу болуб чакъырылгъан малчы джаш. Айдемирни джюреги чанчды.

— Не дегенелле?

— Хапар соргъанед да, айтханек.

— Аубекирни соргъанмед?

— Соргъанед. Элден да соргъанед хапар.

— Саутлары бармелле?

— Карабинлери. Лалау бла башха джашны гёрохлары.

— Ант этдир, джашладан бошатдыгъыз. Джолугъузну ки-шиге билдирмегиз деб ненча айтханма! — деб гурушха этди Айдемир.

— Лалау къалай башха адам болад, кюнтиерчи джаш? — деб сейирсиндиле нёгерлери.

— Саутланган адамла болгъанларын дамы кёрмейсиз? Сагъайыргъа уа керегегиз.

— Бусагъатда Қъарачайда, элден тышына чыкъса, саут такъмагъан ким барды? Аубекирге дертими баред Лалауну?

— Арт кёзюуде аралары таб тюлед,— деб, сагъыш басыб, кёзю чыракъ кетиб мурулдады Айдемир. — Джашла, Аубекир-ни ызындан бармасакъ, болмады.

Биргесине эки джашны тыйды, къалгъанларына малны сюрдюрюб ашырды. Ючюсю да Аубекир бла Дыбырт улу Тох-дарчыкъ тюнене кетген къошха атландыла.

Джаббай, халны таб кёрмедн да, саламлашмагъанлай, къарнашладан айырылыб, огъары элле таба къорады. Лалау, Алхазны да ызындан тагъыб, эски стауатда кече къалыргъа деб, ары айланды. Ол джыл кюз башында алайда кечесин аман бла атдыргъаны, тюшю бла тюню болгъанын айыралмай, къа-

тышыб, тангнга чыкыгыаны эсине тюшдюле. Стауатда бусагыат-да адам джокъду, ары чалкычы джыйын чыгыучанды. Биягы гылынкъуш биягынлай улуй болур, биягы бюрчеле кър-гъакъ дорбунгу кючлеб болурла.

Лалау таула таба, тебенлеге, кёкге къарады — кюнню бузулурча танымады. Дорбунлагъа саркъаргъа джюреги тартмады. Ингирли къайдан къайры келдиле — Алхаз ауузундан джангыз сёз чыгармагъанды. Лалау, эски стауатны джолундан чыкыда, сыртлыкъны кёндеден айланды. Гяхиниги эртдерек къозлаучу кълотукъ талагъа саркъдыла. Лалау, сауутларын тыкырдатыб, атындан тюшдю, къанджыгъасындан джамчыны тешди да кърдышха быргъады. Атыны джюгенин къарнашына узатды. Алхаз, эки атны да арлакъ тартыб, ауузлукъларын алыб, айылларын бошлаб, отлаугъа ийди. Кишенли атла гяхиникни джутланыб отладыла. «Насыблыла, къарынларын тойдургъандан ёзге къайгылары джокъду», — деб сукъланды Алхаз.

Къайтханында, тамада къарнашы джамчыгъа чырмалыб джата эди. Бу да арлакъда чёкдю, къымсыз болуб, тегерекге къарай талайны турду. Айсыз чууакъ кече тууду.

Алхаз бастыркъланды: мийик къая, джер тебенгендеча, орнундан тайыб, тюртюб, юсюне оюлуб келгенча, бу да къачыб къутулургъа аякълары чабалмагъанча болуб, кълтыраб, кычырыб уянды. Тюшю болгъанын билгенлей, эрлай эс джыйды.

— Алхаз, ой Алхаз, дауур этме! Къан джаугъанды, — деб Лалауну шыбырдаб къулагъына айтханын эшитди.

— Не болгъанды? — деб шыбырдады Алхаз да.

— Тегерегибизде шокклу джитибаш солдатла айлана туралла. Майна. Юч-тёрт эсе да кёрдюм... Джитибаш солдатла... Джитибаш бёрклери бла, — деб, тылпыусуз болуб шыбырдады Лалау. Алхаз, башын кёлтюрюб къараргъа деб, силкинди. — Къымылдама, къан джаудураса! — деб, къарнашы эрлай энишге басды. Алхаз джукъ эслементи, атларыны тауушундан ёзге шыкърт эшитменти.

— Джукъ джокъду, — деди ол акъырын.

— Къалай джукъ джокъду? — деб шыбырдаб, Лалау маузерин чыгарды, дагъыда кынына салды. Карабинни алды, къочхарын чыкырдатыргъа къркыду да тюбюне басды. Биягы маузерни алды. — Ингирде бизни бери бурулгъаныбызны сезиб, ызыбыздан келиб кълдыла. Майна, тейри джарыгъы бла къара, джитибаш юч адам кёндеден ётюб барады. Майна,

энишге ийилиб баралла, шинеллерини баулары да сыртларында, ёрге туруб туралла.

Алхаз, не къарады эсе да, джукъ таныялмады. Атлагъа тынгылады, ала да рахатдыла. Башха джукъ къымылдаса, пырхчырхлары бла огъуна сездирлик эдиле. Алхаз къарнашына ишекли болду.

— Кёзюнге кёрюнеди ансы, джукъ да джокъду, — деб, олтурду.

— Майна, оллахий, — дегени бла Лалау маузерни сампалын ычхындырды. Ичин бошатхынчы бардырды. Атла юркдюле. Гёрох таууш кечеги ёзенни зангырдатды. Лалау, алайдан арлакъ сюркелиб, Алхазны да ызындан тартыб, орун аууштурду.

Лалау, къымсыз болуб, дагъыда талайны тынгылады. Атла отларгъа джангыдан рахат джарашдыла.

— Тур, кетдик былайдан. Атланы келтир! — деб ашыкъдырды Лалау. Алхаз разы болмай къобду.

Къарангы кече эки атлы сыртны энишге айландыла. Биразны бардыла. Лалау дагъыда башха джанына бурулду. Узаймай, ол джолдан да джанлады. Кенг сыртланы узуну бла кенгине къыркъа, тангны атдырдыла.

«Сокъмагъын аджашдыргъанлыгъыды. Къоянча, — деб келди Алхазны кёлюне. — Ант-этдир, тюрлениб айланады», — деб, осал сагъыш башына дагъыда чалышды да, джашны джюреги чанчды.

Эки эгиз дуппурну арасы чунгурда тохтадыла. Тынгылашыб, урушханча, бир-бирине гаммойланыб, атлагъа, кеслерине да солуу алдыра, танг-кесек олтурдула.

— Алхаз, — деди тамада къарнаш, — къолай иш этмедик. Джангылдыкъ... Ол Джаббай къошулгъан иш ёмюрде да иги боламыды? Эшигибизни джабдыкъ, тейри-адамы. Болур болду, бояу сингди, къайтарыр къарыу джокъду. Бу джуртладан къорамасакъ, бизге джашау къалмады. Кетейик, буюрулгъанны кёре барырбыз. Алай а, кёлюнг кюлмесин, Гинараны биргеме сюйрей кетмесем, кечиналлыкъ тюлме... Ингирге сау-эсен джете эсек, Гинараны элден къоратмай, мадар джокъду...

Алхаз къарнашына джазыкъсыныб къарады... Алай а ол тамада къарнашны айтханындан чыгъа юренмегенди.

Кюнтиерде адам аягъы тыningанлай, кыйыр чалман юйчукге джууукъда эки атлы тохтадыла. Бири алайда къалды, экинчиси кынгыр тар орамны бирси джанында маджалыракъ юйге

атланды. Гыккаш афенди кечеги намазына кѳурала айланган сагъатда, эшикден ким эсе да таууш этди. Афенди арбазгъа чыкъды. Кѳол тутушуб, саламлашхынчы, кечеги кѳонакхны танымады. Ганыгъанында уа, тили тутулду: Лалауну арт кюн-леде этиб джюрюгенини хапары элге джайылгъанды.

— Апенди, бир рекят намаз кѳылгъан чакълы заманынгы кѳызгъанма деб, тилеб, ышаныб келгенме, — деди Лалау. Со-ра афенди, ойлашамагъанлай, огъай деб кѳояды деб кѳоркѳ-гъанча, ашыгъыб кѳошду: — Мени къатыш ма былагъа, хоншу юйге кириб чыкъ.

Афенди аккыллы болду, неге, къайры чакъыргъанын ангы-лаялмай, мушулдаб, сагъышланды.

— Неках этерге керекди. Джюр, мубарек, бусагъатдан къайтырыкъса, — деди Лалау. Аны ауазыны къаты тебгенин афенди толу ангылады. Джумушун не къадар дженгил битдир-се, ол къадар тынч кѳутулурун билди. Юйде чепгенин къабла-магъанлай, къабдалыны тѳймелерин илиндире, джашны ал-лында тебреди. Афендиге нѳегерге дагъыда бир адам болуучусу Лалауну эсине тѳшдю да, орамда кимге тѳюбереди деб, сымар-лай барды. Салатгерий, тѳютюн тарта, джѳетел эте, къайдан эсе да кечигиб келеди.

— Салатгерий, айыб этме да, алай тохта, — деб, Лалау анга атлады. Шыбырдаб, неле эсе да сѳлешди. «Дыф деме» деб, Лалауну хыны айтхан сѳзлерин эшитди афенди. Лалау Салат-герийни къайтарды.

Ючюсю да алаша чалман юйчюкге кириб бардыла. Юйде Гинара бла атасыны эгечи олтурадыла. Кечегиликде эркиши-лени алай тыгъылыб, босагъадан тѳшгенлерине, эки тишируу да кемсиз кѳоркѳдула. Алай а, таныш адамла болгъанларына, кѳл басдыла.

Лалау орун-шиндик джарашдырта, тынчлыкъ-рахатлыкъ сордурта турмады.

— Апенди, — деди ол, ауазы тюрлениб, дѳнгюрдеб, — буса-гъатда мен айтыр сѳзлени джууукъларым, тенглерим айтыргъа тыйыншы эди. Сыйыгъыз мийикде болсун, айыб этмегиз. Тый-ыншысыча этерге аллах манга буюрмады. Амалсыз болуб сѳ-лешеме. Эсли болуб башлагъан джылларындан бери бу кѳыз джюрегиме тѳйрелибди. Бычакъны джитисинде, окъну, тобну аллында талай джылы айландым, муну джангыз кюннге уну-талмагъанма. Аллах манга ол къыйынлыкъны салгъанды да, ѳлгюнчю артылаллыкъ болмам. Бир кере айтыб кѳргенме. Сакъ-

ласын, ашыкъмасын дегелле. Энди сакълар, къарар кюнюм къалмады. Мубарек, бу кызы бла манга неках эт.

Гинара атасыны эгечини сыртына джашырылыб джылады. Къатын тыхсыды, айтыр сёюн табалмады. Гыккаш-афенди эки къауумуна кёзюу къарады. Салатгерий да къоркъгъаны бла джууашды. Лалау афендиге кёзю-къашы бла буйрукъ берди.

— Энтда бир адам керегед, — деди афенди. — Салатгерий сени джанынгдан болса, кызыны джанындан да бир адам керегед. Лалау тиширыну кергюзю.

— Эркиши болса, биреулен, джетишеди, тиширыула эки болургъа тыйыншлыды, — деди биягъы афенди. Лалау чартлаб чыгыб, Алхазны чакъырыб кирди. Алхаз, карабинин сюррей, босагъадан атлаб, эшик артына сюелди. Афенди ёксюнуб джылагъан Гинараны къолуна узалды. Ол ары тартды.

— Зорлукъ этесиз, къарнашларым. Кече арасында, соруу-оруу болмай, эки къарыусуз джарлы тиширынуу юсуне кириб, зорлукъ этесиз! — деб джызылдады Гинараны ата эгечи.

— Эгечим, бусагъат дуня алай тургъанлай зорлукъду. Зорлукъсуз кюн табаллыкъ тюлсе, — деб, темир къан алыб, темир ауаз бла айтды Лалау. — Эгечинги кесиме тенгнге кёрмесем, кесими анга тенгнге санамасам, джанымы базманнга салыб, бюгече былайгъа келлик тюлем. Сыйын теблерге излесем, быланы чакъырыб да келлик тюлем.

Лалау афендиге хыны къарады. Афенди Гинараны къолун тутду.

— Аллаху-тагъаланы шериятында болгъан кибик, бизни пайгъамбарны — Мухаммат пайгъамбар алейхи-саламны сюнети бла, имам-азам-абухалифаны масхабы бла, ма бу эки адамны шагъатлыгъында, бу мен айтхан джол бла, сен... ы-ы... — аты къалай болучанед? (айтдырдыла).. Немеланы Немени кызы Инара разы болуб, Амырханланы Баталны джашы Лалаугъа къатынлыкъгъа бардынгмы? — деб, созуб, дууа окъугъанча, ауазы къалтыраб сорду. Адамла шыкъыртсыз болдула. Гинараны зуккучукъ этиб сытхан тауушу тар юйде ачыкъ эшитилди. Афенди сёзлерин дагъыда къайтарды.

— Тартына эсенг, къулагъыма шыбырда, — деб, кызыгъа къулагъын джууукълашдырды. Гинараны сытхан тауушундан ёзге джукъ эшитилмеди. Алай а афенди «хо» деди деб бегитди. Бери бурулуб, Лалаугъа да шериятны сорду.

Ишни тындырыб, къайтыб тебрегенлеринде:

— Ауузугъуздан кишиге сёз чыгъармагъыз, — деб къаты

эсгертди Лалау. Сора Салатгерийни ауузгъа учхара болуучусун, кереклини, керексизни да кѣб сѣлешген адам аты болуучусун эсге тюшюрдю да, анга айланыб: — Салатгерий, сени кѣхahme ауузунг барды. Тейри, сен, ол кѣхahme тилинги бошлаб, тил этиб, адамлагъа халеклик салдырсанг, кѣолунгда таягъынг бла хамхотунгу туюб, итни башын эзгенча этиб ѳлтюрюме. Бир-биригизни кесигиз джоймасагъыз, тышындан келгенле сизни джугъугъузуна да билаллыкъ тюлдюле, — деб, ыйлыкъдырыб, ачы сѣлешди. Салатгерий тилин кѣабды — кѣоркѣду.

Адамланы ашыра, Алхаз да чыкѣды. Лалау юйде кѣалды. — Дагъыстан, Кѣабарты джанына джанламасакъ, боллукъ тюлдю, джолгъа хазырлан, бу эки-юч кюнде джокѣларма, — деб, юйлю оноу джасаб, Гинарагъа айтыб, Лалау да эрлай чыкѣды.

Анга барыргъа огъайы болмагъанлыкъгъа, табсыз кѣзюуде хынылыкъ бла, кѣатылыкъ бла этилген ишни зорлукъгъа тергеб, джюрегин басалмай, Гинара джылай кѣалды.

* * *

Кюнtierни самооборончуларындан джетеулен, округ милициядан да тѣртеулен, Айдемир да тамадалары болуб, онеки адам Аубекирни джаныуарлыкъ бла ѳлтюрген банданы тамадасы Лалау атасы Баталны кѣошундады деген хапарны кече алгъанлары бла, танг атаргъа юсюне чыгъарча кѣуралыб атландыла. Джайгъы кюн чомарт таякъларын сыртлагъа быргъаб, дуппурла артында джилтинлей тебрерге, Баталны кѣошу стауатлагъан дорбунлу кѣаяны башына онеки атлы да келиб тюшдюле. Айдемир, огъарлакѣдан огъуна кѣараб, стауатны тѣбен джанында кишенлениб отлагъан атланы таныды — бири Лалау миниучю кѣгюрчюн ат, бири да Баталны кѣошчу бурул алашасы. Джолну джол узуну билдирмей келсе да, Айдемирни башында от кѣазанла кѣайнайдыла, джюрегин сѣнгмезлик кѣайгъы талайды. Тынч тюлдю бюгюн джашха: сабийликден бирге ѳсген тенгин тутуб ашырыргъа буйрукъ анга тюшгенди. Лалау бюгюн душманды, алай а татлы тенги эди да хадауус.

Айдемир нѣгерлерине акъырын айтды:

— Майна Лалауну аты. Алхаз миниучю да аны кѣатындагъыды. Джашла экиси да, бир ишексиз, кѣошдадыла... Айыб ѳтмегиз, бир ичги сѣзюмю айтайым. Лалау бла мени сабийликден бери кѣалай келгенибизни билесиз. Бир гырджынны эки этиб, бирден кѣабыб келгенбиз. Бирибиз ач кѣалса, экинчибиз

да ач къалыб джашагъанбыз. Джашауну тенг юлешиб келгенбиз. Қъазауатлада бир-бирине къанын кыызгъанмагъан тенглебиз. Атасы да суйген адамымды. Ала бла биз бир-бири салгагъачыбызны кыйырын тутар адамлабыз. Башын джанлатады деб кёлююзге келмесин — кёзлерими джандырыб барыб, тутуб кетерге хауам джетмейди. Джетишириксиз, мадар бар эсе, тутаргъа менсиз барыгъыз, — деб тиледи.

Нёгерлери къайырыша да бир келдиле, оноу джасай турургъа заман джокъ эди да, Айдемирни тилегин къабыл этдиле. Сора Айдемир къалай этерлерин юретди. — Округ чеканы тамадасы ёлтюрлюк тюлбюз дегенди. Қъаугъаны кьойсун да келсин. Тёбен джанындан киригиз да, къая тюбюн ёрге келигиз. Қъачама десе, ёзеннге, чегет таба, аты таба къачарыкъды. Уруб кьоймагъыз, къачса, аякъ джанына атыгъыз. Сакъ болугъуз, саууту барды. Телилик этмесин, ким биледи дагъыда, сакълыкъ керекди. Былай бери, сыртха, тентирегени болса, джибермем.

Атлыла тёбенден саркъыб кетдиле. Айдемир да седиреген алаша къаячыкъны башында таш джанына чёкдю.

Бираздан ат кишнеген таууш эшитди. «И-и-и, аны къалай эсгермегенбиз» деб, кишенленнген атла шаркъ деб эсине тюшдюле. «Билдирди да кьойду, къан салды! Тюю-медет!» — деб, кыскынык этиб кьобду. Лалауну кёк алашасы, атлыланы кёргенинде, кишеннге кесин уруб, ала таба джебелеб барады.

Дорбундагъы стауатны аллы бла джюз атлам чакълыда гитче къулакъ суучукъ агъады. Юсю бла джюрюген малла суучукъну джагъаларында хансын, къаурасын да чыйыртхандыла—къулакъ джаланды. Аргъы бети кьол аяздача сыйдамды, тикди. Къулакъ дагъыда джюз атлам чакълыны ёргерек кириб, солгъа бурулуб, ёзен чегетге тюшген бирси къулакъны башына джууукълашыб тауусулады.

Айдемир, нёгерлерине хапар билдирирге мадар табалмай, стауатдан кёз алмай джатады. Лалау тутулса разыды, былайгъа да аны тутар ючюн келгенди. Атыны кишнегенинден илгениб, къачыб къутулуб кеталса да, Айдемирни огъайы джокъду. «Къутулса уа, джашырыла бугъуна айланныкъды бир ауукълагъа дери. Қъошлада огъуна. Ёмюрюнде да бу таулу джамагъатны джакълагъан, анга къайгъыргъан даулети-хукумети болмагъанды. Аллай шарт кёрмегенди, кёрген эсе да, унутуб бошагъанды. Энди уа кърал ызлагъан, закондан къачхан адамыны шохуна тергейди, къонакъ этеди, тёрюне къондурады, къанат тюбюне букъдурады, душманы болгъанын ангылаялмайды», — деб, халкъындан, джамагъатындан салкъын сагъышла-

гъа кириб тургъанлай, суу ызчыкъны ёрге, ауур солуб, энишге ийилиб, къолунда маузерни бла, къачыб келген Лалауну кёрдю. Ташны джанына иги букъду, къарабинни ары бурду.

— Лалау, къачма! Қъачма, Лалау! Иерик тюлбюз, тейри-адамы! Ёлтюрлюк тюлдюле! Қъоркъма! Чыканы тамадасы алай айтханды! Урлукъ тюлдюле, къоркъма! Лалау, тохта! Мен Айдемирме! — деб, Лалау тынгыламай, эшитмей, кетиб къалыр деб къоркъгъанча, Айдемир сёзлени басындырыб, бир-бири ызындан дженгил къуюб къычырды. Ёзен шууулдагъандан, къая къычыргъандан, суучукъ шоркъулдагъандан, тауушну къалайдан чыкыгъанын тюзеталмай, Лалау, тобукъланыб, тёгерекке къарады. Маузерни кёлтюрдю. Айдемир маузерни ышаннга алыб атды. Гёрох Лалауну къолундан чортлаб тюшдю. «Қъолунму урдум, маузерними урдум!» — деб ойлады Айдемир.

Лалау гёрохха къарады, узалыб алмады — маузерни окъ къыйрышдыргъанды. Лалау къулакъчыкъны ёрге биягъынлай къачыб тебреди.

— Лалау, къачма! Қъайры юйюнге къан джаууб бараса?! Тохта дейме да! Тохтамасанг, урлукъма, тейри-адамы!

Лалау тохтамады. Қъулакъны айланчына джууукълашды. Алайдан ауа эсе, къутулуб кетеди деб келди Айдемирни кёлюне.

— Лала-а-ау! Мерзавец! Совет властан къачыб, къайры къутуллукъса? Тохта дейме да!

Лалау тохтамады. Қъулакъны айланчына бурулургъа деб, тик сыйдам къабыргъаны ёрге чабыб, таяныб башлады. Айдемир ышаннга тутду.

— Ананг къатынынг а болгъайед, къачыб къутулмасанг! — деб, дагъыда бир къычырыб, аякъларын мараб, сампалны ычхындырды. Лалау тохтады, белин тюзетди, ызына бурулуб, шкок тауушха бетин берир мурат этгенча, башын силкди. Сейирсингенча, ары къарады. Тик къабыргъада, баш тёбенине болуб, энишге айланыб джыгъылды. Қъолларын, аякъларын джайыб, къымылдатыб, созулду. Андан сора къымылдамады.

— Урубму къойдум экен? — деб, джюреги сампал таууш этиб, Айдемир биразны къарады. — Ёлтюрюб къойдум, ант этдир. Сау болса... джаны ичинде болса, башы энишге салыныб, аллай бирни турлукъ тюлед! Ёлтюрюбмю къойдум, Лалау? Ёлтюрюбмю къойдум!? Эй, юйюнге эмина болсун алай! Тьюу медет а! — деб эринлери къалтыраб шыбырдады Айдемир. Карабинни, джийиргенгенча, арлакъгъа салды.

XVI

Баталны толу юйдегиси чагъым болду. Джашаууну узагъына джалгъаб кюрешиб джабышдыргъан къошу, ашхы муратларына джоралаб джыйгъан рысхысы, джабар, джамар къол табылмагъанлыкъдан, ууакъ седирей, джутулдула. Батал бла Зурум юйге джарашдыла. Юйдегини гитчеси Рамазан, гырхы дуния асыры замансыз боюнсхалагъан джаш адам, малчыкъланы къалгъан кесеги бла ана джууукъларындан биреуню къатына къысылгъанды да къошчуду. «Макъа кеси къуруса да, хырыуу къалыр» дегенлей, Батал, кеси элге къорагъанлыкъгъа Рамазан къош тыбырны джукълатмазгъа кюрешеди.

Къышлыкълара, джайлыкълара эркин солуу берген кент стауатлагъа юреннген къошчу Баталгъа къуушуу юй арбазы тарлыкъ этеди. Урунуу бла тюнкесин тауусхан киши арбазында джубанч табалмагъанлыкъдан, аны узуну бла кенгин кюнде талай кере «ёлчелеб» чыгъады. Кече джукъусу да мийикледеги джатыб, джукъудан ажымсыз тояргъа термилгенлей, талай закъашха эчкиники кибикди — къош мурджарындача, керилиб манын ётдюрюб барады. «Аллахны буйругъуна этер къарыуум джокъду» деб, кёлюн басаргъа кюрешсе да, заманны джортууукъ чурумлары буадакълагъан сенткилчек джюрегинден суукъ кемиртген къайгъы туюмчелерин седиреталмайды. Элге, джамагъатха хазна чыкъмайды. Ол огъай, кёз байланнгандан сора орамдан киши таууш этсе неда эшик къагъылса, чыгъыб къарамайды.

— Тур-чу! Ким болду, ары къара! Тур, кёз джетдир! — деб, Зурумну ашырады. Тиширыу, сёлешиб, ызына къайтса: — Эркишини эшикте, тышында душманы, джауу болады. Тиширыуну алай тюлдю. Тышындан таууш этилсе, мени сакълама, эшикни сен алгъа ача тур, — деб юретенди.

«Акъылына, эсине да азгъынлыкъ джетгенди» деб, тозурагъан эрин асыры джазыкъсыннгандан, болушлукъ табалса, джер джыртыб башларлай болуб джашайды Зурум. Ишине къызгъан кёзюде оразасын, намазын да асыры тартынмай арт борчха кёчюрюучю тири киши, «сокъур тутханын бек тутар» дегенлей, диннге къадалгъанды. Намазгъа берилгенине къараса, мангылайын тешиб чыгъады дерчады.

Алай а джуртуну, джамагъатыны, таб, кесини да джашауунда болгъан тюрлениулеге джюрегинде ишеклилиги къурумайды. Аланы аллах не эслемей, не сан этмей къыйгъан затлагъа тергейди. «Иа-субхан аллах, бу ишлени былай болуб къалгъанла-

рын кёремисе? Чурумну бютеу кърал джыйылыб этмейди. Чурум деген зат бир адамны, эки адамны сёзюнден чыгъыб къалады. Бёлек адамны сёзю бла болдула бу ишле, бу тюрлениуле, бу къаугъала. Аллах этди, аллах буюргъан затла болдула деб бегиталмайма. Кёлюм хош болургъа, тынчлыкъ табаргъа унамайды. Аллах, сен джазыкъсын, ассы бола эсем да, билмейме, джангылычымы кеч, уллу аллах», — деб, кеси кеси бла ушакъ этиученди. Не да болсун, Рамазаннга чабырлыкъ ийлерге деб, ёреталкъыгъа сюелсе, башындан къайгъысы бираз чачылу-чанды, кёзлери алгъынча ышарыучандыла.

Бу джаз кюшда бир къыялу кюзу туугъан эди. Алгъаракъ заманда, къан киргенлей аны къоратыб кюоярыкъ болур эдиле. Энди уа малчыла малны санын бармакъ тергеуге кюндургъан-дыла, къыялу токълу да малгъа саналады.

Токълуну къач башында юйге тюшюрген эдиле. Батал: «эртдерек кырккъсам, бираз силкиниред», — деди да, узун кыбдысын джарашдырыб, къара токълун кырккъаргъа деб, джатмагъа чыкъды. Къыялу токълуну эрлай тутду, сыртындан салыб, мюйюзлю башны бутларына тиреб, джумушакъ тыбынаны алыб, аякъларын байларгъа деб узалды. Алайына, къарыусуз хайыуан, арт аякъларын къарын тюбюне джыя келиб, садакъ джаяны бошлагъанча, сермеди да, джууагыны уч джитисин Баталны онг кёзюне илиндириб джиберди. Батал, токълуну унутуб, кёзюне кюллары бла джабышды. Кюолун ауушдуруб, джыламукъ басхан сол кёзю бла къарагъанында, бармакъларыны арасында къан тамчыланы эследи.

Къаратыр, байлатыр уста табалмадыла. Аны къайгъылы болуб хазна киши айланмады. Кёзню джарасы ашланды. Ючюнчю кюнюне сол кёзюне чабды. Батал кюйюб-бишиб башлады.

Бешинчи кюнюню ингирине Батал ауушду.

Кеси айнытхан рахын токълусуну аягъындан ууахтысын табды.

Экинчи эртденбласында Рамазаннга хапар джибердиле. Алай а узакъда эди.

— Ёлгюнчю, адам юйдегиникиди. Ёлгенден сора, джамагъатныкъды. Ёлюгюне джамагъат кеси этер оноун, — дедиле да, джашыны келирин сакъламай, Баталны асырадыла.

1968—1975 джылла. Ючкекен.

ЭПИЛОГ

Бёлек заман арадан ётдю. Ол джылла, Джуртуму, уллу совет халкъны, гитче таулу халкъымы джашауунда огъай, бютеу дуняны историясында да керти терен ызлы эпоха болуб кетди-ле. Хурметли Джуртуму берч къоллу, сыйлы, махтаулу джамагъатын уллу урунуу джигерликге къобаргъан, бир кёзюуде уа уруш къыйынлыкъ къыт туздамны кёб кюнню къан тер бла джудтургъан, халкъларыбызны къадама гыртчылыгъын сынар керекли къалмагъан, алай а хар къуру да учундуруучу ашхы муратладан джангыз сагъатха да тюнгюлтмеген тынгысыз, джигитлик джылла болуб ётдюле.

Мен джамагъатыны джашауунда бир кёзюуюнден кесек халпар айтыргъа кюрешген Кюнтиер эли энди Кюнлюм болгъанды. Умутчу магъанасы болгъан атын мураты толгъан магъаналы атха кёчюргени кирик, адамларыны, элчи джамагъатыны эртделен бери келген сынчыкълау, джебелеу джашау джюрюшю кенг джолда керилиб, эркин атлагъан рахат, таукел джюрюшге айланганды. Джылыны джайы джайлай, къышы къышлай, тюрленмей къалгъанлыкъгъа, джамагъаты тюрленгенди. Джашауун да тюр тамыры бла тюрлендиргенди. Юй тыбырларын джарашдырудан башлаб, кърал ишлеге, уллу Джуртну джашау тизимини деменгилилигине къайгъырыуларына дери барын башха тюрю этгенди. Тар джюрекли кюнтиерчи аталаны, заманны излемлерине кёре, тыйыншлысыча джангыртылыб джерлешген джарашуу арбазларында кенг джюрекли уланлары, туудукълары ёсюб джетгендиле.

Къысыкъкёз сары Чингисханны, асхакъ Темирни заманларындан бери да дуня инсанланы эмиучю залимлени зорлугъун-

дан кѳутулур дыгалас бла, кѳачан эсе да кѳалаупалада тар тау ёзенлеге сугѳулуб, сыртындан габдешге тѳшген токѳлуча, кѳуруб кетиу бла амалсыз джан кѳалдыруну арасында, ёмюрлени кѳарыусуз кечинмек этерге кѳюрешиб келген гитче халкѳым, уллу кѳарнаш халкѳланы халал болушлугѳундан санларын, кѳёкюрегин кериб, эркин солургѳа мадар табханды, кенг джуртлагѳа чыгѳыб, тауушлукѳ элле, шахарла кѳурагѳанды. Батал бла нёгерлери арендге алычу джерледе кѳюльмѳюле бла хоншуларыны колхоз, совхоз сабанлары чайкѳаладыла. Таулула кѳанджалбаш, шифербаш, галлерейлы джарыкѳ джылы юйледе джашайдыла. Сотняны атлылары герман урушха баргѳан джылларында, «шахарлагѳа кирдик» деб, сейирсиниб, сукѳланыб кѳараучу шахар кварталладача, кѳб этажлы, джарыкѳ мияла терезели акѳ юйле эндиги Кѳарачайны эллеринде сѳюелгендиле.

Ёсли адам, таулу джамагѳатымы тѳюзелген джашау халы болгѳанын эллени кѳыйырларындан киргенлей, орамланы, арбазланы, юйлени джарашыулугѳундан, хурметинден, айбатлыгѳындан огѳуна танырыкѳды, «гелеу кѳрсенг — джер сорма, келбет кѳрсенг — эл сорма» деген нарт сёзлени кертилигин бюгѳюнню джамагѳатымы халындан кѳргенинден чыгѳараллыкѳды.

Лалау, Айдемир, Аубекир джаш заманлада Кѳюнтиерде арбала бурулуучан эдиле. Кѳасхалтаны кѳабхын ат арба кѳураялгѳаны уллу байлыкѳгѳа, тириликге тергелген эди. Энди тау элдеде аллай улоу кѳрмеклик тынч тѳюдѳю: кенг вороталы джарашыу арбазла джылтырауукѳ бояулу легковой автомашиналаны кѳонушлары болгѳандыла. Эндиги таулула мотоцикллагѳа турсунмай башлагѳандыла: «Ала эсем, маджалына узалайым — «Волга» алайым, табалмай эсем, неди амал, не «Жигулиге», не «Москвичге» илинирме», — дейдиле.

«Илинедиле», аладыла, джѳюртедиле. Келин келтиргенле, орайда айтычу атлы кѳѳю нёгерлени орнуна, легкой автомашиналаны олаб-онлаб тизедиле. Тийреде, элде машинасы болгѳан аллай бир таныш табылады.

«Джылына кѳере... джыры», кѳюльмѳю киши «Жигулиге» минигенинде, атны джерлерге излемеди. Кьерге ботинкала, чурукѳла, пальтола дегенча маджал затла табханында, чабырны, чарыкѳны, джыйыртма чийсил тонну унутханча, атны да атды. Аны керекли болмады. Адамны, арлакѳдан келген зат эсе да, маджалыракѳны табса, кесиники эсе да, джууукѳдагѳы учхара

затха узалыры келмейди. Татыуун бир кѣргенден сора уа, джангы алыб джарашдыргъан затын кѣюуб, эскисине кѣчерге излемейди, кюллюмчюлерим да «ботинканы кѣюуб, чабыргъа кѣайтыргъа» излерик тюлдюле. «Кетген кетди, анга кѣыйналыудан хайыр джокъду, келгениге кѣре, джашауунгу тюзет» дейди кюллюмчюле.

Дунияда эм уллу кѣрал гитче халкъыма юй, кѣала болгъанды. Юйюню тыбыры таула этеклери гитче джуртумда тургъанлыкъгъа, Уллу Джуртуму бирер джеринде адамы болмагъан хазна юйдеги джокъду. Кимлери институтлада, университетледе окъуйдула, кимлери аскер кѣуллукъгъа баргъандыла, ракетчиле, авиаторла, танкистле, солдатла болуб, кѣуллукъ этедиле, кимлери, башха областлагъа, республикалагъа ѳтѳб кетиб, анда джумушларын джаратыб урунадыла. Сюйгенлери, излегенлери ча иш, джумуш табылады. Ишлей, уруна уа биледиле, «орундугъунга кѣре — джабыуунг, кѣымылдагъанынга кѣре — табыуунг» дегенлей, ишине, ишлей билгенине кѣре, хакъларын, рысхы юлюшлерин аладыла.

Халкъымы онла-джыйырмала бла ѳмюрлени созулуб келген кѣыйын, гырхы исторнясыны узагъына бюгюнгиюча хурмет джашауну кюсеб излерге хыйсабы да джетишалмагъанды.

Гитче халкъымы адамлары Уллу Джуртуму инсан кѣудретине джолдаш, тенг болгъандыла. Кѣайсы бири бла да танышлыкъ, шагърейлик, кѣарнашлыкъ джюрютедиле. Кѣблерибиз башха тилли кѣблеге татлы кѣонакъла болуб барыучанбыз; ачыкъ джюрекли, чомарт кѣонакъбайла болуб, узакъладан келген кѣонакъла алабыз. Бир тепсиге олтуруб, бир тийрени кѣабыргъа хоншу адамларыча, халал туздамгъа биргелей джубанабыз. Кѣайгъысыз, сагъышсыз джашлыкъны кюлерин эсге тюшюре, тамаша джуртуму сейирлик чырай кѣууатын сюйген кѣонакъларыбызгъа кѣргюзте, джау джагъылгъан чындылача, ѳзенледе, сыртлада салыннган сыйдам джолларыбызгъа тюзетебиз. «Друг мой, айнанайым, шохум, достум, бизни джуртну сейирлик ариулугъун айтхан бла киши ангылаталлыкъ тюлдю, кѣрюб кѣал, биз солуучу дарман хауадан солуб кѣал, биз ичиучю дарман чокъракъ кѣара, гара сууладан тогъуб кѣал» деб, ашхылыгъыбызны артха салмай, теджерге кю-решебиз. «Хар кимни да туугъан, ѳсген, джашагъан джери джандетиди, эрши, осал джер болмайды. Алай болса да бизни джасанма ѳзенле...» деб, кѣошабыз.

Джолларыбыз а, джолла? Аланы аламатлыкълары уа? Бир кере ала бла ѳтген адамны экинчи, ючюнчю кере да кѣайтыры

келмей къалырма? Алай болса да махтаб кюрешмейим, он эштгенден бир кѣрген ашхы, ѳтген кеси кѣре барыр

Сыйлы Джуртуму халкъыма берген эм уллу ашхылыкъларыны бири кѣб халкъны бизге, бизни да кѣб халкъгъа къарнаш этгенди. Къудретибизге къудрет, хурметибизге хурмет, къууатыбызгъа къууат къошхан ол шохлукъ, бир биз халкъгъа огъай, барына история къадарны насыб тамалыды.

Ол бизге кюч бергенди. Эллерибиз шахар къууат алгъандыла. Джарыкъ, насыб джашау табхан джамагъатыбызны адамлары окъуулула, билимлиле, устала, чемерле болгъандыла. Андан ары да окъургъа, юренирге кюрешну джангыз кюннге да сериуюннге айланмайды: халкъымда хар ююнчю-тѳртюнчю адам дерседди. Джуртуму джашау тизими алайды ансы, ол зат мѳни таулу халкъыма энчи берилген саугъа тюлдю. Бу китаб хапар айтхан заманлада адамларыны ондан тогъузу къара танымаучу халкъым, энди алимле, инженерле, джазыучула, башха санагъат устала чыгъарыб, къралны джумушларына толу юлюш къошарча адамла этгенди. Таулу джамагъатымы джашлары, къызлары эндиги заман чалышдыргъан уллу предприятелени кеслери джюрютедиле, къыйын технология процесслени кеслери ишлетедиле. Джамагъатым технологиялыкъ ишледе да сабийликден, джашлыкъдан чыкъгъанды.

Гырджынын табхан къайсы миллетге да экинчиге школ керекди, дегенди эртде бир акъыллы адам. Хоншу къарнаш халкъланы болушлугъундан халкъым тилинде джазма чыгъаргъан эди. Алай бла, историясында эм магъаналы ишлеринден бирин, прогрессни, джангы джашауну джолунда эм уллу атламын этгенди, дуния инсанлыкъ культураны босагъасындан атлагъанды!

Да, ѳмюрлеге къарыу берсин тутхан къаламына!

Тилим школада окъулады, радиода эштиледди. Ана тилимде газетле, китабла чыгъадыла. Алкъын асыры хырбатлы болмаса да, тилимде ана литературам барды! Тилими тирилигинден, джорукъларындан, ѳсюм джолларындан илму чыгъармала джазыладыла.

Къралда рахатлыкъ, тынчлыкъ, инсанларында саулукъ болса, кимге да андан сора не керекди? Экиси да бардыла. Андан къалгъаны уа кесингдеди. Кесингде адамлыкъ болса, кереклинг табыллыкъды. Тамбла кюнюм къаллай къайгъы келтирир деб, джюрегин къоркъуу кемириб, джукъусу бѳлюннген

джокъду. Адамларыбызны барыны тамблагъа толу ышанмакълыгы барды. Тамбла кюнюнден ашхылыкъ муратлыдыла. Кёбюбюз анга юрениб къалгъанбыз да, аны къаллай улуу насыб болгъанын ангылаялгъан да эталмайбыз.

Тёлюле уа, къартла айтханлаай, тьюу-тьюу, аман кёзден сакълансын ансы, джамагъатымы эндиги джаш тёлюсюча, джити, тири, билимли, окъуулу тёлюсю бир заманда да болмагъанды — къолгъа алса, тындыралмазлыкъ иши джокъ.

Алгъынныгъ Кюнтиерни, эндиги Кюнлюмню адамлары, анча джылны джашауну тюрлениу, ёсюу джолун джюрюб келмегенле болсала, бюгюнюн кёрюб, «тьюу-машалла» демей кёймаз эдиле. Китабны геройларыны асламы, ол заманда къалкъыб, бюгюнлюкде уянгъан болсала, тюшлери бла тюнлери болгъанын айыралмай, сейирсиниб, тамаша болуб къарар эдиле.

Алай болса да аланы кёбюсю Джуртну ёсюмю бла бирге ёсгенди. Бюгюнлеге да кёблери джетгендиле.

Баталны гитче джашы Рамазан, улуу юйюрню атасы киши, Кюнлюмде джашайды. Акъ кирпичден ишленнген эки этажлы акъ къанджалбаш юйню несиди. Ашхы пенсия алады, керекли заты джокъду. Сегиз баласындан баш окъуулу болмай тамада экиси къалгъанды. Арбазындан джети юйдеги чыгъаргъанды. Кеси бла эки тамада джашы Ата джурт урушда айланыб, фронт джашауну ауурлугъун толу чегиб къайтхандыла. «Юйюрмюю адам саны — туудугъу-туугъаны да — 48 болгъанды», — деб къууанады Рамазан.

Кюмюшсакъал акка болуб, аталгъан пенсионер Айдемир да Кюнлюмдеди. Айдемир бла Гинараны тёрт сабийлери болгъан эди. Бир джашларын немец оккупантла ёлтюрген эдиле. Бирси ючюсю сау-саламатдыла, бири совхозда механизатор, бири бухгалтер, бири да агроном болуб ишлейдиле. Айдемир бла Гинара-амма кёб башлы юйдегили механизатор джашларыны биргесиндедиле. Айдемир алай тюз иннетлилей, тынгысызлай келеди. Туудукъла аякъланнгандыла, кызла, джашла болуб келедиле. Аланы ариу халили болуб ёсерлерине атадан эсе, акка бек къайгырады. Кёз байланнгынчы юйге къайтмагъанны ушатмайды, мурулдаб, талайны барады.

— Акка, сени амалтын, оллахий, адам къатына басмазлыкъ болабыз. Не тойну, не кинону унамайса. Биз къалай этейик? — дейди джете келген джаш къауум. Ауур тие болурмамы деб

келеди Айдемирни кѣлюне. Разы болмай, мурулдауун азыракъ эте башлагъанды. Алай а, телевизор джукъланыб, юйюр тынчайыргъа кенг комнатлагъа чачылыб, юйде адам аягъы тынганлай, акъырын къобуб, сенчагъа чыгъады. Электрочыракъны джандырады. Кѣзлюклерин мангылайына кѣлтюрюб, полда тизилген аякъ кийимлени тергеб, джокълаб чыгъады. Бары орунларында болсала, тынчлыкъ табады. Акъырын барыб, орнуна джатады.

БАШЛАРЫ

Биринчи кесеги		3
Экинчи кесеги		155
Эпилог		310

ИБ 610.

Сеит Зекерьяевич Лайпанов

БАТАЛОВЫ

Р о м а н

На карачаевском языке

Редактор М. Х.-К. Батчаев

Художник Ю. Б. Карасов

Художественный редактор М. П. Бертник

Технический редактор М. Ф. Перепадя

Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 7-V-1979 г.
Подписано в печать 14-XII-1979 г.
Бумага типографская № 2.
Формат 60x84¹/₁₆. Физ. п. л. 20.
Усл. п. л. 18,6. Уч. изд. л. 19,25. Тираж 2000 экз.
Заказ № 2821. ВУ 84777. Цена 1 р. 30 к.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.
Карачаево-Черкесская областная типография,
Черкесск, ул. Первомайская, 47.

Л $\frac{70303 - 58 - 41}{М 159 (03) - 79} 41 - 79$

Л 18

Лайпанов С. З. Баталовы. Ставропольское кн. изд-во (Карачаево-Черкесское отделение).

320 с.

Роман посвящен историческим событиям в Карачаево-Черкесии в период первой мировой войны, Октябрьской социалистической революции и гражданской войны. Автор своеобразно и правдиво освещает этот переломный период жизни горцев на примере истории семьи Баталовых убедительно показывает величие и сложность тех событий, которые открыли новый путь к счастью, социальному равенству и братству советских людей.

С (карач.)

БАГЪАЛЫ КИТАБ ОҚЪУУЧУЛА!

Быйыл Ставрополь китаб басманы Қырачай-Черкес бөлүмю қырачай тилде тоғуыз китаб чығарғанды. Быладыла ала:

1. Батчаланы Мусса — «Емюрню дауу».
2. Батдыланы Разбий — «Ай жарыкъ».
3. Семенланы Азрет — «Емюр».
4. Тамбийланы Магомет — «Умут».
5. Қыркымазланы Кёккёз — «Хорланган аджал».
6. Лайпанланы Сеит — «Баталлары».
7. Салпағарланы Кулина — «Кёксюл кёзлеуле».
8. Байрамқулланы Фатима — «Буз Акка».
9. Джаш авторланы джыйым китабы — «Тынғысыз джю-рекле».

Бу китабланы барын да оқығанмысыз? Сиз джашаған джерде тюкенде боламыдыла китаб? Оқығанларығыздан қыайсыланы бек джаратхансыз? Қыаллай темалаға джазылған китабланы бек сюесиз? Китаб басма кесини ишинде неге эс белюрюн излейсиз?

Кёлюгюзге келгени область китаб басмаға джазыб иеригизни тилейбиз.

1 с. 30 к.